

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

**Γηγενείς Ξένοι: Προσαρμογή των παλιννοστούντων Αλβανών και Αλβανίδων
στα αστικά κέντρα της Αλβανίας**

Διδακτορική Διατριβή

Καλίες Κερπάτσι (Kalie Kerpaci)

Αθήνα, 2019

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

Η Διδακτορική Διατριβή εξετάστηκε από την κάτωθι επταμελή Επιτροπή:

Μαλούτας Θωμάς

Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Μαυρομμάτης Γεώργιος

Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Παπαδόπουλος Απόστολος

Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Βεντούρα Λίνα

**Καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας,
Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών**

Κανδύλης Γεώργιος

Ερευνητής Β' βαθμίδας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Κρητικός Γεώργιος

Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Φραγκόπουλος Ιωάννης

**Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης**

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου δεν υποδηλώνει και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα.

Εγώ η Καλίο Κερπάτσι δηλώνω υπεύθυνα ότι:

- Είμαι ο κάτοχος των πνευματικών δικαιωμάτων της πρωτότυπης αυτής εργασίας και απ'όσο γνωρίζω η εργασία μου δε συκοφαντεί πρόσωπα, ούτε προσβάλει τα πνευματικά δικαιώματα τρίτων.
- Αποδέχομαι ότι η ΒΚΠ μπορεί, χωρίς να αλλάξει το περιεχόμενο της εργασίας μου, να τη διαθέσει σε ηλεκτρονική μορφή μέσα από τη ψηφιακή Βιβλιοθήκη της, να την αντιγράψει σε οποιοδήποτε μέσο ή/και σε οποιοδήποτε μορφότυπο καθώς και να κρατά περισσότερα από ένα 087 αντίγραφα για λόγους συντήρησης και ασφάλειας.

Στους Τέο και Μαρτίν

«Αν χρειάζεσαι να καταλάβεις τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο τους και πώς σχηματίζονται οι αντιλήψεις τους, είναι αναγκαίο να βρίσκεσαι κοντά τους, να ακούς τα λόγια τους και να τους παρατηρείς στην καθημερινή τους ζωή».
(Bogden & Biklen 1998: 32)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη.....	13
Abstract	14
Κεφάλαιο πρώτο: Εισαγωγή	16
1.1 Η παλιννόστηση: επιστροφή σε μεταλλαγμένη πατρίδα	16
1.2 Το ερευνητικό ερώτημα της διατριβής.....	17
1.3 Οι μεθοδολογικές επιλογές της έρευνας	19
1.4 Η δομή της έρευνας	21
1.5 Συνεισφορά της έρευνας.....	23
Κεφάλαιο δεύτερο: Θεωρητικό υπόβαθρο μετανάστευσης: Η περίπτωση της αλβανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα.....	25
2.1 Διευκρίνιση όρων «μετανάστευση» και «μετανάστης».....	25
2.2 Θεωρίες μετανάστευσης.....	31
2.2.1 Η θεωρία push – pull και η νεοκλασική οικονομική προσέγγιση.....	31
2.2.2 Η νέα οικονομική θεωρία της εργασιακής μετανάστευσης	34
2.2.3 Τα κοινωνικά δίκτυα και η μετανάστευση.....	35
2.3 Η Αλβανία και το φαινόμενο της μετανάστευσης	37
2.3.1 Ένα σύντομο χρονικό της αλβανικής μετανάστευσης	37
2.3.2 Η αλβανική μετανάστευση πριν και κατά τη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος	39
2.3.3 Η επαναφορά του «κουρμπετιού» στη ζωή των Αλβανών.....	41
2.3.4 Οι αλβανοί μετανάστες στην Ελλάδα	46
2.3.4.1 Η οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των Αλβανών στην Ελλάδα	51
Κεφάλαιο τρίτο: Θεωρητικό υπόβαθρο παλιννόστησης. Η περίπτωση της παλιννόστησης των αλβανών μεταναστών	57
3.1 Στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος προς την παλιννόστηση.....	57

3.2	Τυπολογίες παλιννόστησης.....	60
3.3	Θεωρίες παλιννόστησης.....	64
3.3.1	Η νεοκλασική οικονομική θεωρία σε αντιδιαστολή με την νέα οικονομική θεωρία της εργασιακής μετανάστευσης.....	64
3.3.2	Η δομική προσέγγιση της παλιννόστησης	65
3.3.3	Η παλιννόστηση στο πλαίσιο του διεθνοτισμού	67
3.3.4	Τα κοινωνικά δίκτυα και η παλιννόστηση	68
3.4	Η περίπτωση της αλβανικής παλιννόστησης.....	69
3.4.1	Η στρατηγική της αλβανικής κυβέρνησης για την επανένταξη των παλιννοστούντων .	75
3.4.1.1	Θεσμικό πλαίσιο για την επιστροφή και επανένταξη των παλιννοστούντων.....	76
	Κεφάλαιο τέταρτο: Μεθοδολογικό πλαίσιο	79
4.1	Η ένταξη της μετανάστευσης στην ποιοτική έρευνα.....	79
4.2	Η ερμηνευτική προσέγγιση της έρευνας	80
4.3	Σχεδιασμός έρευνας.....	86
4.3.1	Τόπος έρευνας: Τίρανα	86
4.3.1.1	Η γεωγραφική θέση των Τιράνων.....	87
4.3.1.2	Δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη των Τιράνων	88
4.3.2	Η τεχνική της χιονοστιβάδας.....	91
4.3.2.1	Τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της τεχνικής της χιονοστιβάδας	93
4.3.3	Η ημιδομημένη συνέντευξη	94
4.3.4	Σχεδιασμός συνεντεύξεως	96
4.3.4.1	Διεξαγωγή της συνέντευξης	97
4.3.4.2	Η συνάντηση με τους ερευνώμενους	97
4.3.4.3	Η συνέντευξη.....	98
4.3.4.4	Το τέλος της συνέντευξης	100

4.3.5 Η ανάλυση των συνεντεύξεων: Η θεματική ανάλυση	101
4.3.5.1 Η εξοικείωση με τα δεδομένα.....	103
4.3.5.2 Η αρχική κωδικοποίηση των δεδομένων	103
4.3.5.3 Η αναζήτηση κοινών θεμάτων στους αρχικούς κωδικούς.....	106
4.3.5.4 Η αναθεώρηση θεμάτων με αναφορά στο σύνολο των δεδομένων.....	106
4.3.5.5 Ο προσδιορισμός και η ονομασία των θεμάτων	107
4.3.5.6 Η παραγωγή/συγγραφή της ερευνητικής αναφοράς	108
Κεφάλαιο πέμπτο: Βιώματα παλιννοστούντων στην χώρα υποδοχής.....	109
5.1 Συνθήκες μετακίνησης από την Αλβανία στην Ελλάδα: Αίτια μετανάστευσης.....	109
5.1.1 Η πρώτη μεγάλη φυγή των Αλβανών: Η κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος	110
5.1.1.1 Η περιέργεια για το δυτικό κόσμο: «Όλοι ήθελαν να φύγουν!»	110
5.1.1.2 Ελευθερία.....	112
5.1.1.3 Η ανεργία και η φτώχεια.....	114
5.1.2 Η δεύτερη μεγάλη φυγή των Αλβανών: Η κατάρρευση των πυραμιδικών σχημάτων	116
5.1.3 Η φυγή για άλλους λόγους.....	117
5.1.3.1 Η απόκτηση επαγγελματικής πείρας και οι σπουδές	118
5.1.3.2 Η οικογενειακή επανένωση	119
5.2 Επιλογή της Ελλάδας ως χώρας προορισμού	125
5.2.1 Γεωγραφική θέση της Ελλάδας	125
5.2.2 Τα κοινωνικά δίκτυα	127
5.2.3 Η οικογενειακή επανένωση	128
5.2.4 Πολιτισμικός λόγος.....	129
5.3 Τρόπος μετανάστευσης και πρώτες εντυπώσεις στην Ελλάδα	130
5.3.2 Πρώτες εντυπώσεις στην Ελλάδα	135

5.4. Διαδικασία εγκατάστασης στην Ελλάδα.....	138
5.4.1 Αρχική συναισθηματική κατάσταση: Η εικόνα του ξένου	138
5.4.2 Διαδρομές κατοικίας.....	142
5.4.3 Διαδρομές απασχόλησης	145
5.4.4 Δυσκολίες προσαρμογής.....	155
5.4.4.1 Η γλώσσα και η επικοινωνία.....	155
5.4.4.2 Η μη νομιμοποίηση ως παράγοντας εκμετάλλευσης των παλιννοστούντων	160
5.4.4.3 Ο Αλβανός, ο παράνομος και επικίνδυνος μετανάστης: Επιδράσεις της εικόνας αυτής στην καθημερινότητα των παλιννοστούντων	163
5.5 Η επαφή με την χώρα προέλευσης: Αίτια συχνών μετακινήσεων Ελλάδα-Αλβανία	171
Κεφάλαιο έκτο: Βιώματα παλιννοστούντων στη χώρα προέλευσης	175
6.1. Συνθήκες μετακίνησης από την Ελλάδα στην Αλβανία: Η απόφαση παλιννόστησης	175
6.1.1 Παράγοντες ώθησης από την Ελλάδα	180
6.1.1.1 Η παλιννόστηση στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης: Η ανεργία	180
6.1.1.2 Άλλες απρόβλεπτες εξελίξεις στη ζωή των παλιννοστούντων	182
6.1.1.3 Σχεδιασμένη επιστροφή: εκπλήρωση αρχικών προθέσεων των παλιννοστούντων	185
6.1.2 Παράγοντες έλξης στην Αλβανία	188
6.1.2.1 Ευκαιρίες απασχόλησης και επαγγελματικής σταδιοδρομίας	188
6.1.2.2 Ευκαιρίες αυτοαπασχόλησης ή έναρξης επιχείρησης.....	191
6.1.2.3. Συναισθηματικοί παράγοντες: μέλη οικογένειας που ζουν στη χώρα προέλευσης	193
6.2 Επιλογή των Τιράνων ως τόπος εγκατάστασης και πρώτες εντυπώσεις	195
6.2.1 Επιλογή των Τιράνων	195
6.2.2 Πρώτες εντυπώσεις.....	199
6.3 Διαδικασία εγκατάστασης στην Αλβανία	204

6.3.1 Αρχική συναισθηματική κατάσταση: «Ξένος στη χώρα μου!»	204
6.3.1.1 Η αποξένωση ως αποτέλεσμα αλλαγών στο φυσικό περιβάλλον.....	204
6.3.1.2 Η αποξένωση ως αποτέλεσμα αλλαγών στον κοινωνικό περιβάλλον: Νέο κοινωνικό αξιακό σύστημα	206
6.3.1.3 Η αποξένωση ως αποτέλεσμα των αλλαγών στον εαυτό των παλιννοστούντων .	211
6.3.1 Συνθήκες διαμονής	215
6.3.3 Συνθήκες απασχόλησης	220
6.4 Δυσκολίες προσαρμογής.....	225
6.4.1 Η διαφθορά	225
6.4.1 Η κακή υποδομή και οι τεχνικές δυσχέρειες	232
6.4.3 Η κουλτούρα εργασίας.....	236
6.4.4 Δυσκολίες στο χώρο εργασίας. Η περίπτωση των παλιννοστούντων πτυχιούχων ανώτατων σχολών	240
6.4.5 Δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών των παλιννοστούντων.....	243
6.5 Ο ρόλος της αλβανικής κυβέρνησης στην διευκόλυνση της διαδικασίας προσαρμογής των παλιννοστούντων	249
6.6 Η επαφή με τη χώρα υποδοχής: Αίτια συχνών μετακινήσεων Αλβανία – Ελλάδα	255
6.6.1 Νοσταλγία, διακοπές και σπουδές	255
6.6.2 Η ύπαρξη μελών οικογένειας, συγγενών και φίλων.....	257
6.6.3 Εποχιακή εργασία και ανανέωση άδειας παραμονής.....	259
6.6.4 Εμπορικοί λόγοι, αγορά διάφορων αγαθών ή θέματα υγείας.....	260
6.7 Η εκ νέου μετανάστευση ως μελλοντική πρόθεση (επιθυμία)	263
Κεφάλαιο έβδομο: Επιλεγόμενα.....	271
7.1 Συμπεράσματα	271
7.2 Αναστοχαστικές επισημάνσεις.....	281
Παράρτημα 1: Οδηγός συνέντευξης	285

Παράρτημα 2: Προφίλ των παλιννοστούντων.....	290
Βιβλιογραφία	293

Περίληψη

Αντικείμενο της έρευνας αυτής είναι η διερεύνηση της παλιννόστησης των αλβανών μεταναστών πρώτης γενιάς από την Ελλάδα, οι οποίοι ζουν και εργάζονται στα Τίρανα για τουλάχιστον 12 μήνες ή είναι συνταξιούχοι. Η έρευνα εστιάζεται στα νοήματα που οι παλιννοστούντες αποδίδουν στις εμπειρίες τους σε τρεις περιόδους της ζωής τους: πριν μεταναστεύσουν, κατά τη μετανάστευση και, τέλος, μετά την επιστροφή τους στην Αλβανία. Η εξέταση αυτών των τριών περιόδων παρέχει τη δυνατότητα να γίνει κατανοητό μέχρι ποιο βαθμό η μεταναστευτική εμπειρία και το κοινωνικό/θεσμικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής και προέλευσης έχουν επηρεάσει την απόφασή τους να παλιννοστήσουν, καθώς και την μετέπειτα διαδικασία προσαρμογής τους, να διερευνηθεί το πώς αισθάνθηκαν αρχικώς κατά την διαδικασία εγκατάστασής τους στην χώρα υποδοχής και κατόπιν στην χώρα προέλευσης, να επισημανθούν τα προβλήματα προσαρμογής τους σε αυτές τις δύο χώρες, να αναλυθεί πως έχει αλλάξει το ανθρώπινο, κοινωνικό και οικονομικό κεφαλαίο των παλιννοστώντων και, τέλος, να εντοπισθεί ο ρόλος του αλβανικού κράτους στην ένταξή τους στην αλβανική κοινωνία. Η συλλογή των δεδομένων έγινε μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων με παλιννοστούντες, για την εύρεση και επιλογή των οποίων χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της χιονοστιβάδας. Οι αφηγήσεις τους προσεγγίζονται από την σκοπιά της ερμηνευτικής θεωρίας η οποία επιτρέπει να αναλυθούν σε βάθος τα νοήματα που οι παλιννοστούντες επισυνάπτουν στις εμπειρίες τους.

Η έρευνα δείχνει ότι η παλιννόστηση δεν είναι απλώς μια επιστροφή σε έναν παλιό και γνώριμο περιβάλλον. Αντίθετα πρόκειται για επιστροφή σε ένα περιβάλλον ταυτόχρονα παλιό και νέο, οικείο και μεταλλαγμένο. Το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον έχει αλλάξει τόσο ώστε οι παλιννοστούντες να νιώθουν ως «ξένοι» στην χώρα τους. Όντας σε ένα τέτοιο περιβάλλον, οι παλιννοστούντες κάνουν συνεχώς συγκρίσεις μεταξύ της ζωής τους στην κομμουνιστική Αλβανία, στην Ελλάδα και στην τωρινή Αλβανία. Από τις συγκρίσεις αυτές αναδύεται η εικόνα της πατρίδας στην οποία θα επιθυμούσαν να είχαν παλιννοστήσει. Πρόκειται για μια ιδανική εικόνα η οποία αποτελείται από το άθροισμα όλων των θετικών χαρακτηριστικών αυτών των σχετικά διαφορετικών κόσμων. Η κατανόηση της κατάστασης στην οποία βρίσκονται τους ωθεί στην αναζήτηση ευκαιριών για μια καλύτερη ζωή σε άλλες, πιο αναπτυγμένες χώρες της Δύσης.

Λέξεις κλειδιά: μετανάστευση, παλιννόστηση, προσαρμογή, επαναπροσαρμογή, αποξένωση

Abstract

This research is focused on Albanian return migration from Greece. I explore the meanings that the returnees attach to their experiences during three periods of their life: before migrating, during their stay in Greece and upon their return to Albania. The examination of these three periods makes possible the understanding of: 1) the extent to which the migration experience and the social and institutional context of the receiving country and the country of origin have influenced their decision to return, as well as their integration process, 2) how they felt initially during their settlement in Greece and back in Albania, 3) the problems they faced during their integration in both countries, 4) how their human, social and economic capital has changed, and 5) the role that the Albanian government has played for facilitating their reintegration to the Albanian society.

The data is collected via semi-structured interviews with first generation return migrants, who live and work in Tirana, the capital of Albania, for over a year, or who have retired. Snowball technique is used to find the sample. The narratives of the return migrants are approached through the point of view of interpretivism. Interpretivism allows for an in depth analysis of the meanings they attach to their experiences.

The research shows that return migration is not simply a return to a previous, well-known environment, but rather a complicated return to an environment known and unknown, old and new, changed and unchanged. The social and physical environments have changed significantly enough to make the return migrants feel like foreigners in their homeland. Under these circumstances, the return migrants make continuous comparisons between their life in communist Albania, Greece and modern day Albania. Through their comparisons an image of the ideal homeland emerges. This image is ideal because it is comprised of the sum of all the positive characteristics of the three societies. It is here that they would like to have returned.

Having understood their situation within current Albanian society, they are searching for opportunities to a better life in another western country. Migration seems to be a solution again to their problems.

Key words: migration, return migration, integration, reintegration, alienation

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Αλβανοί πολίτες που έχουν ζήσει στο εξωτερικό μετά από την 1η Ιανουαρίου, 2001, κατά χώρα υποδοχής και έτος επιστροφής.	σελ. 72
Πίνακας 2: Ποσοστιαία συνεισφορά της παραγωγής ανά τομέα στο ΑΕΠ της Αλβανίας	σελ. 90
Πίνακας 3. Αίτια μετανάστευσης	σελ. 124
Πίνακας 4: Αίτια παλιννόστησης	σελ. 195
Πίνακας 5: Αντιλήψεις των παλιννοστούντων για τις κοινωνίες όπου έζησαν	σελ. 269

Κεφάλαιο πρώτο: Εισαγωγή

1.1 Η παλιννόστηση: επιστροφή σε μεταλλαγμένη πατρίδα

Η έρευνα του φαινομένου της μετανάστευσης είναι εκτεταμένη, πολυδιάστατη και στοχαστική. Για πολλές δεκαετίες οι μελετητές της είχαν επικεντρωθεί κατά κύριο λόγο στην διερεύνηση του θέματος της ένταξης των μεταναστών στη χώρα υποδοχής, δηλαδή στην κατανόηση των διαστάσεων της προσαρμογής τους και, επίσης, στον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες μεταναστευτικές ομάδες «αφομοιώνονται» στο νέο τόπο εγκατάστασης. Αποτέλεσμα αυτών των ερευνών είναι η ανάπτυξη διάφορων θεωρητικών μοντέλων που εξηγούν το εν λόγω ζήτημα. Το θέμα της παλιννόστησης δεν ερευνήθηκε ιδιαίτερα. Όπως υποστήριξε ο King (2000: 7), η παλιννόστηση «είναι το πιο σημαντικό άγραφο κεφάλαιο της μετανάστευσης». Ως κοινωνικό πρόβλημα και κατ' επέκταση ερευνητικό αντικείμενο παρέμενε εκτός της επιστημονικής ατζέντας των ειδικών αναλυτών. Εν τούτοις, τα τελευταία χρόνια σημειώνεται μια σημαντική εξέλιξη στην έρευνα της παλιννόστησης ευρύτερα και, ειδικότερα, της (επανα)προσαρμογής των ίδιων αυτών μεταναστών στη χώρα προέλευσής τους. Οι έρευνες αυτές επικεντρώνονται κυρίως στους παράγοντες της παλιννόστησης, χωρίς να εμβαθύνουν σε όλο το φάσμα του φαινομένου, και προφανώς στην καθόλου διεργασία της επαναπροσαρμογής. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η παλιννόστηση εκλαμβάνονταν ως μία απλή επιστροφή των μεταναστών στην πατρίδα τους, στην πρότερη ζωή τους, στους ανθρώπους τους, στον δικό τους πολιτισμό και, συνεπώς, δεν ετίθετο θέμα προσαρμογής. Η διαδικασία της παλιννόστησης θεωρούνταν ως λιγότερο πολύπλοκη συγκριτικά με τη διαδικασία της μετανάστευσης, ειδικά όσον αφορά το ζήτημα της προσαρμογής των μεταναστών στη χώρα υποδοχής, όπου έπρεπε να ενταχθούν σε μια νέα κοινωνία, διαφορετική από αυτή της χώρας προέλευσής τους. Εκτός από αυτό, δεν γινόταν συνεκτίμηση του γεγονότος ότι η προσαρμογή των παλιννοστούντων δεν εξαρτάται μόνο από τους ίδιους και την πρόσθετη μεταναστευτική τους εμπειρία σε άλλες χώρες, αλλά και από τις νέες ή διαπλασσόμενες συνθήκες που έχουν δημιουργηθεί και καθιερωθεί στη χώρα προέλευσής τους. Τα δεδομένα της παρούσας έρευνας, που τείνουν να συμφωνούν με εκείνα

άλλων ερευνών, τεκμηριώνουν ότι η παλιννόστηση δεν είναι απλώς μια επιστροφή σε έναν παλιό και γνώριμο περιβάλλον, αλλά αντίθετα, μια επιστροφή σε ένα περιβάλλον ταυτόχρονα παλιό και νέο, οικείο και μεταλλαγμένο (Plaza & Frances 2006, Potter et. al 2005).

Κατά τη διάρκεια της απουσίας τους έχουν γίνει σημαντικές αλλαγές στη χώρα προέλευσης, τόσο σε κοινωνικό όσο και σε πολιτικό ή ευρύτερα πολιτισμικό επίπεδο, στις οποίες οι παλιννοστούντες πρέπει να επαναπροσαρμοστούν. Αυτή η διεργασία της επαναπροσαρμογής ενδέχεται για ορισμένους να διαρκέσει μεγάλο χρονικό διάστημα, ενώ για άλλους να μη επιτευχθεί ποτέ, με αποτέλεσμα να σκέφτονται εκ νέου την μετανάστευση (Cassarino 2004, Kerpaci & Kuka 2019).

1.2 Το ερευνητικό ερώτημα της διατριβής

Πολλές ιστορικές μελέτες για το χρονικό ανέλιξης της κοινωνιολογικής θεωρίας και έρευνας, αναφέρονται συχνά στις ιδιαίτερες βιοματικές συνθήκες οι οποίες καθόρισαν την πνευματική πορεία κλασσικών και σύγχρονων μελετητών και συνετέλεσαν στη σπουδή από αυτούς ενός συγκεκριμένου κοινωνικού θέματος. Τυπικό παράδειγμα για το γνωστικό αντικείμενο της μετανάστευσης, το πρωτοποριακό έργο του W. I. Thomas της Σχολής του Σικάγου (Coser 1977: 511- 559). Ας μου επιτραπεί, λοιπόν, να παραθέσω τελείως σχηματικά ορισμένα στοιχεία που άπτονται της δικής μου πρόκλησης για την διερεύνηση αυτής της εργασίας. Κατά τη διάρκεια της διαμονής μου στην Ελλάδα ως φοιτήτρια είχα στενές επαφές με Αλβανούς μετανάστες, ορισμένοι εκ των οποίων επέστρεψαν στην Αλβανία πριν ή μετά από εμένα. Συνέχισα να συνδιαλέγομαι μαζί τους και συχνά συζητούσαμε τις καθημερινές μας ανησυχίες για την κατάσταση στη χώρα και τη θέση μας εκεί. Αν και πιστεύαμε πως είχαμε ενταχθεί στη σύγχρονη αλβανική κοινωνία, αφού ήδη είχαμε μια καλή επαγγελματική απασχόληση και συναναστρεφόμασταν άλλα καταξιωμένα μέλη της, νιώθαμε ταυτόχρονα πως δεν ανήκαμε στην κοινωνία αυτή, ότι κάποιο σημαντικό αξιακό στοιχείο έλειπε από την νέα μας ταυτοποίηση. Κάθε φορά που βρισκόμασταν σε κοινωνικές συναναστροφές σημαντικό θέμα συζήτησης ήταν η ζωή και οι εμπειρίες μας στην Ελλάδα, για τις οποίες μιλούσαμε συνεχώς με νοσταλγία. Επομένως, όταν συνειδητοποίησα πως οι συζητήσεις μας

αναφορικά με την ζωή μας στην Ελλάδα και σε αντιπαράθεση με τις δυσκολίες τις οποίες περνούσαμε στην Αλβανία γίνονταν όλο και πιο συχνές, προσπάθησα να ενημερωθώ για την αλβανική παλιννόστηση ειδικά και το θέμα της παλιννόστησης ευρύτερα.

Μια σύντομη έρευνα έδειξε ότι ενώ για την αλβανική μετανάστευση έχουν γραφτεί σχετικά πολλές μελέτες, για την παλιννόστη στην Αλβανία υπήρχαν ελάχιστες. Ακόμα και τώρα το συγκεκριμένο ζήτημα δεν φαίνεται να ελκύει ιδιαίτερα την προσοχή των μελετητών της μετανάστευσης σε παγκόσμια κλίμακα αν και σύμφωνα με την Απογραφή πληθυσμού στην Αλβανία το χρονικό διάστημα 2001-2011 χαρακτηρίζεται από την τάση των Αλβανών πολιτών, οι οποίοι έχουν ζήσει στο εξωτερικό για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, να επιστρέφουν στη χώρα τους. Η πλειονότητα όσων επέστρεφαν ήταν συνήθως οικονομικοί μετανάστες οι οποίοι προέρχονταν κυρίως από την Ελλάδα (INSTAT 2011). Από αυτούς, 70.8% έχουν επιστρέψει λόγω της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα (INSTAT & IOM 2014: 9). Κατά συνέπεια, θα ήταν χρήσιμο να υπογραμμισθεί εδώ με έμφαση πως η οικονομική κρίση στην Ελλάδα αποτέλεσε ένα από τους πλέον σημαντικούς παράγοντες που επηρέασε την απόφαση επιστροφής μερικών παλιννοστούντων οι οποίοι συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα.

Η εστίαση της ερευνητικής μου προσοχής βρίσκεται στις δυσκολίες προσαρμογής των παλιννοστούντων στην Αλβανία, με όλες τις συντελεσθείσες διαφοροποιήσεις. Σε ένα αναλυτικό πλαίσιο, θα ήταν χρήσιμο να υπογραμμισθεί εκ προοιμίου ότι ο στόχος της παρούσας διατριβής είναι η εξερεύνηση του φαινομένου της αλβανικής παλιννόστησης, βασισμένη στα νοήματα που οι παλιννοστούντες αποδίδουν στις δικές τους εμπειρίες, δράσεις και αντιλήψεις σε τρεις περιόδους της ζωής τους: πριν μεταναστεύσουν, κατά τη μετανάστευση και, τέλος, μετά την επιστροφή τους στην Αλβανία. Η εξέταση αυτών των τριών χρονικών περιόδων της ζωής των παλιννοστούντων παρέχει τη δυνατότητα: 1) Να γίνει κατανοητό μέχρι ποιο βαθμό η μεταναστευτική εμπειρία και το κοινωνικό/θεσμικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής και προέλευσης έχουν επηρεάσει την απόφασή τους να παλιννοστήσουν, καθώς και την μετέπειτα διαδικασία προσαρμογής τους. 2) Να διερευνηθεί επίσης πώς αισθάνθηκαν αρχικά κατά την διαδικασία εγκατάστασής τους στην Ελλάδα και κατόπιν στην Αλβανία. 3) Να καταγραφούν τα προφανή προβλήματα προσαρμογής τους σε αυτές τις δύο χώρες. 4) Να αναλυθεί πως έχει αλλάξει το ανθρώπινο, κοινωνικό και

οικονομικό κεφαλαίο των παλιννοστούντων. 5) Να επισημανθεί ο ρόλος του αλβανικού κράτους στην ένταξή τους στην αλβανική κοινωνία, με δεδομένο το γεγονός ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικό οι κυβερνήσεις των χωρών προέλευσης να αναλάβουν ενεργό ρόλο στην ομαλοποίηση της διαδικασίας προσαρμογής των παλιννοστούντων, διότι δεν πρόκειται για απλή προσαρμογή αλλά για επαναπροσαρμογή. 6) Τέλος, θα ήταν χρήσιμο να διευκρινισθεί καταληκτικά πως η παρούσα έρευνα επικεντρώθηκε μόνο στην περίπτωση της παλιννόστησης των αλβανών μεταναστών από την Ελλάδα, οι οποίοι/ες ανήκουν στην πρώτη μεταναστευτική γενιά, ζουν και εξασκούν ήδη διάφορα επαγγέλματα ή είναι συνταξιούχοι για τουλάχιστον 12 μήνες στην Αλβανία. Η συγκεκριμενοποίηση των ερευνητικών δεδομένων είναι ο καταστατικός άξονας κάθε εμπειρικής εργασίας.

1.3 Οι μεθοδολογικές επιλογές της έρευνας

Όπως προαναφέρεται στο ερευνητικό ερώτημα της διατριβής, ο στόχος μου είναι να ερμηνεύσω την αλβανική παλιννόσταση, βασισμένη στα νοήματα που οι παλιννοστούντες αποδίδουν σ' αυτό, όπως αυτά αναδεικνύονται από τα λόγια, τις πράξεις και τις προοπτικές τους. Δηλαδή, στόχος μου είναι να κατανοήσω πώς αυτά τα νοήματα επηρεάζουν την ατομική συμπεριφορά και αποτελούν μέρος της πραγματικότητας (Maxwell 1992, 2004). Αυτό δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσω στατιστικών ή άλλων μέσων ποσοτικοποίησης, σύμφωνα με τους Strauss & Corbin, αλλά μόνο μέσω της ποιοτικής έρευνας, ειδικά όταν πρόκειται για ένα πρόσφατο φαινόμενο (1990: 17) όπως η αλβανική παλιννόσταση.

Η ενσωμάτωση της ερμηνευτικής ποιοτικής προσέγγισης στην παρούσα έρευνα ήταν χρήσιμη στη θεώρηση των βιωμάτων και αντιλήψεων των παλιννοστούντων, προσφέροντας έτσι μια πλούσια περιγραφή των νοημάτων που εκείνοι επισυνάπτουν στις δικές τους δράσεις και το δικό τους περιβάλλον. Οι υποστηρικτές αυτής της θεώρησης επικεντρώνονται στην κατανόηση του πολύπλοκου κόσμου «από την οπτική των ατόμων που το βιώνουν» (Berger 1972), δηλαδή στο πώς τα άτομα εκλαμβάνουν την πραγματικότητα. Επομένως, μέσω της ερμηνευτικής προσέγγισης γίνεται δυνατή η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι παλιννοστούντες βιώνουν και αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα στη χώρα

υποδοχής και προέλευσης και, επίσης, πώς καθορίζουν τις δράσεις τους βάσει αυτών των ερμηνειών.

Σύμφωνα με την Ní Laoire (2007, 2008a, 2008b) οι παλιννοστούντες παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αόρατοι κατά την επιστροφή τους στην πατρίδα, μολονότι αποτελούν σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, διότι δεν είναι εύκολο να τους διακρίνει κανείς από την εμφάνιση ή την προφορά τους. Αυτό το πρόβλημα το αντιμετώπισα κι εγώ. Κατά τη διεξαγωγή της έρευνας αυτής παρατήρησα ότι ο εντοπισμός των παλιννοστούντων δεν ήταν εύκολος. Για τον λόγο αυτό αποφάσισα να χρησιμοποιήσω την τεχνική της «χιονοστιβάδας» για τον εντοπισμό και επιλογή των παλιννοστούντων. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιείται συχνά για τη διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας, κυρίως μέσω συνεντεύξεων, και αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο για την εύρεση ατόμων ή ομάδων που αποτελούν τον λεγόμενο «κρυφό πληθυσμό», για τον οποίο συνήθως δεν υπάρχουν επίσημα δεδομένα ή στατιστικά στοιχεία, αφού είναι μικρός αριθμητικά (Atkinson & Flint 2001) και εντοπίζεται δύσκολα (Hendricks, Blanken & Adriaans 1992). Η τεχνική της «χιονοστιβάδας» στηρίζεται στη κοινωνική δικτύωση (Thomson 1997, 2002). Επομένως, οι επαφές μου με Αλβανούς μετανάστες κατά την παραμονή μου στην Ελλάδα με βοήθησαν σημαντικά στο σχηματισμό του δείγματος, αφού πολλοί από αυτούς είχαν ήδη επιστρέψει στην Αλβανία.

Για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποίησα την τεχνική της συνέντευξης και συγκεκριμένα την ημιδομημένη συνέντευξη, η οποία μου έδωσε ευελιξία και περιθώρια για δημιουργικότητα (Fontana και Frey 2000) κατά τη διάρκεια της συνομιλίας με τους παλιννοστούντες. Μέσω της ημιδομημένης συνέντευξης ήμουν σε θέση να ερωτήσω και να πληροφορηθώ τον τρόπο με τον οποίο οι παλιννοστούντες προσλαμβάνουν την πολιτισμική και κοινωνική πραγματικότητα στην Ελλάδα κι έπειτα στην Αλβανία. Με άλλα λόγια, να δώσω έμφαση στη διερεύνηση των απόψεων, αντιλήψεων και των συναισθημάτων τους, καταγράφοντας έτσι μια ζωντανή εικόνα για τα βιώματά τους.

Για την ανάλυση των συνεντεύξεων με τους παλιννοστούντες χρησιμοποίησα την «θεματική» ανάλυση, όπως έχει αναπτυχθεί από τις Braun & Clarke (2006, 2012, 2013). Η θεματική ανάλυση θεωρείται ως μια εύστοχη μέθοδος, η οποία έχει υιοθετηθεί ευρέως (Boyatzis 1998, Guest, MacQueen & Namey 2012, Joffe 2011). Ο λόγος που επέλεξα αυτήν τη μέθοδο οφείλεται στο γεγονός ότι επιτρέπει μια περιγραφική αποτύπωση των δεδομένων,

με τρόπο που να διευκολύνεται η ερμηνεία των διαφόρων πτυχών του θέματος (Boyatzis 1998), συγκεκριμένα εδώ της αλβανικής παλιννόστησης, και να διευκολύνει «τον εντοπισμό, την ανάλυση και την αναφορά προτύπων θεμάτων στο πλαίσιο των δεδομένων (Braun & Clarke 2006: 97). Ένας άλλος λόγος είναι η θεωρητική της ευελιξία ή ελευθερία, η μη δέσμευση στη χρησιμοποίηση των συγκεκριμένων οντολογικών ή επιστημολογικών θέσεων. Ωστόσο, η εν λόγω θεωρητική ευελιξία δε σημαίνει διεξαγωγή της ανάλυσης χωρίς επιστημολογική πλαισίωση. Αντίθετα η προσέγγιση γίνεται σύμφωνα με διάφορες θεωρητικές θέσεις, όπως, μεταξύ άλλων, αυτές του ρεαλισμού, της φαινομενολογίας, του δομισμού και της ερμηνευτικής (Braun, Clarke & Rance 2014). Συνεπώς, είχα την ευελιξία να προσδιορίσω επιστημολογικά και θεωρητικά την ανάλυσή μου βασισμένη στα ερευνητικά μου ερωτήματα.

Η έρευνα διεξήχθη στα Τίρανα, την πρωτεύουσα της Αλβανίας, επειδή θεωρείται ως η πιο αναπτυγμένη πόλη της χώρας που μπορεί να προσφέρει στους παλιννοστούντες περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης, συμπεριλαμβανομένης της αυτοαπασχόλησης, εκπαίδευσης και ψυχαγωγίας (Mazari 2012).

1.4 Η δομή της έρευνας

Οι θεματικές ενότητες της ανά χείρας εργασίας έχουν κατανεμηθεί ως εξής: Στο δεύτερο κεφάλαιο, παρουσιάζεται το γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο της μετανάστευσης. Συγκεκριμένα, η διευκρίνιση των όρων «μετανάστευση» και «μετανάστης» και οι βασικές θεωρίες που συνδέονταν με τα ευρήματα της έρευνάς μου, όπως η θεωρία push – pull, η νεοκλασική οικονομική προσέγγιση, η νέα οικονομική θεωρία της εργασιακής μετανάστευσης και η θεωρία των κοινωνικών δικτύων. Έπειτα ακολουθεί ένα σύντομο χρονικό της αλβανικής μετανάστευσης. Σε μια ευρύτερη θεώρηση, καταγράφονται τρία στάδια μετανάστευσης των Αλβανών: Το πρώτο καλύπτει την περίοδο από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι κομμουνιστές κατέλαβαν την εξουσία. Το δεύτερο συναρτάται με την περίοδο της κομμουνιστικής κυριαρχίας μέχρι το 1990. Οι αλλαγές που επέφερε η κομμουνιστική πολιτική οργάνωση οδήγησαν τη χώρα σε πλήρη διεθνή απομόνωση. Όχι μόνο απαγορεύτηκε η μετακίνηση του πληθυσμού στο

εξωτερικό, αλλά ακόμη και στο εσωτερικό της χώρας η μετακίνηση ήταν ελεγχόμενη. Η πτώση του συστήματος αυτού σηματοδοτεί το τρίτο και πιο ενδιαφέρον από κοινωνιολογικής άποψης στάδιο. Το τέλος του εν λόγω τμήματος εμπεριέχει και την βιβλιογραφική ανασκόπηση της αλβανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα. Η αλβανική μετανάστευση στην Ελλάδα παρουσιάζεται ως μια ιστορία επιτυχίας που σύμφωνα με την Ioannou (2014: 158-159) ήταν μάλλον τυχαία, παρά προγραμματισμένη και οργανωμένη.

Στο τρίτο κεφάλαιο, δίδεται η μεταστροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος προς την παλιννόστηση και τις διάφορες τυπολογίες¹ που αναπτύχθηκαν για να εξηγήσουν τα κίνητρα επιστροφής των μεταναστών στη χώρα προέλευσης. Αξίζει να αναφερθεί εδώ η προσπάθεια του Cassarino (2004) σχετικά με την θεωρητικοποίηση του εν λόγω φαινομένου, προσαρμόζοντας τις σχετικές θεωρίες περί μετανάστευσης στο πλαίσιο της παλιννόστησης. Στη συνέχεια, συγκεκριμενοποιείται η περίπτωση της παλιννόστησης των αλβανών μεταναστών, η οποία παρουσιάζεται ως ένα πρόσφατο φαινόμενο το οποίο είναι απαραίτητο να ερευνηθεί σε βάθος,² και τέλος, εξετάζονται τα μέτρα της αλβανικής κυβέρνησης για την επανένταξη των παλιννοστούντων στην Αλβανία. Βασικός στόχος των μέτρων αυτών ήταν η εξασφάλιση μιας ομαλής διαδικασίας επιστροφής και προσαρμογής των μεταναστών, ανεξάρτητα από τους λόγους της επιστροφής.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, αναλύεται το μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας και εξετάζονται εις βάθος τα όσα προαναφέρονται στις Μεθοδολογικές Επιλογές της Έρευνας. Επιπλέον, εξηγείται ο σχεδιασμός και η διαδικασία διεξαγωγής των συνεντεύξεων.

Στο πέμπτο και έκτο κεφάλαιο καταγράφονται τα ευρήματα της έρευνας. Ειδικότερα, στο πέμπτο κεφάλαιο εξηγούνται οι παράγοντες που ώθησαν τους παλιννοστούντες να μεταναστεύσουν γενικότερα από την Αλβανία και ειδικότερα στην Ελλάδα, ο τρόπος μετανάστευσης και οι πρώτες εντυπώσεις τους, η αρχική τους συναισθηματική κατάσταση κατά την διαδικασία εγκατάστασης στην Ελλάδα, οι διαδρομές κατοικίας, απασχόλησης και επίσης οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν κατά την διαδικασία προσαρμογής τους. Στο έκτο κεφάλαιο περιγράφονται οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι παλιννοστούντες πήραν την

¹ Η τυπολογία του Bovenkerk (1974), Cerase (1974), King (1978), Gmelch (1980) και της Rogers (1984).

² Υπάρχουν σχετικά λίγες έρευνες για την παλιννόστηση των αλβανών μεταναστών οι οποίες εστιάζονται περισσότερο στα αίτια της επιστροφής τους και την μορφή της απασχόλησής τους στην Αλβανία παρά στην διαδικασία προσαρμογής τους και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν.

απόφαση να επιστρέψουν στην Αλβανία, η επιλογή των Τιράνων ως τόπος εγκατάστασης και οι πρώτες εντυπώσεις τους μετά την επιστροφή, η αρχική τους συναισθηματική κατάσταση, οι συνθήκες διαμονής και απασχόλησης και τέλος οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν. Ακολουθούν δυο ειδικά παραρτήματα. Στο πρώτο παρουσιάζεται ο οδηγός συνέντευξης, ενώ στο δεύτερο τα κύρια χαρακτηριστικά των παλιννοστούντων.

1.5 Συνεισφορά της έρευνας

Με όλα όσα προειπώθηκαν στο σύντομο εισαγωγικό μου σχόλιο, θα ήθελα τώρα να υπογραμμίσω καταληκτικά και φυσικά τελείως επιγραμματικά τις βασικές στοχαστικές παραμέτρους που στοιχειοθετούν την επιστημονική συνεισφορά της διατριβής μου. Το πρώτο στοιχείο αφορά το γεγονός ότι η δική μου εργασία αποτελεί συνέχεια της συλλογικής προσπάθειας μιας ομάδας κοινωνικών ερευνητών διαχρονικά και από διάφορες χώρες, οι οποίοι/ες ασχολήθηκαν με τη μετανάστευση και ειδικότερα με το θέμα της παλιννόστησης. Το παρόν κείμενο «έκτισε» μεταφορικά επάνω στις δικές τους έρευνες το δικό μου έργο. Σε αντίθεση με αυτές ωστόσο, πρόκειται για τη μοναδική έρευνα, απ'ότι γνωρίζω, που συμπεριλαμβάνει και αναλύει δύο περιόδους της ζωής των παλιννοστούντων, ήτοι την μετανάστευση και την παλιννόστηση. Δεύτερον, η ανάλυσή μου ήταν μια συνάρτηση εμπειρικής και θεωρητικής διερεύνησης της παλιννόστησης. Οι γενικευτικές μου επισημάνσεις ήταν το αποτέλεσμα της συστηματικής ερευνητικής μου εργασίας που προηγήθηκε χρονικά. Τρίτον, αν και η παράθεση των στοιχείων έγινε με τρόπο που στόχευε να είναι τεχνικά άρτιος, εν τούτοις επιδίωξή μου ήταν να καταγραφεί η ανθρώπινη διάσταση των προβλημάτων που υφίσταντο ατομικά και ομαδικά οι παλιννοστούντες. Τέταρτον, η διεργασία της παλιννόστησης καταδεικνύει με τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό την κρίσιμη σπουδαιότητα της κοινωνικής αλλαγής στον βίο των ανθρώπων του σύγχρονου κόσμου, οι οποίοι/ες υφίστανται διαρκώς τις εφιαλτικές συνέπειές της σε πολλαπλά επίπεδα. Πέμπτον, η σπουδή της παλιννόστησης στην Αλβανία συνεχίζει και συμπληρώνει το πλέγμα των σχετικών με την χώρα μου εργασιών που έχουν προηγηθεί. Τέλος, έκτον, με δεδομένη την απίστευτη πλέον κινητικότητα ρευμάτων από εκατομμύρια πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο, κλπ, προς όλες τις κατεθύνσεις της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας στις

αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα, μελέτες με αντικείμενο την μετανάστευση αποκτούν πλέον ιδιάζουσα σημασία.

Κεφάλαιο δεύτερο: Θεωρητικό υπόβαθρο μετανάστευσης: Η περίπτωση της αλβανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα

2.1 Διευκρίνιση όρων «μετανάστευση» και «μετανάστης»

Η μετανάστευση είναι φαινόμενο το οποίο επηρεάζει καταλυτικά όλες τις χώρες του πλανήτη. Οι Castles & Miller (1993, 2009) εκτιμούν ότι τα τελευταία 23 χρόνια βιώνουμε την «Εποχή της Μετανάστευσης», καθώς, όπως φαίνεται, όλος ο κόσμος βρίσκεται σε συνεχή κινητικότητα (Cresswell 2006). Χαρακτηριστικό της εποχής αυτής είναι ότι η μετανάστευση έχει παγκοσμιοποιηθεί και διαφοροποιηθεί, με την έννοια ότι αφενός δεν πρόκειται πλέον για ένα αμιγώς ανδρικό φαινόμενο, και δεύτερον δεν αιτιολογείται μόνο εξαιτίας των οικονομικών δυσχερειών. Σύμφωνα με την αναφορά των Ηνωμένων Εθνών (United Nations 2017) για τις μεταναστευτικές κινήσεις σε παγκόσμιο επίπεδο, περίπου 258 εκατομμύρια άνθρωποι ζουν εκτός των συνόρων των χωρών προέλευσής τους, με σκοπό την αναζήτηση ενός καλύτερου επιπέδου διαβίωσης. Στην περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 32,4 εκατομμύρια από το σύνολο των 501 εκατομμυρίων κατοίκων, δηλαδή το 6,5% του συνολικού πληθυσμού της είναι μετανάστες, ενώ το 4%, δηλαδή 20,1 εκατομμύρια προέρχονται από τρίτες χώρες εκτός της Ε.Ε. (Rosas, Levits, & Bot 2013: 478). Λόγω του μεγέθους της, η μετανάστευση έχει μετατραπεί σε ένα οξύτατο πολιτικοποιημένο θέμα (Castles & Miller 2009: 10-12).

Εν τούτοις, ο King (2012) στο άρθρο του για τις θεωρίες περί μετανάστευσης αμφισβητεί τον υπολογισμό του αριθμού των μεταναστών σε όλο τον κόσμο, λόγω δύο σημαντικών στατιστικών προβλημάτων. Το πρώτο συνδέεται με τον καθορισμό των κριτηρίων που χρησιμοποιούν οι χώρες για τον ορισμό του μετανάστη, τα οποία ενδέχεται να διαφέρουν από τη μια χώρα στην άλλη. Το σημαντικότερο από αυτά είναι η διαφορά μεταξύ της υπηκοότητας και του τόπου γέννησης ή του προηγούμενου τόπου κατοικίας. Η διαδικασία της πολιτογράφησης μετατρέπει έναν μετανάστη σε πολίτη της χώρας υποδοχής, με αποτέλεσμα να μην συμπεριλαμβάνεται στο μεταναστευτικό πληθυσμό. Επίσης, πολλές

χώρες έχουν αυστηρότερα κριτήρια πολιτογράφησης. Για παράδειγμα, τα παιδιά που έχουν γεννηθεί σε μια χώρα υποδοχής, όπου ισχύει ο κανόνας του «jus sanguinis», δηλαδή από γονείς μετανάστες, δεν θα λάβουν ποτέ την υπηκοότητα αυτής της χώρας και θα συνεχίζουν να αντιμετωπίζονται ως μετανάστες, μολονότι δεν έχουν μεταναστεύσει ποτέ στη ζωή τους.

Το δεύτερο πρόβλημα εστιάζεται στον καθορισμό του αριθμού των παράνομων μεταναστών, το οποίο φαίνεται να αυξάνεται ραγδαία σε σύγκριση με το ποσοστό των νόμιμων μεταναστών (King 2012: 6). Πηγή της παράνομης μετανάστευσης, σύμφωνα με την άποψη του Ghosh (1998: 34-35), είναι η αναντιστοιχία μεταξύ των πιέσεων που δέχεται ο πληθυσμός στις χώρες προέλευσης για να μεταναστεύσει και τις ελάχιστες δυνατότητες νόμιμης εισόδου που προσφέρουν πλέον οι χώρες προορισμού.

Παρά τα προβλήματα αυτά η μετανάστευση αποτελεί ζήτημα με όλο και μεγαλύτερο ειδικό βάρος, ενώ παράλληλα μετατρέπει τις κοινωνίες από απλές σε πολύπλοκες (King 2012: 6). Επιπλέον, διχάζει την κοινωνία υποδοχής ανάμεσα σε όσους δέχονται την αναγκαιότητα αποδοχής μεταναστών στην χώρα αξιολογώντας την οικονομική και πολιτισμική τους συνεισφορά, και όσους εναντιώνονται στην εισροή μεταναστών στην κοινωνία τους. Ο Chang (1981: 304-6) πιστεύει ότι μια γενική θεωρία μετανάστευσης θα πρέπει να είναι επαρκώς τεκμηριωμένη ώστε να δώσει απαντήσεις στις ακόλουθες ερωτήσεις: «ποιοι ονομάζονται μετανάστες;» «γιατί οι μετανάστες μετακινούνται, μένουν ή επιστρέφουν;» «που και πως πηγαίνουν οι μετανάστες;», «πότε αποφασίζουν να μετακινούνται;», «ποιες είναι οι επιπτώσεις στην ζωή των μεταναστών και άλλων ατόμων της κοινωνίας;» Μόνο όταν τα ευρήματα αυτά απαντηθούν με πληρότητα, θα γίνει δυνατή η εκτίμηση των συνεπειών της μετανάστευσης (βλέπε επίσης Huang 2013: 9).

Προφανώς, η μετανάστευση είναι ένα περίπλοκο φαινόμενο που δεν μπορεί να ερευνηθεί ή ερμηνευθεί μόνο μέσω μιας θεωρίας. Η στοιχειοθέτηση μιας ικανοποιητικής θεωρητικής προσέγγισης για την μετανάστευση είναι εφικτή μόνο μέσω μιας διεπιστημονικής οπτικής, η οποία θα πρέπει συνδυαστικά να περιλαμβάνει κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές και νομικές αξιολογήσεις θεματικών ενοτήτων (Hammar 1992, Brettel & Hollified 2015).

Σύμφωνα με τον Castles, οι μελέτες για τη μετανάστευση είναι αναγκαίο να ενσωματωθούν στην ευρύτερη κοινωνική θεωρία, αντλώντας γνωστικές πηγές από όλους τους τομείς των κοινωνικών επιστημών. Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι «η μετανάστευση αγκαλιάζει όλες τις διαστάσεις της ανθρώπινης εμπειρίας, και ως εκ τούτου απαιτεί μια διεπιστημονική προσέγγιση» (2010: 1596). Η άποψη του Castles επηρέασε σημαντικά στην υιοθέτηση και ανάπτυξη νέων τάσεων που προκύπτουν από την ποιοτική κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία, την ανθρώπινη γεωγραφία και τις πολιτιστικές μελέτες, και αντανakλά την ευρέως διαδεδομένη «πολιτισμική στροφή» στις κοινωνικές επιστήμες. Οι νέες προοπτικές αυτές μετατόπισαν το ενδιαφέρον των ειδικών μελετητών από έρευνες βασισμένες σε ποσοτικές μεθόδους, σε έρευνες οι οποίες έχουν υιοθετήσει τις ποιοτικές μεθόδους (Blunt 2007, King 2012). Αυτή η επιστημολογική στροφή διεύρυνε την κατανόηση της μεταναστευτικής εμπειρίας, χωρίς ωστόσο να συμβάλει στην ανάπτυξη νέων θεωρητικών προσεγγίσεων που να εξηγήσει στην ολότητα το φαινόμενο της μετανάστευσης.

Η διεθνής μετανάστευση, κατά τους Tapinos και Delaunay (2000) είναι η μετακίνηση των ανθρώπων ξένης εθνικότητας από μια χώρα σε κάποια άλλη. Με βάση το κριτήριο της προσωπικής επιλογής του ατόμου, η μετανάστευση διακρίνεται σε εκούσια ή αναγκαστική, ενώ με βάση το κριτήριο της χρονικής διάρκειας στη χώρα υποδοχής, διακρίνεται σε προσωρινή ή μόνιμη. Η εκούσια μετανάστευση συνήθως είναι προγραμματισμένη, διότι λαμβάνει χώρα για λόγους βελτίωσης των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης. Η αναγκαστική μετανάστευση, αντίθετα, προκαλείται λόγω δυσμενών συνθηκών σε βάρος ορισμένων κατηγοριών του πληθυσμού, με διαδικασίες που υλοποιούνται συνειδητά από τις δημόσιες αρχές ενός κράτους, όπως για παράδειγμα ο αναγκαστικός εποίκισμός, οι εξορίες και οι μετατοπίσεις πληθυσμών.

Στην παρούσα έρευνα γίνεται λόγος για την εκούσια μετανάστευση και ιδιαίτερα για την περίπτωση των Αλβανών μεταναστών οι οποίοι έχουν επιστρέψει από την Ελλάδα στην Αλβανία. Στη μελέτη των Λαμπριανίδη και Λυμπεράκη (2001) για τους Αλβανούς μετανάστες στη Θεσσαλονίκη, αναφέρονται οι κυρίαρχοι λόγοι που οδηγούν τους μετανάστες στην απόφαση να μεταναστεύσουν με τη θέληση τους σε μια άλλη χώρα. Η εκούσια μετανάστευση οφείλεται στο συνδυασμό των άνισων αναπτυξιακών ταχυτήτων και

επιδόσεων μεταξύ της χώρας καταγωγής και χώρας προορισμού, την άνιση κατανομή του πλούτου ανάμεσα στις χώρες αυτές, την κατάρρευση ή τον κλονισμό των πολιτικών και οικονομικών συστημάτων στις χώρες καταγωγής, τη δυνατότητα πληροφόρησης και ευκολότερης μετακίνησης, τους άνισους ρυθμούς και τις αντιφατικές τάσεις των δημογραφικών εξελίξεων, τις άνισες ικανότητες ανασυγκρότησης της αγοράς εργασίας στις δύο χώρες και, τέλος, την επιθυμία για καλύτερες συνθήκες ζωής.

Η εκούσια μετανάστευση μπορεί να είναι κυκλική (circular migration). Τότε οι μετανάστες μετακινούνται στη χώρα υποδοχής για να εργαστούν μόνο για ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Αυτό το είδος μετανάστευσης είναι αποτέλεσμα του συνδυασμού έλλειψης φθηνού εργατικού δυναμικού και αύξησης της ζήτησης για εποχιακή απασχόληση. Στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής η γηγενής προσφορά χεριών εργασίας δεν μπορεί να ικανοποιήσει την εποχιακά αυξανόμενη ζήτηση και η χώρα αναγκάζεται να προσλαμβάνει ξένους εργάτες για να καλύψει αυτό το κενό (Constant & Zimmermann 2011). Παρόμοια είναι και η μετανάστευση «συμβολαίου εργασίας» (contract migration). Στην περίπτωση αυτή οι μετανάστες κατοικούν στην ξένη χώρα για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, το οποίο προκαθορίζεται από την άδεια παραμονής ή το συμβόλαιο εργασίας (Council of Europe 1996).

Μια άλλη υποκατηγορία της προσωρινής μετανάστευσης είναι και η παλιννόστηση (return migration), στην οποία συμπεριλαμβάνονται οι μετανάστες που έχουν διαμείνει στο εξωτερικό για μια σημαντική χρονική περίοδο και ύστερα επιστρέφουν με τη θέλησή τους στην χώρα προέλευσης (Dustmann & Weiss 2007). Η εκούσια μετανάστευση και η παλιννόστηση είναι δύο στάδια ζωής των Αλβανών μεταναστών που αποτελούν τον βασικό άξονα σπουδής της διατριβής.

Υπάρχουν πολλαπλές ερμηνείες για τον όρο «μετανάστης», οι οποίες διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Κάθε χώρα ορίζει τον μετανάστη λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες της μεταναστευτικής της ιστορίας, της πολιτικής που εφαρμόζει για τη μετανάστευση, η οποία προσδιορίζει και τη δημόσια στάση της (Castles 2000: 270). Σύμφωνα με τη Συνθήκη των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των μεταναστών, οικονομικός μετανάστης είναι ένα «άτομο το οποίο πρόκειται να προσληφθεί ή να έχει προσληφθεί για μια έμμισθη

δραστηριότητα σε ένα κράτος του οποίου δεν είναι υπήκοος». Στο άρθρο 1.1 (α) επισημαίνεται ότι το άτομο αυτό λαμβάνει την απόφαση να μεταναστεύσει με δική του βούληση, χωρίς να αναγκάζεται από εξωτερικούς παράγοντες. Αυτό σημαίνει ότι ο μετανάστης επιλέγει το χρόνο και τον τόπο της μετακίνησης, σε αντίθεση με τον πρόσφυγα, ο οποίος δεν επιλέγει, αλλά αναγκάζεται να μετακινηθεί λόγω εξωτερικών παραγόντων (United Nations, UN 1998). Σχεδόν τον ίδιο ορισμό χρησιμοποιεί και ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (International Organization for Migration, IOM). Όμως, η εννοιολόγηση του όρου «μετανάστευση» είναι διαφορετική. Κατά τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (IOM 2004: 41) η μετανάστευση γίνεται αντιληπτή ως διαδικασία η οποία περιλαμβάνει τη «μετακίνηση προσφύγων και εκτοπισμένων ατόμων, καθώς επίσης και οικονομικών μεταναστών». Ο ορισμός αυτός καλύπτει τόσο τις εθελοντικές όσο και τις ακούσιες μετακινήσεις.

Ο κόσμος συγκροτείται από διάφορα έθνη-κράτη, τα οποία θεωρούν την παραμονή των πολιτών τους ως κανόνα και τη μετακίνηση τους σε άλλη χώρα ως απόκλιση. Ακριβώς για τον λόγο αυτό, η μετανάστευση συνεχίζει να γίνεται αντιληπτή ως ένα προβληματικό ζήτημα που θα πρέπει να ελεγχθεί και να περιοριστεί, διότι ενδέχεται να προκαλέσει απρόβλεπτες αλλαγές. Ένας γραφειοκρατικός τρόπος με τον οποίον οι διάφορες χώρες προσπαθούν να διαχειριστούν τη μετανάστευση είναι η ταξινόμηση των μεταναστών σε ειδικές κατηγορίες (Castles 2000: 270-271, Μαράτου-Αλιπράντη 2007: 21-22):

- Οι προσωρινοί οικονομικοί μετανάστες είναι τα άτομα που μεταναστεύουν για ένα σύντομο χρονικό διάστημα με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους και την αποστολή χρημάτων στα μέλη της ευρύτερης οικογένειας στη χώρα τους.
- Οι εξειδικευμένοι εργαζόμενοι και επιχειρηματίες μετανάστες είναι άτομα εξειδικευμένα σε κάποια επαγγέλματα ή τεχνικές, τα οποία μετακινούνται σε εσωτερικές αγορές εργασίας πολυεθνικών εταιρειών ή διεθνών οργανισμών ή αναζητούν εργασία σε εκείνες τις διεθνείς αγορές στις οποίες υπάρχει ζήτηση για τις δικές τους δεξιότητες. Επίσης, πολλές χώρες διαθέτουν «εξειδικευμένα επιχειρησιακά προγράμματα μετανάστευσης» για να προσελκύσουν αυτούς τους εξειδικευμένους μετανάστες.

- Οι ανεπίσημοι ή οι μη εγγεγραμμένοι μετανάστες είναι άτομα τα οποία μετακινούνται σε άλλη χώρα για ανεύρεση εργασίας, χωρίς όμως να έχουν έγγραφα που να επιτρέπουν τη διαμονή και την απασχόλησή τους στη χώρα προορισμού.
- Η αναγκαστική μετανάστευση, με την ευρεία έννοια, αναφέρεται στους πρόσφυγες, τους αιτούντες άσυλο και τα άτομα που αναγκάζονται να μετακινηθούν λόγω εξωτερικών παραγόντων, όπως περιβαλλοντικές καταστροφές ή ακόμα και μεγάλα έργα ανάπτυξης που απαιτούν μετακίνηση του πληθυσμού για την απελευθέρωση χώρου. Σύμφωνα με τη Συνθήκη των Ηνωμένων Εθνών (1951), πρόσφυγας είναι το άτομο που έχει εγκαταλείψει τη χώρα καταγωγής του, στην οποία δεν μπορεί να επιστρέψει, λόγω καταδίωξης του εξαιτίας της φυλής, εθνικότητας και θρησκείας, της συμμετοχής σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα ή των πολιτικών του πεποιθήσεων. Πριν εγκριθεί και λάβουν το στάτους του πρόσφυγα, τα άτομα αυτά ήταν όλοι τους αιτούντες άσυλο. Από τους αιτούντες άσυλο μόνο όσοι πληρούν τελικά όλα τα κριτήρια που προβλέπονται στη Συνθήκη των Ηνωμένων Εθνών του 1951, θεωρούνται πρόσφυγες.
- Στην κατηγορία όσων μεταναστεύουν για λόγους οικογενειακής επανένωσης περιλαμβάνονται τα μέλη της οικογένειας, συνήθως γυναίκες και παιδιά που ακολουθούν τους συζύγους τους. Πολλές χώρες αναγνωρίζουν το δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης για όσους μετανάστες έχουν άδεια παραμονής. Υπάρχουν όμως χώρες, ειδικά αυτές που στηρίζονται σε συστήματα συμβάσεων εργασίας (π.χ. εποχιακή απασχόληση), οι οποίες αρνούνται στους μετανάστες το εν λόγω δικαίωμα. Στην περίπτωση αυτή, όσα μέλη της οικογένειας θέλουν να επανενωθούν, αναγκάζονται να χρησιμοποιήσουν παράνομα μέσα μετακίνησης.
- Οι παλιννοστούντες είναι τα άτομα που επιστρέφουν στην χώρα προέλευσής τους μετά από μια περίοδο διαμονής σε άλλη χώρα. Οι παλιννοστούντες θεωρούνται χρήσιμοι για την ανάπτυξη της χώρας καταγωγής τους επειδή φέρουν μαζί τους χρήσιμες δεξιότητες, οικονομικό κεφάλαιο και εμπειρία. Πολλά κράτη σχεδιάζουν πολιτικές για να προσελκύσουν το δυναμικό των παλιννοστούντων. Αντίθετα, στην περίπτωση της αλβανικής κυβέρνησης, όπως επισημαίνεται στο κεφαλαίο για την

παλιννόστηση των Αλβανών, δεν έχουν ληφθεί ουσιαστικά μέτρα, ώστε οι παλιννοστούντες να επενδύσουν σε καίριους τομείς για την οικονομική ανάπτυξη της Αλβανίας.

Συνοπτικά, υπάρχουν διάφοροι τύποι μεταναστευτικών κινήσεων και μεταναστών οι οποίοι διαφοροποιούνται συνεχώς λόγω των αλλαγών που διαδραματίζονται στο χώρο και στο χρόνο, όπως υπάρχουν και διάφορες θεωρίες οι οποίες ερμηνεύουν το φαινόμενο της μετανάστευσης. Ασφαλώς, καμία δεν μπορεί να προσφέρει μια πλήρης ερμηνεία. Στη συνέχεια, θα συζητηθούν όσες θεωρίες συνδέονται με την περίπτωση της αλβανικής μετανάστευσης. Κάθε μια από αυτές φωτίζει ορισμένες πτυχές της, ενώ όλες μαζί μπορούν να μας δώσουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τα αίτια, τα μέσα και τις συνέπειες αυτής της διαδικασίας.

2.2 Θεωρίες μετανάστευσης

2.2.1 Η θεωρία push – pull και η νεοκλασική οικονομική προσέγγιση

Οι πρώτες θεωρίες για τη μετανάστευση χρονολογούνται από τις αρχές της δεκαετίας του 1940, όταν ο Stouffer (1940, 1960) εισήγαγε την έννοια των «παρεμβατικών ευκαιριών» (*intervening opportunities*), οι οποίες εξηγούσαν τη μετανάστευση ως συνυφασμένη με τις ευκαιρίες ή δυνατότητες προσέλκυσης μεταναστών, όπως είναι για παράδειγμα η ύπαρξη πολύ περισσότερων θέσεων εργασίας στον τόπο προορισμού απ' ό,τι στον τόπο προέλευσής τους (Zlotnik, 1998: 9). Η έννοια των δυνατοτήτων ή ευκαιριών χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια από τον Lee (1966) για τον σχεδιασμό μιας νέας θεωρητικής προσέγγισης η οποία στοχεύει στην πληρέστερη κατανόηση του φαινομένου της μετανάστευσης, δίνοντας έμφαση στη σύνθεση δύο βασικών εννοιών: «παράγοντες ώθησης και έλξης» (push-pull factors). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η μετανάστευση, είναι το προϊόν συνδυασμού παραγόντων που ωθούν τα άτομα εκτός της χώρας προέλευσης, (όπως η φτώχεια, η ανεργία, η μη ιδιοκτησία καλλιεργήσιμης γης, η ταχεία αύξηση του πληθυσμού, η χαμηλή κοινωνική θέση, οι

περιορισμένες προοπτικές γάμου κλπ.) και παραγόντων έλξης προς τη χώρα υποδοχής (οικονομική ανάπτυξη, περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης, καλύτερες συνθήκες ζωής, πολιτική ελευθερία, καλύτερο εκπαιδευτικό σύστημα, κοινωνική πρόνοια κλπ.). Η σύγκρισή τους προσδιορίζει τόσο την κατεύθυνση όσο και το μέγεθος των μεταναστευτικών ροών.³ Υπάρχουν ωστόσο και παράγοντες ανασταλτικοί στην απόφαση ενός ατόμου να μεταναστεύσει, οι οποίοι θα πρέπει να ξεπεραστούν. Τα εμπόδια αυτά μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες. Πρώτον, τα πολιτιστικά όπως η γλώσσα, η νοοτροπία και ο διαφορετικός τρόπος ζωής. Δεύτερον, τα πολιτικο-διοικητικά, όπως τα διεθνή σύνορα και οι περιορισμοί που τίθενται στη μετακίνηση μεταξύ διαφορετικών χώρων και, τρίτον, τα προσωπικά. Η τρίτη κατηγορία διαδραματίζει έναν καθοριστικό ρόλο στο μοντέλο αυτό, διότι οι άνθρωποι αντιδρούν διαφορετικά στο συνδυασμό των παραγόντων «έλξης και ώθησης», ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση, την προσωπικότητα και το στάδιο ζωής στο οποίο βρίσκονται.

Τη δεκαετία του 1970, ο Tapinos συνέθεσε έναν πίνακα, όπου παρουσίαζε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα των μεταναστευτικών κινήσεων τόσο για τη χώρα προέλευσης όσο και για τη χώρα υποδοχής. Τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα στη χώρα προέλευσης είναι η μείωση της ανεργίας και των κρατικών δαπανών, τα εμβάσματα που οι μετανάστες στέλνουν στην χώρα τους και η βελτίωση του ισοζυγίου εξωτερικών συναλλαγών. Αντίθετα, στα μειονεκτήματα περιλαμβάνονται οι ανατροπές στην ηλικιακή πυραμίδα του πληθυσμού εξαιτίας της φυγής των νέων κυρίως ανθρώπων, οι ανισορροπίες στο επίπεδο απασχόλησης και η οικονομική αστάθεια. Κατ' αντιδιαστολή, τα πλεονεκτήματα για τη χώρα υποδοχής είναι η παροχή φθηνού εργατικού δυναμικού, η ανάπτυξη της οικονομίας και η αύξηση των πόρων κοινωνικής ασφάλισης. Όσον αφορά τα μειονεκτήματα, η χώρα υποδοχής αφενός «επενδύει» στην επαγγελματική εκπαίδευση και τις δαπάνες πρόσληψης μεταναστών, ενώ αφετέρου χάνει σημαντικά όταν αυτοί επιστρέφουν στη χώρα προέλευσής τους, όπου θα ζουν με τη σύνταξη που λαμβάνουν από τις χώρες όπου εργάστηκαν (Green 2004: 118-19).

³ Διάφορες έρευνες διαπιστώνουν ότι πρόκειται για συνδυασμό παραγόντων «ώθησης και έλξης» στην απόφαση για μετανάστευση (Anas & Wickremasinghe 2010, Bushin 2009, De Jong & Gardner 1981, Haug 2008, Kontuly *et. al.* 1995, Schoorl *et al.* 2000).

Το μοντέλο «ώθησης και έλξης» αποτέλεσε για πολλά χρόνια πηγή έμπνευσης και ανάπτυξης νέων θεωριών περί μετανάστευσης. Η πιο σημαντική από αυτές ήταν η νεοκλασική οικονομική θεωρία, η οποία υποστήριζε ότι η μετανάστευση είναι αποτέλεσμα προσωπικών επιλογών. Δηλαδή, του συνυπολογισμού σε προσωπικό επίπεδο των παραγόντων που ωθούν τους ανθρώπους να αφήσουν τη χώρα τους και/ή των παραγόντων που τους ελκύουν προς τις χώρες προορισμού. Πρόκειται για ορθολογικές προσωπικές αποφάσεις στο πλαίσιο λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς και της ελεύθερης διακίνησης των συντελεστών παραγωγής, όπως είναι το κεφάλαιο και η εργασία (Harris & Todaro 1970, Massey *et al.* 1993, 1998). Θεμελιακός παράγων της οικονομικής μετανάστευσης (labor migration), σύμφωνα με τη νεοκλασική προσέγγιση, είναι οι μισθολογικές διαφορές ανάμεσα στις χώρες προέλευσης και υποδοχής, οι οποίες εξαρτώνται από τη ζήτηση και την προσφορά εργασίας. Στην περίπτωση της διεθνούς μετανάστευσης, οι θεωρητικοί της νεοκλασικής σχολής διαπίστωσαν ότι στις χώρες όπου η παραγωγή βασίζεται κυρίως στη χρήση του κεφαλαίου (χώρες εντάσεως κεφαλαίου) και υπάρχει έλλειψη εργατικού δυναμικού (σε σχέση με το κεφάλαιο), το επίπεδο των μισθών είναι υψηλό. Αντίθετα, στις χώρες με άφθονο εργατικό δυναμικό (χώρες εντάσεως εργασίας) το επίπεδο μισθών είναι χαμηλό. Συνεπώς, λόγω αυτών των μισθολογικών διαφορών, υπάρχουν μετακινήσεις εργατικού δυναμικού από τις χώρες με χαμηλότερη παραγωγικότητα και περισσότερο εργατικό δυναμικό προς χώρες με υψηλή παραγωγικότητα και λιγότερο εργατικό δυναμικό (Bauer & Zimmermann 1999:13, Massey *et al.* 1998: 18-19).

Παρά τη σημαντική της συμβολή στη θεωρητικοποίηση του φαινομένου της μετανάστευσης, η νεοκλασική θεωρία έχει γίνει αντικείμενο κριτικής. Ο Arango (2004: 19-20), για παράδειγμα, πιστεύει ότι το προβληματικό στοιχείο της νεοκλασικής προσέγγισης είναι ότι αδυνατεί να δώσει απαντήσεις σε κάποια βασικά ερωτήματα: Πρώτον, γιατί ορισμένα άτομα αποφασίζουν να μεταναστεύσουν, παρά τα κίνητρα τους και, δεύτερον, γιατί σε κάποιες χώρες καταγράφονται μεγάλα ρεύματα φυγής ανθρώπων σε σύγκριση με άλλες χώρες, παρόλο ότι οι χώρες αυτές έχουν παρόμοια οικονομική δομή. Επιπρόσθετα, η μετανάστευση δεν πρέπει να γίνεται κατανοητή μόνο ως οικονομικό φαινόμενο, αλλά και ως κοινωνικό. Ακόμη, τα άτομα τα οποία εισέρχονται σε μια νέα κοινωνία με διαφορετικό αξιακό προσανατολισμό, δημιουργούν τα δικά τους δίκτυα, μέσω των οποίων επιδιώκουν

ταυτόχρονα την οικονομική σταθερότητα, αλλά και την κοινωνική τους καταξίωση (Portes & Borocz 1989). Η κριτική της νεοκλασικής θεωρίας ώθησε όσους/ες ασχολήθηκαν με τη μελέτη της μετανάστευσης να εστιάζουν την προσοχή τους σε άλλες στοχαστικές παραμέτρους.

2.2.2 Η νέα οικονομική θεωρία της εργασιακής μετανάστευσης

Η νέα οικονομική θεωρία της εργασιακής μετανάστευσης (NELM) αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1980 ως απάντηση στο ιδεατό πλέγμα των νεοκλασικών θέσεων (Stark & Bloom 1985). Η NELM μέσω των εμβασμάτων, συνδέει την απόφαση για να μεταναστεύσει κάποιος με τις συνέπειες αυτής της απόφασης (Taylor & Fletcher 2001).

Η κριτική που ασκούν οι υποστηρικτές της NELM στη νεοκλασική θεωρία εδράζεται σε τέσσερεις παραδοχές. Πρώτον, εκτιμούν ότι τα άτομα δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ότι παίζουν καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση των μεταναστευτικών κινήσεων, αλλά η οικογένεια ή το νοικοκυριό, μαζί με έτερα πολιτιστικά στοιχεία. Αυτό συμβαίνει διότι η λήψη της απόφασης για μετανάστευση δεν είναι ατομική αλλά συλλογική: εμπλέκονται σ' αυτή και άλλα μέλη της οικογένειας, εφόσον ο απώτερος σκοπός είναι η ευημερία όλων (Massey *et al.* 1998: 21). Όπως σημειώνει ο Mincer (1978), λόγω του κόστους του ταξιδιού και της διαβίωσης είναι σχεδόν αδύνατο να μπορέσουν να μεταναστεύσουν όλα τα μέλη της οικογένειας. Μεταναστεύει αρχικά ένα από αυτά και όταν εξασφαλίσει εργασία με αρκετά καλές αποδοχές, ώστε να δύναται να συντηρήσει και τα υπόλοιπα, μεταναστεύουν και αυτά. Η θέση της αυτή δεν αποκλείει, ωστόσο, την περίπτωση που τα μέλη της οικογένειας μπορούν να επωφεληθούν μεμονωμένα από τη μεταναστευτική εμπειρία.

Δεύτερον, η μισθολογική διαφορά δεν αποτελεί απαραίτητα προϋπόθεση για τη λήψη της απόφασης για μετανάστευση. Πίσω από την απόφαση αυτή, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, είναι οικογενειακή υπόθεση, βρίσκεται η λογική αποφυγής του κινδύνου απώλειας των οικογενειακών εσόδων. Η οικογένεια ή το νοικοκυριό δύναται να διαφοροποιήσει τις εισροές της, παρακινώντας τα μέλη της να αναζητήσουν διαφορετικές εργασίες, σε μη σχετιζόμενους τομείς ή ειδικότητες, ώστε ακόμα και αν υπάρχουν δυσκολίες στον έναν τομέα, τα έσοδα

από τον άλλο να μη μειωθούν. Η μετανάστευση είναι η καλύτερη λύση που εξασφαλίζει τη διαφοροποίηση των εισοδηματικών πηγών, με δεδομένο το γεγονός ότι οι συνθήκες εργασίας και οι μισθοί στη χώρα υποδοχής δε συσχετίζονται ή συσχετίζονται ασθενώς με εκείνα της χώρας καταγωγής. Η οικογένεια δεν επηρεάζεται άμεσα από προβλήματα της τοπικής αγοράς εργασίας, όταν μια από της πηγές εσόδων της είναι τα εμβάσματα από το εξωτερικό.

Τρίτον, η λογική της διαφοροποίησης μπορεί να εξηγήσει το φαινόμενο της μετανάστευσης ακόμα και στην περίπτωση που δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές στους μισθούς ανάμεσα στις χώρες υποδοχής και προέλευσης. Σύμφωνα με τη NELM, οι ανισότητες εντός της χώρας προέλευσης, όσον αφορά στη διαφορά στους μισθούς ή την άνιση κατανομή του πλούτου, θα λειτουργήσουν ως κίνητρο μετανάστευσης, διότι οι οικογένειες δεν υπολογίζουν το έσοδά τους μόνο με απόλυτους όρους, αλλά και με σχετικούς, δηλαδή σε σύγκριση με άλλες οικογένειες στη χώρα προέλευσης. Ωστόσο, ακόμα κι αν δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές μισθών, είτε εντός της χώρας είτε συγκριτικά με άλλες χώρες, η μετανάστευση θα συνεχίσει να αποτελεί λύση όταν απουσιάζουν ή είναι ατελείς σημαντικές αγορές, όπως η ασφαλιστική και πιστωτική αγορά, η κεφαλαιαγορά, κλπ. Στην περίπτωση αυτή οι μετανάστες στέλνουν στις οικογένειές τους κεφάλαιο, ώστε να το επενδύσουν στη χώρα προέλευσης. Προσφέρουν επιπλέον και σιγουριά σε περίπτωση που το εγχείρημα αποτυγχάνει (Stark & Bloom 1985).

2.2.3 Τα κοινωνικά δίκτυα και η μετανάστευση

Μία νέα θεωρητική προσέγγιση στη μετανάστευση βασίζεται στα «κοινωνικά δίκτυα» και έχει αναπτυχθεί από τους Massey *et al.* (1987) και Boyd (1989). Η έννοια των «κοινωνικών δικτύων» προέκυψε από το θεωρητικό υπόβαθρο της οικονομικής κοινωνιολογίας (Granovetter 1973). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, τα κοινωνικά και πληροφοριακά δίκτυα των μεταναστών μειώνουν το κόστος και τους κινδύνους της μετανάστευσης. Μέσω αυτών των δικτύων ενημερώνονται πληρέστερα για την αγορά εργασίας στη χώρα υποδοχής, ενώ η έλλειψη πληροφόρησης τους στερεί τη δυνατότητα ορθολογικών αποφάσεων για μετανάστευση, εργασία κλπ. (Bauer & Zimmermann 1999: 19).

Τα μεταναστευτικά δίκτυα αποτελούνται από μέλη οικογενειών, συγγενείς, φίλους και γνωστούς και συνδέουν τις κοινότητες των χωρών προέλευσης και υποδοχής. Τα δίκτυα παίζουν καθοριστικό ρόλο στην απόφαση των ατόμων να μεταναστεύσουν, στην επιλογή της χώρας και της περιοχής που θα εγκατασταθούν, καθώς επίσης και στην κατανόηση των διαδικασιών κοινωνικής ένταξής τους. Οι νέοι μετανάστες μπορεί να στηριχθούν στη βοήθεια άλλων μεταναστών για την εύρεση τόπου διαμονής και/ή εργασίας, κάτι που αυξάνει τις πιθανότητες μετανάστευσης (ο.π., Taylor 1986). Πέρα ωστόσο από αυτή την κύρια συμβολή των δικτύων, που γενικότερα περιορίζει το ρίσκο της μετακίνησης (Haug 2008: 588, Massey et al. 1993: 449), τα δίκτυα επιτελούν άλλη μια σημαντική λειτουργία. Σύμφωνα με την Βεντούρα (1994: 52-53), εκτός από τις πρακτικές διευκολύνσεις, παρέχουν ηθική και ψυχολογική στήριξη την οποία ο μετανάστης χρειάζεται όταν έρχεται αντιμέτωπος με άγνωστους τόπους και ανθρώπους.

Στο άρθρο της Καβουνίδη (1998) για τη μετανάστευση και τα κοινωνικά δίκτυα, δίνεται έμφαση στο σημαντικό ρόλο των δικτύων κατά τη διαδικασία προσαρμογής των μεταναστών στη χώρα υποδοχής. Τα δίκτυα τον καθοδηγούν στο καινούργιο περιβάλλον εξασφαλίζοντας μια (προσωρινή) στέγη, οικονομική και ψυχολογική στήριξη. Ειδικά στην περίπτωση των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα, η εύρεση κατοικίας ή εργασίας ήταν πολύ δύσκολη, λόγω της αρνητικής εικόνας που υπήρχε αρχικά στην ελληνική κοινωνία, όπως θα αναδειχθεί στη συνέχεια της διατριβής. Γι' αυτό και εδραίωσαν δίκτυα με συγγενείς, φίλους και γνωστούς οι οποίοι βοήθησαν σημαντικά σ' όλη τη διάρκεια της παραμονής τους στην Ελλάδα.

Συνοπτικά, τα κοινωνικά δίκτυα επηρεάζουν θετικά τη μεταναστευτική εμπειρία, διότι αφενός μειώνουν το οικονομικό και συναισθηματικό κόστος της και αφετέρου διότι αυξάνουν τις πιθανότητες επιτυχούς εγκατάστασης και ένταξης στη χώρα υποδοχής.

2.3 Η Αλβανία και το φαινόμενο της μετανάστευσης

2.3.1 Ένα σύντομο χρονικό της αλβανικής μετανάστευσης

Το Δεκέμβριο του 1945, στην Αλβανία εγκαθιδρύθηκε το κομμουνιστικό κράτος, αρχικά με την επίσημη ονομασία Λαϊκή Δημοκρατία της Αλβανίας, το οποίο μετονομάστηκε το 1976 σε Λαϊκή Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Αλβανίας. Η πολιτική της οργάνωση προσομοίαζε με αυτήν της τότε Σοβιετικής Ένωσης. Το πολιτικό σύστημα ήταν μονοκομματικό, με το κομμουνιστικό κόμμα να έχει μονοπωλήσει την εξουσία, την οποία χρησιμοποίησε αρχικά για να εξοντώσει τους πολιτικούς του αντιπάλους. Μέχρι το τέλος του 1946, δεκάδες συνεργάτες της προηγούμενης κυβέρνησης, ιδεολογικοί αντίπαλοι και άνθρωποι του κλήρου είχαν φυλακιστεί ή εκτελεστεί.

Στον οικονομικό τομέα, η νέα κυβέρνηση εφάρμοσε μια σχεδιασμένη και ελεγχόμενη οικονομία, επικεντρωμένη στον αγροτικό κολεκτιβισμό και την κρατικοποίηση όλων των παραγωγικών τομέων. Τόσο η παραγωγή όσο και η διανομή ήταν πλέον μονοπώλιο του κράτους. Στο πλαίσιο αυτό, κρατικοποιήθηκε η βιομηχανική και αγροτική παραγωγή, οι υπηρεσίες, το τραπεζικό σύστημα και το εμπόριο, εσωτερικό και εξωτερικό (Biberaj 2001: 43-4). Για την προστασία της χώρας υψώθηκε μια περίφραξη υψηλής τάσης σε όλο το μήκος των χερσαίων συνόρων με την Ελλάδα και την πρώην Γιουγκοσλαβία και κατασκευάστηκαν σχεδόν 600.000 πολεμικά οχυρά σε μορφή μανιταριού, τα οποία φρουρούσαν κάθε γωνιά της χώρας, ειδικά τα σύνορα από την είσοδο ξένων πρακτόρων ή την έξοδο Αλβανών αντικαθεστωτικών (King & Vullnetari 2003: 7). Η εξωτερική μετανάστευση όχι μόνο δεν επιτρεπόταν, αλλά τιμωρούνταν πολύ αυστηρά. Ακόμη και η ελεύθερη μετακίνηση του πληθυσμού προς άλλες περιοχές της χώρας απαγορεύτηκε. Με τις συνθήκες αυτές, ελάχιστοι Αλβανοί ήταν πλέον εφικτό να αποδράσουν από την πραγματικότητα της κομμουνιστικής Αλβανίας. Μόνο το 1993, κηρύχθηκε επίσημα η ελεύθερη μετακίνηση των Αλβανών ως ανθρώπινο δικαίωμα⁴.

⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 22, Νόμος αρ. 7692 οι αλβανοί πολίτες μπορούσαν να επιλέξουν τον τόπο διαμονής τους και να μετακινούνται ελεύθερα όχι μόνο εντός της χώρας αλλά και εκτός της (Kuvendi Popullor i RSH 31.3.1993). Αργότερα το δικαίωμα της ελεύθερης μετακίνησης συμπεριλήφθηκε και στο Σύνταγμα της Δημοκρατίας της Αλβανίας το οποίο εγκρίθηκε από το κοινοβούλιο και ψηφίστηκε σε δημοψήφισμα το 1998 (Kuvendi i RSH 2003).

Το καλοκαίρι του 1990 όλα άρχισαν να αλλάζουν. Την εποχή εκείνη το αλβανικό κομμουνιστικό καθεστώς δεν είχε καταρρεύσει ακόμη, αν και είχαν ήδη συντελεστεί σημαντικές αλλαγές στις χώρες του «Ανατολικού Μπλοκ». Κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, περίπου 5.000 Αλβανοί πολίτες εισήλθαν παράνομα στα προαύλια των διάφορων ξένων πρεσβειών στα Τίρανα, αιτούντες πολιτικό άσυλο. Το άσυλο χορηγήθηκε. Όμως, το θέμα που απασχολούσε την αλβανική κοινωνία εκείνες τις ημέρες ήταν αν το αλβανικό κράτος θα επέτρεπε τη μετάβαση των πολιτών στο εξωτερικό ή θα παρενέβαινε απαγορεύοντας τη μετακίνησή τους από τις πρεσβείες προς τους αντίστοιχους τόπους προορισμού. Όταν, προς μεγάλη έκπληξή τους, επιτράπη η μετακίνησή τους, ήταν πλέον φανερό ότι η πολιτική αλλαγή δε θα αργούσε να έρθει. Λίγους μήνες αργότερα, το χειμώνα του ιδίου έτους, ξεκίνησαν οι φοιτητικές απεργίες, οι οποίες προκάλεσαν τις πρώτες λαϊκές κινητοποιήσεις. Η πιο σημαντική από αυτές ήταν η κινητοποίηση της 31^{ης} Μαρτίου του 1991. Την ημέρα εκείνη το άγαλμα του Ενβέρ Χότζα, που διακοσμούσε την κεντρική πλατεία των Τιράνων, γκρεμίστηκε και (δια)σύρθηκε με όχημα στους δρόμους της πόλης. Ήταν πλέον σαφές σε όλους/ες ότι το κυρίαρχο ως τότε κοινωνικό-πολιτικό σύστημα είχε απαξιωθεί.

Η κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος στις αρχές του 1991 σηματοδότησε την αρχή μιας νέας εποχής για τον αλβανικό λαό. Τα χαρακτηριστικά της ήταν ο περαιτέρω⁵ εκδημοκρατισμός της χώρας, η ελεύθερη μετακίνηση των πολιτών, η απελευθέρωση της οικονομίας από τον κρατικό έλεγχο, και η υιοθέτηση μιας άλλης μορφής πολιτεύματος και νομικού πλαισίου, όμοιων με αυτά του δυτικού κόσμου. Όπως αναφέρει ο Kok (1999), η μετάβαση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας σε δημοκρατική συνιστά διαδικασία η οποία περιλαμβάνει πολλαπλούς μετασχηματισμούς ή μεταρρυθμίσεις σε διάφορους τομείς. Η πορεία προς τον εκδημοκρατισμό της Αλβανίας ήταν και συνεχίζει να είναι πολύπλοκη. Αυτό οφείλεται εν μέρει στα μακροχρόνια άλυτα προβλήματα που κληρονόμησε από τον κομμουνισμό, δεν εξηγεί εντούτοις πλήρως την εικόνα της σύγχρονης Αλβανίας. Το φάντασμα του κομμουνισμού συνεχίζει να σκιάζει και να παίζει σημαντικό ρόλο στην

⁵ Οι παγκόσμιες εξελίξεις παρακινούν την κομμουνιστική κυβέρνηση να κάνει κάποια δειλά βήματα προς τον εκδημοκρατισμό των θεσμών της χώρας.

πολιτική ζωή της χώρας, παρεμποδίζοντας τη μετάβαση της Αλβανίας σε μια λειτουργική δημοκρατική διακυβέρνηση.

Η πολιτική αστάθεια από την τελική κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος έδωσε την ευκαιρία σε χιλιάδες Αλβανούς να εγκαταλείψουν τη χώρα τους και να κατευθυνθούν προς πολλαπλές και διαφορετικές κατευθύνσεις (Paranagos & Sanfey 2001: 491-3), κυρίως χώρες της Δυτικής Ευρώπης, τις Ηνωμένες Πολιτείες ή τον Καναδά. Από μια ευρύτερη θεώρηση, καταγράφονται τρία στάδια μετανάστευσης των Αλβανών⁶: Το πρώτο καλύπτει την περίοδο από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι κομμουνιστές κατέλαβαν την εξουσία. Το δεύτερο συναρτάται με την περίοδο της κομμουνιστικής κυριαρχίας μέχρι το 1990. Η πτώση του συστήματος αυτού σηματοδοτεί το τρίτο και πιο ενδιαφέρον από κοινωνιολογικής άποψης στάδιο. Στο παρόν κεφαλαίο δίνεται έμφαση στο τρίτο στάδιο, ήτοι στη μετανάστευση μετά την πτώση του κομμουνισμού και, συγκεκριμένα, στην αλβανική μετανάστευση προς την Ελλάδα.

2.3.2 Η αλβανική μετανάστευση πριν και κατά τη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος

Από τον 15^ο αιώνα μέχρι και τον 20^ο αιώνα, η γεωγραφική περιοχή που αργότερα αποτέλεσε το αλβανικό κράτος ήταν υπό την κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά τη διάρκεια αυτών των πέντε αιώνων, οι μετακινήσεις των Αλβανών ήταν συνεχείς και διεξάγονταν για διάφορους λόγους, όπως η βεντέτα, η καταδίωξη από τις οθωμανικές αρχές, ή η οικονομική ανέχεια. Ο θάνατος του εθνικού ήρωα της Αλβανίας Σκεντέρμπεη το 1467 και η κατάληψη από τους Οθωμανούς του κάστρου του στην Κρούγια, σημάδεψαν το πρώτο μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα των Αλβανών. Αμέσως μετά τον θάνατο του Σκεντέρμπεη, οι Αλβανοί ευγενείς συμπεριλαμβανομένης της οικογένειάς του, κατέφυγαν στην Ιταλία ή μετακινήθηκαν προς τις Δαλματικές ακτές. Άλλοι κατευθύνθηκαν νότια προς την Ελλάδα (Tirta 1999: 97).

⁶ Αν και λόγος για Αλβανούς ως υπήκοοι της Αλβανίας μπορεί να γίνει μόνο μετά τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας της χώρας το 1912. Συνεπώς, πιο σωστός θα ήταν ο όρος *αλβανόφωνοι*.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποσκοπούσε όχι μόνο στην εδαφική της επέκταση, αλλά και στον εξισλαμισμό του χριστιανικού αλβανικού πληθυσμού. Για το σκοπό αυτό, οι Οθωμανοί επέβαλαν υψηλούς φόρους στους χριστιανούς (Doja 2008), στους οποίους επίσης απαγόρευαν να οπλοφορούν ή να υπηρετούν στο στρατό (Κοξο 2015: 9). Λόγω της πολιτικής αυτής, στις αρχές του 1488, μεγάλος αριθμός χριστιανών Αλβανών εγκατέλειψε την χώρα και μετανάστευσε στη νότια Ιταλία και στην Ελλάδα. Όσοι εγκαταστάθηκαν στη νότια Ιταλία αναγνωρίζονται ως Αρμπερές [Arbëresh], ενώ οι άλλοι που κατήλθαν προς την Ελλάδα είναι ως γνωστόν οι αποκαλούμενοι Αρβανίτες (Derhemi 2003: 1017, Hall 1994: 50). Και οι δύο αυτές ομάδες έχουν διατηρήσει διαχρονικά και σε μεγάλο βαθμό τη γλώσσα και τα έθιμά τους.

Πέρα όμως από τις ομάδες αυτές, οι οποίες αναγκάστηκαν να μετακινηθούν για πολιτικούς ή θρησκευτικούς λόγους, υπάρχει και η μεγάλη μάζα των Αλβανών, η οικονομική κατάσταση της οποίας αποτελούσε πάντα το βασικό κίνητρο για μετανάστευση. Στην εποχή αυτή διαμορφώνεται η λεγόμενη παράδοση του «κουρμπετιού»⁷, η οποία υποδηλώνει την μετακίνηση των Αλβανών αρχικά εντός των συνόρων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και μετέπειτα προς μακρινές χώρες άλλων ηπείρων, όπως η Αμερική (Βόρεια και Νότια) ή η Αυστραλία. Μια γνωστή αλβανική παροιμία υποστηρίζει ότι «ο άντρας γίνεται άντρας έξω στον κόσμο, ενώ η γυναίκα γίνεται γυναίκα πάνω στην κούνια». Αυτή η παροιμία εκφράζει πολύ καθαρά το ρόλο των ανδρών και των γυναικών στην αλβανική οικογένεια. Φαίνεται ότι το ταξίδι και η μετανάστευση στον «έξω κόσμο» είναι αποκλειστικά καθήκον του άνδρα, ο οποίος πρέπει να υποστηρίξει οικονομικά την οικογένεια του. Η εποχή του «κουρμπετιού», σύμφωνα με τον Gilles de Raper (2005), χαρακτηριζόταν ως περίοδος σημαντικής ανάπτυξης και ευημερίας, λόγω των χρημάτων και άλλων πόρων που απέστελλαν οι «κουρμπετλήδες». Συνεπώς, το «κουρμπετί» αποτελούσε μια διέξοδο στα οικονομικά προβλήματα των Αλβανών, αλλά ταυτόχρονα και ένα θλιβερό και υπονομευτικό φαινόμενο. Μόνο άνδρες δυναμικοί και νέοι μπορούσαν να αναλάβουν μια τέτοια περιπέτεια (Barjaba 2000, Tirta 1999). Σε πολλές περιπτώσεις, οι «κουρμπετλήδες» δε γύρισαν ποτέ σπίτι και οι οικογένειές τους δεν μάθαιναν ποτέ τι απέγιναν. Για το λόγο αυτό, δεν πρέπει να μας κάνει

⁷ Gurbet, τουρκική λέξη με αραβικές ρίζες. Σημαίνει ξενιτιά, εξορία, μακρινός τόπος. Στην αλβανική και στην ελληνική γλώσσα έχει την ίδια σημασία.

εντύπωση ότι το «κουρμπέτι» αντιπροσωπεύει στην αλβανική λαογραφία αισθήματα πόνου και απουσίας. Παραδόξως, ίδια αισθήματα επαναλαμβάνονται και την περίοδο μετά το 1990, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Η Αλβανία απελευθερώθηκε από τους Ναζί στις 29 Νοεμβρίου του 1944. Οι πρώτες εκλογές μετά τον πόλεμο έγιναν στις 2 Δεκεμβρίου του 1945, όπου ο μοναδικός συνασπισμός προς ψήφιση ήταν το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, το οποίο αποτελούνταν κυρίως από τα μέλη του κομμουνιστικού κόμματος. Στις 11 Ιανουαρίου του 1946 η Αλβανία κηρύχθηκε επίσημα πλέον Λαϊκή Δημοκρατία, με τον Ενβέρ Χότζα ως ηγέτη της. Επί ηγεσίας του η Αλβανία πέρασε μια από τις πιο σκοτεινές και καταπιεστικές περιόδους της ιστορίας της.

Οι αλλαγές που επέφερε η κομμουνιστική οργάνωση οδήγησαν τη χώρα σε πλήρη διεθνή απομόνωση. Όπως προειπώθηκε, στο εσωτερικό της οι κάτοικοι δεν επιτρεπόταν να μετακινηθούν ελεύθερα σε άλλες πόλεις, πόσο μάλλον να μετοικήσουν. Χρειάζοταν να εξασφαλίσουν ειδική άδεια, που σχετιζόταν με το επάγγελμα ή συνδεόταν με σύναψη γάμου με εντόπιο κάτοικο. Απολύτως απαγορευτική ήταν προφανώς η μετανάστευση πολιτών προς άλλες χώρες. Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, που αντί για τη λέξη «μετακίνηση», η πραγματικότητα της εποχής εκείνης εκφράζεται πληρέστερα με τις λέξεις «διαφυγή» ή «δραπέτευση». Όσοι προσπαθούσαν να διαφύγουν από τα σύνορα για να ζητήσουν πολιτικό άσυλο στο εξωτερικό ήταν καταδικασμένοι σε θάνατο ή πολυετή φυλάκιση (Carletto *et al.* 2005: 1). Σε περίπτωση επιτυχημένης απόπειρας, το κράτος εκδήλωνε το μένος του στην οικογένεια του δραπετή, η οποία εξοριζόταν σε απόμακρες περιοχές του βορρά. Την τακτική αυτή της εξορίας το κράτος ακολουθούσε και στην περίπτωση των οικογενειών πολιτικών αντιπάλων ή καταδικασθέντων για αντικομμουνιστική προπαγάνδα.

2.3.3 Η επαναφορά του «κουρμπετιού» στη ζωή των Αλβανών

Το έτος 1990 σηματοδοτεί το τέλος της κομμουνιστικής δικτατορίας στην Αλβανία και την αρχή μιας νέας εποχής για το λαό της. Παρά την ευφορία και τον ενθουσιασμό του πληθυσμού για την αλλαγή που είχε αρχίσει να διαφαίνεται, η Αλβανία αντιμετώπιζε σημαντικά οικονομικά προβλήματα. Το ΑΕΠ σημείωνε συνεχή πτώση 50% ετησίως, ενώ ο

πληθωρισμός έφτασε σχεδόν στο 350%. Η ανεργία, φαινόμενο άγνωστο στην κομμουνιστική Αλβανία, έκανε την εμφάνισή της και ανάγκασε τον πληθυσμό των αγροτικών ή ορεινών περιοχών να μετακινηθεί προς τις πόλεις (Barjaba 2004: 232) ή να μεταναστεύσει σε άλλες χώρες. Το «κουρμπέτι» είχε επανέλθει πλέον στη ζωή των Αλβανών (Barjaba & King 2005).

Σε μεγαλύτερη οικονομική δυσχέρεια βρισκόταν η βόρεια Αλβανία. Το κατά κεφαλήν εισόδημα ήταν εκεί χαμηλότερο, συγκριτικά με την κεντρική ή νότια περιοχή της χώρας, και οι ευκαιρίες απασχόλησης ελάχιστες. Οι βόρειοι πληθυσμοί κατευθύνθηκαν προς τα αστικά κέντρα, όπως τα Τίρανα, το Δυρράχιο, αλλά και τη λιγότερο σημαντική Κρούγια, και προς παραθαλάσσιες περιοχές της νότιας Αλβανίας, οι οποίες αν και δεν πρόσφεραν ευκαιρίες απασχόλησης, λόγω της θάλασσας και του πιο ήπιου κλίματος, θεωρούνταν πιο πρόσφορες για τη ζωή τους. Οι πληθυσμοί της νότιας Αλβανίας, αντίθετα, όχι απαραίτητα μόνο των παραθαλάσσιων περιοχών, προτίμησαν να μη μετοικήσουν προς άλλες περιοχές της Αλβανίας, αλλά σε χώρες της Δύσης. Μόνο το ένα τέταρτο μετακινήθηκε από φτωχές αγροτικές περιοχές σε κεντρικές πόλεις, ενώ τα τρία τέταρτα των κατοίκων των σημαντικότερων νομών του Νότου, όπως η Αυλώνα, το Μπεράτι και η Κορυτσά, μετανάστευσαν κυρίως στην Ελλάδα (Braga 2007: 6). Εκτός από την Ελλάδα, σημαντικοί προορισμοί για τους Αλβανούς ήταν η Ιταλία, η Γερμανία και η Μεγάλη Βρετανία.

Ο κυριότερος παράγοντας που ώθησε τους Αλβανούς στη μετανάστευση, είτε εσωτερική είτε εξωτερική, φαίνεται πως ήταν η φτώχεια και οι οικονομικές δυσχέρειες. Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας, που ωστόσο δεν συγκρίνεται με τον πρώτο, ήταν αναμφισβήτητο το ενδιαφέρον εξερεύνησης του Δυτικού κόσμου. Σύμφωνα με τον Mai (2004: 6), οι Αλβανοί είχαν δημιουργήσει μια εξιδανικευμένη εικόνα για τη Δύση, μέσω των προγραμμάτων των ιταλικών τηλεοπτικών καναλιών που παρακολουθούσαν κρυφά. Η Δύση ήταν το σύμβολο της ελευθερίας και συνεπώς έδινε την ευκαιρία για μια διαφορετική ζωή από αυτήν που είχαν βιώσει στην κομμουνιστική δικτατορία (Barjaba 2004: 232).

Αφετηρία της μεταναστευτικής περιπέτειας για τους Αλβανούς ήταν η άνοιξη του 1990, με την φυγή έξι νέων αντρών, οι οποίοι, πάνω σε μια πρόχειρη σχεδία, κατάφεραν να διασχίσουν την Αδριατική θάλασσα και να φτάσουν στην Ιταλία (Barjaba 2000: 57). Λίγο αργότερα, τον Ιούλιο του ιδίου έτους, χιλιάδες Αλβανοί εισήλθαν σε ξένες πρεσβείες στα

Τίρανα, εξασφαλίζοντας, όπως είπαμε πριν, πολιτικό άσυλο και ασφαλή μεταφορά εκτός της χώρας. Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1991, μαζικές αναχωρήσεις πραγματοποιήθηκαν μέσω πλοίων από το Δυρράχιο και την Αυλώνα κυρίως προς τα λιμάνια του Μπάρι και του Μπρίντιζι. Οι εικόνες της άφιξης των χιλιάδων εξαθλιωμένων και ντυμένων με κουρελιασμένα ρούχα Αλβανών, στριμωγμένων πάνω στα πλοία, αλλά συνάμα ενθουσιασμένων, που μεταδόθηκαν ζωντανά από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης στην Ιταλία (King & Mai 2008: 69), δείχνουν την απόγνωσή τους. Ωστόσο, οι αλβανικές αρχές είχαν ήδη ξεκινήσει να εκδίδουν διαβατήρια για τους Αλβανούς πολίτες και, μέχρι το Φεβρουάριο του 1991, σχεδόν 20,000 Αλβανοί είχαν αφήσει την χώρα τους (King 2005: 137). Η Ελλάδα πολύ σύντομα έγινε επίσης ένας σημαντικός προορισμός για τους μετανάστες, λόγω της κοντινής γεωγραφικής της απόστασης και της σχετικά εύκολης πρόσβασης. Ο αριθμός των Αλβανών που διέσχισαν τα ελληνικά σύνορα δεν είναι γνωστός και ούτε μπορεί να εξακριβωθεί, λόγω των ειδικών συνθηκών.⁸

Στις 22 Μαρτίου 1992, το Δημοκρατικό Κόμμα με ηγέτη τον Σαλί Μπερίσα κέρδισε τις εθνικές εκλογές, με ποσοστό 62% των ψήφων, ενώ το Σοσιαλιστικό Κόμμα, δηλαδή το παλαιό κομμουνιστικό Λαϊκό Εργατικό Κόμμα που είχε μετονομαστεί λόγω των πολιτικών εξελίξεων της περιόδου, συγκέντρωσε μόνο το 25%. Η νέα κυβέρνηση κλήθηκε να αντιμετωπίσει όλα τα προβλήματα της χώρας, ιδίως την οξύτατη οικονομική κρίση. Η Αλβανία είχε τώρα απόλυτη εξάρτηση από την ξένη βοήθεια και τα δάνεια. Εντούτοις, παρά την έξωθεν στήριξη και τις πολιτικές αλλαγές, η πλειονότητα των Αλβανών αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα (Campton 2002: 301).

Η νέα κυβέρνηση εφάρμοσε ένα πρόγραμμα μακροοικονομικής σταθεροποίησης για να μειώσει τον πληθωρισμό και το έλλειμμα. Όπως ήταν αναμενόμενο, το πρόγραμμα αυτό εφάρμοζε μια νεοφιλελεύθερη πολιτική, κύρια μέτρα της οποίας ήταν η απελευθέρωση των τιμών και του εμπορίου, η ιδιωτικοποίηση της αγροτικής γης, κλπ. Τα μέτρα αυτά έφεραν ανάπτυξη έως και 9.3%, αλλά παράλληλα δημιούργησαν και πολλά προβλήματα. Σύμφωνα

⁸ Η αλβανική κυβέρνηση δεν έχει επίσημες στατιστικές για την περίοδο μέχρι το 2001. Η Απογραφή του 2011 δείχνει πως ο αριθμός των αλβανών υπηκόων που ζούσαν στην Ελλάδα ήταν περίπου 450.000, αλλά μόνο 346.000 είχαν γεννηθεί στην Αλβανία. Από την άλλη, η Απογραφή του 2001 του ελληνικού πληθυσμού δείχνει ότι ο αριθμός των μεταναστών από την Αλβανία ανέρχεται στους 438.000 περίπου, ενώ η Απογραφή του 2011 ανεβάζει τον αριθμό αυτό στους 480.804 (Μάνος et.al 2017: 29-30).

με τον King (2005: 137-138), η νεοφιλελεύθερη πολιτική που ακολούθησε ο Μπερίσα προκάλεσε νέες μορφές κοινωνικής και οικονομικής περιθωριοποίησης, όπως ανεργία, άρση των κοινωνικών παροχών και κατάργηση της στήριξης των ευάλωτων ομάδων. Λύση για τα νέα προβλήματα ήταν πλέον αναμενόμενα η μετανάστευση. Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι Αλβανοί/ήδες που μετανάστευσαν στο εξωτερικό ήταν περίπου 450,000 με 500.000. Από αυτούς, το 60% ζούσαν και εργάζονταν στην Ελλάδα, το 20% στην Ιταλία και το υπόλοιπο σε άλλες χώρες της Ευρώπης (INSTAT 2004: 34).

Με ένα τόσο μεγάλο αριθμό των κατοίκων της στο εξωτερικό και με την επιφανειακά καλή λειτουργία της οικονομίας, η Αλβανία φαινόταν να βαίνει αργά αλλά σταθερά προς μια επιθυμητή ανάπτυξη. Όμως, το 1997 έγινε αντιληπτό πως τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά απ'ότι έδειχναν. Η ανάπτυξη διακόπηκε λόγω της αποτυχίας των πυραμιδικών οικονομικών σχημάτων τον Ιανουάριο του 1997 (Braga 2007: 5). Οι πυραμιδικές εταιρείες προσελκύουν τους επενδυτές με τα υψηλά ποσοστά κερδών που υπόσχονται, αλλά τα κέρδη αυτά πληρώνονται στους αρχικούς επενδυτές με πόρους που οι εταιρείες έχουν εξασφαλίσει από τους άλλους επενδυτές. Συνεπώς, εξ αρχής το σχήμα αυτό είναι αφερέγγυο. Εντούτοις, τέτοιες εταιρείες άρχισαν να εμφανίζονται ήδη από τις αρχές του 1990. Μέχρι το φθινόπωρο του 1996 η δραστηριότητά τους είχε επεκταθεί δραματικά. Λόγω του ανταγωνισμού μεταξύ τους, οι τόκοι έφτασαν από 4% στο 44% μηνιαίως, και πάνω από 100% ετησίως. Οι πρώτοι που κατέθεσαν τα χρήματα είχαν εξασφαλίσει μια άνετη και πολυτελή ζωή. Αυτό αποτέλεσε κίνητρο και για τους άλλους. Λίγο πριν την πτώση τους, πάνω από 2 εκατομμύρια Αλβανοί είχαν επενδύσει τις οικονομίες τους (Jarvis 1999: 15). Πολλοί από αυτούς είχαν πουλήσει σπίτια, οικόπεδα και ό,τι άλλο μπορούσαν, για να εξασφαλίσουν χρήματα προς επένδυση. Το ίδιο είχαν κάνει και πολλοί Αλβανοί μετανάστες. Το φθινόπωρο του 1996 η πλειονότητα των Αλβανών ζούσαν ή συμπλήρωναν το χαμηλό εισόδημά τους από τους τόκους των χρημάτων που είχαν καταθέσει στις πυραμίδες (Korovilas 1998: 2).

Παρά τις επανειλημμένες προειδοποιήσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου για τον κίνδυνο που ενέχουν τέτοια σχήματα, η κυβέρνηση της Αλβανίας όχι μόνο δεν έκανε κάτι, αλλά απεναντίας, τάχθηκε κατά των επικριτών της, υποστηρίζοντας πως πολλές από τις εταιρείες αυτές είχαν επενδύσεις και, άρα δεν ήταν

πυραμίδες. Εντούτοις, λόγω της πίεσης που δεχόταν, αναγκάστηκε να δηλώσει πως θα σχημάτιζε μια επιτροπή για να ερευνήσει το θέμα. Η επιτροπή όμως αυτή δεν σχηματίστηκε ποτέ και η πτώση δεν άργησε να έρθει. Το 1997 ξεκίνησε με την κατάρρευση δύο εταιρειών και μέχρι τον Μάρτιο όλες οι υπόλοιπες είχαν καταρρεύσει, βυθίζοντας την Αλβανία σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό χάος (Jarvis 1999: 17-8).

Η χαώδης κατάσταση προκάλεσε μεγάλη φτώχεια (Biberaj 2001: 483-4). Η λύση ήταν και πάλι η μετανάστευση, κυρίως προς την Ιταλία και την Ελλάδα. Αν και το 1998 η κατάσταση είχε εξομαλυνθεί και η οικονομία είχε 12% ρυθμό ανάπτυξης (King 2005: 138), τα κίνητρα για επιστροφή των μεταναστών, ή τουλάχιστον για τη μη φυγή άλλων, έλειπαν, όπως έλειπε και η εμπιστοσύνη στην αλβανική οικονομία. Αυτό φάνηκε το 1999, όταν περισσότεροι από 500,000 κάτοικοι του Κοσόβου κατέφυγαν στην Αλβανία για να ξεφύγουν από τον πόλεμο με την Σερβία. Η κρίση στο Κόσοβο επηρέασε αρνητικά την οικονομική κατάσταση της Αλβανίας. Το ΑΕΠ μειώθηκε κατά 7% και έφτασε στο επίπεδο που είχε το 1990 (Braga 2007: 5). Πολλοί από αυτούς χρησιμοποίησαν την Αλβανία ως γέφυρα για να ζητήσουν άσυλο στις πρεσβείες χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Αυτό έδωσε την ευκαιρία σε πολλούς Αλβανούς από τις βόρειες περιοχές της χώρας να δηλώνουν ότι είναι Κοσοβάροι⁹ για να αποκτήσουν κι εκείνοι άσυλο¹⁰ (King 2005: 138).

Ακόμα και τώρα η μετανάστευση συνεχίζει να παραμένει ένα φαινόμενο που επαναλαμβάνεται περιοδικά, κυρίως λόγω της πολιτικής και της οικονομικής αστάθειας της χώρας, με τη σημαντική διαφορά ότι σε αντίθεση με προηγούμενες περιόδους, οι Αλβανοί γνωρίζουν ότι δεν μπορούν πλέον να μεταναστεύσουν παράνομα. Για τον λόγο αυτό δεν χάνουν τις λίγες νόμιμες ευκαιρίες για να μεταβούν στο εξωτερικό, είτε ζητώντας πολιτικό ή οικονομικό άσυλο σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης,¹¹ είτε συμπληρώνοντας αιτήσεις

⁹ Η βόρεια διάλεκτος της αλβανικής γλώσσας έχει πολλές ομοιότητες με την κοσοβάρικη διάλεκτο.

¹⁰ Ακριβή στατιστικά στοιχεία για τον αριθμό των Αλβανών που προσποιήθηκαν τους Κοσοβάρους δεν υπάρχουν.

¹¹ Από το 2011 μέχρι το 2017 στη Γερμανία έχουν αιτηθεί άσυλο πάνω από 90,000 αλβανοί πολίτες, στη Γαλλία πάνω από 40,000, στο Ηνωμένο Βασίλειο πάνω από 12,000. <https://www.monitor.al/183-mije-shqiptare-kane-aplikuar-per-azil-ne-nje-nga-vendet-e-be-se-nga-2011-a-gjysma-ne-gjermani/>

Διαφορετικότητας Βίζας (American DV Lottery) για την εξασφάλιση πράσινης κάρτας στις Ηνωμένες Πολιτείες,¹² ή κάνοντας αίτηση για μετανάστευση στον Καναδά.¹³

Όταν ένα τόσο μεγάλο μέρος του πληθυσμού θέλει να φύγει από τη χώρα του, δεν πρέπει να μας κάνει εντύπωση ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (OECD 2013: 4) η Αλβανία είναι η τέταρτη χώρα παγκοσμίως με 29% μεταναστών ως προς το συνολικό πληθυσμό της, και πρώτη παγκοσμίως όσον αφορά στην αύξηση της μετανάστευσης, με 9.1% από το 2000 μέχρι το 2013. Δηλαδή, συγκεντρώνει τα μεγαλύτερα ποσοστά μετανάστευσης στην Ευρώπη. Η σύγχρονη αλβανική μετανάστευση αποτελεί μοναδική (ξεχωριστή) περίπτωση στην ιστορία της διεθνούς μετανάστευσης για δύο λόγους. Ο πρώτος συνδέεται με τον αριθμό των αλβανών μεταναστών που αποτελούν σχεδόν το 25% - 30% του γενικού πληθυσμού της χώρας που έχει μειωθεί σε 2.800.138 το 2011 από 3.182.417 το 1989 (INSTAT 2014: 9, 36). Αυτό σημαίνει ότι τουλάχιστον ένα μέλος κάθε οικογένειας στην Αλβανία εργάζεται στο εξωτερικό και ότι η μετανάστευση θεωρείται ως η κύρια λύση στα οικονομικά προβλήματα της χώρας. Carletto et.al (2006) θεωρούν την Αλβανία ως «μια χώρα που βρίσκεται σε κίνηση», ενώ ο King (2005: 133) πιστεύει ότι η Αλβανία είναι «ένα εργαστήριο για τη μελέτη της μετανάστευσης και της ανάπτυξης». Ο δεύτερος λόγος συνδέεται με τον προορισμό των αλβανών μεταναστών κυρίως σε δύο χώρες την Ελλάδα και την Ιταλία, οι οποίες συνορεύουν ή βρίσκονται πολύ κοντά με την Αλβανία.

2.3.4 Οι αλβανοί μετανάστες στην Ελλάδα

Από το 19ο αιώνα μέχρι το 1970, η Ελλάδα αναφέρεται στη σχετική με τη μετανάστευση βιβλιογραφία ως χώρα προέλευσης μεταναστών. Τη δεκαετία του 1970, όμως, αυτή η εικόνα άρχισε να αντιστρέφεται και η Ελλάδα μετατράπηκε σε μια από τις χώρες της Ευρωπαϊκής

¹² Το 2016 ο αριθμός των αιτήσεων ήταν 127,277. Αν συμπεριληφθούν και τα ανήλικα μέλη της οικογένειας, ο συνολικός αριθμός Αλβανών πολιτών που ήθελαν να μεταναστεύσουν στις Ηνωμένες Πολιτείες φτάνει τους 246,129. Το 2015 ο αριθμός αυτός ήταν 198,625. Το 2017 και 2018, 315,842 και 367,231 αντίστοιχα. <http://travel.state.gov/content/dam/visas/Diversity-Visa/DVStatistics/DVApplicantEntrantsbyCountry%202013-2015.pdf>. Δες επίσης <https://travel.state.gov/content/dam/visas/Diversity-Visa/DVStatistics/DV%20AES%20statistics%20by%20FSC%202016-2018.pdf>.

¹³ Για τους Αλβανούς που κάνουν αίτηση στον Καναδά δεν υπάρχουν στοιχεία.

Ένωσης με τα πιο υψηλά ποσοστά μεταναστών. Η απογραφή του 1991 δείχνει ότι οι εισροές μεταναστών είναι ακόμα πολύ μικρές, λιγότερο από 2% (Κοτζαμάνης & Καρκούλη 2016: 1). Το 2007, όμως, ο αριθμός τους είχε φτάσει το 1,2 εκατομμύρια, ή το 10% περίπου του συνολικού της πληθυσμού και 12% του εργατικού δυναμικού (Gropas & Triandafyllidou 2007: 9).

Αρχικά εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα ένας σημαντικός αριθμός εργατών από τις Φιλιππίνες, το Πακιστάν και την Αίγυπτο, οι οποίοι είχαν λάβει (σχεδόν όλοι) άδεια εργασίας από το ελληνικό κράτος (Fakiolas & King 1996). Από το 1980, όμως, λόγω των αλλαγών που επήλθαν στις Ευρωπαϊκές χώρες του «Ανατολικού μπλοκ», η Ελλάδα άρχισε να δέχεται μεγάλα ρεύματα μεταναστών. Η εισροή αυτών των ρευμάτων μπορεί να διαχωριστεί σε δυο φάσεις. Στην πρώτη φάση, αρχές του 1980, οι εν λόγω χώρες χαλάρωσαν τον εσωτερικό έλεγχο και έδωσαν στους πολίτες τους το δικαίωμα να μετακινηθούν σε άλλες χώρες. Η Πολωνία είχε το μεγαλύτερο ποσοστό μεταναστών στην Ελλάδα, ακολουθούμενη από τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Στη δεύτερη φάση, κατά τα τέλη της ίδιας δεκαετίας, τα ρεύματα μεταναστών αυξήθηκαν πολύ περισσότερο μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και των άλλων σοσιαλιστικών συστημάτων. Η Αλβανία ήταν το τελευταίο πλακίδιο του ντόμινο που έπεσε, και έτσι έγινε προβλέψιμα η πρώτη πηγή μεταναστών στην Ελλάδα (Cavounidis 2002: 46-47, 2003: 223).

Οι Psimmenos & Kassimati (2004) τονίζουν ότι η αλβανική μετανάστευση στην Ελλάδα δεν αποτελεί ένα καινούργιο φαινόμενο, διότι στα τέλη του 19ου αιώνα οι Αλβανοί μετανάστευαν εποχιακά για να εργαστούν σε ελληνικές επιχειρήσεις κλωστοϋφαντουργίας και γεωργίας. Συνεπώς, η μετανάστευση του 1990 μπορεί να εκληφθεί ως συνέχεια της πρακτικής του «Κουρμπετιού», στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, με την διαφορά ότι στις αρχές του 1991 οι συνθήκες μετακίνησης ήταν πιο δύσκολες και το κόστος αρκετά μεγάλο. Οι μετανάστες αναγκάζονταν να πληρώνουν λαθρεμπόρους για να περάσουν τα ορεινά σύνορα της Ελλάδας. Εναλλακτικά, θα έπρεπε να προμηθευτούν θεώρηση εισόδου (βίζα) από το Ελληνικό Προξενείο στα Τίρανα. Ο Nicholson (2002: 440) σημειώνει ότι το 2001 και 2002 η χορήγηση βίζας μετατράπηκε σε ένα από τα κανάλια εισόδου στην Ελλάδα. Αλλά, αν και το κόστος της ανερχόταν ακόμα και στα χίλια δολάρια, η μετάβαση των

μεταναστών στην Ελλάδα δεν ήταν σίγουρη, διότι πολύ συχνά η ελληνική αστυνομία ακύρωνε τις βίζες χωρίς να δώσει εξηγήσεις. Κατά συνέπεια, η οργανωμένη από τους λαθρεμπόρους μετανάστευση άνθισε, διότι φαινόταν η πιο ικανοποιητική λύση για τους Αλβανούς, εφόσον ήταν η πιο φτηνή εναλλακτική και η σχετικά πιο σίγουρη επένδυση, με την έννοια ότι συνήθως η πληρωμή γινόταν μετά την επιτυχή μετάβαση των μεταναστών στον προορισμό τους (Nicholson 2002: 439).

Η ελληνική κυβέρνηση βρέθηκε απροετοίμαστη και χωρίς κανένα σχέδιο για τη ρύθμιση των μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων, είτε αυτά προέρχονταν από την Αλβανία είτε από άλλες χώρες. Το 1991 η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας έκανε μια πρώτη προσπάθεια για να δώσει λύση στο πρόβλημα της «λαθρομετανάστευσης». Στο πλαίσιο αυτό ψηφίστηκε ένας νέος νόμος (Νόμος αρ. 1975, 1991), σαφώς αυστηρότερος από τον παλαιό (Νόμος αρ. 4310, 1927). Ο νέος αυτός νόμος, ωστόσο, όχι μόνο δεν κατάφερε να ρυθμίσει το πρόβλημα της αύξησης του αριθμού των παράτυπων μεταναστών, αλλά δημιούργησε και αρκετά προβλήματα (Κούρτοβικ 1994). Οι περισσότεροι από τους μετανάστες οι οποίοι είχαν εισέλθει στην Ελλάδα, είτε με βίζα είτε χωρίς επίσημα έγγραφα, δεν δικαιούνταν άδεια παραμονής, με εξαίρεση εκείνους που είχαν ελληνική καταγωγή από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και συγκεκριμένες περιοχές της Νότιας Αλβανίας, στη «Βόρειο Ήπειρο». Αυτοί απέκτησαν ένα ειδικό καθεστώς που τους επέτρεπε να εργάζονται και να παραμένουν νόμιμα στη χώρα (Cavounidis 2002: 47, 2003: 224). Η πλειονότητα των μεταναστών δεν κατάφερε να νομιμοποιηθεί, με συνέπεια να μη μπορέσει να αποβάλει το στίγμα του «λαθρομετανάστη». Επιπλέον, αυτοί οι μετανάστες στιγματίστηκαν περαιτέρω από την ελληνική κοινωνία, ακριβώς λόγω της μη νόμιμης παραμονής τους στην Ελλάδα (Καρύδης 1996). Το δικαίωμα νομιμοποίησης δόθηκε στους μετανάστες το 1998, μετά από πολλές συζητήσεις διαφόρων φορέων. Στις 27 Νοεμβρίου του 1997, οι ελληνικές αρχές ζήτησαν από αυτούς να καταθέσουν αρχικά αίτηση για *λευκή κάρτα* (πρώτο στάδιο της διαδικασίας νομιμοποίησης) και μετέπειτα για *πράσινη κάρτα* (δεύτερο στάδιο), χωρίς όμως δικαίωμα ανανέωσης. Σύμφωνα με τα δεδομένα από το αρχικό αυτό πρόγραμμα ρύθμισης της μετανάστευσης, κατά το πρώτο στάδιο, που διαρκεί από την 1η Ιανουαρίου μέχρι στις 27 Μαΐου του 1998, είχαν κάνει αίτηση για λευκή κάρτα 371.641 μετανάστες από 120 διαφορετικές χώρες (Cavounidis 2002: 47). Η Αλβανία παρουσιάζεται ως η χώρα με το

μεγαλύτερο ποσοστό μεταναστών στην Ελλάδα, ήτοι 65% (241.561). Η Βουλγαρία έρχεται δεύτερη με 7% (25.168) και η Ρουμανία η τρίτη με 5% (16.954) (Cavounidis 2002: 50, 2003: 225).

Το 83% των Αλβανών που υπέβαλαν αίτηση για τη λευκή κάρτα ήταν άρρενες. Αυτό δείχνει καθαρά πως, τουλάχιστον αρχικά, η αλβανική μετανάστευση στην Ελλάδα ήταν μια ανδρική κυρίως εμπειρία. Ακριβώς το αντίθετο ισχύει για τη μετανάστευση άλλων εθνοτήτων, που εκπροσωπούνται κυρίως από γυναίκες (Cavounidis 2003: 225-6). Κατά το δεύτερο στάδιο νομιμοποίησης, το οποίο οδηγούσε στην απόκτηση της πολυπόθητης πράσινης κάρτας, ένας σημαντικός αριθμός μεταναστών αποσύρθηκε από το πρόγραμμα. Ο κυριότερος λόγος αφορούσε ένα από τα κριτήρια που είχαν επιβάλλει οι ελληνικές αρχές, ήτοι την προσκόμιση απόδειξης νόμιμης εργασίας, μαζί με τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης. Οι περισσότεροι μετανάστες όμως δούλευαν στη «μαύρη αγορά» και οι εργοδότες τους συνήθως αρνούσαν να νομιμοποιήσουν τις εργασιακές τους σχέσεις. Για το λόγο αυτό, στο δεύτερο στάδιο του προγράμματος μπόρεσαν να ενταχθούν μόνο 212.860 μετανάστες, πιο συγκεκριμένα το 55% των Αλβανών, 65% των Βουλγάρων και 49% των Ρουμάνων (Cavounidis 2004: 40). Το γεγονός ότι μόνο το 57% των μεταναστών συνέχισε στη δεύτερη φάση αποτέλεσε σημείο κριτικής της διαδικασίας νομιμοποίησης. Καταρχάς, ο χωρισμός σε δύο φάσεις έκανε τη διαδικασία περίπλοκη (Baldwin-Edwards & Fakiolas 1998) και πολυέξοδη. Στην έρευνα του Hatziprokopiou (2003: 1037) για την οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των Αλβανών μεταναστών στην ελληνική κοινωνία επισημαίνεται πρώτον, ότι το κόστος της νομιμοποίησης ήταν πολύ υψηλό, ειδικά για τους οικογενειάρχες που έπρεπε να πληρώσουν επιπλέον 50.000 δραχμές (150 ευρώ) για το κάθε μέλος της οικογένειας. Δεύτερον, ότι οι μετανάστες έπρεπε να προσκομίσουν διάφορα επίσημα δικαιολογητικά από τις αλβανικές αρχές. Η προσκόμισή τους όμως δυσκόλευε τη διαδικασία, επιβραδύνοντάς την και αυξάνοντας το κόστος, διότι τις περισσότερες φορές έπρεπε να μεταβαίνουν οι ίδιοι στην Αλβανία. Τρίτον, ότι το κόστος αυξανόταν και από την αγορά των απαιτούμενων ενσήμων. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η πλειονότητα των μεταναστών εντασσόταν στον τομέα της μαύρης αγοράς. Για να νομιμοποιηθούν όμως έπρεπε έχουν κάποια ένσημα. Ακόμα και αν οι εργοδότες τους συμφωνούσαν να τους προσλάβουν νομίμως, οι μετανάστες έπρεπε να διαθέτουν ένσημα για τα προηγούμενα χρόνια. Τέλος, η καθυστέρηση έκδοσης της πράσινης

κάρτας ήταν ο συνηθέστερος λόγος εξαιτίας του οποίου προκλήθηκαν προβλήματα όπως, για παράδειγμα να εκδοθεί η κάρτα αφού είχε ήδη λήξει. Αυτό συνέβαινε διότι η πράσινη κάρτα κάλυπτε μια περίοδο ενός έτους, από την ημέρα κατάθεσης των δικαιολογητικών. Ελάχιστοι ήταν εκείνοι οι οποίοι την είχαν παραλάβει ενώ ακόμη ίσχυε.

Λόγω του μικρού αριθμού των νομιμοποιηθέντων ή εν νομιμοποιήσει μεταναστών, μία άλλη διαδικασία νομιμοποίησης πραγματοποιήθηκε το 2001. Ακολούθησαν άλλες δύο το 2005 και 2007 (Baldwin-Edwards & Apostolatos 2008). Το 2001, ο αριθμός των Αλβανών μεταναστών ήταν 438.036 (57.5%), ενώ των Βουλγάρων 35.104 (4.6%), των Γεωργιανών 22.875 (3.0%) και των Ρουμάνων 21.994 (2.9%) (Hatziprokopiou 2006: 115). Το 2005, σύμφωνα με τα δεδομένα της αλβανικής Κυβέρνησης ο αριθμός των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα αυξήθηκε στους 600.000, ενώ στην Ιταλία μόνο στους 250.000. Τα δεδομένα της απογραφής του πληθυσμού στην Ελλάδα το 2011 δείχνουν ότι οι Αλβανοί συνεχίζουν να αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού με 52%, ακολουθούμενοι από τους Βούλγαρους με 8% και τους Ρουμάνους με 5% (Triandafyllidou 2014: 7), ενώ οι εκτιμήσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας επιβεβαιώνουν ότι ο αριθμός των Αλβανών είναι πλέον 600.000 και στην Ιταλία αυξάνεται στους 400.000 (World Bank 2011: 54). Ωστόσο οι εκτιμήσεις αυτές είναι προβληματικές, διότι, όπως σημειώνει ο King (2003: 284), οι μετακινήσεις των Αλβανών πολιτών δεν έχουν επαρκώς καταγραφεί και, συνεπώς, οι όποιες εκτιμήσεις θα αποδειχθούν ανεπαρκείς με την πάροδο του χρόνου. Πέρα από τους ακριβείς αριθμούς, ωστόσο, καμία άλλη χώρα δεν έχει επηρεαστεί τόσο έντονα από την μετανάστευση όσο η Αλβανία. Τα υψηλά ποσοστά των Αλβανών στην Ελλάδα μπορούν προφανώς να ερμηνευτούν με αναφορά στη μικρή γεωγραφική απόσταση ανάμεσα στις δύο χώρες, καθώς επίσης και την ύπαρξη πυκνών κοινωνικών δικτύων. Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 2011 του αλβανικού πληθυσμού, στην Ελλάδα βρίσκονται 450,000 αλβανοί μετανάστες, ενώ στην Ιταλία σχεδόν 500.000 (INSTAT 2014: 36).

2.3.4.1 Η οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των Αλβανών στην Ελλάδα

Τα πρώτα ρεύματα Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα απασχολήθηκαν στον τομέα της γεωργίας. Η γεωργική παραγωγή είχε σημειώσει πτώση και πολλοί νέοι Έλληνες αγρότες είχαν εγκαταλείψει τα κτήματά τους για να αναζητήσουν απασχόληση στον τομέα παροχής υπηρεσιών στις ελληνικές μεγαλουπόλεις. Με την εμπειρία τους στον αγροτικό τομέα¹⁴ και την παρόμοια νοοτροπία εργασίας με τους Έλληνες αγρότες, οι Αλβανοί κάλυψαν τις ανάγκες της ελληνικής γεωργίας (Ioannou 2014: 158). Όπως ήταν αναμενόμενο, όμως, οι περισσότεροι μετανάστες κινήθηκαν κυρίως προς την Αθήνα, όπου οι ευκαιρίες απασχόλησης ήταν περισσότερες και εγκαταστάθηκαν σε ορισμένες φτωχογειτονιές του κέντρου της πόλης. Όπως σημειώνει και ο Ψημμένος (1995) τα μέρη που οι μετανάστες χρησιμοποίησαν αρχικά για στέγαση ήταν συγκεκριμένες πλατείες, υπόγεια, σιδηροδρομικοί σταθμοί και εγκαταλελειμμένα σπίτια του κέντρου της Αθήνας, όπου ο έλεγχος του ελληνικού κράτους ήταν ελλιπής. Στον κυρίαρχο δημόσιο λόγο οι μετανάστες όλων των εθνικοτήτων αντιμετωπίστηκαν ως περιθωριακά, εγκληματικά και εξαθλιωμένα άτομα, κάτι το οποίο ώθησε τους Έλληνες πολίτες να αποφεύγουν τις περιοχές όπου είχαν συγκεντρωθεί οι μετανάστες, διότι άρχισαν να συνδέονται με στοιχεία εγκληματικότητας και φτώχειας.

Λόγω των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών, όπως δείχνει η μελέτη του Hatziprokopiou (2006b: 176) μεταξύ Αλβανών και Βουλγάρων στη Θεσσαλονίκη, οι μετανάστες συνήθως νοίκιαζαν στην αρχή διαμερίσματα σε χαμηλούς ορόφους των κτηρίων της πόλης ή σε κατοικίες στις παρυφές της πόλης, ειδικά στην βορειοδυτική Θεσσαλονίκη, όπου τα ενοίκια ήταν φθηνότερα. Η πλειονότητά τους ζούσε με συγγενείς ή γνωστούς, για να αντιμετωπίσουν το κόστος ζωής. Μεταγενέστερες έρευνες στην Αθήνα και σε άλλες μεγάλες πόλεις, ωστόσο, δείχνουν ότι οι μετανάστες ακολούθησαν ποικίλες διαδρομές στέγασης, πολλές από τις οποίες χαρακτηρίστηκαν ως «θετικές» ανθρώπινες τροχιές, που όχι μόνο συνέβαλαν στην ανατροπή των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων που η ελληνική κοινωνία είχε γι'αυτούς, αλλά και στην ανάμειξή τους με τον γηγενή πληθυσμό και την ένταξή τους στην κοινωνία (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη 2001, Βαΐου *et al.* 2007, Hatziprokopiou 2006, Πετρονότη 1998). Οι Arapoglou & Maloutas (2011) υποστηρίζουν ότι οι μετανάστες έχουν

¹⁴ Το 70% του αλβανικού πληθυσμού επί κομμουνισμού ζούσε στα χωριά.

πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση, που αποτελεί συνήθως το τελευταίο στάδιο μιας μακράς στεγαστικής διαδρομής, καθώς επίσης και την ευχερέστερη και πιο ασφαλή περίπτωση στεγαστικής αποκατάστασης. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Μπαλαμπανίδη (2016).

Οι διάφορες μελέτες σχετικά με την οικονομική ενσωμάτωση των Αλβανών μεταναστών στην αγορά εργασίας (Baldwin-Edwards 2004, Hatziprokopiou 2003, Iosifides & King 1998) δείχνουν ότι η πλειονότητα των ανδρών εργάζονται στην οικοδομή, τη γεωργία, τη βιομηχανία και τον τουρισμό, ενώ η πλειονότητα των γυναικών κυρίως ως οικιακοί βοηθοί, και λιγότερο στους τομείς απασχόλησης των ανδρών (Baldwin-Edwards 2004, Hatziprokopiou 2003, Iosifides & King 1998). Οι έρευνες των Λαμπριανίδη & Λυμπεράκη (2001) και του Hatziprokopiou (2006a, 2006b) στη Θεσσαλονίκη με διάφορες ομάδες μεταναστών, προσφέρουν μια πιο αναλυτική εικόνα για την τροχιά απασχόλησης των Αλβανών στην Ελλάδα. Αρχικά, οι αλβανοί μετανάστες στράφηκαν σε ανειδίκευτες εργασίες σε άσχημες συνθήκες. Στις περισσότερες περιπτώσεις αποδέχονταν αναγκαστικά τις συνθήκες αυτές, όπως επίσης και την εκμετάλλευση από τους εργοδότες εξαιτίας της θέσης τους ως παράτυποι μετανάστες. Συνήθως, η απασχόλησή τους ήταν προσωρινή ή εποχιακή και πολύ συχνά άλλαζαν τακτικά εργοδότες και είδος εργασίας (Hatziprokopiou 2006b: 160). Αργότερα, ωστόσο, η απασχόληση των Αλβανών επικεντρώθηκε κυρίως στο χώρο της οικοδομής και των υπηρεσιών μεταφοράς. Δηλαδή παρατηρείται μια σταδιακή βελτίωση της θέσης τους στην αγορά εργασίας (ο.π. 162), η οποία οφείλεται, πρώτον, στην ικανότητά τους για γρήγορη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και, δεύτερον, στην αξιοποίηση των επαγγελματικών ευκαιριών (Baldwin-Edwards 2004: 54). Σύμφωνα με τους Κασίμη & Παπαδόπουλο (2012: 294-295), «οι Αλβανοί εμφανίζουν την πιο γρήγορη επαγγελματική ανέλιξη (από τη γεωργία στις κατασκευές ή ασκώντας δική τους επιχειρηματική δραστηριότητα), ενώ ακολουθούν οι Βούλγαροι και οι Ρουμάνοι, οι οποίοι διεκδικούν σταδιακά καλύτερες θέσεις απασχόλησης, καθώς προηγούνται χρονικά και κοινωνικοπολιτισμικά από άλλες μεταναστευτικές εθνικότητες, αλλά και θεσμικά, αφού από το 2007 και μετά είναι υπήκοοι της Ε.Ε.». Στην παρούσα έρευνα, διαπιστώνεται ότι η επαγγελματική ανέλιξη φαίνεται να είναι πιο εφικτή για τους μετανάστες παρά για τις μετανάστριες. Το είδος της εργασίας (κυρίως ως οικιακή βοηθός) που κάνουν οι μετανάστριες δεν δίνει περιθώριο για επαγγελματική ανέλιξη.

Η επαγγελματική κινητικότητα των Αλβανών συμβάλει όχι μόνο στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους αλλά και στη βελτίωση της αυτοαντίληψής τους στην ελληνική κοινωνία (Κερπάτσι 2007). Στην έρευνά του για τη χρησιμοποίηση ρατσιστικού λόγου εις βάρος των μεταναστών από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης στη Θεσσαλονίκη, ο Παύλος (2001) εξηγεί ότι τα ΜΜΕ είχαν την τάση να παρουσιάζουν τους Αλβανούς ως πιθανούς υπόπτους για την αύξηση της εγκληματικότητας στη χώρα αν και δεν υπήρχαν βάσιμες ενδείξεις. Παρόμοια ευρήματα αναφέρονται και στη μελέτη της Κερπάτσι (2007), όπου οι αλβανοί μετανάστες εξηγούν ότι τα ΜΜΕ και η αντιμεταναστευτική πολιτική που ακολούθησε το ελληνικό κράτος άσκησαν μεγάλη επιρροή στην δημιουργία ενός αρνητικού στερεότυπου για τον Αλβανό, το οποίο είχε σημαντικές επιπτώσεις στον τρόπο με το οποίο οι μετανάστες προσδιόριζαν τον εαυτό και την ταυτότητά τους. Η «αλβανοφοβία» κορυφώνεται κατά την περίοδο 1996-1997, όταν τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης αναδείκνυαν έμμεσα ή άμεσα τους Αλβανούς ως υπεύθυνους για τα διάφορα εγκλήματα που γίνονταν στην Ελλάδα, συνδυάζοντάς τα με την περιγραφή του αλβανού μετανάστη ως ατόμου που στερείται διάνοιας, τροφής και χρημάτων, και που αναζητά ένα είδος εκδίκησης για τα πολλά βάσανα που πέρασε κάτω από τον κομμουνιστικό ζυγό (Triandafyllidou 2002: 163). Παρά την προσπάθεια ορισμένων ΜΜΕ την περίοδο 1997-98 να υποστηρίξουν τους αλβανούς μετανάστες, οι οποίοι καταστράφηκαν με την κατάρρευση των πυραμίδων στην Αλβανία, προβάλλοντας έτσι την εικόνα του φτωχού που υπέφερε πραγματικά, η αλβανοφοβία στην Ελλάδα συνέχισε να υπάρχει (Triandafyllidou 2002: 164). Το 1998 υπερίσχυε μια αρνητική εικόνα. Σύμφωνα με την κοινή γνώμη, ο καταγόμενος από την Αλβανία μετανάστης ήταν ο κύριος παράγοντας που συνέβαλε στην αύξηση της εγκληματικότητας στην Ελλάδα. Η αρνητική εικόνα συνέβαλε στη μεροληπτική μεταχείριση των μεταναστών ακόμα και στις δημόσιες υπηρεσίες, ειδικά της μετανάστευσης, όπως τονίζεται στην έρευνα των Jordan *et al.* (2003).

Ένα πολύ γνωστό επεισόδιο που δείχνει την προκατάληψη πολλών Ελλήνων απέναντι στους μετανάστες, ιδιαίτερα στους Αλβανούς, συνέβη στη γιορτή της 28ης Οκτωβρίου του 2000, όταν οι κάτοικοι της Νέας Μηχανιώνας στη Θεσσαλονίκη εμπόδιζαν τον καλύτερο μαθητή, ο οποίος καταγόταν από την Αλβανία, να κρατήσει την ελληνική σημαία κατά την καθιερωμένη παρέλαση (Tzanelli 2006: 28-29). Το ίδιο επαναλαμβάνεται τον Οκτώβριο του

2003. Εγκλωβισμένος στη ρατσιστική αντίδραση της κοινωνίας, ο άριστος αυτός μαθητής παραιτείται και πάλι του δικαιώματος να κρατήσει την ελληνική σημαία. Αυτή τη φορά όμως τα γεγονότα ελκύουν την προσοχή της ελληνικής πολιτικής. Ο Θεόδωρος Πάγκαλος, πρώην Υπουργός Εξωτερικών, απαιτεί να του δοθεί η ελληνική υπηκοότητα, ενώ ο Υπουργός Πολιτισμού ανέφερε ότι οι Έλληνες μετανάστες στο εξωτερικό αντιμετωπίζονταν πολύ διαφορετικά από ότι οι μετανάστες στην Ελλάδα (Baldwin-Edwards 2003). Τέτοιες αντιδράσεις, ωστόσο, ήταν μεμονωμένες, διότι στο πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα, όπως υπογραμμίζει ο Baldwin-Edwards (2009), είχαν ληφθεί ελάχιστα μέτρα για την προσαρμογή των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Τα μέτρα αυτά εστιάζονταν περισσότερο στην αφομοίωση παρά στην προσαρμογή των μεταναστών, αγνοώντας έτσι την αυξανόμενη πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας. Τα ελάχιστα μέτρα και η ασαφής νομική υπόσταση των μεταναστών αποτελούσαν σοβαρό εμπόδιο για την αποτελεσματική ένταξή τους. Η έλλειψη συγκροτημένης πολιτικής ένταξης, σύμφωνα με τις Triandafyllidou & Veikou (2002: 191), καθρεφτίζει το έντονο εθνο-πολιτισμικό υπόβαθρο της ελληνικής ταυτότητας ή ιθαγένειας. Τα αποτελέσματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας¹⁵, στο πρώτο, δεύτερο και τέταρτο γύρο, αποδεικνύουν τα υψηλά ποσοστά απόρριψης των ξένων στην ελληνική κοινωνία. Το 2009, το 83% των Ελλήνων δεν αποδέχονται την είσοδο και παραμονή στη χώρα μεταναστών, όταν αυτοί προέρχονται από διαφορετική φυλή ή εθνική ομάδα. Το 54,5% από αυτό το ποσοστό ζητά να ελαχιστοποιηθεί η είσοδός τους, ενώ το 28,5% να μην επιτρέπεται σε κανέναν. Σε ανάλογα υψηλά επίπεδα διαμορφώνονται οι απορριπτικές στάσεις των Ελλήνων το 2003 (82,7%) και το 2005 (79,8%).

Μέσα στο αρνητικό αυτό κλίμα οι Αλβανοί έπρεπε να συνυπάρχουν με τον εγχώριο πληθυσμό. Ανάμεσα στις διάφορες στρατηγικές που πολλοί Αλβανοί χρησιμοποίησαν για να γίνουν δεκτοί στην ελληνική κοινωνία είναι και η αλλαγή του ονόματος ή η απόκρυψη της εθνικής τους ταυτότητας. Στην περίπτωση που η προφορά τους κατά την ομιλία της ελληνικής γλώσσας πρόδιδε τη μη ελληνική τους καταγωγή, η συνηθέστερη απάντηση που

¹⁵ Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (EKE): 4ος γύρος 2008/2009, 2ος γύρος 2004/2005, 1ος γύρος 2002/2003). Βλ. σχετικά European Social Survey Data, Rounds 1-4, <https://www.europeansocialsurvey.org/data/country.html?c=greece>, και Παπλιάκου, Σταθοπούλου & Στρατουδάκη (2011), Καφετζής, Μαλούτας & Τσίγκανου (2007).

έδιναν σε σχετική ερώτηση ήταν ότι ανήκαν στην ελληνική μειονότητα της Αλβανίας. Ωστόσο, οι μετανάστες δέχονται ότι αυτή η εικόνα του ανεπιθύμητου Αλβανού άλλαξε σταδιακά με την διαδικασία νομιμοποίησης των μεταναστών στην Ελλάδα και την στενότερη επαφή των Αλβανών με τους Έλληνες. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι στο Άρθρο 78 του ν. 3852/2010 (ΦΕΚ Α' 87/7.6.2010) προβλέπεται η δημιουργία του Θεσμού των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ) «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης». Αυτός ο θεσμός είναι στην ουσία ένα συμβουλευτικό όργανο που λειτουργεί σε κάθε δήμο, συγκροτείται με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου και αποσκοπεί στην ενίσχυση της ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Κύριο μέλημά του είναι η καταγραφή και η διερεύνηση προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες που κατοικούν μόνιμα στην περιοχή του δήμου (Σαρρής 2012:48-9).

Η αλβανική μετανάστευση στην Ελλάδα, σύμφωνα με την Ιοαννου (2014: 158-159), παρουσιάζεται ως μια ιστορία επιτυχίας. Αναγνωρίζει ότι στην περίπτωση της προσαρμογής των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα, δεν κρίθηκε αναγκαίο εκ μέρους του Ελληνικού κράτους να ληφθούν ιδιαίτερα μέτρα, όπως έγινε σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 1980 και το 1990. Η προσαρμογή των Αλβανών ήταν μάλλον τυχαία, παρά προγραμματισμένη και οργανωμένη. Αν και τελικά οι Αλβανοί ενσωματώθηκαν στην ελληνική κοινωνία, η διαδικασία ενσωμάτωσής τους δεν ήταν καθόλου εύκολη, ειδικά στην αρχή, όταν αντιμετωπίζονταν ως λαθρομετανάστες. Η εκτενέστερη έρευνα του Ιωσηφίδη (1997, 2001) αποκαλύπτει ότι η οικογένεια και τα κοινωνικά δίκτυα έχουν παίξει έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ενσωμάτωση των Αλβανών στην ελληνική κοινωνία και την αγορά εργασίας. Το μεγαλύτερο ποσοστό των μεταναστών που έλαβαν μέρος στην έρευνά του δήλωσαν ότι βρήκαν δουλειά μέσω των μελών της οικογένειάς τους ή/και συγγενών. Ένα μικρό ποσοστό κατάφεραν να βρουν δουλειά μόνοι τους σε διάφορες συντεχνίες, εργοστάσια, μαγαζιά, ή μέσω αγγελιών σε εφημερίδες. Οι ισχυροί κοινωνικοί δεσμοί με μέλη της άμεσης οικογένειας ή άλλους συγγενείς στην Ελλάδα προσφέρουν στους μετανάστες ενημέρωση και δυνατότητες εύρεσης μιας θέσης εργασίας σχετικά σταθερής, με καλύτερες εργασιακές συνθήκες και αποδοχές από εκείνους που μετανάστευσαν στην Ελλάδα, αμέσως μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Στην έρευνά μου οι

αλβανοί παλιννοστούντες επισημαίνουν ότι η εύρεση μιας εργασίας και η εκμάθηση ελληνικής γλώσσας ήταν τα ουσιαστικά μέσα προσαρμογής τους στην Ελλάδα. Επίσης, όσοι είχαν πτυχίο ανώτατης σχολής στην Αλβανία, εκφράζουν με απογοήτευση πως στην Ελλάδα δεν τους δόθηκε η ευκαιρία για επαγγελματική σταδιοδρομία. Αυτό ήταν το αίτιο για την παλιννόστηση τους. Όπως δείχνει η έρευνα των Kandyli, Arapoglou & Maloutas (2008), στην ελληνική αγορά εργασίας δεν αξιοποιήθηκαν τα εκπαιδευτικά προσόντα της πλειοψηφίας των μεταναστών.

Κεφάλαιο τρίτο: Θεωρητικό υπόβαθρο παλιννόστησης. Η περίπτωση της παλιννόστησης των αλβανών μεταναστών

3.1 Στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος προς την παλιννόστηση

Τον προηγούμενο αιώνα η μετανάστευση θεωρούνταν ως ένα μονόδρομο ταξίδι (Hall 1987: 44), δηλαδή, μια μετακίνηση χωρίς επιστροφή μεγάλων ρευμάτων μεταναστών από την Ευρώπη και την Ασία προς την Βόρεια Αμερική (Gmelch 1980: 135). Στο πνεύμα αυτό, το 1989 ο Aristide Zolberg διαπίστωσε την άποψη ότι αν η Αλβανία και η Ιαπωνία συνιστούν τις δύο άκρες του κόσμου δεν είναι αναγκαία η διερεύνηση του φαινομένου της διεθνούς μετανάστευσης. Αν και η συμβολή του στη διεθνή βιβλιογραφία περί μετανάστευσης θεωρείται πολύ σημαντική, ο Zolberg δεν μπόρεσε να προβλέψει ότι το 1989 σηματοδότησε μία νέα εποχή για τη διεθνή μετανάστευση. Η Ιαπωνία μετατράπηκε σε χώρα υποδοχής πολλών οικονομικών μεταναστών, ενώ στην Αλβανία παρατηρήθηκαν μεγάλα ρεύματα φυγής προς τη Δυτική Ευρώπη (King & Mai 2008: 1-2).

Η έρευνα για το φαινόμενο της μετανάστευσης είναι εκτεταμένη, εντυπωσιακή και ποικίλη, και επικεντρώνεται στη μελέτη της διανομής και των κοινωνικο-οικονομικών επιπτώσεων των μεταναστευτικών ρευμάτων. Οι διάφορες κοινωνικές υπηρεσίες των κρατών υποδοχής μεταναστών συνήθως στηρίζονται σε δημογραφικές μελέτες για να προτείνουν πολιτικές και να θεσπίσουν υπηρεσίες που αφορούν στους μετανάστες, χωρίς όμως να λάβουν υπόψη ότι ένας σημαντικός αριθμός από αυτούς ενδέχεται να επιστρέψει στην πατρίδα του. Με άλλα λόγια, οι κρατικές υπηρεσίες χρησιμοποιούν μόνο τις στατιστικές που αφορούν στην είσοδο των μεταναστών και όχι στην καθαρή μετανάστευση (net migration), δηλαδή στον αριθμό όσων εισήλθαν μείον τον αριθμό όσων επέστρεψαν στις χώρες τους (Guzzetta 2004).

Η ιστορία των σύγχρονων μεταναστευτικών ρευμάτων καταδεικνύει ότι η μετανάστευση δεν είναι ένα ταξίδι χωρίς επιστροφή. Αντιθέτως, η μετανάστευση συνοδεύεται συχνά από ένα άλλο φαινόμενο, την παλιννόστηση, δηλαδή την επιστροφή των μεταναστών στην πατρίδα τους. Η παλιννόστηση αποτελεί μέρος της μετανάστευσης και πολύ συχνά κινείται παράλληλα με αυτή (Gmelch 1980). Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και σε χώρες

της Δυτικής Ευρώπης η μετανάστευση έχει μελετηθεί μόνο από τη σκοπιά των χώρων υποδοχής, δίνοντας έμφαση κυρίως στην ένταξη και την αφομοίωση των μεταναστών στους κόλπους των χώρων αυτών και, συνεπώς, παραμελώντας τη διερεύνηση της κινητικότητάς τους προς τις χώρες προέλευσης. Πολύ συχνά, οι χώρες υποδοχής δεν καταγράφουν τις αναχωρήσεις των μεταναστών, ενώ οι χώρες προέλευσης δεν θεωρούν την είσοδο (την επάνοδο) των πολιτών οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει, ως επιστροφή. Για παράδειγμα, όπως αναφέρει ο King (2000), στην Αμερικανική ιστορία της μετανάστευσης είχε δημιουργηθεί ο λεγόμενος μύθος της μη-επιστροφής (myth of non-return), δηλαδή, η ιδέα ότι οι μετανάστες ήταν απρόθυμοι ή δεν είχαν λόγους να επιστρέψουν στις χώρες τους και, συνεπώς, η παλιννόστηση παρέμεινε ένα άθικτο σχεδόν ζήτημα. Για τον λόγο αυτό και τα δεδομένα είναι ελλιπή (Koser 2000). Η έλλειψη επαρκών δεδομένων και εκτεταμένης έρευνας για την παλιννόστηση επιβεβαιώθηκε από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας περί μετανάστευσης που έκανε ο Mangalam το 1968, ο οποίος εντόπισε ότι από τα 2051 έργα συνολικά που αναφέρονται στη μετανάστευση, μόνο 10 ασχολούνταν με το ζήτημα της παλιννόστησης (Bovenkerk 1974: 1). Ο Rhoades (1979) σημειώνει ότι αυτή η έλλειψη ενδιαφέροντος οφείλεται, από τη μια πλευρά, στη μαζική αστικοποίηση (urbanization) που παρατηρείται σε πολλά μέρη του κόσμου. Αυτή η διαδικασία οδηγεί στην κατασκευή ενός αγροτικού-αστικού αναλυτικού πλαισίου μέσα στο οποίο οι γεωγραφικές μετακινήσεις προσεγγίζονται υπό μια οπτική: από το αγροτικό στο αστικό περιβάλλον. Από την άλλη πλευρά, στη θεώρηση της μετανάστευσης ως ένα στατικό μονοδιάστατο φαινόμενο, συνέβαλε η παραδοσιακή φύση των ανθρωπολογικών μελετών, δηλαδή η εστίαση σε περιορισμένο χώρο και χρόνο (π.χ., σε ένα μόνο χωριό και για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα).

Τα τελευταία χρόνια σημειώνεται μια σημαντική εξέλιξη στη βιβλιογραφική μελέτη της παλιννόστησης (Christou 2006: 56). Οι Baganha & Peixoto (1997: 28) επισημαίνουν ότι από την δεκαετία του 1960, η παλιννόστηση απέκτησε μεγάλη σημασία στην κατανόηση των σύγχρονων μεταναστευτικών ρευμάτων. Για παράδειγμα, στο άρθρο του για την παλιννόστηση ο Gmelch (1980: 135) γράφει ότι από τα 16 εκατομμύρια των Ευρωπαίων που μετανάστευσαν στις ΗΠΑ, το 9% είχαν επιστρέψει στις ιδιαίτερες πατρίδες τους ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα. Επίσης για τη σύγχρονη περίοδο, η έρευνα των Dustmann & Weiss

(2007) αποδεικνύει ότι περισσότερο από το ήμισυ των μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες επιστρέφουν στη χώρα τους εντός πέντε ετών από την άφιξή τους.

Παρά τις προσπάθειες αυτές, ο Gans (1999) επισημαίνει ότι υπάρχουν πολλά κενά στην έρευνα αυτού του φαινομένου. Η σχετική εμπειρική έρευνα είναι ελλιπής (Klinthäll 1999: 2) και η ανάπτυξη των θεωριών και των εννοιών που αφορούν την παλιννόστηση παρουσιάζει ασυνέχεια (Cassarino 2004). Πολύ συχνά, οι ερευνητές της μετανάστευσης θεωρούν ότι δεν είναι αναγκαία η ανάλυση και η διερεύνηση της παλιννόστησης ως ξεχωριστή κατηγορία, γιατί ήδη η διεθνική (transnational) έρευνα έχει επαναπροσδιορίζει τους όρους μετανάστευση και παλιννόστηση, με αποτέλεσμα η παλιννόστηση να εκλαμβάνεται ως ένα άλλο είδος της μετανάστευσης (Čaro Žmegač 2010: 241).

Επίσης, η παλιννόστηση δεν συνιστά στόχο πολιτικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος για το σχεδιασμό της πολιτικής και του δημοσίου λόγου των χώρων υποδοχής (Λαμπριανίδης & Χατζηπροκοπίου 2003). Ο Ghosh (2000: 182) στην ανάλυση του για τις πολιτικές περί παλιννόστησης δίνει έμφαση σε δυο βασικές διαστάσεις του φαινομένου αυτού: Πρώτον, στην συνεισφορά των παλιννοστούντων στην γενική ανάπτυξη των χώρων προέλευσης και δεύτερον, στην ατομική επιτυχία και ευημερία των παλιννοστούντων και της οικογένειάς τους (ο.π. 184).

Η μελέτη της παλιννόστησης έχει ως τώρα επικεντρωθεί σε δύο βασικούς άξονες (King 1986: 2-3). Ο πρώτος άξονας αναφέρεται στην παλιννόστηση από τις ΗΠΑ προς την Ευρώπη και προς τις φτωχότερες χώρες της αμερικανικής ηπείρου, ενώ ο δεύτερος στο είδος της παλιννόστησης που προέκυψε κατά τη φάση της απο-αποικιοποίησης. Πιο συγκεκριμένα, αυτός ο άξονας συμπεριλαμβάνει την επιστροφή των αποικιοκρατών στις μητροπολιτικές χώρες και αντίστοιχα την επιστροφή των μεταναστών εργατών στις ανεξάρτητες πλέον πατρίδες τους. Η επιστροφή των Βρετανών από τον Καναδά και την Αυστραλία στη Βρετανία και η παλιννόστηση των «έγχρωμων» από τη Βρετανία στις Δυτικές Ινδίες αποτελούν άλλα παραδείγματα της παλιννόστησης.

Ένα πιο έντονο ρεύμα παλιννόστησης ακολουθεί τη μεταπολεμική ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση, το οποίο ωστόσο δεν διήρκεσε πολύ. Οι αναπτυγμένες χώρες της δυτικής και

βόρειας Ευρώπης, βάσει διμερών συμφωνιών, αποφάσισαν να ρυθμίσουν τη μετανάστευση προσκαλώντας «επισκέπτες εργάτες» για ορισμένου είδους απασχόληση και για ορισμένο χρονικό διάστημα. Ο Bohning (1984) αναφέρει ότι το 65% των μεταναστών στη Γερμανία και το 80% των μεταναστών στην Ελβετία σταδιακά παλιννόστησαν. Ο Krane (1973) υπολόγισε ότι το 27% από τους 775.000 Τούρκους που μετανάστευσαν στη Δυτική Γερμανία την περίοδο 1961-1972, είχαν παλιννοστήσει ως τα τέλη του 1972. Ο Klinthäll (1999) γράφει ότι στην περίπτωση της Σουηδίας το 33% των μεταναστών, που έφτασαν εκεί στις δεκαετίες του 1950, 1960 και 1970, εγκατέλειψαν τη χώρα μέσα στην πρώτη πενταετία.

Οι παλιότερες έρευνες για την παλιννόστηση κατευθύνονται από την άποψη ότι η παλιννόστηση αποτελεί μία απλή επιστροφή των μεταναστών στην πατρίδα, και κατά κανόνα ελάχιστη προσοχή δίνεται στη διαδικασία (επανα)προσαρμογής του. Αλλά, ιδίως από το 2000 το ζήτημα της επαναπροσαρμογής έχει διερευνηθεί από ερευνητές διάφορων επιστημονικών κλάδων, γεγονός που οδήγησε σε μια διαφοροποιημένη και αυξανόμενη βιβλιογραφία (Carling *et al.* 2011). Ένα από τα κύρια ζητήματα της έρευνάς μου είναι ακριβώς οι δυσκολίες προσαρμογής των παλιννοστούντων στη χώρα προέλευσης.

3.2 Τυπολογίες παλιννόστησης

Οι μετανάστες συνήθως δεν γνωρίζουν εξ αρχής ποιό ακριβώς θα είναι το χρονικό διάστημα παραμονής τους στην χώρα υποδοχής: αναρωτιούνται αν θα εγκατασταθούν εκεί για πάντα ή κάποια μέρα θα γυρίσουν πίσω στη δική τους χώρα. Βρισκόμενοι σε αυτό το δίλημμα, οι μετανάστες ενδέχεται ταυτόχρονα να επιζητούν να ενταχθούν στη χώρα υποδοχής και να διατηρούν στενές σχέσεις με τη δική τους χώρα (Waldorf & Esparza 1991, Waldorf 1994, Waldorf 1995) ή πιθανόν να αναθεωρούν τους αρχικούς τους στόχους και να αναβάλουν την επιστροφή τους.

Η καθημερινή τους επαφή με τα μέλη της κοινωνίας υποδοχής μπορεί να επηρεάζει θετικά την προσαρμογή τους (Hoffmann-Nowotny 1981) σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που να χαλαρώνουν οι δεσμοί τους με τη χώρα προέλευσης (Castles 1986, Cerase 1974, Waldorf 1994). Ως συνέπεια των παραπάνω, οι αρχικές τους προθέσεις μπορεί να μην ταυτίζονται

πλέον με τα κατοπινά τους σχέδια και μπορεί να αποφασίσουν να μείνουν για πάντα στη χώρα υποδοχής. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των εποχιακών εργατών στην Δυτική Ευρώπη (Mehrlander 1987).

Η διεθνής βιβλιογραφία για τη μετανάστευση έχει υπογραμμίσει (καταγράψει) διάφορους παράγοντες που επηρεάζουν την παλιννόστηση, όπως αφενός ο πατριωτισμός και οι στενές σχέσεις με την πατρίδα, και αφετέρου η αδυναμία ένταξης στην χώρα υποδοχής (Gmelch 1983, King *et.al* 1985, 1986, Petras & Kousis 1988).

Στο σύγγραμμά του για την παλιννόστηση, ο Bovenkerk (1974) ορίζει τις κατηγορίες των παλιννοστούντων ταξινομώντας τους σε τέσσερις κατηγορίες: στην πρώτη ανήκουν οι μετανάστες που σκοπεύουν να μείνουν για πάντα στη χώρα υποδοχής, στη δεύτερη οι μετανάστες που ενώ αρχικά σχεδιάζουν να μείνουν μόνιμα στη χώρα υποδοχής, τελικά εκφράζουν την επιθυμία να γυρίσουν «πίσω». Η τρίτη κατηγορία αφορά τους μετανάστες που έχουν αποφασίσει να παλιννοστήσουν, αφού εκπληρώσουν τους αρχικούς τους σκοπούς. Η τελευταία κατηγορία μεταναστών άφησε τη χώρα προέλευσης για λόγους, όπως η εκπαίδευση, η επαγγελματική ανέλιξη, η απόκτηση πρακτικών δεξιοτήτων ή οι περιορισμένες οικονομικές τους δυνατότητες, και άρα σκέφτεται την επιστροφή. Ο Bovenkerk πιστεύει ότι όσο πιο μικρή είναι η απόσταση μεταξύ των χωρών προέλευσης και υποδοχής, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες επιστροφής. Επίσης, ότι όσο μεγαλύτερο είναι το διάστημα παραμονής στο εξωτερικό, τόσο μειωμένες είναι οι πιθανότητες επιστροφής. Επιπλέον, οι αλλαγές στην οικονομική κατάσταση της χώρας υποδοχής ή προέλευσης μπορεί να συμβάλουν άμεσα στην επιστροφή των μεταναστών (Bovenkerk 1974:17).

Ένας άλλος ερευνητής, ο Cerase (1974), ο οποίος μελέτησε τους Ιταλούς παλιννοστούντες από τις Ηνωμένες Πολιτείες, συνδέει τη χρονική διάρκεια της μετανάστευσης με τα αίτια της επιστροφής αλλά και με τους όρους οικονομικής επανένταξης στην πατρίδα τους. Κατ'αυτόν υπάρχουν τέσσερις τύποι παλιννόστησης: (1) Παλιννόστηση λόγω αποτυχίας (μέχρι 5 χρόνια διαμονής χώρα υποδοχής). Προβλήματα όπως η αδυναμία προσαρμογής, η φτώχεια και η ανεργία, μπορούν να επισπεύσουν την επιστροφή του μετανάστη. (2) Παλιννόστηση λόγω συντηρητισμού (conservatism) (5-15 χρόνια στη χώρα υποδοχής). Οι μετανάστες

επιστρέφουν επειδή έχουν εκπληρώσει αρχικές τους φιλοδοξίες, όπως η συγκέντρωση αρκετών χρημάτων για να αγοράσουν ένα σπίτι ή να ξεκινήσουν μια επιχείρηση. (3) Παλιννόστηση με στόχο την καινοτομία (innovation) (15-30 χρόνια). Στην περίπτωση αυτή, επιτυχημένοι μετανάστες επιστρέφουν στην πατρίδα τους για να εφαρμόσουν καινοτόμες ιδέες, να επενδύσουν ή γενικά για να συνεισφέρουν στην οικονομική και κοινωνική της ανάπτυξη. (4) Παλιννόστηση για συνταξιοδότηση (retirement). Οι μετανάστες αποφασίζουν στο τέλος μιας επιτυχημένης ζωής στο εξωτερικό να επιστρέφουν στον τόπο γέννησής τους για να περάσουν εκεί τα τελευταία τους χρόνια.

Η εργασία των Bovenkerk και Cerase σχετικά με τους παράγοντες παλιννόστησης ακολουθείται από μία άλλη τυπολογία, αυτή του King (1978), η οποία βασίζεται στα αίτια επιστροφής των μεταναστών στην πατρίδα. Κατά τον King, η παλιννόστηση μπορεί να είναι: (1) Αναγκαστική (forced) όταν ο μετανάστης έχει απελαθεί από τη χώρα υποδοχής ή φεύγει λόγω δυσμενών πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών. (2) Σχεδιασμένη (planned), όταν ο μετανάστης επιθυμεί να γυρίσει στη χώρα του αφού εκπληρώσει τους αρχικούς του σκοπούς. (3) Αυθόρμητη (spontaneous), όταν επιστρέφει λόγω απρόβλεπτων εξελίξεων (unanticipated developments) όπως κοινωνικές (αδυναμία οικογενειακή επανένωσης) οικονομικές (ανεργία), ή ψυχολογικές (νοσταλγία για την χώρα). Αργότερα ο King (2000) τοποθετεί τα αίτια επιστροφής στην πατρίδα σε τέσσερις ευρείες κατηγορίες: κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και οικογενειακές.

Το 1980 ο Gmelch εισάγει μια άλλη θεωρητική προσέγγιση του φαινομένου της παλιννόστησης, η οποία τονίζει την ανάγκη συσχετισμού των αρχικών προθέσεων των μεταναστών με τα κίνητρα επιστροφής. Οι μετανάστες μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε τέσσερις ομάδες: (1) Μετανάστες που είχαν ως σκοπό να μείνουν για μικρό χρονικό διάστημα στη χώρα υποδοχής και να γυρίσουν όταν εκπληρώσουν τα αρχικά τους σχέδια. Όμως, η επιστροφή τους εξαρτάται από την αλλαγή των συνθηκών στις χώρες υποδοχής και προέλευσης και από τις προσωπικές τους εμπειρίες. (2) Μετανάστες οι οποίοι είχαν ως σκοπό να γυρίσουν, αλλά για διάφορους λόγους αποφασίζουν να μείνουν μόνιμα στη χώρα υποδοχής. (3) Μετανάστες οι οποίοι είχαν ως σκοπό να μείνουν προσωρινά στη χώρα υποδοχής, αλλά για ποικίλους λόγους αποφασίζουν να γυρίσουν στη χώρα τους και (4)

μετανάστες οι οποίοι άφησαν την χώρα προέλευσης με σκοπό να μείνουν οριστικά στη χώρα υποδοχής.

Κατά την Rogers (1984) τα αίτια της παλιννόστησης εντοπίζονται τόσο στις αλλαγές που επέρχονται στη χώρα προέλευσης και οι οποίες κάνουν την επιστροφή εφικτή ή κερδοφόρα, όσο σε αλλαγές στη χώρα υποδοχής, οι οποίες δυσχεραίνουν ή αποκλείουν τη διαμονή του μετανάστη. Επιπλέον, οι μετανάστες συνειδητοποιούν ότι είναι αναγκαίο να γυρίσουν για λόγους οικογενειακούς ή πατριωτικούς, να έχουν απογοητευθεί ή να αισθάνονται αδυναμία να εκπληρώσουν τους στόχους οι οποίοι καθόρισαν την μετανάστευσή του.

Τα ευρήματα της Rogers φαίνεται πως συμπίπτουν εν μέρει με τα ευρήματα του Cerase σύμφωνα με τον οποίο η οικονομική επιτυχία ή αποτυχία και η προσκόλληση των Ιταλών μεταναστών στις παραδόσεις και τις αξίες της χώρας τους συμβάλλουν στην επιστροφή τους. Φαίνεται λογικό να ειπωθεί ότι όλες οι τυπολογίες λαμβάνουν υπόψη συναφείς μεταξύ τους παράγοντες, αλλά διαφέρουν ως προς την ιεράρχηση και την σημασία αυτών των παραγόντων.

Είναι φανερό πως έχουν γίνει διάφορες απόπειρες για το σχηματισμό μιας τυπολογίας που να εξηγεί τους παράγοντες που συμβάλλουν στην παλιννόστηση των μεταναστών, αλλά χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Μερικές από τις τυπολογίες αυτές θεωρούν την παλιννόστηση ως αποτυχία των μεταναστών να προσαρμοστούν στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον της χώρας υποδοχής (Bovenkerk 1974, Cerase 1974), με αποτέλεσμα να μην εκπληρώνουν τους αρχικούς του στόχους (Constant & Massey 2002, Cassarino 2004, Thomas 2008) και να αναγκάζονται να γυρίσουν στη χώρα τους. Μερικές άλλες αντιλαμβάνονται την παλιννόστηση ως επιτυχία των μεταναστών να εκπληρώσουν τους αρχικούς τους στόχους, η οποία μπορεί να διευκολύνει την απόφασή τους να επιστρέψουν στη χώρα προέλευσης (Duval 2004, 2005, Thomas-Hope 2002, Gmelch 1980). Ωστόσο, ο King (1978: 176) βασισμένος στις μελέτες των Myers & Masnick (1968), Pascual (1970) και Bianco (1974) διαπιστώνει ότι η παλιννόστηση δεν είναι αποτέλεσμα ενός μοναδικού παράγοντα, αλλά ενός συνδυασμού διαφορετικών παραγόντων, που κάνει πιο πολύπλοκη κάθε απόπειρα δημιουργίας μιας ενιαίας τυπολογίας για τα κίνητρα επιστροφής των μεταναστών στην χώρα προέλευσης (King & Christou 2008).

3.3 Θεωρίες παλιννόστησης

3.3.1 Η νεοκλασική οικονομική θεωρία σε αντιδιαστολή με την νέα οικονομική θεωρία της εργασιακής μετανάστευσης

Η νεοκλασική οικονομική θεωρία (Neoclassical Economic Theory) υποστηρίζει ότι η μετανάστευση ενισχύεται κυρίως από το διαφορετικό επίπεδο μισθών ανάμεσα στις χώρες υποδοχής και προέλευσης. Οι μετανάστες αναγκάζονται να αφήσουν την χώρα τους λόγω του χαμηλού τους εισοδήματος και πηγαίνουν σε χώρες που προσφέρουν υψηλότερο εισόδημα (Todaro 1969, Borjas 1989, Hicks 1932, Lewis 1954, Harris & Todaro 1970).

Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρητική προσέγγιση, η παλιννόστηση παρουσιάζεται ως σύμπτωμα αποτυχίας. Με άλλα λόγια, οι μετανάστες επιστρέφουν στη χώρα τους, διότι δεν μπόρεσαν να εκπληρώσουν τους στόχους τους στη χώρα υποδοχής. Αυτή η θεωρία αντιλαμβάνεται τους μετανάστες ως άτομα που σκοπεύουν να εγκατασταθούν μόνιμα στη χώρα υποδοχής ή να μείνουν όσο το δυνατόν περισσότερο και να αυξήσουν το δικό τους εισόδημα, ώστε να μπορέσουν να καλέσουν και άλλα μέλη της οικογένειάς τους. Συνεπώς, η επιστροφή στη χώρα τους είναι αναγκαστικά αποτέλεσμα της αδυναμίας εκπλήρωσης των αρχικών αυτών στόχων (Constant & Massey 2002, Cassarino 2004, Thomas 2008). Η αποτυχημένη μεταναστευτική εμπειρία, όσον αφορά τα αναμενόμενα κέρδη, την απασχόληση και τη διάρκεια, ενθαρρύνει την παλιννόστηση Cassarino (2004: 255).

Σε αντίθεση με τους νεοκλασικούς, οι θεωρητικοί της προσέγγισης NELM (New Economics of Labour Migration) παρουσιάζουν την παλιννόστηση ως μια προσχεδιασμένη στρατηγική, που σημαίνει ότι οι μετανάστες αποφασίζουν να γυρίσουν στη χώρα προέλευσης αφού εκπληρώσουν τους αρχικούς τους στόχους, π.χ. συγκέντρωση σημαντικού χρηματικού ποσού και απόκτηση νέων, ειδικών δεξιοτήτων (Taylor 1996, Thomas 2008: 657), στόχοι που φαίνεται να επηρεάζονται από την πιθανότητα επιστροφής (Cassarino 2004). Συνεπώς, το πότε ακριβώς επιστρέφουν οι μετανάστες στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, εξαρτάται από την εκπλήρωση των στόχων τους (Ammassari 2004). Η θεωρία αυτή αναφέρεται και στα εμβάσματα, ως παράγοντα που, μαζί με την νοσταλγία για την πατρίδα, μπορεί να εξηγήσει την απόφαση των μεταναστών να επιστρέψουν. Η αποστολή των εμβασμάτων αποτελεί μέρος της μεταναστευτικής στρατηγικής, η οποία προετοιμάζει τους παλιννοστούντες να

ξεπεράσουν τους κινδύνους που ενέχει η αγορά στις χώρες προέλευσης. Αυτή η θέση της NELM επιβεβαιώνεται από τις εμπειρικές μελέτες των Constant και Massey, οι οποίοι αφού ανέλυσαν τα δεδομένα της παλιννόστησης των μεταναστών (guest workers) στη Γερμανία από το 1984 μέχρι το 1997, διαπίστωσαν ότι η πιθανότητα επιστροφής των μεταναστών στη χώρα του αυξάνονται ακριβώς λόγω των εμβασμάτων: «όσο υψηλότερα είναι τα εμβάσματα, τόσο πιο γρήγορα αναμένεται οι μετανάστες να επιτύχουν έναν συγκεκριμένο στόχο και να επιστρέψουν στην πατρίδα τους» (Constant & Massey 2002: 11-12).

Συνοπτικά, η νεοκλασική οικονομική προσέγγιση και η NELM ορίζουν την παλιννόστηση ως ένα φαινόμενο που προσδιορίζεται από την απόδοση (τα κέρδη) των μεταναστών στην χώρα υποδοχής, αλλά η μεν πρώτη προσέγγιση αντιλαμβάνεται την παλιννόστηση ως αποτυχία, ενώ η δεύτερη ως επιτυχία. Παρά τις διαφορές τους, όμως και οι δύο θεωρίες ερμηνεύουν τη μετανάστευση και την παλιννόστηση χωρίς να εξετάζουν τις επιδράσεις που το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της χώρας προέλευσης μπορεί να έχει στη διαδικασία προσαρμογής των παλιννοστούντων (Cassarino 2004).

3.3.2 Η δομική προσέγγιση της παλιννόστησης

Σύμφωνα με την θεωρία της δομικής προσέγγισης της παλιννόστησης (Structural Approach to Return Migration) η παλιννόστηση είναι αποτέλεσμα των οικονομικών και πολιτικών συνθηκών στην χώρα προέλευσης, οι οποίες μπορεί να επηρεάσουν θετικά ή αρνητικά την ικανότητα των μεταναστών για να χρησιμοποιήσουν τις δεξιότητες και τους πόρους που έχουν αποκτήσει στο εξωτερικό (Diatta & Mbow 1999, Thomas-Hope 1999). Στην εμπειρική της έρευνα συνδυάζει το ατομικό βίωμα με το κοινωνικό πλαίσιο και αναλύει την επιτυχία ή αποτυχία των παλιννοστούντων συσχετίζοντας την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα της πατρίδας τους με τους στόχους που είχαν θέσει ως μετανάστες. Η παλιννόστηση φαίνεται να καθοδηγείται ταυτόχρονα από τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες που οι μετανάστες μπορεί να βρουν στη χώρα τους και από εκείνες τις οποίες προσφέρει η χώρα υποδοχής (Cerase 1974, Rogers 1984, Callea 1986, Richmond 1984).

Σε αντίθεση με τη νεοκλασική θεωρία και τη NELM, η δομική προσέγγιση δίνει έμφαση σε δυο παράγοντες, το χρόνο και το χώρο. Ο παράγοντας χρόνος αφορά στη διάρκεια παραμονής των μεταναστών στη χώρα υποδοχής, τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο διάστημα αυτό στη χώρα προέλευσης, καθώς επίσης και τις αλλαγές που επέρχονται στο status των παλιννοστούντων. Οι κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές στην πατρίδα τους μπορεί να αποτελέσουν εμπόδια για την προσαρμογή των παλιννοστούντων. Οι Dumon (1986) και Preston (1993) πιστεύουν ότι είναι αδύνατο να μην υπάρξουν αλλαγές στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή της χώρας προέλευσης, στο διάστημα απουσίας των μεταναστών. Για να γίνουν εκ νέου δεκτοί (reaccepted) οι παλιννοστούντες θα πρέπει αναγκαστικά να επαναπροσαρμοστούν (readapt) σε αυτές τις αλλαγές. Η εν λόγω διαδικασία επαναπροσαρμογής ορίζεται ως επανακοινωνικοποίηση (resocialization) από τον Dumon (1986: 122) και ως επανένταξη (reintegration) από τον Preston (1993: 2). Η χρονική διάρκεια της επανακοινωνικοποίησης ή επανένταξης επηρεάζεται από τη διάρκεια της μεταναστευτικής εμπειρίας των παλιννοστούντων. Αυτό σημαίνει ότι ανάλογα με το χρονικό διάστημα παραμονής τους στη χώρα υποδοχής, οι παλιννοστούντες αποκτούν δεξιότητες οι οποίες θα αποδειχθούν (ή όχι) χρήσιμες κατά την επιστροφή στην πατρίδα. Σύμφωνα με τον King (1986: 19), εάν η διάρκεια παραμονής στη χώρα υποδοχής είναι πολύ μικρή, δηλαδή μικρότερη από ένα ή δύο χρόνια, τότε ο μετανάστης θα έχει αποκτήσει περιορισμένη εμπειρία, και η επίδοση στην χώρα προέλευσης δεν θα είναι αποτελεσματική και δεν θα συμβάλλει στον εκσυγχρονισμό της. Εάν πάλι η περίοδος απουσίας είναι μακρόχρονη, τότε η επιρροή των παλιννοστούντων στην πατρίδα τους είναι μικρή, εξαιτίας της αποξένωσης που επιφέρει η μακρόχρονη απουσία ή της μεγάλης τους ηλικίας. Με άλλα λόγια, θα πρέπει η απουσία των μεταναστών από την χώρα προέλευσης να μην έχει ούτε πολύ μεγάλη ούτε πολύ μικρή διάρκεια, έτσι ώστε να μπορέσουν να αποκτήσουν καινούργιες δεξιότητες και εφόδια, τα οποία θα αξιοποιήσουν ως παλιννοστούντες. Εκτός από την περίοδο απουσίας, άλλοι παράγοντες που μπορεί να δυσκολεύουν την διαδικασία επαναπροσαρμογής στην χώρα προέλευσής τους είναι η ηλικία τους πριν μεταναστεύσουν, η φύση των επαφών με τους συγγενείς και φίλους στην χώρα προέλευσης και το επίπεδο της εμπλοκής τους σε διεθνотικές δραστηριότητες (Ni Laoire 2007).

Όσον αφορά τον παράγοντα χώρο, η δομική θεωρία υποστηρίζει ότι η περιοχή (αγροτική ή αστική) στην οποία αποφασίζει να εγκατασταθούν οι παλιννοστούντες παίζει πρόσθετα καθοριστικό ρόλο στην διαδικασία επανένταξης ή επαναπροσαρμογής τους, αναδιαμορφώνοντας ακόμα και τις προσδοκίες τους (Cassarino 2004). Ωστόσο, ο χώρος που συμβολίζει τη μορφή οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής οργάνωσης και ανάπτυξης της χώρας προέλευσης, μπορεί από τη μία πλευρά να προσφέρει στους παλιννοστούντες κίνητρα για να επιτύχουν και από την άλλη, μπορεί να εγείρει εμπόδια στην επαναπροσαρμογή τους και να τους ωθήσει εκ νέου στην μετανάστευση. Αυτή η θεωρητική προσέγγιση επιχειρεί να σχηματοποιήσει μία άλλη οπτική στο θέμα της παλιννόστησης, βασίζοντας τις θέσεις της στις αντιθέσεις που υπάρχουν ανάμεσα σε δυο διαφορετικούς κόσμους: τον νεωτερικό κόσμο των χωρών υποδοχής και τον παραδοσιακό των χωρών προέλευσης. Είναι αυτές οι αντιθέσεις που σύμφωνα με τα ευρήματα του Velikonja (1984) μπορούν να μεταφραστούν ως απουσία επαφής ανάμεσα στους δύο αυτούς κόσμους. Η απουσία επηρεάζει αρνητικά την αξιοποίηση των πόρων και των δεξιοτήτων που έχουν αποκτήσει οι παλιννοστούντες. Πρόκειται για ένα σημαντικό εμπόδιο στην ομαλή τους επαναπροσαρμογή, το οποίο εξετάζω διεξοδικά στη διατριβή αυτή.

3.3.3 Η παλιννόστηση στο πλαίσιο του διεθνοτισμού

Η τρίτη θεωρία, αυτή του διεθνοτισμού (transnationalism), αναλύει σε βάθος την αλληλεπίδραση της επαναπροσαρμογής των παλιννοστούντων με το είδος των δεσμών που διατηρούσαν με τα συγγενικά και ειδικά πρόσωπα ως μετανάστες.

Για να ερμηνεύσουν τις διατοπικές κινήσεις των μεταναστών σε διεθνοτικό επίπεδο, οι ερευνητές διαφορετικών θεωρητικών σχολών, επαναφέρουν την έννοια του *διεθνοτισμού*, που οι ειδικοί των διεθνών σχέσεων είχαν ήδη εισαγάγει στο λεξιλόγιό τους. Η θεωρία του διεθνοτισμού επιζητεί να δημιουργήσει ένα θεωρητικό και εννοιολογικό πλαίσιο, το οποίο προσφέρει πληρέστερη κατανόηση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που διατηρούνται ανάμεσα στις χώρες υποδοχής και προέλευσης των μεταναστών (Cassarino 2004). Σύμφωνα με τον Portes *et al* (1999: 219, 224) οι διεθνοτικές σχέσεις ή

δραστηριότητες δημιουργούνται εφόσον οι μετανάστες επισκέπτονται τακτικά τη χώρα προέλευσης. Αυτές οι συχνές επαφές συντελούν στη δημιουργία οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικτύων τα οποία συνδέουν διάφορες κοινωνίες (Al-Ali & Koser 2002: 10). Οι διεθνολογικές δραστηριότητες των μεταναστών μπορεί να την διαμόρφωση μιας διπλής ταυτότητας: της εικόνας που είχε για τον εαυτό του στη χώρα του και εκείνης που αποκτά κατά την παραμονή του στη χώρα υποδοχής (Ni Laoire 2008a, 2008b). Ο Cassarino (2004, 2008) εκτιμά ότι ο διεθνοτισμός μπορεί να παίξει ένα θετικό ρόλο στη διαδικασία προσαρμογής των παλιννοστούντων στη χώρα τους, μειώνοντας τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν κατά την επιστροφή τους. Μέσω των συνεχών επαφών και των εμβασμάτων που στέλνουν στην οικογένειά τους, οι μετανάστες μπορούν να σχεδιάσουν και να προετοιμάσουν την επιστροφή και επανένταξή τους στη χώρα προέλευσης.

Σε αντίθεση με τις θεωρίες που αναφέρθηκαν παραπάνω, ο διεθνοτισμός δεν ορίζει την παλιννόστηση ως το πέρας του μεταναστευτικού κύκλου, αλλά ως μέρος ενός κυκλικού κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού δικτύου, το οποίο προσφέροντας πληροφόρηση, υποστήριξη και ένα αίσθημα του ανήκειν, μπορεί να συμβάλει στην ομαλή επαναπροσαρμογή των παλιννοστούντων στη χώρα τους.

3.3.4 Τα κοινωνικά δίκτυα και η παλιννόστηση

Σύμφωνα με τον Portes (1995: 22), η μετανάστευση ορίζεται ως μια διαδικασία δημιουργίας δικτύων, διότι συμβάλλει στη σταδιακή και συνεχή ανάπτυξη ενός πυκνού συστήματος επαφών ανάμεσα στις χώρες προέλευσης και υποδοχής. Τα μεταναστευτικά δίκτυα συγκροτούνται από τις διαπροσωπικές σχέσεις που οι μετανάστες καλλιεργούν με την κοινωνία υποδοχής σε ένα πλέγμα αμοιβαίων υποχρεώσεων το οποίο διευκολύνει την είσοδο, την ένταξη και την εργασία στο καινούργιο περιβάλλον (Massey et.al.1987, Boyd 1989, Portes 1995).

Στην περίπτωση της παλιννόστησης, ο Cassarino (2004: 266-7) υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά δίκτυα βοηθούν στη ομαλή επανένταξη των μεταναστών στη χώρα τους, προσφέροντας πληροφόρηση, υποστήριξη και βοήθεια. Αυτή η προσέγγιση συνεχίζει να θεωρεί τους

παλιννοστούντες ως μετανάστες που διατηρούν όμως ισχυρούς δεσμούς με τα άτομα που γνωρίζουν στη χώρα υποδοχής. Οι δεσμοί αυτοί καθρεφτίζουν τις εμπειρίες των παλιννοστούντων οι οποίες δεν συμπεριλαμβάνουν μόνο οικονομικούς πόρους, αλλά και διαπροσωπικές σχέσεις. Η επίτευξη των σκοπών των παλιννοστούντων στη χώρα προέλευσης είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί μόνο μέσω της μεταναστευτικής τους εμπειρίας: εξίσου αναγκαία είναι και η παροχή οικονομικών και κοινωνικών πόρων από την οικογένεια, τους συγγενείς και φίλους. Δηλαδή η επιτυχής προσαρμογή των παλιννοστούντων στη χώρα τους πραγματοποιείται μέσω της διατήρησης ενός οικονομικού και κοινωνικού κεφαλαίου πριν και μετά την μετανάστευση. Άρα είναι λογικό να ειπωθεί ότι το οικονομικό κεφάλαιο και η συμμετοχή των παλιννοστούντων σε διεθνοτικά κοινωνικά δίκτυα αποτελούν πόρους που αλληλοσυμπληρώνουν και συνδιαμορφώνουν ο ένας τον άλλον.

Η θεωρία των δικτύων μελετά την παλιννόστηση σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο οι παλιννοστούντες αντιμετωπίζονται ως κοινωνικοί δρώντες, οι οποίοι επιβιώνουν συνάπτοντας σχέσεις που επιφέρουν σημαντικές επιρροές και συνέπειες. Ως κοινωνικοί δρώντες είναι μέλη πολλών δικτύων. Αυτά τα δίκτυα αποτελούν το δεύτερο επίπεδο μελέτης. Οι πολλαπλές δομές δικτύων προσφέρουν εναλλακτικές ευκαιρίες, τις οποίες οι μετανάστες προσπαθούν να εκμεταλλευτούν ακολουθώντας διαφορετικές στρατηγικές. Ακριβώς επειδή η συμμετοχή σε δίκτυα προσφέρει ζωτικές ευκαιρίες, οι μετανάστες θέλουν να παραμείνουν μέλη τους και, κατά συνέπεια, συμβάλουν ταυτόχρονα στη βιωσιμότητα τους.

3.4 Η περίπτωση της αλβανικής παλιννόστησης

Η αλβανική μετανάστευση κρινόταν αρχικά ως μια στρατηγική επιβίωσης (De Soto *et. al.* 2002, Kule *et. al.* 2002, King & Vullnetari 2003), διότι παράγοντες όπως η πολιτική και οικονομική αστάθεια, η ανεργία, το αδύναμο νομικό σύστημα της χώρας αλλά και οι καλύτερες ευκαιρίες και συνθήκες ζωής στις χώρες της Δύσης ώθησαν τους Αλβανούς να μεταναστεύσουν (Barjaba 2004). Υπήρχε ωστόσο, μια μικρή κατηγορία αλβανών πολιτών οι οποίοι κινηθήκαν από έντονο ενδιαφέρον να γνωρίσουν έναν άλλο κόσμο, πολύ διαφορετικό

από αυτόν του ολοκληρωτικού δικτατορικού καθεστώτος. Η μετανάστευση ήταν συχνά μια προσωρινή λύση. Πολλοί Αλβανοί σχεδίασαν την επιστροφή τους πριν ακόμη μεταναστεύσουν. Στόχευαν να εκπληρώσουν τους αρχικούς τους σκοπούς, όπως η βελτίωση των συνθηκών διαμονής της οικογένειας (Labrianidis & Lyberaki 2004: 90, Nicholson 2001), η επένδυση των αποταμιεύσεων τους σε κερδοφόρες δραστηριότητες (Puri & Ritzema 1999: 18, Nicholson 2001) ή αναμονή ωσότου να βρεθεί κατάλληλη ευκαιρία για εργασία στην Αλβανία (Λαμπριανίδης & Χατζηπροκοπίου 2003).

Σύμφωνα με τον IOM (International Organization of Migration), 2006, 2008 το φαινόμενο της σταδιακής επιστροφής μεταναστών εμφανίζεται παράλληλα με την μετανάστευση. Αυτήν την επιστροφή ωστόσο δεν μπορούμε να την ορίσουμε ως μόνιμη, όπως υπογραμμίζουν οι Glick-Schiller, Basch, & Szanton-Blanc (1992: 5), διότι δεν υπάρχει μονιμότητα στις κινήσεις όσων μεταναστεύουν ή όσων επιστρέφουν. Ειδικά στην περίπτωση των Αλβανών μεταναστών από την Ιταλία και την Ελλάδα, η επιστροφή δεν είναι μόνιμη διότι αυτοί φαίνεται πως εμπλέκονται σε μια «κίνηση μπρος-πίσω», λόγω της μικρής γεωγραφικής απόστασης μεταξύ Ιταλίας, Ελλάδας και Αλβανίας. Συνεπώς, οι παλιννοστούντες δημιουργούν έναν πληθυσμό που τείνει να ζει περισσότερο ανάμεσα σε δυο χώρες, παρά να εγκαθίσταται μόνιμα σε μια μόνο χώρα. Τα αίτια που ωθούν τους παλιννοστούντες σε αυτήν την κυκλική κίνηση είναι ο τουρισμός, η συνάντηση με τα μέλη της οικογένειας και φίλους που ζουν στις χώρες αυτές, η δυνατότητα καλυτέρευσης των συνθηκών διαβίωσης, η ανανέωση της άδειας παραμονής (Labrianidis & Lyberaki 2004) και, τέλος, η έλλειψη κατάλληλης πολιτικής εκ μέρους της αλβανικής κυβέρνησης για την ομαλή επανένταξή τους στην Αλβανία (ETF 2007). Είναι φανερό ότι οι μετανάστες δημιουργούν αδιάσπαστους οικονομικούς και πολιτισμικούς δεσμούς με τη χώρα υποδοχής, τους οποίους συνεχίζουν να συντηρούν με διάφορους τρόπους, ακόμη και μετά την παλιννόστηση τους (Λαμπριανίδης & Χατζηπροκοπίου 2003: 84-95). Όσοι επαναπατρίζονται παρά την θέλησή τους, φαίνεται πως είναι λιγότερο ενταγμένοι στην κοινωνική ζωή της χώρας, ειδικότερα στο εργατικό δυναμικό: ως εκ τούτου, η κατηγορία αυτή είναι πιθανόν να αναζητήσει διέξοδο στην μετανάστευση (Gërmenji & Milo 2009).

Η έρευνα του European Training Foundation (2007) δείχνει ότι η αλβανική παλιννόστηση καθιστά ένα δυναμικό και αυξανόμενο φαινόμενο. Ωστόσο, παρατηρείται γενικώς μια απουσία εμπειρικής έρευνας πάνω στο θέμα αυτό (Hatziprokopiou & Labrianidis 2005, Labrianidis & Lyberaki 2004, Labrianidis & Kazazi 2006, Germenji & Milo 2009) η οποία οφείλεται, πρώτον, στην έλλειψη στατιστικών και εμπειρικών δεδομένων και, δεύτερον, στον τρόπο προσέγγισης του φαινομένου αυτού από την αλβανική κυβέρνηση. Ενώ η τελευταία θεωρεί τη μετανάστευση ως σημαντικό παράγοντα, ο οποίος μειώνει την ανεργία και επιφέρει ανάπτυξη στην οικονομική ζωή της χώρας, δεν δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της παλιννόστησης (Germenji & Milo 2009). Για τους λόγους αυτούς δημιουργείται η εντύπωση ότι η παλιννόστηση δεν ασκεί σημαντική επιρροή στην οικονομία της χώρας (Kilic *et. al.* 2007).

Ο IOM (2006) ορίζει την αλβανική παλιννόστηση ως εθελοντική, καθοδηγούμενη από διάφορες οργανώσεις ή αναγκαστική. Στο πλαίσιο της εθελοντικής επιστροφής, ο IOM δηλώνει ότι το 2000 βοήθησε στη επιστροφή 111 αλβανών μεταναστών από την Γερμανία και 80 από το Βέλγιο, το 2002 547 μεταναστών από την Αγγλία και 108 από το Βέλγιο, το 2003 82 μεταναστών από το Βέλγιο και το 2004 21 από το Βέλγιο (IOM, 2004).

Ωστόσο, παρά τις προσπάθειες ορισμένων οργανώσεων είναι δύσκολο να δημιουργηθεί μια ακριβής εικόνα για τον αριθμό των παλιννοστούντων, κυρίως επειδή οι αλβανικές αρχές δεν έχουν προβεί σε συστηματικές καταγραφές του πληθυσμού στη χώρα. Το γεγονός αυτό πάντως δεν είναι παράλειψη μόνο της αλβανικής κυβέρνησης: όπως παρατηρούν οι Koser (2000) και Guzzetta (2004), ούτε οι χώρες υποδοχής ούτε οι χώρες προέλευσης καταγράφουν τις αναχωρήσεις και τις αφίξεις μεταναστών.

Η μοναδική καταγραφή πληθυσμού στην Αλβανία έγινε το 2011 από το INSTAT (Albanian Institute for Statistics). Σύμφωνα με τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν, το χρονικό διάστημα 2001-2011 χαρακτηρίζεται από μια τάση των Αλβανών πολιτών που έχουν ζήσει στο εξωτερικό για ένα συγκεκριμένο διάστημα, να επιστρέφουν στην Αλβανία. Σχετικά στατιστικά στοιχεία παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 1: Αλβανοί πολίτες που έχουν ζήσει στο εξωτερικό μετά από την 1η Ιανουαρίου, 2001, κατά χώρα υποδοχής και έτος επιστροφής.

	Σύνολο	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Σύνολο	139,827	5,058	7,267	8,161	8,228	9,376	8,350	8,584	11,572	18,775	27,150	27,306
Ελλάδα	86,417	2,957	4,298	5,040	5,044	5,359	4,319	4,709	6,565	11,506	18,665	17,955
Ιταλία	34,525	1,145	1,533	1,449	1,584	2,175	2,375	2,444	3,447	5,293	6,323	6,757
Αγγλία	4,877	214	459	603	522	575	447	378	370	411	391	507
ΗΠΑ	3,505	79	115	180	194	264	264	322	358	450	566	713
Γερμανία	2,207	239	264	224	209	218	199	136	124	184	195	215
Τουρκία	1,496	140	153	129	152	129	142	94	137	132	135	153
Καναδάς	824	9	28	79	81	104	76	60	60	110	106	111
Βέλγιο	756	61	86	98	64	75	71	45	36	55	72	93
Κόσοβο	701	21	44	51	46	84	49	59	69	111	85	82
Γαλλία	624	18	41	52	38	37	57	31	48	75	96	131
ΦΥΡΟΜ	414	8	24	11	18	34	24	37	57	48	65	88
Ελβετία	329	21	29	33	26	36	25	18	18	32	33	58
Άλλες χώρες	3,152	146	193	212	250	286	302	251	283	368	418	443

Πηγή: INSTAT 2012

Τα στατιστικά αυτά δεδομένα δεν επαρκούν για να εκτιμήσει κανείς τον αριθμό των παλιννοστούντων, ούτε το status που είχαν όταν ζούσαν στο εξωτερικό, αν δηλαδή, ήταν φοιτητές, οικονομικοί μετανάστες, πολιτικοί πρόσφυγες ή υπάλληλοι σε υπηρεσίες του

αλβανικού κράτους. Η πλειονότητα όσων επέστρεψαν είναι κυρίως οικονομικοί μετανάστες που προέρχονται από την Ελλάδα και την Ιταλία, ειδικά κατά το χρονικό διάστημα 2008-2011, γεγονός το οποίο προφανώς συμπίπτει με την οικονομική κρίση στις δυο αυτές χώρες. Επιπλέον, δεν υπάρχουν πληροφορίες αν αυτοί που έχουν γυρίσει στην Αλβανία εγκαθίστανται μόνιμα ή μεταναστεύουν εκ νέου στην Ελλάδα, την Ιταλία ή μια άλλη χώρα. Μια πρόσφατη έρευνα του Albanian Centre for Competitiveness and International Trade (ACIT) για την επίδραση της ελληνικής οικονομικής κρίσης στην Αλβανία δείχνει ότι περίπου το 18-22% (γύρω στα 180.000 άτομα) των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα έχουν επιστρέψει στην χώρα. Πολλοί από αυτούς ψάχνουν για εργασία στις δυο μεγαλύτερες πόλεις, τα Τίρανα και το Δυρράχιο, αν και το 50% των παλιννοστούντων έχουν εγκατασταθεί σε περιοχές της Νότιας Αλβανίας, όπως το Αργυρόκαστρο, οι Άγιοι Σαράντα, το Φιέρι και η Κορυτσά, και το 60% σε αγροτικές περιοχές. Σχεδόν το 70% των παλιννοστούντων αποτελείται από άντρες ηλικίας 25 - 45 ετών (ACIT 2012: 2, 10).

Η αλβανική παλιννόστηση θεωρείται ως αποτυχία (Barjaba 2000: 63). Αυτό σημαίνει ότι οι αλβανοί μετανάστες γυρίζουν στην πατρίδα τους είτε λόγω της αδυναμίας να ενταχθούν στην χώρα υποδοχής, είτε λόγω απέλασης από τις αστυνομικές αρχές. Ωστόσο, ο προσδιορισμός αυτός δεν είναι ευκρινής (Gmelch 1980) και εξαρτάται από την ερμηνεία που δίνουμε στους όρους «επιτυχία» και «αποτυχία» (King 1986). Στην περίπτωση της αλβανικής παλιννόστησης υπάρχει μια θετική σχέση ανάμεσα στην επιστροφή των μεταναστών και την έναρξη μικρής επιχείρησης (Kilic *et. al.* 2007, Gedeshi & Gjokuta 2008, Germenji & Milo 2009), αν και, σύμφωνα με τον Barjaba (2000), οι επενδύσεις τους δεν φαίνεται να συμβάλουν σημαντικά στην ανάπτυξη της αλβανικής οικονομίας¹⁶. Από την άλλη όμως, είναι λογικό οι επενδύσεις των παλιννοστούντων να είναι περιορισμένες: όπως εξηγούν οι Labrianidis & Lyberaki (2004: 84), είναι αδύνατο να περιμένει κανείς ότι μπορεί να προβούν σε μεγάλες και σοβαρές επενδύσεις μόνο με τα χρήματα που έχουν συγκεντρώσει ως μετανάστες. Παρόλο που είναι μέτριες όμως, οι επενδύσεις των παλιννοστούντων θεωρούνται αξιόλογες σε κάποια χωριά της Νότιας Αλβανίας και συχνά επηρεάζουν θετικά την οργάνωση της κοινότητας στην οποία έχουν εγκατασταθεί

¹⁶ Πολύ ενδιαφέρον είναι το εύρημα του Kilic *et al.* (2007) ότι σε έναρξη επιχείρησης (business ownership) προβαίνουν περισσότερο οι μετανάστες που έχουν επιστρέψει από άλλες χώρες παρά από την Ελλάδα.

(Labrianidis & Lyberaki 2004: 83). Αν αυτοί οι μικρο-επιχειρηματίες λάμβαναν κάποια οικονομική ή άλλη υποστήριξη από το αλβανικό κράτος, τότε οι επιδόσεις τους θα ήταν περισσότερο αποδοτικές (Nicholson 2001).

Οι παλιννοστούντες έχουν επωφεληθεί από τη μεταναστευτική τους εμπειρία, όχι μόνο οικονομικά αλλά και κοινωνικά (Labrianidis & Lyberaki 2004: 92, Labrianidis & Kazazi 2006, Germeñji & Milo 2009). Πολλοί από αυτούς εκφράζουν την επιθυμία για αυτοαπασχόληση και έναρξη δικής τους επιχείρησης (Nicholson 2001, Piracha & Vadean 2010, Germeñji & Milo 2009, Mai & Paladini 2013: 57-58), κυρίως για να αποφύγουν τις κακές συνθήκες εργασίας και την προβληματική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον εργοδότη και τον εργάτη στην Αλβανία (Mai & Paladini 2013: 57-58).

Οι παλιννοστούντες από την Ιταλία επιδιώκουν να επαναλάβουν τις οικονομικές δραστηριότητες που είχαν στην Ιταλία. Δηλώνουν, ωστόσο, ότι κάτι τέτοιο είναι πολύ δύσκολο και πολλοί καταλήγουν να ανοίγουν καφετέριες ή εστιατόρια, μολονότι στην Αλβανία υπάρχουν πολλές τέτοιες επιχειρήσεις (Mai & Paladini 2013: 57-58). Στην έρευνα των Germeñji & Milo (2009: 504) με παλιννοστούντες από την Ιταλία και την Ελλάδα αναφέρεται ότι συνήθως, αυτοί απορροφούνται σε τομείς διαφορετικούς από εκείνους στους οποίους εργάστηκαν στις χώρες υποδοχής. Δεν ασχολούνται δηλαδή, στον αγροτικό, οικοδομικό και βιομηχανικό τομέα, αλλά σε τομείς παροχής υπηρεσιών, λ.χ. στα ξενοδοχεία, εστιατόρια, κλπ. Στα ίδια συμπεράσματα καταλήγουν και οι Labrianidis & Hatziprokopiou (2005).

Η παλιννόστηση οφείλεται κυρίως τόσο σε ευνοϊκούς οικονομικούς παράγοντες, όσο και σε οικογενειακούς ή ψυχολογικούς λόγους (Labrianidis & Lyberaki 2004: 93), όπως για παράδειγμα, την επιθυμία να βρίσκονται κοντά στους ηλικιωμένους γονείς τους, στον/στην σύντροφο, σύζυγο ή/και τα παιδιά τους (Mai & Paladini 2013) ή στην νοσταλγία για την πατρίδα. Η απόφαση να γυρίσουν δεν υποστηρίχθηκε από κάποιο κρατικό φορέα, παρά μόνο από φίλους και συγγενείς (Λαμπριανίδης & Χατζηπροκοπίου 2003: 84-95, Labrianidis & Lyberaki 2004: 92). Εντούτοις, η βοήθεια του αλβανικού κράτους, ακόμα και της Ελλάδας, θα ήταν πολύ σημαντική διότι θα διευκόλυνε την επιτυχή προσαρμογή τους και θα συνέβαλε

στην ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής των Βαλκανίων (Λαμπριανίδης & Χατζηπροκοπίου 2003: 84-95).

3.4.1 Η στρατηγική της αλβανικής κυβέρνησης για την επανένταξη των παλιννοστούντων

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει παίξει καθοριστικό ρόλο στην καθοδήγηση της Αλβανίας για την ανάπτυξη μιας κατάλληλης πολιτικής για την επιστροφή και την επανένταξη των μεταναστών, καθώς επίσης και τη μείωση της τάσης των παλιννοστούντων να μεταναστεύσουν σε άλλες, πιο αναπτυγμένες χώρες. Το 2005 η Αλβανία υπέγραψε την Συμφωνία Επανεισδοχής (Readmission Agreement) και παρουσίασε την πρώτη της Στρατηγική Μετανάστευσης για τη χρονική περίοδο 2005-2010 (IOM 2007). Η υλοποίηση της συγκεκριμένης στρατηγικής φαίνεται να μην ήταν τόσο εύκολη, λόγω της διαδεδομένης άποψης ότι οι μετανάστες βρίσκονται σε καλύτερη θέση από τους πολίτες που δεν έχουν μεταναστεύσει και, άρα, δεν χρειάζονται βοήθεια. Ένας ακόμη παράγοντας που συνεχίζει να δημιουργεί εμπόδια στην προσπάθεια της αλβανικής κυβέρνησης να εφαρμόσει τη στρατηγική για την παλιννόστηση, είναι η ελλιπής γνώση και ειδίκευση των κρατικών υπαλλήλων πάνω στο φαινόμενο.

Το 2010, εκτιμώντας ότι η προηγούμενη στρατηγική της δεν κάλυπτε πλήρως την ανάγκη να αντιμετωπιστεί η παλιννόστηση, η αλβανική κυβέρνηση εφάρμοσε ένα άλλο σχέδιο δράσης, τη «Στρατηγική και Σχέδιο Δράσης για την Προσαρμογή των Αλβανών Παλιννοστούντων», για τη χρονική περίοδο 2010-2015 (The Strategy and the Action Plan on Reintegration of Returned Albanian Citizens), το οποίο αποτελεί μέρος της Εθνικής Στρατηγικής για τη Μετανάστευση. Ως βασικό στόχο, αυτό το σχέδιο έχει την εξασφάλιση μιας ομαλής διαδικασίας επιστροφής και προσαρμογής των μεταναστών, ανεξάρτητα από την μορφή της επιστροφής (Republic of Albania 2010: 3). Στο πλαίσιο αυτό, οι μετανάστες που εκφράζουν την επιθυμία να γυρίσουν στην Αλβανία, λαμβάνουν κάποια βοήθεια όσον αφορά στο ταξίδι επιστροφής, την υγειονομική περίθαλψη, την οικονομική προσαρμογή και απασχόληση (European Committee of Social Rights 2013: 57). Ο σχεδιασμός μιας στρατηγικής για τη μετανάστευση ήταν απαίτηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αποτελούσε προϋπόθεση για την

ελεύθερη μετακίνηση των Αλβανών πολιτών στην Ευρώπη, χωρίς την ανάγκη θεωρήσεων διαβατηρίου. Συνεπώς, η Αλβανική κυβέρνηση υποχρεώθηκε να αναπτύξει μια πολιτική ειδική για την επαναπροσαρμογή των παλιννοστούντων, ώστε να απολαμβάνει τα πολιτικά οφέλη της ελεύθερης μετακίνησης των πολιτών της εντός της ζώνης Schengen.

3.4.1.1 Θεσμικό πλαίσιο για την επιστροφή και επανένταξη των παλιννοστούντων

Στις δομές του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικών Υποθέσεων και Ίσων Ευκαιριών (Ministry of Labour, Social Affairs and Equal Opportunities), υπάγονται υπηρεσίες που ασχολούνται ειδικά με το θέμα της επιστροφής και επανένταξης των παλιννοστούντων, όπως η Διεύθυνση Πολιτικής Μετανάστευσης, Επιστροφής και Επανένταξης (Directorate of Migration Policies, Return and Reintegration), η οποία ασχολείται με τον σχεδιασμό και την εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής και η Διεύθυνση Απασχόλησης και Επαγγελματικής Κατάρτισης, η οποία σχεδιάζει και εγκρίνει τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης. Επίσης η ίδια Διεύθυνση ασχολείται με τον προσδιορισμό και την επιλογή των κατηγοριών παλιννοστούντων που μπορούν να παρακολουθούν αυτά τα προγράμματα (για παράδειγμα, παλιννοστούντες που αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα). Η Υπηρεσία Εθνικής Απασχόλησης (National Employment Service) ενεργεί μέσω των περιφερειακών και τοπικών γραφείων απασχόλησης. Στα γραφεία αυτά έχουν συσταθεί ειδικές θυρίδες (migration counters) εστιασμένες ειδικά στην ενημέρωση, όσων θέλουν να μεταναστεύσουν νόμιμα και όσων έχουν γυρίσει από το εξωτερικό και σκοπεύουν να παραμείνουν στην Αλβανία. Σύμφωνα με την Εθνική Υπηρεσία Απασχόλησης, για την περίοδο 2010-2012 έχουν λάβει συμβουλευτική και ενημερωτική εξυπηρέτηση από τις ειδικές θυρίδες 2.585 Αλβανοί παλιννοστούντες, ενώ για το έτος 2013, μόνο 899. Το 80% των παλιννοστούντων έχει επιστρέψει από την Ελλάδα, το 13% από την Ιταλία, ενώ το υπόλοιπο από άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η πλειονότητα των παλιννοστούντων (85%) έχει δηλώσει ότι ο λόγος επιστροφής τους ήταν η οικονομική κρίση, ενώ το 3% η έλλειψη άδειας παραμονής. Οι παλιννοστούντες χρειάζονται κυρίως εργασία, επαγγελματική

κατάρτιση και οδηγίες για επενδύσεις.¹⁷ Ένα μικρό ποσοστό (2%) επιθυμεί να κάνει επενδύσεις στην Αλβανία.

Η Εθνική Κοινωνική Υπηρεσία παρακολουθεί το σχεδιασμό της πολιτικής και την νομοθεσία στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών. Ωστόσο, δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένα καθήκοντα για την εξυπηρέτηση των παλιννοστώντων.

Το Υπουργείο Εξωτερικών συντονίζει τις διμερείς ή πολυμερείς διαπραγματεύσεις μεταξύ της Αλβανίας και άλλων χωρών, συμπεριλαμβανομένων των συμφωνιών επανεισδοχής ή εκείνες που αφορούν τη μετανάστευση για εποχιακή εργασία. Το Αλβανικό προξενείο, σε συνεργασία με άλλες υπηρεσίες του Υπουργείου, είναι αρμόδιο για την έκδοση των εγγράφων για τους Αλβανούς πολίτες που έχουν γυρίσει στη χώρα μέσω των συμφωνιών επανεισδοχής, καθώς και για την ενημέρωσή τους σχετικά με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους (Republic of Albania 2010, 10).

Το Υπουργείο Παιδείας και Επιστήμης διευκολύνει και εξασφαλίζει την πρόσβαση των Αλβανών πολιτών που έχουν ζήσει στο εξωτερικό στο εκπαιδευτικό σύστημα της Αλβανίας.

Το Υπουργείο Οικονομίας, Εμπορίου και Ενέργειας, μέσω του πρακτορείου Albinvest, είναι η αρμόδια υπηρεσία για την πληροφόρηση των Αλβανών πολιτών που ζουν στο εξωτερικό σχετικά με ευκαιρίες για επενδύσεις σε τομείς οι οποίοι έχουν προτεραιότητα στη χώρα.

Το Υπουργείο Τουρισμού, Πολιτισμού, Νεολαίας και Αθλητισμού σε συνεργασία με το Υπουργείο για την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση (Ministry of European Integration) ευθύνεται για την πληροφόρηση και την προσαρμογή των Αλβανών φοιτητών που έχουν επιστρέψει από το εξωτερικό.

Το Υπουργείο Οικονομικών (Ministry of Finance), μέσω της Γενικής Διεύθυνσης Τελωνείων, εξασφαλίζει την εφαρμογή των διατάξεων του τελωνειακού κώδικα σχετικά με τις απαλλαγές από φόρους για τα προσωπικά είδη και τα εργαλεία που χρησιμοποιούν οι παλιννοστούντες.

¹⁷ Τα στοιχεία αυτά διατέθηκαν από την υπεύθυνη της Εθνικής Κοινωνικής Υπηρεσίας μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου.

Το Ινστιτούτο Κοινωνικής Ασφάλισης (Social Insurance Institute), υπό την εποπτεία του Υπουργείου Οικονομικών, δίνει το δικαίωμα στους μετανάστες για προαιρετική κοινωνική ασφάλιση.

Το Υπουργείο Υγείας (Ministry of Health) ευθύνεται για την παροχή της υγειονομικής και νοσοκομειακής περίθαλψης στους παλιννοστούντες, όπως και σε κάθε πολίτη της Αλβανίας. Το Ινστιτούτο Υγειονομικής Ασφάλισης έχει την ευθύνη να παρέχει σε όλους τους παλιννοστούντες το βιβλιάριο υγείας, εφόσον αυτοί καταβάλλουν τις απαραίτητες εισφορές (ένσημα). Διαφορετικά δεν δικαιούνται δωρεάν υγειονομική περίθαλψη.

Το Υπουργείο Γεωργίας, Τροφίμων και Προστασίας των Καταναλωτών (Ministry of Agriculture, Food and Consumer Protection) υλοποιεί προγράμματα στήριξης στις αγροτικές περιοχές, συγκεκριμένα για την παραγωγή, αποθήκευση και εμπορία φρούτων, ελιών, κρέατος και γάλατος, μέσω οικοδόμησης εγκαταστάσεων ψύξης ή παραγωγής των βιολογικών προϊόντων, και παρέχει επιδότηση για το επιτόκιο των πιστώσεων που χορηγούνται για εγκαταστάσεις επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων. Οι παλιννοστούντες οι οποίοι ζουν στις αγροτικές περιοχές μπορούν να επωφεληθούν από τα προγράμματα αυτά (ο.π. 2010: 11).

Κεφάλαιο τέταρτο: Μεθοδολογικό πλαίσιο

4.1 Η ένταξη της μετανάστευσης στην ποιοτική έρευνα

Οι μελετητές της μετανάστευσης έχουν επικεντρωθεί στην χωρική σχηματοποίηση της κατανομής του πληθυσμού και στην ερμηνεία των δημογραφικών χαρακτηριστικών των μετακινήσεων και της εγκατάστασης των ανθρώπων, χωρίς να δίνουν ιδιαίτερη σημασία στη διερεύνηση της προσωπικής τους εμπειρίας (Halfacree & Boyle 1998). Αυτή η τάση οδήγησε στη μακρόχρονη χρήση και τελική υιοθέτηση της ποσοτικής προσέγγισης στη μελέτη της μετανάστευσης, η οποία επικεντρώθηκε κυρίως στην εξερεύνηση των οικονομικών παραγόντων που ενθάρρυναν την απόφαση των ανθρώπων να μεταναστεύσουν (Halfacree 2004). Στο άρθρο του για τη μετανάστευση και τον πολιτισμό ο Fielding (1992: 16) υπογραμμίζει την αδυναμία της ποσοτικής προσέγγισης για την εξασφάλιση μιας πλήρους εικόνας του φαινομένου της μετανάστευσης.

«Είναι παράξενο πώς εμείς μελετάμε τη μετανάστευση. Γνωρίζουμε ότι η μετακίνηση από το ένα μέρος στο άλλο είναι πάντα ένα σημαντικό γεγονός. Τα συναισθήματα που συνδέονται με τη μετανάστευση είναι συνήθως πολύπλοκα, η απόφαση είναι σχετικά δύσκολο να ληφθεί, και το αποτέλεσμα συνήθως περιλαμβάνει ανάμεικτα συναισθήματα. Η μετανάστευση τείνει να αναδειξεί την προσωπικότητα του ατόμου, την πίστη του, αποκαλύπτει αξίες που συχνά στο παρελθόν παρέμεναν κρυφές. Πρόκειται για δήλωση της κοσμοθεωρίας του ατόμου και είναι, ως εκ τούτου, ένα εξόχως πολιτιστικό γεγονός. Ωστόσο, όταν μελετάμε επιστημονικά για τη μετανάστευση, ξεχνάμε να λάβουμε υπόψη μας αυτό το γεγονός. Ο μετανάστης εκλαμβάνεται είτε ως «ορθολογικό οικονομικό άτομο», που επιλέγει την προσωπική του προώθηση απαντώντας στα οικονομικά σήματα των αγορών εργασίας και κατοικίας, είτε ως ένα εικονικό υποκείμενο, δέσμιος της ταξικής του θέσης και, επομένως, ως ένα υποκείμενο των ισχυρών διαρθρωτικών

οικονομικών δυνάμεων που ενεργοποιούνται από την λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης».

Στη μελέτη της μετανάστευσης ο Fielding (1992) προσπαθεί να περιγράψει τη σημασία των συναισθημάτων που προκαλεί η μετακίνηση του ατόμου από το ένα μέρος στο άλλο. Στις αφηγήσεις του, η μετανάστευση εκλαμβάνεται ως υπαρξιακό φαινόμενο. Ο Fielding μελετά δύο κύριες πολιτισμικές τάσεις της μετανάστευσης. Η πρώτη αντιλαμβάνεται τη μετανάστευση ως χρονικό επιτυχίας, ως το δρόμο προς τον παράδεισο, που συνδέεται με έννοιες όπως η ελευθερία, η νέα αρχή, οι καινούργιοι τόποι, κλπ. Η δεύτερη την ορίζει ως ιστορήμα αποτυχίας, ως εξορία, εκτόπιση, ρήξη, θυσία, ξεριζωμό και θλίψη. Ομοίως ο Hage (2005: 471) περιγράφει τα συναισθήματα που πολύ συχνά ωθούν τους ανθρώπους να πάρουν την απόφαση να μεταναστεύσουν ως εξής: «Όταν οι άνθρωποι έχουν την αίσθηση ότι ‘προοδεύουν υπαρξιακά με αργούς ρυθμούς’ ή ‘δεν προοδεύουν καθόλου’, ότι κάπως ‘έχουν παγιδευτεί’ στην τροχιά της ζωής, τότε αρχίζουν να σκέπτονται την ανάγκη ‘να πάνε κάπου’ βιωματικά».

Τα μεθοδολογικά προβλήματα που ο Fielding τονίζει στα δικά του κείμενα ώθησαν άλλους ερευνητές να ενσωματώσουν νέες μελέτες για τη μετανάστευση με πρόσφατες τάσεις στην κοινωνική θεωρία (Brettell & Hollifield 2000, Skeldon 1995). Αναγνωρίζοντας το ρόλο των βιογραφικών στοιχείων, τη θέση της κοινωνικής δομής και του πολιτισμού στη διαδικασία της μετανάστευσης, οι ερευνητές αυτοί είχαν ως σκοπό τους την ένταξη της μετανάστευσης στην καθημερινότητα. Για να τον πραγματώσουν υιοθέτησαν τις ποιοτικές μεθόδους στη μελέτη της μετανάστευσης (Halfacree & Boyle 1993, Iosifides 2003). Σε τελική ανάλυση, «η μετανάστευση συνιστά επίσης ένα κοινωνικό και πολιτισμικό φαινόμενο το οποίο συνδέεται με θέματα τόπου, ταυτότητας και υποκειμενικότητας» (Ní Laoire 2000: 232).

4.2 Η ερμηνευτική προσέγγιση της έρευνας

Ως μέθοδο προσέγγισης της έρευνάς μου έχω επιλέξει την ερμηνευτική θεώρηση, η οποία είναι μέρος της ποιοτικής έρευνας. Η χρησιμοποίηση της ποιοτικής έρευνας εξασφαλίζει «τη δυνατότητα διερεύνησης της φύσης ενός συγκεκριμένου κοινωνικού φαινομένου παρά τον

έλεγχο των υποθέσεων, την προτίμηση του ερευνητή να επεξεργάζεται μη-δομημένα δεδομένα (δεδομένα τα οποία δεν έχουν κωδικοποιηθεί κατά την συλλογή τους), την έρευνα εις βάθος μεμονωμένων περιπτώσεων και την ερμηνεία των εννοιών και των λειτουργιών της ανθρώπινης δράσης που λαμβάνει τη μορφή των λεκτικών περιγραφών και εξηγήσεων» (Nudzor 2009: 117). Επομένως, στη δική μου περίπτωση, η χρησιμοποίηση της μεθόδου αυτής εγγυάται τη διερεύνηση του φαινομένου της αλβανικής παλιννόστησης, χωρίς να είναι απαραίτητο να επεξεργάζομαι δεδομένα που έχουν αρχικώς κωδικοποιηθεί, βασισμένη στις έννοιες που οι παλιννοστούντες αποδίδουν στις δικές τους εμπειρίες, δράσεις, απόψεις και αντιλήψεις πριν μεταναστεύσουν, κατά τη διαμονή τους στην Ελλάδα και, τέλος, κατά την επιστροφή τους στην Αλβανία. Η εξέταση αυτών των τριών περιόδων ζωής των παλιννοστούντων παρέχει τη δυνατότητα (1) να κατανοηθεί μέχρι ποιο βαθμό η μεταναστευτική εμπειρία και το κοινωνικό/θεσμικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής και προέλευσης έχουν επηρεάσει την απόφασή τους για να παλιννοστήσουν και τη διαδικασία προσαρμογής τους, (2) να αναλυθεί το πώς αισθάνθηκαν αρχικώς κατά την διαδικασία εγκατάστασής τους στην Ελλάδα και έπειτα στην Αλβανία, (3) να επισημανθούν τα προβλήματα προσαρμογής τους στην Ελλάδα και στην Αλβανία, (4) να αναλυθεί πώς έχει αλλάξει το ανθρώπινο, κοινωνικό και οικονομικό κεφαλαίο των παλιννοστούντων και, τέλος (4) ο ρόλος του αλβανικού κράτους στην ένταξή τους στην αλβανική κοινωνία.

Συνήθως η ποιοτική έρευνα χρησιμοποιείται όταν ο ερευνητής αποσκοπεί στη συγκέντρωση επαρκών πληροφοριών σχετικά με ένα συγκεκριμένο φαινόμενο (Patton 2002) και όταν υπάρχει έλλειψη στοιχείων ή πληροφοριών για το φαινόμενο αυτό (Morse & Field 1995). Στο Τρίτο Κεφάλαιο (Ενότητα 3.4) τονίζω ότι η παλιννόστηση είναι ένα πρόσφατο φαινόμενο στην Αλβανική κοινωνία, το οποίο είναι απαραίτητο να ερευνηθεί ενδελεχώς, κάτι που σύμφωνα με τους Strauss και Corbin (1990: 17) δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσω στατιστικών ή άλλων μέσων ποσοτικοποίησης. Η εξερεύνηση σε βάθος μπορεί να γίνει μόνο μέσω της ποιοτικής έρευνας. Το είδος αυτό της έρευνας αντλεί τις οντολογικές και επιστημολογικές του παραδοχές από φιλοσοφικά και θεωρητικά ρεύματα, τα οποία επικεντρώνονται στις έννοιες του νοήματος, της εμπειρίας, της διάδρασης (αλληλεπίδρασης), της κατανόησης και της ερμηνείας (Τσιώλης 2014) και προσφέρει στον ερευνητή το μέσο για να κατανοήσει τους ανθρώπους μαζί με το κοινωνικό και πολιτισμικό τους πλαίσιο

(Myers 2009). Η ποιοτική έρευνα τείνει προς την χρησιμοποίηση μιας ερμηνευτικής άποψης, σύμφωνα με την οποία «η κοινωνική πραγματικότητα μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο με την κατανόηση των υποκειμενικών απόψεων των ατόμων» (Carr & Kemmis 1986: 86).

Στην έρευνά μου υιοθετώ την άποψη ότι η θεωρητική προσέγγιση που εστιάζεται στην έννοια του νοήματος αναγνωρίζεται ως ερμηνευτική προσέγγιση για τις κοινωνικές επιστήμες (Bredo & Feinberg 1982). Ο Schwandt (1994: 118) προσθέτει ότι οι υποστηρικτές αυτής της θεώρησης προσπαθούν να κατανοήσουν τον πολύπλοκο κόσμο «της υποκειμενικής εμπειρίας από την οπτική των ατόμων που την βιώνουν», δηλαδή πώς τα άτομα αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα (Berger 2008 [1972]).

Η κοινωνική πραγματικότητα θεωρείται πολύπλοκη και εκλαμβάνεται ως ρέουσα. Βρίσκεται, με άλλα λόγια, σε συνεχή αλλαγή και ανακατασκευάζεται μέσα από τα νοήματα που παράγονται από τους ανθρώπους στην καθημερινή τους αλληλεπίδραση, με σκοπό την κατανόηση και ερμηνεία όσων συμβαίνουν στον περίγυρό τους. Η καθημερινή ζωή παρουσιάζεται στην οπτική ως ένας δι-υποκειμενικός κόσμος, δηλαδή ένας κόσμος στον οποίο το υποκείμενο συμβιώνει με τους άλλους. Το άτομο γνωρίζει ότι δεν είναι μόνο του, αλλά αλληλεπιδρά και επικοινωνεί διαρκώς με άλλους. Γνωρίζει επίσης ότι οι άλλοι έχουν διαφορετική οπτική για τον κοινό τους κόσμο (Berger & Luckmann 2003: 56) και ότι συνυπάρχει σ'ένα κοινωνικό σύμπαν που αποτελείται από πολλαπλούς κοινωνικούς μικρόκοσμους, οι οποίοι ενδέχεται να διαφέρουν σε χρόνο και τόπο (Hanson 1958). Η ερμηνευτική προσέγγιση δέχεται την ύπαρξη εναλλακτικών τρόπων με τους οποίους μπορεί κανείς να αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα (Carr & Kemmis 1986: 94).

Η μετακίνηση των παλιννοστούντων από μια χώρα (μια κοινωνική πραγματικότητα) στην άλλη (Αλβανία-Ελλάδα-Αλβανία) συνοδεύεται από διάφορα προβλήματα και προκλήσεις, τα οποία μπορεί να επηρεάσουν την συμπεριφορά τους και, κατά συνέπεια, τη θέση τους στην κοινωνία. Γι'αυτόν το λόγο είναι απαραίτητο να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι παλιννοστούντες βιώνουν και ερμηνεύουν την κοινωνική πραγματικότητα στη χώρα υποδοχής και προέλευσης και, επίσης, πώς καθορίζουν τις δράσεις τους βάσει αυτών των ερμηνειών. Επομένως, αυτό που προσπαθώ να ερμηνεύσω είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο (αλβανική παλιννόστηση) βασισμένο στα νοήματα που οι άνθρωποι (οι παλιννοστούντες)

αποδίδουν σ' αυτό (Denzin & Lincoln 2003), όπως αυτά αναδεικνύονται από τα λόγια και τις προοπτικές τους (Creswell 1998). Δηλαδή, να κατανοήσω πώς αυτά τα νοήματα επηρεάζουν την ατομική συμπεριφορά και αποτελούν μέρος της πραγματικότητας (Maxwell 1992, 2004) την οποία εγώ προσπαθώ να ερμηνεύσω.

Σημαντική συμβολή στην ερμηνευτική προσέγγιση αποτελεί η φιλοσοφία του Wilhelm Dilthey, η κοινωνιολογία του Max Weber και η κοινωνική ψυχολογία του George Herbert Mead. Ο Dilthey υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο είδη επιστήμης, η φυσική επιστήμη και η επιστήμη του πνεύματος. Η πρώτη ασχολείται με την «εξήγηση», δηλαδή τη διατύπωση αφηρημένων αιτιωδών σχέσεων και νόμων, ενώ η δεύτερη βασίζεται στην «κατανόηση», δηλαδή στην ερμηνεία των εμπειριών των ατόμων σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Ο Weber υιοθετεί την έννοια της κατανόησης ως μέσο για την ερμηνεία του νοήματος της ανθρώπινης δράσης και προσθέτει ότι θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε τη δράση ενός ατόμου εάν αποκαλύψουμε και διερευνήσουμε τους εσωτερικούς λόγους και τα κίνητρα που τον ωθούν να δράσει με συγκεκριμένους τρόπους (Tucker 1965). Επομένως, σύμφωνα με αυτήν τη θέση του Weber, για να κατανοήσω τις αποφάσεις που οι παλιννοστούντες έχουν λάβει σε διάφορες χρονικές περιόδους, που θεματοποιεί ένα από τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα της διατριβής (όπως για παράδειγμα τη μετανάστευσή τους στην Ελλάδα, την επιστροφή τους στην Αλβανία και την εγκατάστασή τους στα Τίρανα και όχι σε μια άλλη πόλη της χώρας), θα πρέπει να ερμηνεύσω τα αίτια και τα κίνητρα που τους ώθησαν να τις λάβουν.

Επιπλέον, για να εμβαθύνω στην πληθώρα των νοημάτων που οι παλιννοστούντες επισυνάπτουν στις διάφορες καταστάσεις τις οποίες βιώνουν, θα πρέπει να έχω υπόψη μου ότι οι παλιννοστούντες δεν είναι παθητικοί θεατές, αλλά δρώντα υποκείμενα. Όπως σχολιάζει αναλυτικά ο Τάσης (1997: 242).

«Πρώτον, τα άτομα είναι ταυτόχρονα φορείς και δέκτες μιας συνεχούς σημασιολογικής ανάλυσης. Δεύτερον, η ανάλυση εδράζεται πάνω σε μια δυναμική αλληλο-επιρροή των ατόμων. Τρίτον, η επιρροή αυτή ασκείται μέσα από επινοούμενα πλαίσια νοηματικής οριοθέτησης. Τέταρτον, διαμορφώνεται με αυτόν τον τρόπο προοπτική θεώρησης των πλαισίων και οτιδήποτε συμβαίνει εντός

αυτών. Πέμπτον, η προοπτική ‘σκηνοθετεί’ την εκάστοτε κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα υποκείμενα των αλληλοδράσεων. Έκτον, από τον ορισμό της συγκεκριμενοποιημένης κοινωνικής πραγματικότητας προσδιορίζονται οι διαδικασίες και καθοδηγούνται οι δραστηριότητες. Έβδομον, ο ρυθμός, το επίπεδο, και η συνθετότητα των αλληλοδράσεων διαπλάθει την οργανωτική έκφραση των συλλογικών βιωμάτων. Όγδοον, οι οργανωτικές μορφοποιήσεις επενδύονται σε συμβολικές κωδικοποιήσεις. Ένατον, τα σύμβολα με όλες τις ιδιαίτερες κατηγορίες τους υπόκεινται σε διαρκή ερμηνευτική. Δέκατον, τα άτομα ως έσχατο σημείο αναφοράς, είναι το επίκεντρο αυτής της σημασιολογικής πανδαισίας που καθιστά εφικτό τον κόσμο των ανθρώπων».

Συνεπώς, η ενσωμάτωση της ερμηνευτικής στην έρευνά μου είναι χρήσιμη στη θεώρηση των βιωμάτων και αντιλήψεων των παλιννοστούντων που αναδύονται από τις διηγήσεις τους, προσφέροντας έτσι μια πλούσια περιγραφή των νοημάτων που τα άτομα (οι παλιννοστούντες) επισυνάπτουν στις δικές τους δράσεις και το δικό τους πλαίσιο (Schwandt 1994). Ωστόσο, οι αντιλήψεις, οι απόψεις, οι τάσεις τους δεν είναι απαραίτητο να παραμένουν αμετάβλητες. Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα (τα υποκείμενα κοινωνικής δράσης) ενδέχεται να αλλάξουν την οπτική τους σύμφωνα με την κατάσταση στην οποία βρίσκονται, δηλαδή να διαπραγματεύονται, να ερμηνεύουν και, επομένως, να αναθεωρούν τις αρχικές τους αντιλήψεις για την πραγματικότητα (Berger & Luckmann 1967, 2003). Στην έρευνά μου παρατήρησα ότι μερικοί από τους παλιννοστούντες αναθεώρησαν την αρχική τους στάση σχετικά με την επιστροφή τους στην Αλβανία. Αυτοί σκόπευαν να εγκατασταθούν μόνιμα στην Ελλάδα, αλλά για κάποιους συγκεκριμένους λόγους, όπως η ανεργία, η αδυναμία για οικογενειακή συνένωση, η ευκαιρία να ανοίξουν μια μικρή επιχείρηση στην Αλβανία, κλπ., διαπραγματεύονται, ερμηνεύουν και αναθεωρούν την αρχική τους στάση, με αποτέλεσμα να αποφασίζουν την επιστροφή τους στην χώρα.

Κατά την ενσωμάτωση της ερμηνευτικής προσέγγισης στην έρευνά μου ανησύχησα για το πώς θα διαχειριζόμουν το αδύναμο της σημείο, δηλαδή τη σχετικιστική της φύση που επηρεάζεται από τις κοινωνικές συμβάσεις, με αποτέλεσμα να καταλήξει σε μια αξιολόγηση που δεν βασίζεται σε κανόνες (Bredo & Feinberg 1982). Στην ανησυχία αυτή ο Goodman

απαντά ότι υπάρχουν πολλοί τρόποι που ο κόσμος υπάρχει. Μια αξιολόγηση μη βασισμένη σε συγκεκριμένους κανόνες δεν είναι απαραίτητα ψευδής, στο βαθμό που συλλαμβάνει έναν από αυτούς τους τρόπους (Bredo & Feinberg 1982: 135). Πιο συγκεκριμένα ο Goodman (1978: 40) τονίζει:

«Τότε πώς θα μπορέσουμε να συμβιβάσουμε αντικρουόμενες αλήθειες χωρίς να θυσιάσουμε τη διαφορά μεταξύ της αλήθειας και του ψεύδους; Ίσως μεταχειριζόμενοι αυτές τις εκδοχές ως αληθινές σε διαφορετικούς κόσμους. Εκδοχές που δεν εφαρμόζονται στον ίδιο κόσμο δεν έρχονται πλέον σε σύγκρουση: η αντίφαση αποφεύγεται με διαχωρισμό. Μια αληθινή εκδοχή είναι αληθινή σε ορισμένους κόσμους, μια ψευδής εκδοχή, σε κανένα. Έτσι, πολλαπλοί κόσμοι αντικρουόμενων αληθινών εκδοχών είναι πραγματικοί κόσμοι, όχι απλώς πιθανοί κόσμοι ή μη κόσμοι των ψευδών εκδοχών. Άρα, αν υπάρχει ένας πραγματικός κόσμος, τότε υπάρχουν πολλοί».

Επομένως, η δική μου έρευνα αναδεικνύει την πραγματικότητα των παλιννοστούντων, δηλαδή το δικό τους πραγματικό κόσμο, που γι' αυτούς είναι αληθής.

Προβληματίστηκα, επίσης, με αυτό που απασχολεί ορισμένους κοινωνιολόγους, δηλαδή την υποκειμενική θεώρηση της ποιοτικής έρευνας, όταν η ερμηνεία που παρέχει ο ερευνητής στα δεδομένα είναι μεγίστης σημασίας για την κατανόηση ή ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων και του γενικότερου πλαισίου (Snape & Spencer 2003: 5). Ως συνέχεια αυτού του προβληματισμού, υπάρχει και μια διαφωνία ανάμεσα στους ερευνητές των κοινωνικών επιστημών σχετικά με το αν είναι δυνατόν ο ερευνητής να βάλει στην άκρη τις απόψεις και τις προκαταλήψεις που μπορεί να έχει για ένα φαινόμενο. Η Benner (1994) πιστεύει ότι ο ερευνητής δεν μπορεί να αποφύγει την επιρροή της κοινωνικής του προέλευσης στην κρίση του, ιδιαίτερα όταν γίνεται λόγος για ερμηνεία δεδομένων. Κατά τον Mitchell (1993: 61) αυτό δεν είναι απαραίτητα αρνητικό. Επηρεασμένος από ιδέες των Heidegger (1962) και Gadamer (1989), ο Mitchell υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει κατανόηση χωρίς προ-κατανόηση (pre-understanding). Ο ερμηνευτής δεν μπορεί ποτέ να αποστασιοποιηθεί εντελώς από τη δική του υποκειμενικότητα. Αν και αυτό ενδέχεται να επιφέρει επιζήμιες επιπτώσεις, υπάρχει ωστόσο η δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί η προ-κατανόηση ως βάση για το σχηματισμό

νέων ιδεών. Αναμφισβήτητα, η εμπειρία μου μετά την επιστροφή από την Ελλάδα με βοήθησε να έχω μια προ-κατανόηση του φαινομένου της παλιννόστησης στην Αλβανία. Μου έδωσε ορισμένες ιδέες για τη διεξαγωγή της έρευνάς μου. Από την άλλη, όμως, έπρεπε να αυτοελέγχομαι, να μην επιτρέπω τις απόψεις μου σχετικά με αυτό το θέμα να με επηρεάζουν αποφασιστικά στη διεξαγωγή των συνεντεύξεων με τους παλιννοστούντες και στην ανάλυσή τους. Η επίγνωση της σημασίας του αυτοελέγχου μου δίνει τη δυνατότητα να αναστοχαστώ πάνω σε αυτά που διατυπώνω, όπως δίνει τη δυνατότητα και σε τρίτους να κρίνουν τη δουλειά μου λαμβάνοντας υπόψη τους και αυτό το δεδομένο.

Παρά τις αδυναμίες αυτές, η ερμηνευτική ποιοτική προσέγγιση μου προσφέρει το μεθοδολογικό υπόβαθρο για την ερμηνεία και την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους οι παλιννοστούντες βιώνουν την κοινωνική τους κατάσταση, νοσηματοδοτούν τη δράση τους, κατανοούν τον κοινωνικό κόσμο και τη θέση τους εντός αυτού, μέσα στο πλήθος των καθημερινών τους διαδράσεων.

4.3 Σχεδιασμός έρευνας

Αυτό το μέρος περιλαμβάνει τα στάδια του σχεδιασμού της έρευνας, όπως ο προσδιορισμός του τόπου διεξαγωγής της, η μέθοδος δειγματοληψίας, το είδος της συνέντευξης, η μέθοδος ανάλυσής της, και η περιγραφή της διαδικασίας διερεύνησης του περιεχομένου των συνεντεύξεων. Για το κάθε στάδιο προσπαθώ να δικαιολογήσω τις προτιμήσεις μου, όπως η επιλογή της πόλης των Τιράνων ως τον τόπο της έρευνας, της τεχνικής της χιονοστιβάδας ως τον κατάλληλο τρόπο για τον εντοπισμό των ερωτωμένων, της ημι-δομημένης συνέντευξης ως την κατάλληλη τεχνική για τη συλλογή των δεδομένων και, τέλος, της θεματικής ανάλυσης ως την καλύτερη μέθοδο για την ανάλυση των συνεντεύξεων.

4.3.1 Τόπος έρευνας: Τίρανα

Η έρευνα διεξήχθη στην πρωτεύουσα της Αλβανίας, τα Τίρανα. Η επιλογή αυτής της πόλης έγινε με αφορμή την οικονομική της ανάπτυξη, τη συγκέντρωση πληθυσμού

παλιννοστούντων καθώς επίσης και την αύξηση με ταχείς ρυθμούς του πληθυσμού της. Η πόλη των Τιράνων θεωρείται σήμερα ως αναπτυγμένη πόλη που προσφέρει στους κατοίκους της πολύ περισσότερες δυνατότητες απασχόλησης και διασκέδασης συγκριτικά με άλλες πόλεις της Αλβανίας, με αποτέλεσμα να αποτελεί τον κύριο προορισμό για Αλβανούς πολίτες που ζουν στο εξωτερικό και επιθυμούν να επιστρέψουν στην Αλβανία, ή για Αλβανούς που ζουν σε άλλες περιοχές της χώρας και επιθυμούν να καλυτερεύσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους. Κατά τους Nicholson (2001) και King (2004: 46) οι Αλβανοί παλιννοστούντες έχουν εγκατασταθεί κυρίως σε τρεις περιοχές της Αλβανίας: πρώτον, στα Τίρανα, διότι και οι οικογένειές τους έχουν μεταφερθεί είτε μέσα στην πόλη είτε στα περίχωρα, δεύτερον, στις παραθαλάσσιες περιοχές, όπου μπορούν να (αυτο)απασχολούνται στον αγροτικό ή τον τουριστικό τομέα και, τέλος, στη Νότια περιοχή της χώρας, όπου φαίνεται να έχει σημειωθεί σημαντική οικονομική ανάπτυξη στον αγροτικό κυρίως τομέα.

Πριν την κατάρρευση του κομμουνισμού, η εξωτερική μετανάστευση στην Αλβανία ήταν απαγορευμένη, ενώ η εσωτερική μετακίνηση του πληθυσμού ελεγχόταν αυστηρά από την κυβέρνηση και συνδεόταν στενά με τα σχέδια και τις ανάγκες κάθε περιοχής για δημοσίους υπαλλήλους, φοιτητές, στρατιωτικό προσωπικό, κλπ. (King 2004: 43). Ωστόσο, παρά την απαγόρευση της μετακίνησης του πληθυσμού, ο Sjöberg (1992) αναφέρει ότι από το 1969 μέχρι το 1989 παρατηρείται σημαντική αύξηση (κατά 2/5) του πληθυσμού της πόλης των Τιράνων, η οποία οφειλόταν στην εσωτερική μετανάστευση. Αυτό δείχνει ότι οι Αλβανοί οι οποίοι ζούσαν σε άλλες περιοχές της χώρας, επιθυμούσαν ανέκαθεν να εγκατασταθούν στα Τίρανα. Αυτή η τάση των πολιτών να μετακινηθούν προς τα Τίρανα αρχίζει να εντείνεται μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται ορισμένα δεδομένα που δείχνουν ότι τα Τίρανα χαρακτηρίζονται από δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη και επομένως, περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης.

4.3.1.1 Η γεωγραφική θέση των Τιράνων

Ο Δήμος των Τιράνων βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα της Αλβανίας, περίπου 32 χλμ. από την Αδριατική στα δυτικά, σε υψόμετρο 110 μέτρων πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας.

Το υψηλότερο σημείο του νομού είναι στα 1828 μ. στο όρος Μάλι με Γκρόπα. Η πόλη των Τιράνων περιβάλλεται από το όρος Ντάιτι στα ανατολικά, τους λόφους της Κράμπε και του Σαούκ στα νότια, του Βακιάρ και Υσπερίστ στα δυτικά και του Κάμζε στα βόρεια (Mazari 2012: 8).

Ως πόλη ιδρύθηκε κατά τις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Το 1912 ανακηρύχτηκε προσωρινή πρωτεύουσα από το Συνέδριο της Λούσνιε και το 1925 έγινε επίσημα η πρωτεύουσα της Αλβανίας.

4.3.1.2 Δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη των Τιράνων

Οι πρόσφατες δημογραφικές εξελίξεις δείχνουν ότι ο πληθυσμός της Αλβανίας συνεχίζει να μειώνεται, ενώ παρατηρείται και αυξανόμενη γήρανση του πληθυσμού. Σύμφωνα με τα δεδομένα των απογραφών του 2001 και 2011 σημειώνεται μείωση του γενικού πληθυσμού κατά 8%, από 3.069.275 κατοίκους το 2001 στους 2.821.977 το 2011. Την περίοδο ανάμεσα στις δύο απογραφές ο αριθμός των γεννήσεων έχει μειωθεί από 53.000 το 2001, σε 34.000 το 2011, ενώ ο αριθμός των θανάτων παραμένει σε στάσιμος, με περίπου 20.000 ετησίως. Κατά την ίδια περίοδο, ο αριθμός των Αλβανών που έχουν μεταναστεύσει στο εξωτερικό εκτιμάται στους 500.000 (INSTAT 2012: 7). Την πενταετία 2010-2015, ο πληθυσμός μειώθηκε κατά 26,000 κατοίκους, δηλαδή 0,2% κατ' έτος. Αυτές οι αλλαγές στη σύσταση του πληθυσμού προέρχονται κυρίως από τη μετανάστευση και τη μειωμένη γεννητικότητα, η οποία, αν και χαρακτηρίζεται από αυξητική σχετικά τάση, δεν μπορεί να καλύψει το κενό που προκαλεί η μετανάστευση (INSTAT 2015: 5).

Η μετανάστευση, εσωτερική και εξωτερική, έχει αλλάξει και την κατανομή του πληθυσμού στις πόλεις της Αλβανίας. Τα δεδομένα της απογραφής του 2001 δείχνουν ότι οι τρεις πόλεις με το μεγαλύτερο πληθυσμό είναι τα Τίρανα, το Δυρράχιο και το Ελμπασάν. Τα Τίρανα παραμένουν η πόλη με το μεγαλύτερο πληθυσμό στην χώρα. Το 2001 ο αριθμός των κατοίκων του δήμου των Τιράνων ήταν 597.563, ενώ το 2011 αυξήθηκε στους 749.365. Συνεπώς, αν και κατά την περίοδο αυτή ο πληθυσμός της χώρας μειώθηκε κατά 8%, ο πληθυσμός των Τιράνων αυξήθηκε κατά 25%. Ο κύριος παράγοντας αυτής της αύξησης

είναι η μετακίνηση των κατοίκων από διάφορες περιοχές της χώρας προς τα Τίρανα. Από το 2001 μέχρι το 2006 η αύξηση του πληθυσμού της πόλης γίνεται με ταχείς ρυθμούς. Την επόμενη διετία (2007 - 2009) η αύξηση γίνεται με μειωμένους ρυθμούς, μέχρι που, μετά το 2009, παρατηρείται σταθεροποίηση της μετακίνησης προς την πρωτεύουσα. Η μετακίνηση γινόταν κυρίως από τις βορειοανατολικές περιοχές της χώρας, όπως η Ντίμπρα, το Κούκες και το Λιμπράζντ, και από κάποιες κεντρικές και νοτιοανατολικές πόλεις, όπως το Μπεράτι, το Σκραπάρ, η Μαλλακάστρα, η Πρεμετή κλπ. (Mazari 2012: 11).

Η προτίμηση της πρωτεύουσας από τους εσωτερικούς μετανάστες ως τόπος εγκατάστασης εξηγείται λόγω του γρήγορου ρυθμού της οικονομικής της ανάπτυξης. Πλέον τα Τίρανα έχουν μετατραπεί σε μια μητροπολιτική περιοχή που προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης και μόρφωσης από κάθε άλλη περιοχή της Αλβανίας. Σύμφωνα με δεδομένα του Υπουργείου Οικονομίας, Εμπορίου και Ενέργειας, η εγχώρια παραγωγή αποτελείται από τον τομέα των υπηρεσιών και εμπορίου, που συνεισφέρει κατά 46.4% στο ΑΕΠ, τον τομέα της γεωργίας και αγροτικής παραγωγής με 20,7 %, της βιομηχανίας με 9,7%, των υποδομών με 14,3 % και των μεταφορών με 8,9% (METE 2010: 5). Το 2013 η παραγωγή στα Τίρανα αποτελούσε το 37,6% του ΑΕΠ, ήταν δηλαδή η μεγαλύτερη συνεισφορά στο ΑΕΠ της Αλβανίας, συγκριτικά με τις άλλες πόλεις. Δεν είναι τυχαίο ότι το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι το μεγαλύτερο στην Αλβανία, κατά 38% πιο πάνω από το μέσο όρο της χώρας (INSTAT 2015: 84-5).

Στο νομό των Τιράνων ο σημαντικότερος τομέας για την οικονομία της πόλης είναι αυτός των υπηρεσιών και εμπορίου, ακολουθούμενος από τον τομέα υποδομών και μεταφορών. Ο μεγάλος αριθμός των κατοίκων συνοδεύεται με αύξηση του αριθμού των επιχειρήσεων. Στα Τίρανα εδρεύει περίπου το 41% των επιχειρήσεων. Το 2010 ο αριθμός των επιχειρήσεων ήταν 39.656, ενώ το 2014 είχε φτάσει τις 49.467 (INSTAT 2015: 121). Αυτή η οικονομική ανάπτυξη συνοδεύεται από περισσότερες δυνατότητες απασχόλησης.

Ο ακόλουθος πίνακας παρουσιάζει την ποσοστιαία συνεισφορά της παραγωγής του κάθε τομέα στο ΑΕΠ. Σε όλους τους τομείς της οικονομίας, με εξαίρεση τη γεωργία, τα Τίρανα παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη συνεισφορά (INSTAT 2015: 106).

Πίνακας 2: Ποσοστιαία συνεισφορά της παραγωγής ανά τομέα στο ΑΕΠ της Αλβανίας

Πόλη	Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	Βιομηχανία και ορυχεία	Οικοδομή	Υπηρεσίες*	IT	Χρηματοοικ/κές υπηρεσίες, ασφάλειες
Τίρανα	8,4	28,4	43,4	48,0	75,2	54,9
Ντίμπρα	6,5	3,5	1,4	1,2	1,2	1,8
Δυρράχιο	7,3	9,9	11,8	12,3	3,7	5,6
Κούκες	3,5	1,8	4,8	0,9	1,0	1,3
Λέζα	5,1	2,3	2,6	2,4	1,5	3,5
Σκόντρα	8,5	5,4	4,7	4,2	2,8	4,1
Ελμπασάν	13,2	6,4	6,2	6	2,1	4,9
Μπεράτ	8,1	2,8	1,9	2,4	1,6	1,9
Φίερ	19,6	29,4	7,6	8,3	4	7,9
Αργυρόκαστρο	3,4	1,3	3	3	1,5	3
Κοριτσά	10,2	3,2	4,3	5,7	2	5,4
Αυλώνα	6,2	5,4	8,5	5,6	3,4	5,6

* Εμπόριο, επισκευές αυτοκ/των, μεταφορές, υπηρεσίες υποδοχής & τροφίμων

Πηγή: INSTAT (2015: 106)

4.3.2 Η τεχνική της χιονοστιβάδας

Σ' αυτό το μέρος αναφέρομαι στην επιλογή της χιονοστιβάδας ως κατάλληλης τεχνικής για την επιλογή των παλιννοστούντων που συμμετέχουν στην έρευνά μου. Σε κάθε κοινωνική έρευνα, ανεξαρτήτως αν αυτή είναι ποιοτική ή ποσοτική, είναι απαραίτητο να γίνει ο σχεδιασμός και η επιλογή του δείγματος, διότι ο ερευνητής δεν μπορεί ο ίδιος να παρατηρήσει ή να καταγράψει όλα όσα συμβαίνουν γύρω του (Burgess 1982, Hammersley & Atkinson 1995). Ο Burgess (1982) τονίζει ότι ακόμη και στην περίπτωση ενός πολύ μικρού πληθυσμού, έστω μιας μοναδικής περίπτωσης, θα πρέπει να ληφθούν αποφάσεις σχετικά με τους ανθρώπους και τις δράσεις τους. Η επιλογή του δείγματος, ή του ερευνώμενου πληθυσμού, αναφέρεται στη στρατηγική την οποία οι ερευνητές χρησιμοποιούν για την επιλογή ενός δεδομένου αριθμού ανθρώπων από έναν πληθυσμό, με σκοπό την ένταξή τους σε μια μελέτη. Ο πληθυσμός αφορά το σύνολο των περιπτώσεων που μπορεί να ελκύει το ενδιαφέρον του ερευνητή και που δεν είναι απαραίτητο να σχετίζεται μόνο με ανθρώπους. Δηλαδή ο πληθυσμός χρησιμοποιείται με μια ευρεία έννοια που μπορεί να περιλαμβάνει και περιπτώσεις καταστάσεων, γεγονότων, χρονικών στιγμών κ.ά. (Robson 2007).

Η διαδικασία επιλογής του ερευνώμενου πληθυσμού στην ποιοτική έρευνα αποσκοπεί στον εντοπισμό περιπτώσεων που δίνουν μια πληθώρα πληροφοριών, δηλαδή περιπτώσεις από τις οποίες «κάποιος μπορεί να μάθει πολλά σχετικά με ζητήματα κεντρικής σημασίας για τον σκοπό της έρευνας» (Patton 2002: 230). Τα υποκείμενα ή οι ομάδες επιλέγονται σύμφωνα με ποιοτικά κριτήρια, ανάλογα με το στόχο, το αντικείμενο και τις υποθέσεις της έρευνας (Ιωσηφίδης 2008).

Το 2011 επικοινωνήσα με διάφορους υπευθύνους του IOM και του Υπουργείου Εργασίας της Αλβανίας (YEA), αναζητώντας πληροφορίες σχετικά με το φαινόμενο της αλβανικής παλιννόστησης. Όλοι με συμβούλευσαν να περιμένω τη δημοσίευση της απογραφής του πληθυσμού που γινόταν εκείνη την χρονιά. Άλλα στοιχεία δεν υπήρχαν, εκτός από κάποιες εμπειρικές έρευνες και κάποια στοιχεία από το YEA, που έχω αναφέρει στο μέρος για την αλβανική παλιννόστηση. Σύμφωνα με τον Ní Laoire (2007, 2008a, 2008b), οι παλιννοστούντες παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αόρατοι κατά την επιστροφή τους στην πατρίδα, μολονότι αποτελούν σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, διότι δεν είναι εύκολο να

τους ταυτίσει κανείς από την εμφάνιση ή την προφορά τους. Αυτό το πρόβλημα το αντιμετώπισα κι εγώ. Παρατήρησα ότι ο εντοπισμός των παλιννοστούντων δεν ήταν εύκολος. Από το πλήθος των τεχνικών¹⁸ που χρησιμοποιούνται συνήθως για την προσέγγιση των δύσκολα προσβάσιμων πληθυσμών (Πύλλη & Ραφτόπουλος 2012: 738), ήταν σημαντικό να επιλέξω μια τεχνική που θα μπορούσε να με βοηθήσει να υπερβώ αυτήν τη δυσχέρεια. Συνειδητοποίησα ότι οι επαφές μου με Αλβανούς μετανάστες κατά την παραμονή μου στην Ελλάδα θα μπορούσαν να με βοηθήσουν στο σχηματισμό του δείγματος, αφού πολλοί από αυτούς είχαν ήδη επιστρέψει στην Αλβανία. Έτσι αποφάσισα να χρησιμοποιήσω την «τεχνική της χιονοστιβάδας» για την επιλογή των παλιννοστούντων. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιείται συχνά για την διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας, κυρίως μέσω συνεντεύξεων, και αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο για την εύρεση ατόμων ή ομάδων που αποτελούν το λεγόμενο «κρυφό πληθυσμό», για τον οποίο συνήθως δεν υπάρχουν επίσημα δεδομένα ή στατιστικά στοιχεία, είναι μικρός στον αριθμό (Atkinson & Flint 2001) και εντοπίζεται δύσκολα (Hendricks & Blanken 1992). Η τεχνική της χιονοστιβάδας στηρίζεται στην δικτύωση (Thomson 1997). Αυτό σημαίνει ότι οι συμμετέχοντες ή οι πληροφοριοδότες με τους οποίους έχει ήδη πραγματοποιηθεί η επαφή, χρησιμοποιούν τα κοινωνικά τους δίκτυα για να παραπέμπουν τον ερευνητή σε άλλα άτομα με συναφή συνήθως κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που θα μπορούσαν ενδεχομένως να συμμετάσχουν ή να συμβάλλουν στην έρευνα (Vogt 1999, Ritchie *et. al.* 2003, Heckathorn 2015), προσφέροντας έτσι στον ερευνητή ένα διευρυνόμενο σύνολο επαφών (Thomson 1997. Επιπλέον, μέσω της τεχνικής της χιονοστιβάδας είναι δυνατή η διασφάλιση μιας ικανοποιητικής εκπροσώπησης των ατόμων του δείγματος, όσον αφορά τα δημογραφικά χαρακτηριστικά τους, όπως η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το φύλο κλπ. (Atkinson & Flint 2001).

Η διαδικασία επιλογής του ερευνώμενου πληθυσμού, σύμφωνα με την τεχνική της χιονοστιβάδας, περνάει μέσα από δύο στάδια: καταρχάς ο ερευνητής επιλέγει ορισμένα άτομα με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που επιθυμεί να μελετήσει. Δεύτερον, τα άτομα αυτά τον παραπέμπουν σε άλλους οι οποίοι μπορεί να συμμετάσχουν στην έρευνα (Babbie

¹⁸ Η στοχευμένη δειγματοληψία, η κατευθυνόμενη από τους συμμετέχοντες δειγματοληψία, η δειγματοληψία τύπου-χρόνου και η δειγματοληψία χιονοστιβάδας (Πύλλη & Ραφτόπουλος 2012: 738, Ιωσηφίδης 2008, Marshall 1996).

2011). Ακολουθώντας αυτή την προσέγγιση, ζήτησα από τους γνωστούς μου παλιννοστούντες να με συστήσουν σε μετανάστες πρώτης γενιάς που έχουν επιστρέψει από την Ελλάδα και ζουν ήδη τουλάχιστον 12 μήνες¹⁹ στην Αλβανία, όπου εργάζονται σε διάφορα επαγγέλματα ή είχαν συνταξιοδοτηθεί.

Μετά την επιλογή της τεχνικής της χιονοστιβάδας, ένα άλλο θέμα που με προβλημάτιζε ήταν ο προσδιορισμός του αριθμού των παλιννοστούντων από τους οποίους θα έπαιρνα συνέντευξη. Συνήθως ο προσδιορισμός του αριθμού των ερευνώμενων συνδέεται στενά με τον πληροφοριακό κορεσμό που, σύμφωνα με την Morse (1995: 147), είναι το κλειδί για μια ικανοποιητική αντιπροσωπευτικότητα του ερευνώμενου πληθυσμού σε μια ποιοτική έρευνα, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν συγκεκριμένες μέθοδοι που να προσδιορίζουν το απαιτούμενο μέγεθος του δείγματος το οποίο θα μας οδηγήσει στον πληροφοριακό κορεσμό (Bernard 2013). Οι κοινωνικοί επιστήμονες συμφωνούν ότι ο κορεσμός έρχεται όταν δεν υπάρχουν νέα δεδομένα ή θέματα, ή νέοι κώδικες (Guest *et. al.* 2006, O'Reilly & Parker 2012). Ο ερευνητής θα είναι σε θέση να αξιολογήσει αν υπάρχει ανάγκη για νέες συνεντεύξεις μόνο εάν πιστεύει ότι αυτές θα τον οδηγήσουν περίπου στα ίδια ή σε παρόμοια συμπεράσματα, σ'αυτό δηλαδή που ονομάσαμε «πληροφοριακό κορεσμό». Πράγματι, μετά την ανάλυση των 25 πρώτων συνεντεύξεων παρατήρησα μια επαναληπτικότητα στα ευρήματά μου.

4.3.2.1 Τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της τεχνικής της χιονοστιβάδας

Το πρώτο πλεονέκτημα της τεχνικής της χιονοστιβάδας, όπως έχω ήδη υποστηρίξει, είναι η δυνατότητα που δίνει στον ερευνητή να διεισδύσει σε δυσπρόσιτους πληθυσμούς. Τα μέλη αυτών των πληθυσμών εμπλέκονται συχνά σε δραστηριότητες που χαρακτηρίζονται ως αποκλίνουσες ή αποτελούν μέρος στιγματισμένων ομάδων, με αποτέλεσμα να μην επιθυμούν να λάβουν μέρος σε επίσημες μελέτες, στηριζόμενες σε παραδοσιακές ερευνητικές μεθόδους (Faugier & Sargeant 1997) ή ένα αόρατο μέρος του συνολικού πληθυσμού, όπως οι παλιννοστούντες στην περίπτωση της έρευνάς μου.

¹⁹ Πιστεύω πως ο συγκεκριμένος χρόνος διαμονής τους στην Αλβανία είναι αρκετός ώστε οι παλιννοστούντες να έχουν μια εικόνα των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν κατά την προσαρμογή τους.

Ένα άλλο πλεονέκτημα της τεχνικής αυτής είναι ότι δεν χρειάζεται να επενδύω χρήματα και χρόνο για τη διαδικασία επιλογής των παλιννοστούντων, διότι, σε αντίθεση με άλλες τεχνικές επιλογής ερευνώμενου πληθυσμού, δεν απαιτείται ένας πολύπλοκος σχεδιασμός, ούτε συνεργασία με άλλους (Etikan *et. al.* 2016, Atkinson & Flint 2001). Επιπλέον, λόγω της προσέγγισης μέσω γνωστών και φίλων, η τεχνική της χιονοστιβάδας με διευκόλυνε να αναπτύξω μια σχέση εμπιστοσύνης με τους παλιννοστούντες.

Το βασικό μειονέκτημα της χιονοστιβάδας είναι ότι η αλυσιδωτή διαδικασία που ακολουθείται κατά την εφαρμογή της μπορεί να οδηγήσει σε ένα δείγμα που να μην είναι αντιπροσωπευτικό του συνολικού πληθυσμού, όταν οι ερωτώμενοι παραπέμπουν σε άτομα ίδιου επαγγέλματος, μορφωτικού επιπέδου ή ίδιας ηλικίας (Ιωσηφίδης 2008, Flick 2006). Όμως αυτό το εμπόδιο το υπερβαίνω θέτοντας εξ αρχής κάποια κριτήρια σχετικά με τα χαρακτηριστικά των παλιννοστούντων, όπως για παράδειγμα να ανήκουν στην πρώτη γενιά μεταναστών, να έχουν επιστέψει από την Ελλάδα, να ζουν και να εργάζονται ήδη σε διάφορα επαγγέλματα (ή να είναι συνταξιούχοι) για τουλάχιστον 12 μήνες στην Αλβανία. Έπειτα τους προτείνω να με παραπέμπουν σε όσους τα πληρούν.

4.3.3 Η ημιδομημένη συνέντευξη

Για τη συλλογή των δεδομένων στην έρευνά μου έχω χρησιμοποιήσει την τεχνική της συνέντευξης και συγκεκριμένα την ημιδομημένη συνέντευξη. Υιοθετώντας την τεχνική αυτή στάθηκε δυνατόν να αντλήσω πληροφορίες και δεδομένα μέσα από την ανάλυση του λόγου των παλιννοστούντων από τους οποίους πήρα συνέντευξη. Σύμφωνα με τους Bogden και Biklen (1998: 32) «Αν χρειάζεσαι να καταλάβεις τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο τους και πώς σχηματίζονται οι αντιλήψεις τους, είναι αναγκαίο να βρίσκεσαι κοντά τους, να ακούς τα λόγια τους και να τους παρατηρείς στην καθημερινή τους ζωή». Συνεπώς, άκουσα και συζήτησα μαζί τους τις εμπειρίες τους πριν μεταναστεύσουν, επίσης, ως μετανάστες στην Ελλάδα και ως παλιννοστούντες στην Αλβανία, για να αντιληφθώ τι σκέφτονται και πώς αισθάνονται σχετικά με αυτές.

Η συνέντευξη είναι μια συνηθισμένη τεχνική συλλογής δεδομένων στη ποιοτική έρευνα, πολύ διαδεδομένη στην επιστήμη της κοινωνιολογίας, λόγω της αλληλεπίδρασης μεταξύ του ερευνητή και του ερευνώμενου (De Santis 1980). Η μελέτη της αλληλεπίδρασης αποτελεί κύριο μέλημα της κοινωνιολογίας (Benney & Hughes 1956: 142). Επίσης, είναι το μέσο για να αποκαλύψει και διερευνήσει τα νοήματα πάνω στα οποία θεμελιώνονται τα βιώματα, τα συναισθήματα και οι συμπεριφορές των ατόμων (Rubin & Rubin 2005), κάτι που δεν κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό σε άλλες μεθόδους (Brenner *et. al.* 1985: 3, Folkestad 2008: 1). Μέσω της τεχνικής της συνέντευξης ήθελα να αποκαλύψω πώς διαλογίζεται ένα άτομο, να έχω «πρόσβαση στην οπτική του ατόμου από το οποίο λαμβάνεται η συνέντευξη ...», και να αποκαλύψω «στοιχεία που δεν μπορούμε να παρατηρούμε κατευθείαν» (Patton 1990: 277).

Τα είδη συνέντευξης στην κοινωνική έρευνα είναι πολλά και διαφορετικά (Flick 2006) και έπρεπε να επιλέξω αυτή που θα ήταν κατάλληλη για την δική μου έρευνα. Όπως επισημαίνουν οι Converse & Schuman (1974: 53), «Δεν υπάρχει μόνο ένα είδος συνέντευξης που μπορεί να είναι κατάλληλη για όλες τις περιπτώσεις και για όλους τους ερευνώμενους». Αυτό σημαίνει ότι ο ερευνητής πρέπει να λάβει υπόψη του τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στους ερευνώμενους σχετικά με την εθνικότητα, τον πολιτισμό, την θρησκεία κλπ. Επομένως, θα πρέπει να δείξει ευελιξία για να κάνει τις απαραίτητες αλλαγές και ρυθμίσεις, όταν αντιμετωπίζει απρόβλεπτες εξελίξεις. Δεν φτάνει όμως, μόνο να κατανοήσει τον τρόπο που λειτουργεί μια συνέντευξη, αλλά και τους παράγοντες που μπορεί να ενθαρρύνουν ή να επιβραδύνουν την απάντηση των ερευνώμενων (Kahn & Cannell 1957).

Θεώρησα ότι η επιλογή της τεχνικής της ημιδομημένης συνέντευξης θα ήταν κρίσιμη στην έρευνά μου, γιατί μου δίνει ευελιξία και περιθώρια για δημιουργικότητα (Fontana & Frey 2000) κατά τη διάρκεια της συνομιλίας με τους παλιννοστούντες. Συνήθως, η ημιδομημένη συνέντευξη περιέχει κάποιες σταθερές ερωτήσεις, ωστόσο οι ερευνώμενοι ενδέχεται να κατευθύνουν ασυνείδητα την προσοχή του ερευνητή σε θέματα που ο ίδιος έχει παραμελήσει κατά τον σχεδιασμό της συνεντεύξεως, με αποτέλεσμα να προστεθούν στις αρχικές ερωτήσεις (Creswell & Miller 2000). Επομένως, η χρήση αυτού του είδους συνέντευξης μου παρείχε την ελευθερία να προσθέτω άλλες ερωτήσεις που πίστευα ότι θα ήταν σημαντικές για την έρευνα. Επίσης, κατέστη εφικτό να προσαρμόσω τις ερωτήσεις μου ανάλογα με τη

ροή της συζήτησης και τις απαντήσεις των ερευνωμένων. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει αριθμός προκαθορισμένων ερωτήσεων και η σειρά τους μπορεί να αλλάξει (Arksey & Knight 1999: 7).

Συμπερασματικά, μέσω της ημιδομημένης συνέντευξης ήμουν σε θέση να ρωτήσω και να μάθω τον τρόπο που οι παλιννοστούντες βλέπουν την πραγματικότητα στην Ελλάδα κι'έπειτα στην Αλβανία. Με άλλα λόγια, να δώσω έμφαση στη διερεύνηση των απόψεων, αντιλήψεων και των συναισθημάτων τους, καταγράφοντας έτσι μια ζωντανή εικόνα για τα βιώματά τους.

4.3.4 Σχεδιασμός συνεντεύξεως

Ένα από τα βασικά βήματα που έπρεπε να ακολουθήσω ήταν ο σχεδιασμός της πορείας των συνεντεύξεων και να προσδιορίσω *τι* θα ρωτούσα και *γιατί*. Έτσι, σχεδίασα έναν Οδηγό Συνέντευξης με βάση το σκοπό και τους άξονες της έρευνας. Ο σχεδιασμός και η διατύπωση ερωτήσεων αποτελεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την επιτυχία των ερευνητικών εγχειρημάτων που βασίζονται στην τεχνική της συνέντευξης (Dunn 2000). Στην αρχή διατύπωσα τους θεματικούς άξονες καθώς και τις επιμέρους ερωτήσεις. Ο οδηγός της συνέντευξης διαιρέθηκε σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει ερωτήσεις για προσωπικά στοιχεία, όπως η ηλικία, το φύλο, η μόρφωση, το επάγγελμα, το έτος μετανάστευσης, τα χρόνια διαμονής στην Ελλάδα και το έτος επιστροφής στην Αλβανία. Το δεύτερο μέρος αφορά το στάδιο ζωής των παλιννοστούντων πριν αποφασίσουν να μεταναστεύσουν. Πιο συγκεκριμένα, εδώ οι ερωτήσεις σχετίζονται με τις συνθήκες διαμονής, τις σπουδές, τις επαγγελματικές εμπειρίες, τις σχέσεις με τον εργοδότη, την οικογένεια και την κοινότητα, τους λόγους που τους/τις ώθησαν να πάρουν την απόφαση να μεταναστεύσουν, το ταξίδι προς την Ελλάδα. Το τρίτο μέρος συμπεριλαμβάνει τα βιώματα των παλιννοστούντων στην Ελλάδα, αρχίζοντας από τις πρώτες εντυπώσεις για την χώρα και τους Έλληνες, τη διαδικασία προσαρμογής στο νέο περιβάλλον, τις συνθήκες διαμονής, την επαγγελματική τροχιά και άλλες συναρτώμενες εμπειρίες. Το τελευταίο μέρος σχετίζεται με τους λόγους επιστροφής τους στην Αλβανία, τις πρώτες εντυπώσεις, τη διαδικασία

προσαρμογής, τις συνθήκες διαμονής, την επαγγελματική σταδιοδρομία και τα μελλοντικά τους σχέδια.

Οι συνεντεύξεις με τους παλιννοστούντες πραγματοποιήθηκαν στις οικίες τους, στο χώρο εργασίας ή σε καφετέριες, και διήρκεσαν από μία μέχρι δύο ώρες. Η διεξαγωγή τους έγινε σε δυο χρονικές περιόδους: Η πρώτη των 30 πρώτων συνεντεύξεων από τον Αύγουστο 2011 μέχρι το Σεπτέμβριο 2012, ενώ η δεύτερη των 7 συνεντεύξεων από τον Ιούλιο 2013 μέχρι τον Απρίλιο 2014. Η δεύτερη μάλιστα στόχευε σκόπιμα στη διερεύνηση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα ως παράγοντα που συνέβαλε στην παλιννόστηση τους. Συνολικά πραγματοποιήθηκαν 37 συνεντεύξεις με παλιννοστούντες (18 γυναίκες και 19 άνδρες). Στο παράρτημα (1) παρουσιάζονται τα βασικά χαρακτηριστικά των 37 παλιννοστούντων.

4.3.4.1 Διεξαγωγή της συνέντευξης

Δεδομένου ότι ο τόπος και ο χρόνος διεξαγωγής της συνέντευξης συνιστούν καθοριστικούς παράγοντες για την ομαλή και απρόσκοπτη διεξαγωγή της, αποφάσισα να επιτρέψω στους παλιννοστούντες να επιλέξουν ένα κατάλληλο μέρος που να μη τους δημιουργεί πίεση, άγχος, αμηχανία, δυσκολία κτλ.

4.3.4.2 Η συνάντηση με τους ερευνώμενους

Θεωρώ ότι η ανάπτυξη μιας θετικής σχέσης ανάμεσα στον ερευνητή και τον ερευνώμενο καθιστά ένα κρίσιμο παράγοντα, που συνήθως επηρεάζει την ποιότητα της συνέντευξης και το εύρος των πληροφοριών που παράγει. Μετά τις αρχικές συστάσεις με τους παλιννοστούντες, επιχείρησα μια εισαγωγή στο αντικείμενο και τους σκοπούς της έρευνας και στο πώς θα χρησιμοποιούνταν οι πληροφορίες που θα μου έδιναν, εγγυώμενη παράλληλα για την ανωνυμία των απαντήσεων. Μετά τη συναίνεση για τη συμμετοχή τους στην έρευνα προχώρησα στην επόμενη φάση, την αρχή της συνέντευξης. Όλη αυτή η διαδικασία συνέβαλε στη δημιουργία μιας φιλικής σχέσης μεταξύ μας, γεγονός το οποίο είναι

απαραίτητο για την ομαλή ροή της συνέντευξης (Babbie 2011: 738, Kvale 1996, Weinberg 2002).

4.3.4.3 Η συνέντευξη

Οι πρώτες ερωτήσεις που έκανα ήταν αναφορικά με ποια γλώσσα προτιμούσαν να χρησιμοποιήσουν και αν δέχονταν να μαγνητοφωνηθούν. Όλοι επέλεξαν την αλβανική, με εξαίρεση μια γυναίκα η οποία προτίμησε την ελληνική. Από τους 37 ερευνώμενους, μόνο 2 δεν δέχτηκαν να μαγνητοφωνηθούν και, αναγκαστικά, κράτησα σημειώσεις. Οι ερωτήσεις που διατύπωσα κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ήταν ανοιχτού τύπου, ώστε οι παλιννοστούντες να αναπτύξουν την απάντηση ελεύθερα δίχως καθοδήγηση (Dunn 2000, Breakwell 1995, Mishler 1996). Προσπάθησα να μην επέμβω στη ροή αφήγησης, ακολουθώντας αυστηρά τη σειρά των ερωτήσεων του οδηγού συνέντευξης και επιτρέποντας έτσι στους παλιννοστούντες να δρομολογήσουν οι ίδιοι τη συζήτηση σε θέματα άμεσου ενδιαφέροντός τους.

Έχοντας ζήσει και εγώ για πολλά χρόνια στην Ελλάδα με διευκόλυνε, λόγω κοινών εμπειριών, να πλησιάσω τους παλιννοστούντες και να δημιουργήσω μια φιλική σχέση μαζί τους. Ωστόσο, αυτό ενείχε τον κίνδυνο καθοδήγησης των λεγομένων τους. Έπρεπε να αποφεύγω να εμπλέκομαι σε μια «πραγματική συζήτηση» (Fontana & Frey 1994: 371), δηλαδή να απαντώ σε ερωτήσεις που μπορεί να κάνει ο ερευνώμενος, ούτε να εκθέτω δικές μου απόψεις για το αντικείμενο του θέματος που ερευνώ. Εφάρμοσα αυτή την τεχνική στις δυο πρώτες μου συνεντεύξεις, κατά τη διάρκεια των οποίων δεν εξέφρασα τη γνώμη μου για το αντικείμενο της έρευνας, ούτε μοιράστηκα μαζί τους τις εμπειρίες μου στην Αλβανία μετά την επιστροφή μου. Αυτό όμως δεν βοήθησε ιδιαίτερα, διότι η συζήτηση δεν κυλούσε ομαλά. Της έλειπε η φυσική ροή. Έπρεπε να επινοήσω έναν τρόπο για να τους κινήσω το ενδιαφέρον, ώστε να εκφράζονται ανοιχτά και να δώσουν περισσότερες πληροφορίες. Μελετώντας τη σχετική με τις τεχνικές συνέντευξης βιβλιογραφία, επέλεξα την προσέγγιση της ενσυναίσθησης (empathetic approach) (Holstein & Gubrium 2000), που ορίζεται από τους Kong *et. al.* (2002) ως μεθοδολογία της φιλίας (methodology of friendship). Σύμφωνα

με αυτήν, η συνέντευξη προσεγγίζεται ως μια συντροφική σχέση (partnership approach) (Fontana & Frey 2000), όπου ο ερευνητής αποκαλύπτει τα δικά του συναισθήματα και εκθέτει τις απόψεις του για το ερευνητικό αντικείμενο. Έγινε κατανοητό ότι η υιοθέτηση της τεχνικής αυτής ήταν ένας αποτελεσματικός τρόπος για τη δημιουργία φιλικού κλίματος ανάμεσα σε μένα και τους παλιννοστούντες και, κατ'επέκταση, για την άντληση πληρέστερων πληροφοριών από αυτούς. Μοιράστηκα μαζί τους την εμπειρία μου μετά την επιστροφή στην Αλβανία. Η συζήτηση που ακολούθησε ήταν πολύ ενδιαφέρουσα. Οι παλιννοστούντες εξέφραζαν ανοιχτά τις απόψεις και τα συναισθήματά τους σχετικά με τα βιώματά τους στην Ελλάδα και την Αλβανία. Στις περιπτώσεις που το νόημα των λεγομένων τους ήταν σύνθετο, χρησιμοποίησα διερευνητικές ερωτήσεις (probe questions) όπως: «μπορείτε να μου εξηγήσετε περισσότερο αυτό το θέμα;» «μπορείτε να μου δώσετε ένα παράδειγμα, κλπ.

Κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων παρατήρησα ότι κάποιοι από τους παλιννοστούντες δυσκολεύονταν να αναφέρουν παραδείγματα για να εκφράσουν σαφέστερα τις απόψεις τους. Αυτή η αδυναμία οφειλόταν στο χαμηλό μορφωτικό τους επίπεδο. Για να επιλύσω το πρόβλημα, έκρινα ότι ήταν απαραίτητη η χρήση κάποιων τεχνικών της συμβουλευτικής. Οι τεχνικές αυτές με βοήθησαν σημαντικά όχι μόνο στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, αλλά και σε άλλες, όταν κάποιοι από τους παλιννοστούντες ήταν «κλειστοί χαρακτήρες». Παραθέτω εδώ ενδεικτικά κάποιες από τις τεχνικές της «συμβουλευτικής» (McLeod 2005, Δημητρόπουλος 2000, Μαλικιώση & Λοΐζου 1998), που χρησιμοποίησα κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων:

- Ενεργητική ακρόαση. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης παρατηρούσα τους παλιννοστούντες, άκουγα προσεκτικά, έδειχνα ενδιαφέρον με διάφορα λεκτικά ή μη λεκτικά στοιχεία, όπως νεύματα, επιφωνήματα, βλεμματική επαφή, σωστή στάση σώματος κλπ. Επίσης έδειχνα ότι κατανοούσα όσα έλεγαν.
- Παράφραση. Συχνά επαναλάμβανα με δικά μου λόγια, αυτά που άκουγα από τους παλιννοστούντες. Αυτό βοηθούσε τους παλιννοστούντες να αναδομήσουν την σκέψη τους και επιπλέον έδειχνε πως δεν είχα παρερμηνεύσει αυτά που έλεγαν, ότι ήμουν μια καλή ακροάτρια.

- Ενθάρρυνση. Μέσω διάφορων νευμάτων ή σύντομων φράσεων ενθάρρυνα τους παλιννοστούντες να μιλήσουν, χωρίς όμως να τους διακόπτω. Τόνισα πως αυτά που έλεγαν με βοηθούσαν στη διασάφηση μιας προβληματικής.
- Σημειώσεις. Κατά τη διεξαγωγή της συνέντευξης κρατούσα κάποιες σημειώσεις σχετικά με τα μη λεκτικά μηνύματα ή συναισθήματα των παλιννοστούντων, ή κάποια θέματα που μου απέσπασαν την προσοχή.
- Σε κάποιες συνεντεύξεις προσπάθησα να αποφύγω την επαναφορά στην επιφάνεια θεμάτων που προκαλούσαν συναισθηματική φόρτιση στους παλιννοστούντες.
- Διαπραγματεύση με ποικίλους χαρακτήρες ανθρώπων. Μερικοί παλιννοστούντες ήταν πιο ομιλητικοί από άλλους ή πιο εξωστρεφείς, με αποτέλεσμα να μην δυσκολεύονται να εκφράσουν ελεύθερα τις απόψεις τους. Άλλοι ήταν πιο εσωστρεφείς και δεν επιθυμούσαν να εκφράσουν ανοιχτά τις αντιλήψεις ή απόψεις τους. Συνεπώς έπρεπε να προσαρμόσω τις ερωτήσεις, έτσι ώστε να μη εκλαμβάνονται ως αδιάκριτες ή παρεμβατικές και να μπορώ να καταγράψω πληρέστερες απαντήσεις
- Το πέρας της συνέντευξης δεν πρέπει να είναι αυθαίρετο. Για το λόγο αυτό φρόντισα να ενημερώνω τακτικά τους παλιννοστούντες σε ποια φάση βρισκόταν η συνέντευξη. Στο τέλος τους έδινα περιθώριο να προσθέσουν ή αναιρέσουν κάτι από τα όσα είχαν πει.

4.3.4.4 Το τέλος της συνέντευξης

Στο καταληκτικό στάδιο της κάθε συνέντευξης ευχαριστούσα τους παλιννοστούντες για την προθυμία με την οποία παραχώρησαν τη συνέντευξη, λέγοντας ότι ήταν μια ευχάριστη συζήτηση από την οποία πήρα πολλές πληροφορίες και προσθέτοντας ότι μου έδωσαν χρήσιμα στοιχεία και προβληματισμούς για την έρευνα. Τους ζητούσα να με συστήσουν σε κάποιους γνωστούς τους, που ήταν επίσης παλιννοστούντες και θα ήθελαν να δώσουν

συνέντευξη. Επιπλέον, τους ρωτούσα αν θα ήταν πρόθυμοι να με βοηθήσουν στο μέλλον, σε περίπτωση που θα ήταν δυσχερές να κατανοήσω τον λόγο τους κατά την απομαγνητοφώνηση της συνέντευξης.

4.3.5 Η ανάλυση των συνεντεύξεων: Η θεματική ανάλυση

Ο King, Iosifides & Myrivili (1998: 159) τονίζουν ότι «οι πραγματικοί ειδικοί για την μετανάστευση είναι οι ίδιοι οι μετανάστες» και μια ποιοτική ανάλυση της συνέντευξης μπορεί να βοηθήσει στη «σύλληψη μιας εμπλουτισμένης περιγραφής της ανθρώπινης μεταναστευτικής εμπειρίας» (King 2002: 101).

Ο Silverman (1993) προσθέτει ότι υπάρχουν διάφορες προσεγγίσεις για την ποιοτική ανάλυση της συνέντευξης στις κοινωνικές επιστήμες, όπως θεμελιωμένη θεωρία (για παράδειγμα, Glaser 1992, 1998, 2001, Strauss & Corbin 1990, 1998), η σημειολογική, η φαινομενολογική (για παράδειγμα, Smith & Osborn 2003), η ανάλυση λόγου (Burman & Parker 1993, Potter & Wetherell 1987, Willig 2003), η ανάλυση λόγου και συζήτησης (Hutchby & Wooffitt 1998) και η αφηγηματική ανάλυση (Murray 2003, Riessman 1993).

Η διαδικασία που συνήθως ακολουθείται για την ανάλυση μιας συνέντευξης συντελείται σε τρία στάδια: προ-κατανόηση, ανάκριση και στοχασμός (fore-understanding, interrogation, reflection). Η αφετηρία αφορά το θέμα που ο ερευνητής επιθυμεί να εξετάσει, χωρίς να είναι απαραίτητο να έχει ειδικές γνώσεις. Μετά την εξερεύνηση του φαινομένου, θα μπορέσει να αναλύσει τα κείμενα συγκρίνοντας τα αναδυόμενα θέματα για να ανακαλύψει ομοιότητες και κοινές ιδέες. Στη συνέχεια ερμηνεύει την κατάσταση, παρουσιάζοντας τα κείμενα όσο το δυνατόν πληρέστερα, ελέγχοντας αν αυτό που έχει καταλάβει αντιστοιχεί ή δεν αντιστοιχεί στα σχόλια των συμμετεχόντων (Wiles *et. al.* 2005).

Στην παρούσα έρευνα έχω χρησιμοποιήσει τη «θεματική ανάλυση» για την ανάλυση των συνεντεύξεων με τους παλιννοστούντες, όπως έχει αναπτυχθεί από τις Braun & Clarke (2006, 2013). Η θεματική ανάλυση θεωρείται ως μια εύστοχη μέθοδος, η οποία χρησιμοποιείται ευρέως, τόσο στην ανάλυση των συνεντεύξεων (Boyatzis 1998, Guest,

MacQueen & Namey 2012, Joffe 2011) όσο και στην αξιολόγηση των ποιοτικών προσεγγίσεων, εγγράφων ή μαγνητοσκοπημένου υλικού (Joffe & Yardley 2004).

Παρόλο που χρησιμοποιείται ευρέως στην ποιοτική έρευνα, η θεματική ανάλυση δεν είναι πλήρως οριοθετημένη (Braun & Clarke 2006, Willig 2008). Ο Stone (1997) την ορίζει σύμφωνα με την παράδοση της ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου ως επιλεκτική επεξεργασία θεμάτων ή χαρακτηριστικών του κειμένου. Σκοπός της θεματικής ανάλυσης είναι ο εντοπισμός των θεματικών κατηγοριών που θα προκύψουν από την πολλαπλή ανάγνωση της συνέντευξης και η ανάλυση της συχνότητας και των ενδεχομένων των κατηγοριών περιεχομένου. Ο Boyatzis (1998) περιγράφει τη θεματική ανάλυση ως κατευθυνόμενη από τη θεωρία ή τα δεδομένα, ενώ ο Kuckartz (2014) την αντιλαμβάνεται ως μια επαγωγική διαδικασία.

Ο λόγος που επέλεξα αυτήν τη μέθοδο οφείλεται στο γεγονός ότι επιτρέπει μια περιγραφική ανάλυση των δεδομένων, με τρόπο που να διευκολύνεται η ερμηνεία των διαφόρων πτυχών του θέματος (Boyatzis 1998), συγκεκριμένα εδώ της αλβανικής παλιννόστησης, και να διευκολύνει «τον εντοπισμό, την ανάλυση και την αναφορά πρότυπων (θεμάτων) στο πλαίσιο των δεδομένων» (Braun & Clarke 2006: 97). Επίσης, παρέχει έναν ενεργό ρόλο στην επιλογή και την κατηγοριοποίηση των δεδομένων σε θεματικές ενότητες. Αυτή η μέθοδος «μπορεί να παράγει μια διορατική ανάλυση που απαντά σε συγκεκριμένα ερωτήματα της έρευνας» (ό.π., 97), αντανakλά την πραγματικότητα και διεισδύει βαθύτερα σ' αυτήν (ό.π., 86). Ένας άλλος λόγος είναι η θεωρητική της ευελιξία ή ελευθερία, η μη δέσμευση στην χρησιμοποίηση των συγκεκριμένων οντολογικών ή επιστημολογικών θέσεων. Ωστόσο, η εν λόγω θεωρητική ευελιξία δεν σημαίνει διεξαγωγή της ανάλυσης χωρίς επιστημολογική πλαισίωση, αλλά αντίθετα ότι προσεγγίζεται σύμφωνα με διάφορες θεωρητικές θέσεις, όπως, μεταξύ άλλων, αυτή του ρεαλισμού, της φαινομενολογίας και δομισμού (Braun *et. al.* 2014). Συνεπώς, είχα το περιθώριο να προσδιορίσω επιστημολογικά και θεωρητικά την ανάλυσή μου βασισμένη στα ερευνητικά μου ερωτήματα.

Η ποιοτική ανάλυση των δεδομένων που προτείνεται στην σχετική βιβλιογραφία (Creswell 2007, Miles & Huberman 1984) βασίζεται σε τρία στάδια: την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων, την ταξινόμηση των δεδομένων σε θεματικές ενότητες μέσω της

κωδικοποίησης και, τέλος, την παρουσίαση των δεδομένων. Στο μοντέλο των Braun & Clarke (2006) τα θέματα προσδιορίζονται σύμφωνα με μια αυστηρή διαδικασία: α) εξοικείωσης με τα δεδομένα, β) κωδικοποίησής τους, και γ) ανάπτυξης και αναθεώρησης των θεμάτων. Για τη διαδικασία ανάλυσης των συνεντεύξεων οι ίδιοι ερευνητές προτείνουν έξι στάδια, επισημαίνοντας ότι αυτά αφορούν μια διαδικασία κίνησης, επαναφοράς, ή κυκλικότητας που δεν είναι αναγκαίο να ακολουθεί αυστηρή γραμμική πορεία.

4.3.5.1 Η εξοικείωση με τα δεδομένα

Ακολουθώντας τις προαναφερθείσες θεωρήσεις, στο πρώτο στάδιο απομαγνητοφώνησα τις πέντε πρώτες συνεντεύξεις. Από τη μια πλευρά, αυτή η διαδικασία αποδείχτηκε να είναι ταυτόχρονα κοπιαστική και ανιαρή, από την άλλη όμως μου επέτρεψε να κατανοήσω σε βάθος το περιεχόμενο των συνεντεύξεων. Η Bird (2005: 227) πιστεύει ότι η απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων θα πρέπει να θεωρείται ως «μια βασική φάση μέσα στην ποιοτική ερμηνευτική μεθοδολογία» (βλ. επίσης Braun & Clarke 2006: 94). Καθώς μελετούσα εκ νέου κάθε συνέντευξη, άκουγα ταυτόχρονα και την ηχογράφησή της για να αποκτήσω επαφή με τη μεταγραφή της, δηλαδή να κατανοήσω όχι μόνο αυτό που έχει ειπωθεί από τους παλιννοστούντες, αλλά και το πως έχει ειπωθεί (Riessman 2002). Μετά την απομαγνητοφώνηση των πέντε πρώτων συνεντεύξεων έγινε μια πρώτη ερμηνεία των βασικών θεμάτων. Αυτή με βοήθησε να επικεντρώσω την προσοχή μου σε θέματα που είχα μη συνειδητά παραμελήσει και παράλληλα να εμπλουτίσω τον οδηγό της συνέντευξης. Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και με τις άλλες 32 συνεντεύξεις. Στο τέλος, αφού είχα δημιουργήσει μια πρώτη εικόνα αναφορικά με τα δεδομένα ως προς το τι λένε οι παλιννοστούντες, κατέγραψα τα αρχικά βασικά θέματα που παρατήρησα.

4.3.5.2 Η αρχική κωδικοποίηση των δεδομένων

Οι Richardson & St. Pierre (2005) υπογραμμίζουν ότι στην ανάλυση της συνέντευξης συμμετέχει με ενεργό ρόλο όχι μόνο ο ερευνητής, αλλά και αυτός που διηγείται την ιστορία

του. Ο ερευνητής ερμηνεύει το νόημα της αφήγησης του ερευνώμενου. Λαμβάνοντας υπόψη αυτά, προσπάθησα να συγκροτήσω τη μοναδικότητα της εμπειρίας του κάθε παλιννοστούντα, δίνοντας προτεραιότητα στο λόγο του. Στόχος μου σ' αυτό το στάδιο ήταν να επιλεγούν τα σημεία κλειδιά των συνεντεύξεων, να γίνει η κατανόηση του κειμένου με βάση τα ερευνητικά μου ερωτήματα, εστιάζοντας στα βασικά θέματα.

Η θεματική μελέτη χρησιμοποιεί αναλυτικές κατηγορίες για να περιγράψει τα κοινωνικά φαινόμενα. Οι κατηγορίες αυτές εξάγονται επαγωγικά από τα δεδομένα (επιμέρους νοηματικά αποσπάσματα ή τμήματα) των συνεντεύξεων ή παραγωγικά, μέσω μιας θεωρητικής προσέγγισης των συνεντεύξεων από τον ερευνητή (Braun & Clarke 2006: 88-90). Επέλεξα να χρησιμοποιήσω την επαγωγική προσέγγιση (Patton 1990, Mayring 2014: 79), σε συνδυασμό με τη σημασιολογική και τη ρεαλιστική προσέγγιση (Braun, Clarke & Rance 2014, Braun & Clarke 2006: 89-90) για την κωδικοποίηση των δεδομένων της έρευνάς μου. Σύμφωνα με την επαγωγική και σημασιολογική προσέγγιση, ο ερευνητής θα πρέπει να κάνει μια ανάλυση-επισκόπηση των δεδομένων, όπου η κωδικοποίηση και η ανάπτυξη των θεμάτων κατευθύνεται από το περιεχόμενο τους (Braun & Clarke 2006: 89-90). Καθώς μελετούσα το περιεχόμενο των κειμένων των συνεντεύξεων, αναζητούσα θέματα που σχετίζονταν με τα ερευνητικά μου ερωτήματα, χωρίς όμως να αναφερθώ σε εκείνα με τα οποία είχαν ασχοληθεί προηγούμενες έρευνες, ούτε σε κάποιο προϋπάρχον θεωρητικό πλαίσιο που εξηγούσε το φαινόμενο της μετανάστευσης και παλιννόστησης. Επικεντρώθηκα μόνο σ' αυτό που τα δεδομένα τεκμηρίωναν. Έθεσα γνωστικά τον εαυτό μου στη θέση των παλιννοστούντων και προσπάθησα να παρουσιάσω τον κόσμο όπως αυτοί/ές τον προσλαμβάνουν. Έδωσα έμφαση σ' αυτό που προτείνει η ρεαλιστική προσέγγιση, δηλαδή στα βιώματα, τα νοήματα και την πραγματικότητα των παλιννοστούντων που συμμετείχαν στην έρευνα.

Η κωδικοποίηση μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω ειδικού λογισμικού ή/και χειρόγραφα. Η πρώτη μέθοδος, αν και χαρακτηρίζεται ως αποτελεσματική και εξοικονομεί χρόνο συγκριτικά με τη δεύτερη, έχει ένα μειονέκτημα. Οι Ishak & Bakar (2012: 102) πιστεύουν πως «ανεξαρτήτως του είδους του λογισμικού που χρησιμοποιείται, ο ερευνητής έχει το καθήκον να κατανοήσει όλα τα δεδομένα, χωρίς να ζημιώνει το πλαίσιο του φαινομένου που

ερευνάται. Αναπόφευκτα το λογισμικό δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη σοφία που ο ερευνητής ή η ερευνήτρια φέρνει στην έρευνα, διότι μέσα στο νου του/της υπάρχει η ιστορία του/της που θα επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο βλέπει και ερμηνεύει τον κόσμο».

Λαμβάνοντας υπόψη μου αυτή την προσέγγιση αποφάσισα να πραγματοποιήσω χειρόγραφα την κωδικοποίηση των δεδομένων. Στην αρχή προσδιόρισα τις πιθανές μονάδες καταγραφής, σημειώνοντάς τις με διάφορα χρώματα, που υπάγονται σε έναν συγκεκριμένο κώδικα. Οι κώδικες εκφράζουν εν συντομία το νόημα που ο ερευνητής δίνει σε συγκεκριμένα, βασικά τμήματα των κειμένων, τα οποία παρουσιάζουν ερευνητικό ενδιαφέρον και βοηθούν στη συστηματοποίηση των δεδομένων σε καταστατικές κατηγορίες (Boyatzis 1998, Κυριαζή 1999, Braun, Clarke & Rance 2014). Στη συνέχεια ανέγραψα τα τμήματα όλων των κειμένων και τα συσχέτισα με επιμέρους κωδικούς.

Για παράδειγμα:

Συνέντευξη με τον Αιμίλιο:

Εγώ: Πώς πήρατε την απόφαση να μεταναστεύσετε;

Αιμίλιος: *Εγώ έμεινα στην Αυλώνα και έβλεπα τους ανθρώπους να τρέχουν προς τα πλοία για να φύγουν. Συχνά σκεφτόμουν να φύγω και εγώ, να ανέβω σε κάποιο πλοίο και να φύγω, να γίνω πλούσιος, υπήρξε αυτή η κοινή γνώμη στην εποχή αυτή. **Ήθελα να κάνω πολλά χρήματα για να ανοίξω μια επιχείρηση εδώ στην Αλβανία. Τέτοιες μαλακίες, ουτοπικές σκέψεις...***

Κώδικας: η (επιθυμία για) έναρξη μιας επιχείρησης

Συνέντευξη με τον Άλμπι

Εγώ: Πώς πήρατε την απόφαση να μεταναστεύσετε;

Άλμπι: *Είχα τελειώσει το λύκειο πριν μεταναστεύσω. Δεν είχα δουλειά, έφυγα λόγω της ανεργίας. Σου έρχεται πολύ φυσικά η ιδέα να μεταναστεύσεις, όταν δεν βρίσκεις δουλειά στην χώρα σου. Αυτή ήταν η μόνη λύση για την στιγμή εκείνη.*

Κώδικας: **ανεργία**

4.3.5.3 Η αναζήτηση κοινών θεμάτων στους αρχικούς κωδικούς

Στο στάδιο αυτό, ήταν σημαντικό να νοηματοδοτήσω, να κατανοήσω, να συνδέσω, να περιγράψω και στο τέλος να εξάγω κάποια συμπεράσματα σε σχέση με τα δεδομένα από τις συνεντεύξεις. Η προσοχή μου επικεντρώθηκε στην αναζήτηση πιθανών θεμάτων ή υποθεμάτων που προέκυψαν από τα δεδομένα. Οι Braun & Clarke (2006: 82) υποστηρίζουν ότι «ένα θέμα συλλαμβάνει κάτι σημαντικό για τα δεδομένα σε σχέση με το ερευνητικό ερώτημα και αντιπροσωπεύει κάποιο επίπεδο ενός μοτίβου μέσα στις απαντήσεις ή στο νόημα εντός του σώματος των δεδομένων». Σύμφωνα με τον Langdridge (2004), τα θέματα περιέχουν ομάδες κωδικών ή κατηγοριών, σε αντίθεση με τους οποίους, όμως, είναι αναγκαίο να γίνει μια στοχαστική ερμηνεία.

Στο τέλος του προηγούμενου σταδίου είχα στην διάθεσή μου μια λίστα με κωδικούς. Συνέχισα με την ανάλυσή τους, ώστε να διαπιστώσω αν και πώς συνδυάζονταν μορφοποιώντας συγκεκριμένα θέματα. Έπειτα, για την οργάνωση των κοινών κωδικών, έκανα αυτό που οι Braun και Clarke (2006: 94) προτείνουν, δηλαδή την αναγραφή της ονομασίας του κάθε κώδικα σε ένα χαρτί και την τοποθέτησή τους αντίστοιχα σε στήλη θεμάτων.

4.3.5.4 Η αναθεώρηση θεμάτων με αναφορά στο σύνολο των δεδομένων

Το στάδιο αυτό ξεκινά με την επανεξέταση του συνόλου των πιθανών θεμάτων που έχει διαμορφωθεί στο τρίτο στάδιο. Οι Braun & Clarke (2006: 96) συγκρίνουν τη συγκεκριμένη διαδικασία με αυτή της επιμέλειας ενός κειμένου, όπου είναι συνήθως αναγκαίο να γίνει η

επεξεργασία των προτάσεων και παραγράφων για όσες φορές χρειαστεί, ώστε να είμαστε βέβαιοι ότι έχουν αναλυθεί όλα τα πιθανά θέματα. Ο Patton (1990) προτείνει δυο βασικά κριτήρια για την εξέταση των θεματικών κατηγοριών, την εσωτερική ομοιογένεια και την εξωτερική ετερογένεια. Σύμφωνα με αυτά τα κριτήρια, ο ερευνητής πρέπει να προσέχει ώστε τα δεδομένα εντός των θεμάτων να παρουσιάζουν συνοχή μεταξύ τους και τα θέματα να είναι ευκρινώς διαχωρισμένα μεταξύ τους.

Η ανάλυση εδώ στηρίζεται σε δύο επίπεδα επανεξέτασης και βελτίωσης των θεμάτων. Το πρώτο επίπεδο περιλαμβάνει την αναθεώρηση στο επίπεδο των κωδικοποιημένων δεδομένων, το δεύτερο μια παρόμοια διαδικασία, αλλά σε σχέση με το σύνολο των δεδομένων.

Στο πρώτο επίπεδο, καθώς διάβαζα τα αποσπάσματα για κάθε θέμα, εξέτασα αν αυτά σχημάτιζαν ένα συνεκτικό μοτίβο ή όχι. Στην περίπτωση που το συνεκτικό πρότυπο δεν σχηματιζόταν, τότε έπρεπε να ελέγξω εάν το θέμα ήταν από μόνο του προβληματικό ή αν κάποια από τα αποσπάσματα δε συνδέονταν νοηματικά με το θέμα. Συνεπώς, θα έπρεπε να αναθεωρηθεί.

Μετά από τη διαμόρφωση ενός θεματικού χάρτη, όπου τα υπό εξέταση θέματα συμπεριελάμβαναν σχεδόν όλα τα κωδικοποιημένα δεδομένα, προχώρησα στο δεύτερο επίπεδο της ανάλυσης που περιλαμβάνει την αναθεώρηση στο επίπεδο των κωδικοποιημένων δεδομένων σε σχέση με το σύνολο τους. Δηλαδή, συνέχισα με την αξιολόγηση των θεμάτων, ελέγχοντας αν είχαν νοηματική συνοχή με το λοιπό ερευνητικό υλικό. Στην περίπτωση που παρατηρούσα νοηματικές διαφορές, η αναθεώρηση ήταν πλέον αναγκαία.

4.3.5.5 Ο προσδιορισμός και η ονομασία των θεμάτων

Για την ονομασία και τον προσδιορισμό του κάθε θέματος ήταν επιβεβλημένο να κάνω μια λεπτομερή ανάλυση, να ελέγξω για την ύπαρξη τυχόν υποθεμάτων και να διερωτηθώ σχετικά με: 1) Τι ιστορία μου διηγείται το κάθε θέμα και 2) πώς αυτό το θέμα εντάσσεται

στο πλαίσιο της ευρύτερης, διαμορφωμένης από τα δικά τους λόγια, ιστορίας των παλιννοστούντων. Επίσης, προχώρησα την ανάλυση με βάση τη λίστα των θεμάτων σε ένα εννοιολογικό ή ερμηνευτικό επίπεδο, θέτοντας στον εαυτό μου τα ακόλουθα ερωτήματα: «Τι σημαίνει αυτό το θέμα; Ποιες είναι οι παραδοχές στις οποίες βασίζεται το ζήτημα/φαινόμενο; Ποιες είναι οι συνεπαγωγές/επιπτώσεις αυτού του θέματος; Ποιές συνθήκες μπορεί να συντέλεσαν στη δημιουργία του; Γιατί οι άνθρωποι μιλούν για το συγκεκριμένο θέμα με το συγκεκριμένο τρόπο (και όχι με κάποιον άλλο);» (Braun & Clarke 2006: 94).

Στο τέλος αυτού του σταδίου, ήμουν πλέον σε θέση να κάνω αυτό που οι Braun & Clarke (2006, 2013, 2014) προτείνουν, δηλαδή την περιγραφή του σκοπού και του περιεχομένου κάθε θέματος σε δύο προτάσεις.

4.3.5.6 Η παραγωγή/συγγραφή της ερευνητικής αναφοράς

Το έκτο στάδιο περιλαμβάνει τη συγγραφή των ευρημάτων, η οποία παρουσιάζεται αναλυτικά στα επιμέρους κεφάλαια. Επιχείρησα να αφηγηθώ την ιστορία των παλιννοστούντων, όπως αυτή διαμορφώνεται από τις αντιλήψεις, τις απόψεις και τις στάσεις τους.

Για την συγγραφή της ερευνητικής αναφοράς χρησιμοποίησα το συνδυασμό των δεδομένων εντός εισαγωγικών και της αναλυτικής αφήγησης (Braun και Clarke 2013).

Κεφάλαιο πέμπτο: Βιώματα παλιννοστούντων στην χώρα υποδοχής

5.1 Συνθήκες μετακίνησης από την Αλβανία στην Ελλάδα: Αίτια μετανάστευσης

Στην έρευνά μου, η μετακίνηση των παλιννοστούντων προς την Ελλάδα πραγματοποιήθηκε σε δυο κύριες χρονικές περιόδους²⁰. Η πρώτη περίοδος αφορά στα χρόνια αμέσως μετά την κατάρρευση του μονοκομματικού πολιτικού συστήματος το 1990 και της μετάβασης σε πολυκομματικό σύστημα. Την περίοδο αυτή άνοιξαν τα σύνορα για πρώτη φορά στην μεταπολεμική ιστορία της Αλβανίας. Η πλειονότητα των παλιννοστούντων (24 παλιννοστούντες) μετανάστευσαν κατά την περίοδο αυτή. Η δεύτερη σχετίζεται με την αποτυχία των πυραμδικών σχημάτων το 1997, που προκάλεσε μεγάλες λαϊκές εξεγέρσεις και βίαιες συγκρούσεις, ειδικά σε κάποιες περιοχές της Νότιας Αλβανίας. Το χάος που ακολούθησε αποτέλεσε κίνητρο για οκτώ παλιννοστούντες να εγκαταλείψουν τη χώρα με τη σκέψη να μην επιστρέψουν ποτέ. Υπάρχει και μια τρίτη χρονική περίοδος, όχι τόσο σημαντική όσο οι δυο πρώτες όσον αφορά στον αριθμό των μεταναστών, που εκτείνεται μετά το 1998. Πέντε παλιννοστούντες μετανάστευσαν κατά την περίοδο αυτή.

Οι λόγοι που ώθησαν τους Αλβανούς να μεταναστεύσουν σε μια άλλη χώρα είναι κυρίως οικονομικής φύσεως. Άλλοι παράγοντες, όπως ασφάλεια, περιέργεια, οικογενειακοί και επαγγελματικοί λόγοι, είναι συμπληρωματικοί, αλλά εξίσου σημαντικοί.

Η απόφαση να μεταναστεύσουν ήταν αποτέλεσμα συνδυασμού παραγόντων που τους ώθησαν έξω από την χώρα προέλευσης, όπως είναι η φτώχεια, η ανεργία ως συνέπειες της κατάρρευσης του κομμουνιστικού συστήματος, οι πολιτικές αναταραχές του 1997, και

²⁰ Ο Pastore (1998) προτείνει τη διαίρεση της σύγχρονης αλβανικής μετανάστευσης σε τέσσερις φάσεις: Η πρώτη είναι η φάση της «μετανάστευσης της διαμαρτυρίας» μετά το άνοιγμα των συνόρων το 1990. Η δεύτερη, η ανεξέλεγκτη μετανάστευση, σχετίζεται με το μαζικό κύμα των μεταναστών με προορισμό κυρίως την Ελλάδα και την Ιταλία κατά τη διετία 1990-1991. Η τρίτη, η «λογική» μετανάστευση, χαρακτηρίζεται από την απουσία αρχικού ενθουσιασμού των Αλβανών για να μεταναστεύσουν (1993-1996), ενώ η τέταρτη συνδέεται με τα γεγονότα που ακολούθησαν την κατάρρευση των πυραμίδων το 1997. Αυτή η τελευταία φάση χαρακτηρίζεται ως ακούσια και βίαιη μετανάστευση.

παραγόντων έλξης στη χώρα υποδοχής, δηλαδή η ελευθερία, η οικονομική ανάπτυξη, οι ευκαιρίες απασχόλησης, οι καλύτερες συνθήκες ζωής, οι σπουδές, η απόκτηση νέων γνώσεων και δεξιοτήτων, η περιέργεια για έναν καινούργιο κόσμο και η οικογενειακή επανένωση. Συνεπώς, η μετανάστευσή τους επηρεάζεται από τις συνθήκες στη χώρα προέλευσης και στη χώρα υποδοχής.

5.1.1 Η πρώτη μεγάλη φυγή των Αλβανών: Η κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος

Το 1989 ο Ραμίζ Αλία, ο οποίος είχε αναλάβει την ηγεσία του Κόμματος μετά το θάνατο του Ενβέρ Χότζα, υπέγραψε τη συμφωνία του Ελσίνκι για το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτό αποτέλεσε την αρχή της μετακομμουνιστικής περιόδου, η οποία χαρακτηρίστηκε από διάφορες μεταρρυθμίσεις στον πολιτικό και οικονομικό τομέα της χώρας. Ο πολιτικός πλουραλισμός σήμανε ελευθερία λόγου και μετακίνησης. Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις προκάλεσαν αρχικά ανεργία και μεγαλύτερη φτώχεια. Έτσι, το 1991 δεκάδες χιλιάδες Αλβανοί έφυγαν αναζητώντας την τύχη τους κυρίως στην Ιταλία και την Ελλάδα (Baldwin – Edwards 2004). Εκτός από τους συνήθεις λόγους, ήτοι ανεργία και φτώχεια, η επιθυμία για να εξερευνήσουν μια διαφορετική πραγματικότητα από αυτή που είχαν βιώσει στην κομμουνιστική Αλβανία αποτέλεσε για πολλούς βασικό κίνητρο για μετανάστευση.

5.1.1.1 Η περιέργεια για το δυτικό κόσμο: «Όλοι ήθελαν να φύγουν!»

Στις αφηγήσεις ορισμένων παλιννοστούντων η εποχή αυτή παρουσιάζεται ως μια εποχή που, όπως τονίζει ο Νικόλας, 43 χρονών, κτηνίατρος στο επάγγελμα:

Όλοι από 20 μέχρι 50 χρονών ήθελαν να φύγουν. Στο μυαλό μας είχαμε μόνο τη σκέψη να φύγουμε, να φύγουμε! Εγώ δεν έφυγα επειδή δεν είχα να φάω. Απλώς ήταν αυτό το αίσθημα του να φύγουμε, να φύγουμε [που με ώθησε]. ...[Ήταν] η περιέργεια! Ήθελα να δω πως ήταν εκεί έξω. Για μας ήταν κάτι το απαγορευμένο, ... αυτό που υπήρχε πέρα από το δικό μας κόσμο.

Ο Έντι, 45 χρονών, ο οποίος ήταν αστυνομικός πριν μεταναστεύσει, την περιγράφει ως εξής:

Είχε αρχίσει το καζάνι να βράζει. [Γίνονταν] πολλές αναταραχές και οι άνθρωποι ήθελαν να αποδράσουν. ... Δεν μπορούσαμε να σταματήσουμε τους ανθρώπους που ήθελαν να μουν στα καράβια.

Ο Αιμίλιο, 35 χρονών, ο οποίος ήταν μόλις 14 χρονών την εποχή εκείνη, τονίζει:

Άνοιξαν τα σύνορα και όλοι οι άνθρωποι το μόνο που επιθυμούσαν ήταν να φύγουν. Στεκόμουν στο λιμάνι της πόλης μου [Αυλώνα] και έβλεπα τους ανθρώπους που έκαναν ό,τι μπορούσαν για να ανέβουν στα πλοία με προορισμό την Ιταλία. Έβλεπα άντρες και γυναίκες με παιδιά που πάλευαν να μουν μέσα. ... [Κάποιοι] ήταν κρεμασμένοι στα πλαϊνά του πλοίου. Και μέσα μου έβραζε η επιθυμία να πάω και εγώ μαζί τους.

Στις παραπάνω αφηγήσεις η επιθυμία των Αλβανών να αφήσουν τη χώρα τους και να μεταναστεύσουν μετά την αλλαγή του πολιτικού συστήματος εξηγείται με βάση την εξιδανικευμένη εικόνα για την Δύση που είχε δημιουργηθεί στους Αλβανούς από τα προγράμματα ξένων τηλεοπτικών καναλιών που παρακολουθούσαν κρυφά. Οι άνθρωποι είχαν φτιάξει εξωτερικές κεραίες για να πιάσουν σήμα ξένων τηλεοπτικών καναλιών, κυρίως ιταλικών, πολύ πριν πέσει το σύστημα. Από την παρακολούθηση των ξένων εκπομπών οι Αλβανοί είχαν δημιουργήσει την εντύπωση ότι στη Δύση «η θάλασσα έχει γίνει γιαούρτι», όπως λέει χαρακτηριστικά ο Νικόλας, με την έννοια ότι εκεί θα μπορούσαν να γίνουν πλούσιοι άμεσα και χωρίς πολύ κόπο, και να απολαύσουν μια ονειρεμένη ζωή.²¹ Την ίδια εντύπωση είχε και ο Αιμίλιο, ο οποίος προσθέτει χαμογελώντας ειρωνικά:

Ωχ, περίμενα ότι θα βρω τους δρόμους γεμάτους με χρήματα, ... ότι θα έκανα γρήγορο χρήμα και θα γινόμουν πολύ πλούσιος.

Η πεποίθηση ότι στη Δύση θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν γρήγορα μια πολυτελή ζωή αποτελεί κίνητρο για τους Αλβανούς να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό. Το ειρωνικό

²¹ Όπως σημειώνει ο Μαί (2004: 7), ο λόγος που οι Αλβανοί παρακολουθούσαν τα ξένα κανάλια «ήταν η αναζήτηση κάτι καινούργιου ... και η ομορφιά, η διασκέδαση και η αφθονία».

χαμόγελο του Αιμίλιου δείχνει τη διαφορετική πραγματικότητα που τους αποκαλύφθηκε κατά την μετάβασή τους στην Ελλάδα. Η απογοήτευση και η μετάνοια για την μετανάστευση, ειδικά σε μια πολύ νεαρή ηλικία, ακούγεται επίσης στα λόγια του Τάνι, 41 χρονών.

Φοιτούσα σε τεχνικό λύκειο και ζούσα με τους γονείς μου και την αδερφή μου στο Μπεράτι. Ο πατέρας μου ήταν αξιωματικός, η μαμά μου δασκάλα. Είχαν επιστρέψει τα δύο ξαδέρφια μου από την Ελλάδα και συζητούσαμε μαζί τους στο σπίτι μου. Ακούγοντας τα λόγια τους ότι εκεί υπήρχε ανάπτυξη, σκέφτηκα να φύγω. ... Οι γονείς μου ξαφνιάστηκαν όταν με άκουσαν που είπα στα ξαδέρφια μου ότι θα έφευγα μαζί τους. Αυτοί δεν μπορούσαν να καταλάβουν γιατί έπρεπε να φύγω. Εμείς δεν είχαμε οικονομική ανάγκη. ... Έτσι τον Αύγουστο του 1991 χωρίς να τελειώσω το λύκειο φύγαμε. Ήμουν καλός μαθητής και μάλλον θα είχα μπει στο πανεπιστήμιο. Εμείς [η γενιά του] δε γνωρίζαμε τι ήταν η μετανάστευση. ... Όποιος [από] όσους δεν έχουν μεταναστεύσει ποτέ] νομίζει ότι γνωρίζει τι σημαίνει ακριβώς αυτή η λέξη, πιστεύω ότι λέει ψέματα. Εγώ ζούσα με τα όνειρα που είχα κάνει, βλέποντας κρυφά τα ξένα τηλεοπτικά προγράμματα.

Η απογοήτευση γίνεται επίσης φανερή όταν τους ζήτησα να μου μιλήσουν για τις αρχικές τους εμπειρίες στην Ελλάδα. Η εξιδανικευμένη εικόνα που είχαν για τη Δύση ανατρέπεται όταν έρχονται αντιμέτωποι με θέματα απόρριψης και στιγματισμού κατά την προσαρμογή τους στην ελληνική κοινωνία. Η εικόνα που τα τηλεοπτικά κανάλια είχαν δημιουργήσει ήταν ψευδής και δεν αντιστοιχούσε καθόλου με την πραγματικότητα.

5.1.1.2 Ελευθερία

Η κατάρρευση του πολιτικού συστήματος έδωσε τη δυνατότητα στους Αλβανούς να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό. Αν και αρχικά η μετανάστευση θεωρήθηκε ως θετική λύση στα άμεσα προβλήματα όλων, το κόστος της ήταν πολύ υψηλό, ειδικά για όσους αναγκάστηκαν να κάνουν ανειδίκευτες δουλειές, μη σχετιζόμενες με την προηγούμενη εργασιακή εμπειρία τους στη χώρα προέλευσης. Για τον Ντριτάν, 45 χρονών, η Αλβανία ήταν καταραμένη χώρα. Με αυτό τον χαρακτηρισμό ήθελε να δείξει την απέχθειά του για

την πολιτική απομόνωσης που ακολούθησε το κομμουνιστικό καθεστώς, κόβοντας σχέσεις και επαφή όχι μόνο με τις καπιταλιστικές χώρες αλλά και με πολλές σοσιαλιστικές.²²

Εγώ ήμουν αποθηκάριος ... στους Αγίους Σαράντα και ... δεν είχα οικονομική ανάγκη να φύγω. Μια ζωή παρακολουθούσα την ελληνική τηλεόραση και έλεγα στον εαυτό μου καλύτερα σκουπιδιάρης και ελεύθερος εκεί παρά σ' αυτή την καταραμένη χώρα.

Ελευθερία για τον Ντρίταν και άλλους παλιννοστούντες σημαίνει απελευθέρωση από τον συνεχή έλεγχο και επιτήρηση, απελευθέρωση από τιμωρίες και εξορίες.

Τα πρώτα χρόνια οι γονείς με μεγάλωσαν στο Βορρά της Αλβανίας ... [Εκεί είχε] εξοριστεί η οικογένειά μου, διότι ο πατέρας μου ήταν Έλληνας και δύο θείοι της μητέρας μου είχαν περάσει [ενν. δραπετεύσει] το 60' τα σύνορα στην Ελλάδα. Ήταν η πρακτική του καθεστώτος να μας στέλνει όσο πιο μακριά από τα σύνορα με την Ελλάδα και τις οικογένειές μας. (Ινα, 40 χρονών)

Τότε εμείς δεν μπορούσαμε να μιλήσουμε κατά του καθεστώτος ούτε καν μέσα στο σπίτι, διότι φοβόμασταν μήπως ξέφυγε στα παιδιά μας [καμιά λέξη έξω] και μας φυλάκιζαν όλους και μας έστελναν στο άγνωστο. (Σωτήρης, 73 χρονών)

Η Ενκέλα, 41 χρονών, επισημαίνει πως για τους Αλβανούς η μετανάστευση είναι το κλειδί για μια νέα αρχή χωρίς έλεγχο, επιτήρηση και εντολές.

Οι άνθρωποι ήταν φοβισμένοι να εκφράζονται ελεύθερα και οι πράξεις τους ήταν ελεγχόμενες. Δεν μιλούσαν άνετα ούτε μέσα στην οικογένειά τους. Είχαν φόβο γιατί επιτηρούνταν. Με την κατάρρευση όλα άρχισαν να αλλάζουν. Οι άνθρωποι συμπεριφέρονταν σαν να είχαν αποδράσει από τη φυλακή, τις αλυσίδες της μακρόχρονης δικτατορίας, και αναζητούσαν την ελευθερία έξω από την Αλβανία.

²² Σύμφωνα με τους King, Iosifides & Myrivili (1998: 161), η Αλβανία ήταν το πιο απομονωμένο κράτος στην Ευρώπη και πιθανώς σε ολόκληρο τον κόσμο.

Φεύγοντας από τη χώρα οι Αλβανοί πίστευαν ότι θα μπορούσαν να βρουν τον εαυτό τους. Η νέα αρχή θα μπορούσε να οδηγήσει στη μελλοντική τους αυτοπραγμάτωση (Mai 2002).

5.1.1.3 Η ανεργία και η φτώχεια

Πολλοί παλιννοστούντες συνδέουν την απόφαση να μεταναστεύσουν με την οικονομική κατάσταση που επικράτησε μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού συστήματος. Σύμφωνα με την Τάσα, 42 χρονών, εκείνη την εποχή έκλεισαν πολλά εργοστάσια και ιδρύματα, με αποτέλεσμα πολλοί Αλβανοί να βρεθούν άνεργοι και χωρίς ελπίδα.

Το πρώτο κύμα των Αλβανών [μεταναστών] συνδέεται με τα προξενεία. ... Αυτοί ήταν πολιτικοί μετανάστες. Όμως μετά τον κομματικό πλουραλισμό το 1991, μπορούμε να μιλάμε για οικονομικούς μετανάστες. Βλέποντας την οικονομική δυσχέρεια ... πολλοί άνθρωποι ... αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Αλβανία.

Η μετανάστευση των Αλβανών οφείλεται κατά κύριο λόγο στη φτώχεια, στην ανεργία και στην υπανάπτυξη που υπήρχε την εποχή εκείνη στη χώρα τους²³ και, ταυτόχρονα, στις ευκαιρίες απασχόλησης που πρόσφερε η χώρα υποδοχής. Ο Τομ, 41 χρονών, και ο Φλαμούρ, 45 χρονών, πήραν την απόφαση για να φύγουν από την Αλβανία λόγω της ανεργίας.

Δεν είχαμε τι να κάνουμε εδώ. Δουλειά δεν είχαμε, τα χρήματα τελείωσαν και η καλύτερη λύση ήταν η μετανάστευση στην Ελλάδα. Εκεί θα βρίσκαμε μια δουλειά. (Τόμ)

Το 1992 αναγκάστηκα να φύγω γιατί έμεινα να άνεργος. Δούλευα στην κοοπερατίβα, που όμως διαλύθηκε μετά την πτώση [του καθεστώτος]. Η γυναίκα μου ήταν και αυτή άνεργη. Αναγκάστηκα να φύγω χωρίς χαρτιά, χωρίς τίποτα, [περνώντας] από τα βουνά. (Φλαμούρ)

Η συγκριτικά δυσχερής οικονομική θέση της οικογένειάς του στην κοινότητα επηρέασε τον Καστριότ, 45 χρονών, στη λήψη της απόφασης για μετανάστευση.

²³ Μια έρευνα για τους Αλβανούς μετανάστες στην Ελλάδα και την Ιταλία έδειξε ότι το 91% των συμμετεχόντων δήλωσαν ότι στην απόφαση για μετανάστευση κύριο λόγο έπαιξε η οικονομική τους δυσχέρεια (UNDP 2000: 38).

Ημασταν πολύ φτωχοί. Οι φτωχότεροι στο χωριό. ... Εγώ ήμουν ο μεγαλύτερος από τα αδέρφια και όλο το βάρος έπεφτε πάνω μου. Οι γονείς μου ήταν άρρωστοι και δεν δούλευαν. Μόνο εγώ δούλευα ως θυρωρός [σε σχολείο], όμως δεν μας έφταναν και έπρεπε να κάνω κάτι. Η μεγάλη φτώχεια ήταν που με έσπρωξε να φύγω. Δεν είχα άλλη επιλογή. Έπρεπε να φύγω και να στείλω κάποια χρήματα στα αδέρφια μου για να χτίσουν ένα καλό σπίτι και να ανοίξουν κάποιο μαγαζί.

Αν και η απόφαση του Καστριότ φαίνεται να είναι ατομική επιλογή, γίνεται ωστόσο σε συνεννόηση με τα άλλα μέλη της οικογένειας και, σύμφωνα με τους Stark & Levhari (1982), αποτελεί μια οικογενειακή στρατηγική. Ο μετανάστης και τα άλλα μέλη της οικογένειας δρουν συλλογικά για να αυξήσουν το εισόδημά τους. Αυτό σημαίνει ότι αν και ο μετανάστης ζει και δουλεύει στο εξωτερικό, συνεχίζει να είναι μέλος της οικογένειάς του στην Αλβανία (Saltmarshe 2001: 77).

Παρομοίως, ο Παύλος, 50 χρονών, αναφέρει πως τα χρήματα που έπαιρνε ως αγρότης δεν ήταν αρκετά για τη συντήρηση της οικογένειάς του και έφυγε από τη χώρα με την ιδέα να στέλνει χρήματα στην σύζυγό του, η οποία θα τα χρησιμοποιούσε για την αγορά αγροτικών εργαλείων. Όπως και ο Καστριότ, ο Παύλος είχε ορίσει εκ των προτέρων τους μελλοντικούς του στόχους.

Εγώ ζούσα με την μητέρα μου, την γυναίκα και τα παιδιά μου. Απασχολούμασταν με την αγροτική παραγωγή, όμως τα κέρδη ήταν λίγα. Αναγκάστηκα να φύγω και να αφήσω την γυναίκα μου να καλλιεργεί τη γη. Θα της έστελνα χρήματα για να αγοράσει κάποια εργαλεία που χρειαζόμασταν ... για την αύξηση της παραγωγής. Για μια καλύτερη ζωή έφυγα, για μένα και γι' αυτούς.

Λίγοι παλιννοστούντες ανέφεραν την ανεργία ως τον κύριο λόγο μετανάστευσης μετά το 1998. Η Άννα, 26 χρονών, μαζί με τον άντρα της αφηγείται πως αυτή και ο άντρας της αναγκάστηκαν να μετανάστευσαν στην Ελλάδα, ο άντρας της για την δεύτερη φορά, εξαιτίας της ανεργίας που υπήρχε στην Αλβανία.

Πριν φύγω στην Ελλάδα δούλευα σε ένα εργοστάσιο υποδημάτων. Μετά παντρεύτηκα και σταμάτησα να δουλεύω. Ο άντρας μου ήταν στην Ελλάδα, όμως χωρίς χαρτιά, και γύρισε ...

Ζούσαμε μαζί με τους γονείς του και τα αδέρφια του. Προσπάθησε να βρει κάτι εδώ όμως ήταν αδύνατο. Και οι δύο χωρίς δουλειά. Δεν θα μπορούσαμε να συνεχίζουμε έτσι και φύγαμε μαζί στην Ελλάδα.

5.1.2 Η δεύτερη μεγάλη φυγή των Αλβανών: Η κατάρρευση των πυραμιδικών σχημάτων

Η κατάρρευση των πυραμιδικών εταιρειών το 1997 και το χάος που ακολούθησε προκάλεσε το δεύτερο μαζικό κύμα μετανάστευσης των Αλβανών πολιτών. Μερικοί παλιννοστούντες αναφέρουν ότι η μετανάστευση σε μια άλλη χώρα ήταν αναπόφευκτη. Μέχρι πριν την κατάρρευση η οικονομική κατάσταση της χώρας ήταν σχετικά σταθερή και ανοδική. Όμως τα γεγονότα που ακολούθησαν απέδειξαν ότι έλλειπε ουσιαστικά η πολιτική και οικονομική σταθερότητα. Η Λούλε, 39 χρονών, μετανάστευσε στην Ελλάδα το 1997, ακριβώς εξαιτίας των πολιτικών αναταραχών. Όπως αποφαινεται, κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου ήταν η αναρχία.

Εμείς είχαμε δική μας επιχείρηση στους Αγίους Σαράντα. Είχαμε ένα κατάστημα με ρούχα που πήγαινε πολύ καλά μέχρι το 1997. Μετά άρχισε η πολιτική αναταραχή και δεν ήταν ασφαλές για μας να μείνουμε στην Αλβανία. Τα πάντα κατέρρευσαν. Οι άνθρωποι είχαν πάρει όπλα στα χέρια τους. Σκέτη αναρχία.

Ο Πιέρ, 39 χρονών, προσθέτει ότι ο φόβος απώλειας της ζωής ήταν ο κύριος παράγοντας που τον ώθησε να φύγει μαζί με την οικογένειά του από την Αλβανία.

Το 1997 ... ο καθένας έψαχνε τρόπους διαφυγής, διότι η χώρα βρισκόταν υπό καταστροφή. ... [Δ]εν υπήρχε ασφάλεια για τη ζωή. ... Αποφάσισα να παντρευτώ το 1997, έτσι μες στις σφαίρες των καλάσνικωφ. Μετά αποφασίσαμε με την γυναίκα μου να φύγουμε, χωρίς να ξέρουμε τη γλώσσα.

Η πεποίθηση ότι στην Αλβανία δεν θα υπάρχει μέλλον, ότι τα πράγματα δεν θα καλυπτερεύαν ποτέ, καθιστά τον κύριο παράγοντα εγκατάλειψης της χώρας για την Ελίντα, 37 χρονών, και την οικογένειά της.

Χαώδης κατάσταση. Εγκατέλειψα τη δουλειά μου γιατί δεν ήταν ασφαλές να περπατάς στους δρόμους. Οι άνθρωποι κυκλοφορούσαν οπλισμένοι και έκλεβαν. Τα πάντα είχαν καταρρεύσει. Αυτό μας έκανε να δούμε με απαισιοδοξία το μέλλον μας στην Αλβανία και να φύγουμε.

Δεν είναι λίγες οι φορές που οι παλιννοστούντες χρησιμοποιούν τη φράση ‘εμφύλιος πόλεμος’ για να περιγράψουν την κατάσταση. Λόγω αυτού του εμφύλιου πολέμου η Σίλβα, 45 χρονών, και ο Άρης, 42 χρονών, έχασαν τις δουλειές τους και έπρεπε αναγκαστικά να βρουν μια διέξοδο. Η άμεση λύση ήταν η εγκατάλειψη της χώρας.

Το 1997 λόγω του πολέμου έχασα την δουλειά μου και δεν ήμασταν ασφαλές. Οικονομικά είχαμε καταστραφεί. Έπρεπε να φύγουμε, να πάμε κάπου για να βρούμε την ισορροπία μας. (Άρης)

Πριν τον πόλεμο ήμασταν πολύ καλά. Όμως μετά τις ταραχές δεν μπόρεσα να δουλέψω, ούτε ο άντρας μου. Οικονομικά είχαμε καταστραφεί ... και ήταν επικίνδυνο να συνεχίζουμε να μένουμε εδώ [Αλβανία]. (Σίλβα)

5.1.3 Η φυγή για άλλους λόγους

Εκτός των οικονομικών παραγόντων, όπως η ανεργία ή η φτώχεια, της περιέργειας, του φόβου για τη ζωή, κλπ., υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν την απόφαση για μετανάστευση. Η επιθυμία απόκτησης πείρας, οι σπουδές και η οικογενειακή επανένωση αποτελούν επιπρόσθετα αίτια που επιδρούν στην απόφαση μετανάστευσης ορισμένων παλιννοστούντων.

5.1.3.1 Η απόκτηση επαγγελματικής πείρας και οι σπουδές

Η απόκτηση πείρας και η δυνατότητα σύναψης συνεργασίας με έναν ξένο επιχειρηματία, είναι το κίνητρο που ώθησε τον Τέλη, 43 χρονών, να μεταναστεύσει.

Το 1997 είχα ως σκοπό να πάω στο εξωτερικό για να δω πως λειτουργούσαν τα πράγματα. Βλέποντας ότι στην Αλβανία όλα ήταν ανοργάνωτα και θέλοντας να συνάψω συνεργασία με Έλληνα επιχειρηματία αποφάσισα να πάω στην Ελλάδα και να δω τα πράγματα από κοντά. Αυτή ήταν η ιδέα μου.

Όσον αφορά στις σπουδές, μόνο τρεις παλιννοστούντες (ένας άντρας και δυο γυναίκες) πήγαν στην Ελλάδα για να σπουδάσουν στα πανεπιστήμια. Ο Αιμίλιο υπογραμμίζει την επιρροή της οικογένειάς του στην απόφαση για μετανάστευση. Μετά από έντονες συζητήσεις στην οικογένεια αποφάσισε να πάει στην Ελλάδα για σπουδές όταν αποφοιτήσει από το λύκειο στην Αλβανία.

Ήταν η περίοδος που θα έμπαινα στο λύκειο. ... Όλοι στην οικογένεια ήθελαν να συνεχίζω το σχολείο, αλλά εκείνη την περίοδο άνοιξαν τα σύνορα και όλοι οι άνθρωποι το μόνο που επιθυμούσαν ήταν να φύγουν. [Το ίδιο κι εγώ]. Οι γονείς μου και τα αδέρφια μου προσπάθησαν πολύ να μου αλλάξουν γνώμη και να με πείσουν ότι το καλύτερο ήταν να τελειώσω πρώτα το λύκειο και μετά να πάω στο εξωτερικό για σπουδές. Έτσι έκανα. Όταν τελείωσα το λύκειο πήγα στην Ελλάδα, στον αδελφό μου, και προσπάθησα να βρω τρόπο να μπω στο πανεπιστήμιο.

Και για την Ίνα, η οποία είχε ελληνική καταγωγή, η επιθυμία της για μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό την ώθησε να φύγει από την Αλβανία.

Τελείωσα τις σπουδές μου στη φιλολογία στο Ινστιτούτο του Αργυροκάστρου. Επειδή δούλευα στο Ελληνικό Προξενείο ως γραμματέας τους ζήτησα να με βοηθήσουν να κάνω μεταπτυχιακά στην Ελλάδα. Το 1994 ξεκίνησα τις μεταπτυχιακές σπουδές μου στο τμήμα γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας.

Η Νέλα, 38 χρονών, πήγε στην Ελλάδα για σπουδές, αλλά σε αντίθεση με τις παραπάνω περιπτώσεις, δεν κατάφερε να μπει στο πανεπιστήμιο λόγω προβλημάτων με τα χαρτιά της.

Μετά το λύκειο σκέφτηκα να πάω στα Τίρανα για σπουδές. Ο πατέρας μου επέμεινε να πάω στην Ελλάδα [ήταν το 1997]. Μέσω ενός γνωστού μας προετοίμασα τα χαρτιά για να πάω να παίξω μπάσκετ σε μια ομάδα στην Αθήνα. Πήγα στην Αθήνα με την ιδέα να παίζω μπάσκετ [μιας και έπαιζα επαγγελματικά με την ομάδα του Αργυροκάστρου] και να συνεχίσω τις σπουδές στην Εθνική Ακαδημία Σωματικής Αγωγής. Έκανα τα χαρτιά [για να μπω σε ελληνική ομάδα], αλλά έκανα το λάθος να τα ξεκινήσω μέσω μιας ιδιωτικής εταιρείας, δεν πήγα στις δημόσιες υπηρεσίες [και δεν μπόρεσα να τα βγάλω].

5.1.3.2 Η οικογενειακή επανένωση

Η αλβανική μετανάστευση προς την Ελλάδα είναι μια κίνηση προσανατολισμένη στην οικογενειακή επανένωση και δεν σχετίζεται με τον τύπο της έμφυλης μετανάστευσης που συνήθως χαρακτηρίζει τις σύγχρονες μεταναστεύσεις (Anthias & Lazaridis 2000, Παπαγεωργίου 2011). Στην έρευνά μου ήταν αρκετές οι περιπτώσεις όπου ο σύζυγος έφυγε πρώτος και μετά ακολούθησαν η γυναίκα με τα παιδιά. Αυτό συνέβη για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος σχετίζεται με το κόστος του ταξιδιού και της ζωής στην Ελλάδα. Όπως σημειώνει και ο Mincer (1978), αρχικά μεταναστεύει ένα από τα μέλη της οικογένειας, συνήθως ο άνδρας, και όταν βρει δουλειά με αρκετά καλές αποδοχές ώστε να μπορεί να συντηρήσει και τα άλλα μέλη της οικογένειας, τότε μεταναστεύουν και αυτά. Ο δεύτερος λόγος ήταν η παραδοσιακή διάκριση του ρόλου των φύλων στην αλβανική κοινωνία, όπου ο άνδρας δουλεύει και βγάζει τα προς το ζην, ενώ η γυναίκα φροντίζει και μεγαλώνει τα παιδιά (Vathi 2015: 91).²⁴

²⁴ Ο άντρας έπαιρνε αποφάσεις που αφορούσαν όλη την οικογένεια, χωρίς την έγκριση της γυναίκας του, καθήκον της οποίας ήταν μόνο η φροντίδα των μελών της οικογένειας. Σε κάποιες περιπτώσεις έπρεπε και να βοηθήσει τον άνδρα στην καλλιέργεια της γης (Tirta 2006: 237-238). Παρόλο που κατά την εποχή του κομμουνισμού έγιναν σημαντικές μεταρρυθμίσεις για τη θέσπιση της ισότητας των φύλων (Dojaka 1987: 108-109), η παραδοσιακή διάκριση των ρόλων του φύλου εξακολουθούσε να υπάρχει στην αλβανική κοινωνία (Nova 1972: 47-48).

Στην αφήγηση της Καίτη, 36 χρονών, φανερώνεται η αλληλεπίδραση αυτών των δύο παραγόντων στην απόφαση για να μεταναστεύσει πρώτα ο σύζυγός της και μετά από κάποιο διάστημα να ακολουθήσει και εκείνη.

Μία μέρα ο αρραβωνιαστικός μου μαζί με τον αδερφό μου έρχονται και μου λένε ότι είχαν σκεφτεί να πάνε στην Ελλάδα. ... Αφού το είχαν αποφασίσει δεν μπορούσα να κάνω διαφορετικά παρά μόνο να συμφωνήσω μαζί τους. Έφυγαν και βρήκαν δουλειά ως κατασκευαστές βενζινάδικων. [Ήταν] μια καλή δουλειά με αρκετά χρήματα. Μετά από ένα χρόνο έρχονται και μας λένε [στην ίδια και την αρραβωνιαστικιά του αδερφού της] ότι ήρθε η στιγμή για να φύγουμε μαζί τους. Ούτε που μας ρώτησαν αν θέλαμε να πάμε ή όχι. Έτσι ήμασταν μαθημένες, να υπακούμε.

Η αλβανική μετανάστευση στην Ελλάδα ήταν κυκλική, ειδικά τα πρώτα χρόνια, όπως φανερώνουν τα παρακάτω αποσπάσματα. Αυτό οφείλεται στη σχετικά μικρή γεωγραφική απόσταση μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας, στη δυνατότητα παράνομης διέλευσης των συνόρων και παραμονής στην Ελλάδα και στην ύπαρξη μελών της οικογένειας στην Αλβανία.²⁵ Στην αρχή μετανάστευσε ο άνδρας της οικογένειας. Αργότερα, όταν αυτός θεωρούσε ότι είχε φτάσει η κατάλληλη στιγμή, μετανάστευσαν και τα άλλα μέλη της οικογένειας. Σχεδόν όλες οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνά μου ανέφεραν ότι ο λόγος που μετανάστευσαν ήταν η οικογενειακή επανένωση. Πριν μεταναστεύσουν ζούσαν με τα πεθερικά τους. Αυτό φανερώνει τον παραδοσιακό χαρακτήρα της πατριαρχικής αλβανικής οικογένειας, κυρίως στις αγροτικές περιοχές. Μετά το γάμο η γυναίκα ήταν υποχρεωμένη να ακολουθήσει τον σύζυγό της, ο οποίος πολύ πιθανόν να ζούσε με τους γονείς και τα αδέρφια του. Στις περιπτώσεις που ο σύζυγος έλειπε από το σπίτι για μεγάλο χρονικό διάστημα, η γυναίκα έπρεπε να συνεχίζει να μένει με τα πεθερικά της (Dojaka 1972: 56-7).

²⁵ Το 1998 ξεκίνησε η διαδικασία νομιμοποίησης των μεταναστών στην Ελλάδα. Οι μετανάστες που διέμεναν μόνιμα στην Ελλάδα είχαν το δικαίωμα για οικογενειακή επανένωση, ασχέτως εάν οι οικογενειακοί δεσμοί δημιουργήθηκαν πριν ή μετά από την είσοδό τους στη χώρα.

Στην αρχή έφυγε ο άνδρας μου το 1991. Εγώ έμεινα πίσω στην Αλβανία με τους γονείς του. Μέχρι το 1997 αυτός πηγαينوερχόταν. Το 1997 με την κατάρρευση των πυραμίδων στην Αλβανία, ο άνδρας μου γύρισε για να με πάρει. (Μαρία, 40 χρονών)

Όταν παντρεύτηκα ήμουν 16 χρονών. Μόνο τρεις μήνες μείναμε μαζί, μετά ο Αλέκος [ο σύζυγος] πήγε στην Ελλάδα, ενώ εγώ έμεινα στο σπίτι με τους γονείς του. ... Πηγαينوερχόταν. Αυτό συνεχίστηκε για δύο χρόνια. Μετά, όταν γέννησα τον γιο μας, ήρθε και μας πήρε. (Ματίλντα, 35 χρονών)

Ορισμένες γυναίκες δεν επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν. Η Τάσα, για παράδειγμα, ήταν πολύ αντίθετη να φύγει από τη χώρα, λόγω πικρής οικογενειακής εμπειρίας με τη μετανάστευση. Η αρχική ιδέα και η τελική απόφαση ήταν του άντρα της, καλλιτέχνη στο επάγγελμα, ο οποίος ονειρευόταν να δει από κοντά τα έργα της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Στα λόγια της διακρίνεται ο φόβος εγκατάλειψης του γνώριμου κόσμου για έναν νέο, άγνωστο κόσμο.

Εγώ δεν ήθελα να μεταναστεύσουμε. Δούλευα ως δασκάλα στην Μπουλαράτ, ένα χωριό στο Αργυρόκαστρο όπου ο πληθυσμός ήταν ελληνικής καταγωγής. Ήταν ο άντρας μου που ήθελε τόσο πολύ να πάει στην Ελλάδα. Αυτός τελείωσε την Ακαδημία των Καλών Τεχνών, με ειδίκευση στην γλυπτική, και επιθυμούσε τόσο πολύ να πάει να δει την Ακρόπολη στην Αθήνα. Ήθελε να δει από κοντά αυτά που είχε μάθει και είχε δει στα βιβλία. Έφυγε το 1992, μετά την αποφοίτηση. Εγώ δεν ήθελα. Εμείς ως οικογένεια είχαμε άσχημη εμπειρία με το κουρμπέτι. Το 1930, οι θείοι του πατέρα μου έφυγαν στην Αμερική και δεν μάθαμε ποτέ τι απέγιναν. ... Οι γονείς της μάνας μου, επίσης, είχαν μεταναστεύσει στη Γαλλία. ... [θυμάμαι που] μου έλεγαν συχνά ότι τότε δεν ξέρεις τι θα σου τύχει στο κουρμπέτι. Είχα την πεποίθηση ότι το κουρμπέτι δεν ήταν για μένα, ότι δεν είμαστε τυχεροί σ' αυτό και φοβόμουν ν' αφήσω τη χώρα. Η οικογένειά μου ήταν πολύ γνωστή στην πόλη και ήμασταν πολύ καλά οικονομικά.

Η Μαρίκα, 35 χρονών, και η Σάντρα, 43 χρονών, δεν είχαν σκεφτεί ποτέ να μεταναστεύσουν. Ήταν ευχαριστημένες με τη δουλειά τους και δεν είχαν οικονομική ανάγκη να μεταναστεύσουν. Αλλά παντρεύτηκαν με μετανάστες στην Ελλάδα και αναγκάστηκαν να τους ακολουθήσουν.

Ο αρραβωνιαστικός μου έμενε στην Ελλάδα από το 1991. Εγώ ήμουν πολύ ευχαριστημένη με τη δουλειά μου. Ήμουν διευθύντρια λυκείου στους Αγίους Σαράντα. Πολύ καλή δουλειά και τα πράγματα είχαν βελτιωθεί στην Αλβανία. Ο αρραβωνιαστικός μου επέστρεψε στην πόλη μου μπας και βρει κάτι, αλλά δεν βρήκαμε τίποτα, καμία ευκαιρία για δουλειά εδώ. Άρα έπρεπε να πάω εγώ κοντά του. (Σάντρα)

Δούλενα ως δασκάλα για 5 χρόνια στη Μιρντίτα, μια πόλη στη Βόρεια Αλβανία. Μετά αρραβωνιάστηκα με κάποιον που είχε μεταναστεύσει στην Ελλάδα, χωρίς να ξέρω ότι αυτός είχε σχεδιάσει να πάω να ζήσω μαζί του στην Ελλάδα. Εμένα μου άρεσε πολύ η διδασκαλία και δεν είχα σκεφτεί να απομακρυνθώ από τους γονείς μου, από την Αλβανία. Μετά από ένα μήνα στον αρραβώνα μου ζήτησε να πάω να σφραγίσω κάποια χαρτιά στην Ελληνική Πρεσβεία στα Τίρανα [χωρίς να ξέρω ότι ήταν για οικογενειακή επανένωση]. Δεν το είχαμε συζητήσει καθόλου αυτό το θέμα και δεν ήθελα να φύγω. Αλλά ήμουν αναγκασμένη ... (Μαρίκα)

Στην περίπτωση της Μαρίκα η παραδοσιακή διάκριση του ρόλου των φύλων είναι πιο εμφανής, ενδεχομένως διότι ζούσαν στο βορά της Αλβανίας, όπου η κοινωνία είναι πιο παραδοσιακή από την υπόλοιπη χώρα. Στην περίπτωση της Σάντρα, η οποία κατάγεται από τη Νότια Αλβανία, συγκεκριμένα από τους Αγίους Σαράντα, υπάρχει μια αμοιβαία κατανόηση ανάμεσα στην ίδια και τον αρραβωνιαστικό της, ο οποίος κατέβαλε προσπάθεια για να γυρίσει κοντά της και μόνο όταν δεν τα κατάφερε αποφάσισε η Σάντρα να πάει κοντά του.

Η Κλέα, 31 χρονών, ακολούθησε τους γονείς της στην Ελλάδα. Όταν μετανάστευσαν οι γονείς έζησε με τους παππούδες στην Αλβανία για αρκετό χρονικό διάστημα, μέχρι που οι γονείς της ορθοπόδησαν οικονομικά και βρήκαν τρόπο να φέρουν αυτήν και τον αδελφό της παράνομα από τα σύνορα. Στην Ελλάδα κατάφεραν να κάνουν οικογενειακή συνένωση.

Εγώ και ο αδερφός μου μέيناμε με την γιαγιά και τον παππού. Ο μπαμπάς και η μαμά έφυγαν λόγω οικονομικής δυσχέρειας. Ο μπαμπάς ήταν ηλεκτρολόγος, η μαμά αποθηκάριος σε εργοστάσιο παραγωγής τούβλων στη Κουτσόβε, αλλά μετά την πτώση του συστήματος, έμειναν άνεργοι. Πρώτα έφυγε ο μπαμπάς, μετά η μαμά και μετά εγώ με τον αδερφό μου.

Η αφήγηση της Βάλη, 63 χρονών, και του συζύγου της Σωτήρη, ακολούθησαν τον γιο τους στην Ελλάδα για να τον υποστηρίξουν. Αυτή είναι μια διαφορετική περίπτωση οικογενειακής επανένωσης.

Σωτήρης: Να πούμε την αλήθεια εμείς δεν είχαμε ανάγκη να πάμε στην Ελλάδα. Ήταν ο γιός μας που έφυγε πρώτος.

Βάλη: Εγώ είπα 'τι θα κάνουμε εδώ χωρίς αυτόν'. Αναγκαστικά έπρεπε να πάμε εκεί και εμείς. Ο γιος μας έφυγε το 1992, εγώ πήγα το 1993. Έμεινα εκεί για ένα χρόνο μετά επέστρεψα γιατί ήταν ο Σωτήρης μόνος του. Επέστρεψε και αυτός [ο γιός τους] νομίζοντας ότι θα μπορούσε να συνεχίσει να εργάζεται στη δουλειά που είχε πριν μεταναστεύσει, όμως δεν τα κατάφερε. Έτσι ξανάφυγε στην Ελλάδα και εμείς φύγαμε μετά από μια εβδομάδα. Αυτήν τη φορά είπα στον άνδρα μου 'δεν αφήνω τον γιό μου μόνο του'.

Σωτήρης: Δέχτηκα και εγώ. Παραιτήθηκα από την θέση μου ως αποθηκάριος στο στρατό και φύγαμε μαζί με την γυναίκα μου.

Στα «Δεν αφήνω τον γιο μου μόνο του» της Βάλη φανερώνεται η υπερπροστατευτική συμπεριφορά της μητέρας απέναντι στο παιδί της, ειδικά αν ήταν άρρεν, που στην παραδοσιακή Αλβανική κοινωνία συμβόλιζε τον πυλώνα του σπιτιού και εγγυόταν τη διατήρηση του ονόματος της οικογένειας (Dojaka 1987: 106).

Στην έρευνά μου διαπιστώνεται ότι η απόφαση για να μεταναστεύσουν επηρεάζεται κυρίως από οικονομικούς λόγους, αλλά παράγοντες όπως η περιέργεια για το άγνωστο, η επαγγελματική κατάρτιση, οι σπουδές και η οικογενειακή επανένωση είναι επίσης σημαντικοί. Η μετανάστευση της πρώτης περιόδου ήταν προϊόν συνδυασμού περιέργειας και οικονομικής δυσχέρειας. Το γεγονός ότι για πολλά χρόνια οι Αλβανοί ήταν και ένιωθαν εγκλωβισμένοι, στερημένοι από ελευθερία έκφρασης ή μετακίνησης, εξηγεί τη φυγή τους προς ένα άλλο, πολλά υποσχόμενο καινούργιο κόσμο. Την περίοδο αυτή μετανάστευσαν

κυρίως νέοι άνδρες,²⁶ συχνά ανύπαντροι, και σε κάποιες περιπτώσεις χωρίς να ενημερώσουν τις οικογένειές τους. Αυτή η τάση να μεταναστεύσουν πρώτα οι άνδρες και μετά να ακολουθήσουν τα άλλα μέλη της οικογένειας συνδέεται με την έντονη παραδοσιακή διάκριση του ρόλου των φύλων στην Αλβανία, όπου ο άνδρας αναλαμβάνει το ρόλο του βιοπαλαιστή, ενώ η γυναίκα της ανατροφής των παιδιών.

Κύριο χαρακτηριστικό της δεύτερης περιόδου είναι η ανασφάλεια, ο φόβος για την ίδια τη ζωή τους. Η απόφαση λαμβάνεται από κοινού και μεταναστεύει μαζί το ζευγάρι. Σε κάποιες περιπτώσεις τα παιδιά αφέθηκαν προσωρινά πίσω, μέχρι να εγκατασταθούν καλά οι γονείς.

Κοινό χαρακτηριστικό των δύο περιόδων είναι η πεποίθηση ότι λόγω της πολιτικής και οικονομικής αστάθειας, το μέλλον στην Αλβανία είναι ανέλπιδο. Η μόνη λύση ήταν να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα. Αλλά η εξιδανικευμένη εικόνα που είχαν για την Ελλάδα, μια χώρα της Δύσης, αποδείχτηκε τελικά ψευδής όταν οι μετανάστες ήρθαν αντιμέτωποι με τη γραφειοκρατία, την ξενοφοβία και το ρατσισμό. Τα προβλήματα αυτά προκάλεσαν απογοήτευση, όπως θα φανεί στη συνέχεια, και εμπόδισαν την ομαλή τους ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία.

Πίνακας 3. Αίτια μετανάστευσης

Παράγοντες ώθησης	Παράγοντες έλξης
Ανεργία Φτώχεια Πολιτική αστάθεια του 1997 Ανασφάλεια	Οικονομική ανάπτυξη Ευκαιρίες απασχόλησης Συσσώρευση χρημάτων (για αγορά σπιτιού ή έναρξη επιχείρησης) Απόκτηση επαγγελματικής πείρας Καλύτερες συνθήκες ζωής Περιέργεια

²⁶ Η έρευνα των Lianos *et al.* (1996) για τους Αλβανούς μετανάστες στη Βόρεια Ελλάδα έδειξε ότι στην πλειονότητά τους ήταν άνδρες σε σχετικά νεαρή ηλικία. Η μετανάστευση των Αλβανών σε νεαρή και δραστήρια ηλικία έχει σημαντικές επιπτώσεις στην οικογένεια, διότι όσοι μένουν πίσω, ήτοι τα παιδιά των μεταναστών και οι ηλικιωμένοι γονείς τους, είναι πλέον πιο ευάλωτοι (De Soto *et al.* 2002: 46).

	Ελευθερία Οικογενειακή επανένωση (για γυναίκες) Σπουδές Πολιτισμικοί παράγοντες
--	---

5.2 Επιλογή της Ελλάδας ως χώρας προορισμού

Η επιλογή της Ελλάδας ως χώρας προορισμού φαίνεται να είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, συχνά συγκυριακών. Σε πολλές περιπτώσεις η Ελλάδα επιλέχθηκε λόγω ύπαρξης κοινωνικών δικτύων, της κοντινής απόστασης με την Αλβανία και, συνεπώς, της ευκολίας πρόσβασης είτε νομίμως είτε παρανόμως. Όλοι αυτοί οι παράγοντες μειώνουν το κόστος, τη διάρκεια και τη δυσκολία της μετάβασης.²⁷ Κάποιοι μετανάστες ωστόσο έβλεπαν την Ελλάδα ως χώρα διέλευσης προς άλλες πιο αναπτυγμένες χώρες, όπως για παράδειγμα τις ΗΠΑ, τη Γερμανία, την Αγγλία, κλπ., ενώ άλλοι τονίζουν λόγους πολιτισμικού και πολιτιστικού χαρακτήρα, όπως η ελληνική καταγωγή τους ή η ελκυστική ιστορία της αρχαίας Ελλάδας. Επιπλέον, μερικές μετανάστριες αναφέρουν ότι η επιλογή της Ελλάδας ήταν προκαθορισμένη γι' αυτές, διότι οι σύζυγοί τους είχαν ήδη μεταναστεύσει εκεί.

5.2.1 Γεωγραφική θέση της Ελλάδας

Η συντριπτική πλειονότητα των παλιννοστούντων επέλεξε την Ελλάδα λόγω της εγγύτητας με την Αλβανία. Η κοντινή απόσταση εγγυόταν μια σχετικά εύκολη πρόσβαση, διασχίζοντας τα σύνορα, είτε νομίμως είτε παρανόμως.²⁸ Όσοι μετανάστες δεν κατάφεραν να εξασφαλίσουν βίζα αναγκάστηκαν να πληρώσουν τους διακινητές για να περάσουν παράνομα από τα βουνά την ελληνοαλβανική συνοριακή γραμμή.

²⁷ Παρόμοια ευρήματα διαπιστώνονται και σε έρευνα που έχει διεξαχθεί από το ΕΚΚΕ. Για περισσότερα βλέπε Καβουνίδη (2003).

²⁸ Η παράνομη διάσχιση των ελληνικών συνόρων είναι συνηθισμένη στην περίπτωση των μεταναστών που προέρχονται κυρίως από την Αλβανία, την Πολωνία, τις Φιλιππίνες, το Πακιστάν, το Ιράκ και την Αίγυπτο (Πετρονιώτη & Τριανταφυλλίδου 2003).

Η Σίλβα και ο σύζυγός της επέλεξαν την Ελλάδα διότι μπόρεσαν να βγάλουν βίζα σχετικά εύκολα, πληρώνοντας αρκετά χρήματα σε άτομα που είχαν διασυνδέσεις στην Ελληνική Πρεσβεία στα Τίρανα.²⁹

Πήγαμε στην Ελλάδα γιατί μπορέσαμε να αγοράσουμε εύκολα τις βίζες ... [Ε]πίσης ήταν αρκετά κοντά με την Αλβανία. Δώσαμε πολλά χρήματα όμως, γιατί δεν είχαμε άλλη επιλογή.

Ο Τομ αναφέρει πως η κοντινή απόσταση με την Ελλάδα του έδωσε την ευκαιρία να περάσει παράνομα τα σύνορα:

Η Ελλάδα είναι κοντά και ... [είναι] πιο εύκολα από το να πας στην Αγγλία ή κάπου αλλού. Φίλοι μου είχαν περάσει αρκετές φορές τα σύνορα λαθραία κι έτσι έφυγα μαζί τους.

Για κάποιους μετανάστες η Ελλάδα αποτελούσε έναν ενδιάμεσο σταθμό, μια γέφυρα για τη μετάβασή τους σε άλλες χώρες, στην Αμερική κατά προτίμηση, η οποία συνεχίζει να αποτελεί τον πιο επιθυμητό προορισμό μετανάστευσης για τους Αλβανούς. Ο Νικόλας αναφέρει χαρακτηριστικά.

Πηγαίνοντας στην Ελλάδα πίστευα ότι θα έβρισκα έναν τρόπο για να πάω στην Αμερική. Η Αμερική αποτελούσε πάντα το όνειρο των Αλβανών και πιστεύω ότι συνεχίζει να είναι.

Και ο Έντι με τον Αλφρέντ, 39 χρονών, είχαν ίδια σχέδια. Μέσω κάποιων γνωριμιών τους στην Ελλάδα πίστευαν ότι θα κατάφεραν να πάνε στην Αμερική. Αλλά τα σχέδιά τους άλλαξαν στη συνέχεια.

Όταν έφυγα στην αρχή, το όνειρό μου ήταν να πάω στην Αμερική. ... στην Ελλάδα, όμως, μπόρεσα να βρω μια σταθερή δουλειά, την οικογένειά μου την είχα πιο κοντά, και είπα στον εαυτό μου ότι δεν χρειαζόταν να πάω στην Αμερική, αφού την Αμερική την βρήκα στην Ελλάδα. (Έντι)

Ο σκοπός μου ήταν να μεταναστεύσω σε μία άλλη χώρα, όπως ή Γερμανία, το Βέλγιο ή η Αγγλία. Με αυτή την ιδέα πήγα στην Ελλάδα. (Αλφρέντ)

²⁹ Για την Σίλβα και άλλους παλιννοστούντες που έφυγαν λόγω του αναταραχών του 1997, η μετανάστευση ήταν αναπόφευκτη. Η πιο γρήγορη λύση ήταν η Ελλάδα, αν και για μερικούς η μεταφορά ήταν πολύ ακριβή.

5.2.2 Τα κοινωνικά δίκτυα

Τα συγγενικά δίκτυα αποτελούν ένα βασικό κλειδί στην αναζήτηση των μεταναστευτικών οδών, όσον αφορά κυρίως σε μεταναστεύσεις με μεγάλο χρονικό βάθος. Η ύπαρξη καλά οργανωμένων και εγκαταστημένων κοινοτήτων μεταναστών σε χώρες υποδοχής λειτουργεί ως πόλος έλξης για νέους μετανάστες. Η περίπτωση της μετανάστευσης των Αλβανών είναι ιδιάζουσα διότι μολονότι έχει μικρό χρονικό βάθος, που σημαίνει ότι δεν υπήρχαν καλά οργανωμένα δίκτυα ή κοινότητες, πολλοί παλιννοστούντες αναφέρουν πως επέλεξαν την Ελλάδα ως τόπο εγκατάστασης με βασικό κριτήριο τους συγγενείς τους που είχαν ήδη μεταναστεύσει εκεί. Οι συγγενείς θα μπορούσαν να τους βοηθήσουν στην εύρεση εργασίας και στέγασης, για το πρώτο τουλάχιστον διάστημα διαμονής τους. Τα παρακάτω αποσπάσματα δείχνουν με σαφήνεια το σημαντικό ρόλο που έπαιξαν τα συγγενικά δίκτυα στην επιλογή της Ελλάδας ως χώρας προορισμού.

Οι γονείς μου ήταν εκεί ... είχαν πάει πριν χρόνια. Αυτοί μας περίμεναν και αρχίσαμε δουλειά αμέσως μέσω των γνωριμιών τους. (Ελίντα)

Στην Ελλάδα ήταν ο θεός μου. Εμείς δεν ξέραμε τη γλώσσα και αυτός θα μας βοηθούσε να βρούμε δουλειά και μετά σπίτι. (Μίρα, 39 χρονών)

Στην Πάτρα ήταν ο αδερφός μου. Αυτός θα με περίμενε, θα έμεινα μαζί του και θα με βοηθούσε να βρω δουλειά. (Άλμπι, 32 χρονών)

Τα κοινωνικά δίκτυα στη χώρα υποδοχής μπορούν να αποτελέσουν σημαντική πηγή πληροφόρησης και υποστήριξης κατά τη διαδικασία απόφασης των ατόμων για να μεταναστεύσουν (Adelman 1988, van Dalen & Henkens 2007, Amit & Riss 2007, Gubhaju & De Jong 2009). Όμως, στις αφηγήσεις ορισμένων παλιννοστούντων, αν και η ύπαρξη κοινωνικών δικτύων συμβάλλει σημαντικά στην επιλογή της Ελλάδας ως τόπου εγκατάστασής τους, προκύπτει ότι η εύκολη πρόσβαση των συνόρων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτό και αποτελεί ένα επιπλέον κίνητρο. Ο Πιέρ αναφέρει χαρακτηριστικά.

Επιλέξαμε την Ελλάδα για τρεις λόγους. Ο πρώτος ήταν η μικρή γεωγραφική απόσταση με την Αλβανία [που σημαίνει ότι] θα μπορούσαμε να περάσουμε τα σύνορα εύκολα. Ο δεύτερος, και

πιο σημαντικός, ήταν ότι είχα τα αδέρφια μου [εκεί] που θα με βοηθούσαν στη συνέχεια για να εγκατασταθώ μαζί με την γυναίκα μου. Ο τρίτος ήταν ότι δεν είχαμε ευκαιρίες νόμιμης εργασίας σε μια άλλη χώρα.

Η αλληλεπίδραση των κοινωνικών δικτύων και της εύκολης πρόσβασης διαπιστώνεται επίσης και στην αφήγηση του Φλαμούρ.

Στην Ελλάδα είχα φίλους που είχαν μεταναστεύσει πριν από μένα. Αυτοί είχαν πάει εκεί αρκετές φορές από τα βουνά. Μου είπαν ότι θα με βοηθούσαν να περάσω από τα βουνά μαζί τους και την επόμενη φορά που έφυγαν με πήραν μαζί τους.

5.2.3 Η οικογενειακή επανένωση

Η αλβανική μετανάστευση ήταν έμφυλη, αρχικά καθοδηγούμενη από τους άνδρες. Ήταν οι άνδρες που αναχώρησαν πρώτα, μετά ακολούθησαν οι γυναίκες και τα παιδιά. (Hatziprokopiou 2006b, Vullnetari 2007, King & Vullnetari 2009, Baldwin -Edwards 2009, Maroukis & Gemi 2010). Μόλις κατάφερναν να εγκατασταθούν κάπου και να διασφαλίσουν μια σχετικά σταθερή εργασία οι μετανάστες επέστρεφαν στην Αλβανία για να πάρουν τις γυναίκες και τα παιδιά τους. Συνεπώς, η μετανάστευση για τις γυναίκες ήταν προκαθορισμένη.

Εκεί ήταν ο άντρας μου και αναγκαστικά έπρεπε να πάω εκεί αν ήθελα την οικογένειά μου ενωμένη. (Καίτη)

Ήταν αναμενόμενο να πάω στην Ελλάδα. Εκεί ήταν ο σύζυγός μου. (Λούλε)

Στην αρχή πήγε ο σύζυγός μου. Ήταν αναμενόμενο να πάω και εγώ με τον γιό μας. Δεν μπορούσαμε να μείνουμε χώρια. (Ματίλντα)

Πέρα από τους συζύγους, πολλές μετανάστριες είχαν άλλα οικογενειακά μέλη. Και γι' αυτές η επιλογή της Ελλάδας ήταν προκαθορισμένη. Η Κλέα είχε τους γονείς της στην Αθήνα, ενώ η Έρη, 31 χρονών, τους γονείς και τα αδέρφια της.

Εγώ και ο αδερφός μείναμε αρκετό χρόνο με την γιαγιά και τον παππού μας, ... οι γονείς μας ήταν στην Ελλάδα. Μετά φύγαμε και εμείς. (Κλέα)

Είχα μεγάλη ανάγκη να είμαι με τους γονείς μου, οι οποίοι είχαν πάει στην Ελλάδα μαζί με τα αδέρφια μου. Γι' αυτό τον λόγο πήγα εκεί. (Έρη)

5.2.4 Πολιτισμικός λόγος

Σε κάποιες περιπτώσεις η Ελλάδα επιλέχτηκε ως χώρα προορισμού λόγω των κοινών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, όπως λέει ο Σοφοκλής, 44 χρονών, και ο Αλτίν, 38 χρονών, οι οποίοι ανήκουν στην ελληνική μειονότητα της Αλβανίας. Για τον Σοφοκλή ήταν η επιθυμία να πάει στην «μάννα πατρίδα» και να αναζητήσει τις ρίζες του που έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στην επιλογή της Ελλάδας, ενώ για τον Αλτίν η γνώση της ελληνικής γλώσσας. Το γεγονός ότι μπορούσε να επικοινωνήσει άνετα στην ελληνική γλώσσα θα διευκόλυνε την ενσωμάτωσή του στην ελληνική κοινωνία.

Εγώ ήξερα τα ελληνικά. Τα είχα μάθει από την γιαγιά μου. Γιατί να πήγαινα σε μια χώρα που δεν ήξερα τη γλώσσα και να μην πήγαινα στην Ελλάδα, όπου θα μπορούσα ευκολότερα να βρω δουλειά?

Πέρα από τόπο καταγωγής, η Ελλάδα είναι μια χώρα με πλούσια ιστορία και πολιτισμό. Στο παρακάτω απόσπασμα, η Τάσα, 42 χρονών, περιγράφει το λόγο που ο σύζυγός της επέλεξε να μεταναστεύσει στην Ελλάδα. Ο σύζυγός της είχε τελειώσει την Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών και, μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού στην Αλβανία, πήγε στην Ελλάδα γιατί ήθελε να θαυμάσει από κοντά το μεγαλείο και την τεχνική της αρχαίας ελληνιστικής γλυπτικής.

Ο σύζυγός μου είχε μεγάλη επιθυμία να δει από κοντά τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Ως γλύπτης, είχε μεγάλη σημασία γι' αυτόν, διότι πιστεύει ότι η βάση της γλυπτικής τέχνης βρίσκεται εκεί. Και όντως του έκανε καλό επειδή αυτά που είχε δει στα βιβλία δεν μπορούσαν να συγκριθούν με αυτά που είδε από κοντά. Ήταν αξιοθαύμαστα. Θυμάμαι ότι όταν πήγα στην

Αθήνα, κάθε Κυριακή πηγαίναμε να δούμε την Ακρόπολη ή διάφορα μουσεία. Όταν ακούγαμε ότι υπήρχαν Έλληνες που δεν είχαν πάει ποτέ να επισκεφθούν την Ακρόπολη, μέναμε άφωνοι.

Γενικά, διαπιστώνεται ότι η Ελλάδα μπορεί να μην αποτελούσε ιδιαίτερα επιθυμητή επιλογή, ήταν ωστόσο μια εφικτή επιλογή πιθανώς λόγω της γεωγραφικής της θέσης, που έκανε δυνατή και την παράνομη μετανάστευση, της ζήτησης για εργασία και της ύπαρξης κοινωνικών δικτύων.

5.3 Τρόπος μετανάστευσης και πρώτες εντυπώσεις στην Ελλάδα

5.3.1 Τρόπος μετανάστευσης

Κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης αλβανικής μετανάστευσης είναι η παράνομη φύση της. Η μεταφορά των μεταναστών προς την Ιταλία γινόταν με ταχύπλοα εξοπλισμένα με πανίσχυρους κινητήρες, τα οποία μπορούσαν να διασχίσουν τον πορθμό του Οτράντο σε λίγες μόλις ώρες. Όσοι επέλεγαν την Ελλάδα περνούσαν περπατώντας τα σύνορα σε απομακρυσμένα, δύσβατα και μη φυλασσόμενα σημεία. Ειδικά το 1991 και το 1997, η αλβανική μετανάστευση δίνει την εντύπωση ότι επρόκειτο για πρόσφυγες που δραπετεύαν από έναν πόλεμο ή μια δίωξη. Ο Barjaba (2000) χρησιμοποιεί τη φράση «οικονομικοί πρόσφυγες» για να δείξει τον τρόπο με τον οποίο οι μετανάστες αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους. Οι Αλβανοί είχαν την τάση να αυτοθεωρούνται ως πρόσφυγες παρά ως «κανονικοί» οικονομικοί μετανάστες (King 2005: 141).

Οι αλβανοί μετανάστες στην Ελλάδα έχουν ακολουθήσει τρεις κύριες διαδρομές. Το πέρασμα των συνόρων γινόταν από την Κακαβιά, μια διαδρομή η οποία οδηγεί στα Ιωάννινα, από το Μπιλίστ, που οδηγεί στην Καστοριά και τη Φλώρινα, και από τους Αγίους Σαράντα στην Κέρκυρα. Υπάρχει και μια τέταρτη διαδρομή μέσω της ΦΥΡΟΜ προς τη Θεσσαλονίκη, την οποία ακολούθησε μόνο ένας από τους παλιννοστούντες. Όλοι οι άλλοι πέρασαν τα σύνορα μέσω των δύο πρώτων διαδρομών.

Για μερικούς το ταξίδι ήταν σχετικά εύκολο, για άλλους πολύ δύσκολο και επώδυνο. Ορισμένοι είχαν εξασφαλίσει θεώρηση εισόδου από την Ελληνική Πρεσβεία στα Τίρανα ή

το Ελληνικό Προξενείο στο Αργυρόκαστρο, είτε δωροδοκώντας υπαλλήλους, είτε προσκομίζοντας δικαιολογητικά που αποδείκνυαν την καταγωγή τους από περιοχές της Βορείου Ηπείρου. Ο Νικόλας και ο Τέλη μιλούν για δύο πολύ ενδιαφέρουσες διαδικασίες έκδοσης θεώρησης εισόδου σε δυο διαφορετικές χρονικές περιόδους και τόπους. Ο Νικόλας περιγράφει τη διαδικασία που ακολουθήθηκε από την Ελληνική Πρεσβεία στα Τίρανα τα πρώτα χρόνια μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού, ενώ ο Τέλη από το Ελληνικό Προξενείο στο Αργυρόκαστρο το 1997, πριν την κατάρρευση των πυραμιδικών σχημάτων.

Ήταν μια περίεργη διαδικασία στην αρχή. Κάποιος συμπλήρωνε μια αίτηση και την έριχνε μέσα στο γραμματοκιβώτιο της πρεσβείας. ... [Μ]ετά από καιρό ανακοίνωναν το όνομα για βίζα. Όταν έμπαινες στην πρεσβεία για να πάρεις τη βίζα έπαιρνες και διαβατήρια άλλων ανθρώπων και ζητούσες από τον υπάλληλο να δώσει βίζα και γι' αυτούς. Απλώς του έδινες τα διαβατήρια. Αυτός μπορεί να σε ρωτούσε για τη σχέση με τον άλλον. Έλεγες 'φίλος', 'εξάδελφος' ή οτιδήποτε. Ένας γείτονάς μου έκανε όλη αυτή τη διαδικασία για μένα. Όταν μπήκε αυτός να πάρει τη βίζα του [εγώ] του έδωσα το διαβατήριό μου. Μία μέρα με συναντάει στην πλατεία Σκεντερμπέη και μου λέει ότι είχα πάρει τη βίζα. ... [Μ]ου έδωσαν τρίμηνη βίζα με μια είσοδο και ένα μήνα χρόνο διαμονής. (Νικόλας)

Εγώ πήρα μια τρίμηνη βίζα από το χωριό μου, κοντά στο Αργυρόκαστρο. Το Ελληνικό Προξενείο είχε οργανώσει ένα τέτοιο σύστημα που έδιναν βίζες στους κατοίκους ενός χωριού και έτσι με σειρά [το άλλο χωριό]. Εγώ έδωσα το όνομα στον υπεύθυνο για το χωριό μας. Αυτός παρέδωσε τη λίστα με τα ονόματά μας στο προξενείο και εμείς περιμέναμε έξω να μας φωνάζουν για να πάρουμε τη βίζα. (Τέλη)

Ο Αιμίλιος αναφέρει μια διαφορετική αντιμετώπιση της μειονότητας των Βλάχων στην Αλβανία από τις αρμόδιες ελληνικές αρχές, η οποία πιθανώς να οφείλεται σε πολιτικές προθέσεις της ελληνικής κυβέρνησης. Την περίοδο μετά την πτώση του κομμουνισμού προέκυψε το ιδεολόγημα «Αλβανός Βλάχος ίσον Έλληνας» (Χριστόπουλος 2003: 32-33) και οι Βλάχοι μπορούσαν σχετικά εύκολα να βγάλουν θεωρήσεις εισόδου, όπως εξάλλου και οι

Βορειοηπειρώτες, και να εξασφαλίσουν στην Ελλάδα το στάτους του ομογενούς.³⁰ Το ελληνικό προξενείο ζητούσε να αποδειχθεί η ελληνικότητα του κάθε αλβανού πολίτη μέσω του ονόματος και του πατρώνυμου, που αποδείκνυαν την ορθόδοξη θρησκεία τους, καθώς επίσης και της γνώσης της ελληνικής ή/και της βλαχικής γλώσσας (Παύλου 2003: 267, Αναστασοπούλου 2008: 32).

Έφυγα με βίζα ως Βλάχος. Τότε υπήρχαν κάποιοι σύλλογοι που συνέτασσαν λίστες με ονόματα Βλάχων και τις έστελναν στην Ελληνική Πρεσβεία. Μετά ανακοινώνονταν τα ονόματα για την έκδοση βίζας.

Για την έκδοση θεώρησης εισόδου μερικοί παλιννοστούντες πλήρωσαν πολλά χρήματα σε άτομα που είχαν διασυνδέσεις στην Ελληνική Πρεσβεία ή στο Ελληνικό Προξενείο. Η Σίλβα και η Έρη αναφέρουν ότι έπρεπε να δώσουν πολλά χρήματα.

Το 1997 ήταν δύσκολο να βγάλουμε βίζες. Μας βοήθησε ένας γνωστός μας που είχε διασυνδέσεις με το Ελληνικό Προξενείο στο Αργυρόκαστρο. Θυμάμαι ότι εμείς [μαζί με τον σύζυγό της] ήμασταν οι τελευταίοι που πήραμε βίζα, [διότι] λόγω ενός ατυχήματος έκλεισαν το προξενείο. Ήμασταν τυχεροί. Πληρώσαμε 500 χιλιάδες δραχμές³¹ για να τις πάρουμε. (Σίλβα)

Εγώ έφυγα με βίζα από το Ελληνικό Προξενείο στο Αργυρόκαστρο επειδή οι γονείς μου ήταν από την Πρεμέτη. Τη βίζα την πληρώσαμε φυσικά, αλλά [ήταν] έγκυρη, όχι πλαστή. (Έρη)

Η πλειονότητα των παλιννοστούντων αναφέρουν πως πέρασαν παράνομα στην Ελλάδα είτε προσκομίζοντας πλαστά έγγραφα είτε διασχίζοντας τα σύνορα από δύσβατα σημεία.

Εγώ πέρασα ως ανήλικη. Μια ηλικιωμένη γυναίκα, η οποία ήταν γειτόνισσά μας, είχε βίζα και εγώ έβγαλα μια πλαστή άδεια διέλευσης ως κόρη της. (Τάσα)

³⁰ Στην έρευνά της για τους Βλάχους της Αλβανίας η Schwandner-Sievers (1999: 9-13) αναφέρει ότι με την απελευθέρωση της πολιτικής κατάστασης στην Αλβανία το 1991, οι Βλάχοι άρχισαν να οργανώνονται για να αναγνωριστούν ως μειονοτική ομάδα από την Αλβανική κυβέρνηση. Τον Οκτώβριο του 1991 αναγνωρίστηκαν ως πολιτιστική ομάδα, αλλά όχι ως μειονότητα. Ο Σύλλογος των Βλάχων που ιδρύθηκε το 1991, χωρίστηκε σε δυο συλλόγους με επίκεντρο ο ένας την Κορυτσά το 1993, ο άλλος την Αυλώνα το 1995.

³¹ Η Σίλβα είναι η μοναδική που θυμάται πόσα λεφτά έδωσε για να πάρει τη βίζα. Το ποσό αυτό πάντως φαίνεται υπερβολικά μεγάλο.

Στις αφηγήσεις των παλιννοστούντων που διέσχισαν τα σύνορα παράνομα δεν λείπουν οι λεπτομερείς περιγραφές των δυσκολιών που αντιμετώπισαν στο ταξίδι τους. Η Καίτη και η Άννα δίνουν λεπτομερή περιγραφή του ταξιδιού τους προς την Ελλάδα που πιστεύω ότι συμπεριλαμβάνει περίπου παρόμοιες εμπειρίες και άλλων παλιννοστούντων που πέρασαν επίσης τα σύνορα παράνομα.

Ηρθε ο σύζυγός μου μαζί με τον αδερφό μου να μας πάρουν [την ίδια και την αρραβωνιαστικιά του αδερφού της] στις 24 Δεκεμβρίου του 1996. Δεν είχαν [πάρει] ακόμα επίσημα χαρτιά [παραμονής] ... Έτσι θα έπρεπε να περάσουμε παράνομα τα σύνορα από τα βουνά. Θα δίνανε 50 χιλιάδες δραχμές ο καθένας μας στους διακινητές για να μας καθοδηγήσουν ... Μείναμε 3 μέρες στο Αργυρόκαστρο, διότι είχε συμβεί μια δολοφονία στα σύνορα και η ελληνική πλευρά είχε εντείνει τους ελέγχους. Οι διακινητές φοβούνταν μήπως μας συνέβαινε κάτι στο δρόμο, αλλά ο σύζυγός και ο αδερφός μου δεν μπορούσαν να περιμένουν πολλές ημέρες ακόμα. Στις 10 Ιανουαρίου έπρεπε να ήταν στη δουλειά. Αναγκαστήκαμε να το διακινδυνεύσουμε, αλλά στην ουσία δεν ξέραμε τι μας περίμενε. ... Έβρεχε τόσο πολύ όταν φύγαμε! Περάσαμε ένα ρυάκι μάλλον, αλλά σε μένα φαινόταν ποτάμι. Τόσο πολύ είχε φουσκωθεί από τη βροχή! Ήταν και νύχτα, κρύα, και δεν βλέπαμε καθαρά. Θυμάμαι ότι βγάλαμε τα παπούτσια για να το περάσουμε και αν τύχαινε να τραυματιζόμασταν, να μας έγδερναν ή γρατσούνιζαν τα αγκάθια ή κάτι άλλο, δεν έπρεπε να βγάλουμε φωνή, διότι θα μπορούσαν να μας ακούσουν οι Έλληνες συνοριοφύλακες. Οι διακινητές μας το είχαν ξεκαθαρίσει από την αρχή, ότι δεν θα ήταν υπεύθυνοι για τη ζωή μας. Μισή ώρα κάναμε για να βρούμε την πλευρά που είχε λιγότερα νερά για να περάσουμε. Ένας κορμός δέντρου είχε πέσει μέσα και ο αδερφός μου μπήκε στο ποτάμι για να μας κρατήσει εμένα και την αρραβωνιαστικιά του από τα χέρια όταν εμείς προσπαθούσαμε να συρθούμε πάνω στον κορμό. Τελικά το περάσαμε και βγήκαμε στο δρόμο. Εκεί μας περίμενε ένα αυτοκίνητο που μας πήγε στην είσοδο των Ιωαννίνων. Είχαμε γίνει μούσκεμα. Ευτυχώς που είχαμε πάρει κάποια χειμερινά ρούχα, αλλά και αυτά με το ζόρι, διότι ο άντρας μου έλεγε ότι είχαμε πολύ περπάτημα και δεν μπορούσαμε να πάρουμε πολλά πράγματα μαζί. ... Μας πήγαν σε μια μονοκατοικία για να αλλάξουμε και να περάσουμε τη νύχτα. Για Αθήνα θα παίρναμε λεωφορείο. Αυτό το σπίτι ήταν τόσο βρώμικο που αναρωτήθηκα πως θα μπορούσαμε να κοιμηθούμε εκεί. Εκεί ήταν μια γυναίκα από το Αργυρόκαστρο που περίμενε τους ανθρώπους που έφερναν οι διακινητές.

Κάναμε μπάνιο και αλλάξαμε ρούχα. Ο άντρας μου και ο αδερφός εύχονταν να βρέχει πολύ την άλλη μέρα, ώστε να μην έκαναν έλεγχο στους δρόμους οι αστυνομικοί. Και όντως έβρεχε τόσο πολύ που πλημμύρισαν τα πάντα μέχρι που περάσαμε την Πάτρα. Φτάσαμε στο σπίτι στην Αθήνα στις 12 τη νύχτα της 11ης Ιανουαρίου. [Ήταν] μία εμπειρία που δεν θα ξεχάσω ποτέ. (Καίτη)

Πήγαμε (η ίδια με τον σύζυγό της) στους Αγίους Σαράντα, από εκεί πήραμε το λεωφορείο για την Κονίσπολη [παραμεθόριο χωριό], μετά συνεχίσαμε με τα πόδια. Ήμασταν μόνοι μας. Ο άντρας μου είχε κάνει αυτή τη διαδρομή κι άλλες φορές. Περπατούσαμε και σταματούσαμε πολλές φορές για να κρυφτούμε από τους ντόπιους ή από την αστυνομία. Αν περπατούσαμε κανονικά, αυτή τη διαδρομή θα μπορούσαμε να το κάνουμε για περίπου έξι ώρες. Εκείνη την ημέρα περπατήσαμε από το πρωί μέχρι το βράδυ. Κατά τις εννιά το βράδυ σταματήσαμε για να κοιμηθούμε μέσα στο δάσος. Φοβόμασταν μήπως μας έπιανε η αστυνομία. Φοβόμασταν και τα αγρίμια. Εκεί μείναμε μέχρι τις τρεις το πρωί. Εγώ δεν έκλεισα μάτι. ... [Τα πόδια μου πονούσαν από το πολύ περπάτημα. Μετά ξεκινήσαμε για Ηγουμενίτσα. Εκεί πήραμε το λεωφορείο για Αθήνα. Σταματήσαμε στην Κόρινθο γιατί εκεί ο άντρας μου είχε μείνει πριν παντρευτούμε. (Άννα)]

Στις παραπάνω περιπτώσεις, όπως και σε άλλες, η προσπάθεια ήταν επιτυχής την πρώτη φορά. Υπάρχουν ορισμένοι όμως που έχουν αποτύχει πολλές φορές να περάσουν τα σύνορα, με αποτέλεσμα να αναγκαστούν να ξαναβιώσουν την ταλαιπωρία και τον πόνο αυτού του ταξιδιού.

Τρεις φορές έχω δοκιμάσει να περάσω τα σύνορα. Μας έπιανε η ελληνική αστυνομία και μας έστελνε πίσω. Και ξανά από την αρχή. Μεγάλη ταλαιπωρία. Θυμάμαι ότι περπατούσαμε μέρες μέχρι να φτάσουμε στον προορισμό μας. Ακόμα και το ψωμί γινόταν πέτρα και δεν τρωγόταν. Άσε που μυρίζαμε και άσχημα διότι περπατούσαμε πολλές μέρες στα βουνά. (Τομ)

Παρά τις δυσκολίες που πρόκειται να συναντήσουν, όσοι έχουν ανάγκη να φύγουν θα το κάνουν. Όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά οι King, Iosifides & Myrivili (1998: 165), «τίποτα δεν θα εμποδίσει τον Αλβανό που μπορεί να αντέχει για μισή ώρα μέσα στα παγωμένα νερά των ποταμιών ή να τρέχει χωρίς να σταματήσει στις πιο απότομες ανηφόρες».

5.3.2 Πρώτες εντυπώσεις στην Ελλάδα

Στην άλλη πλευρά των συνόρων, οι παλιννοστούντες παρατήρησαν άρτιες υποδομές και πολύ καλές συνθήκες διαβίωσης. Ειδικά όσοι πέρασαν τα σύνορα νόμιμα είχαν την ευκαιρία να απολαύσουν το ταξίδι. Ο Σοφοκλής κάνει τη διαφοροποίηση μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας ως εξής:

Όταν περάσαμε στην Ελληνική πλευρά έβλεπες τη διαφορά, άλλο κλίμα, άλλος ήλιος. Οι δρόμοι ήταν ασφαλτοστρωμένοι και όλα τα πράγματα στη θέση τους.

Μερικές φορές οι παλιννοστούντες παραμελούν την ανάγκη να περιγράφουν τις συνθήκες ζωής στην Αλβανία πριν μεταναστεύσουν, διότι, μιας κι εγώ είμαι μία από αυτούς, θεωρούν ότι γνωρίζω πολύ καλά πως ήταν τα πράγματα τότε και επομένως δεν είναι απαραίτητο να μου δώσουν σχετικές πληροφορίες. Για τον λόγο αυτό έχω επιμείνει να μου μιλήσουν περισσότερο για το συγκεκριμένο θέμα.

Μαρίκα: *Τα πάντα μου έκαναν εντύπωση. Θυμάσαι πιστεύω πως ήταν οι δρόμοι μας. Ενώ εκεί τα πράγματα ήταν καλά διευθετημένα, ειδικά στην Κρήτη όπου έμεινα εγώ. Τα λουλούδια, η πρασινάδα, η θάλασσα...*

Ερευνήτρια: *Μπορείς να μου περιγράψεις περισσότερο την τότε Αλβανία;*

Μαρίκα: *Οι δρόμοι δεν ήταν ασφαλτοστρωμένοι. Νερό και ηλεκτρικό ρεύμα δεν είχαμε όλο το 24ώρο. Τα πάντα ήταν άνω κάτω.*

Καθώς αφηγούνται το ταξίδι τους στην Ελλάδα, οι παλιννοστούντες εμπλέκονται σε μια διαδικασία σύγκρισης της χώρας προέλευσης με την χώρα υποδοχής για να δείξουν τις μεταξύ τους διαφορές. Όταν πήραν την απόφαση για να μεταναστεύσουν η χώρα τους βρισκόταν σε πλήρη αταξία, κοινωνική και πολιτική αστάθεια, οικονομική υπανάπτυξη, ανεργία και φτώχεια. Στην Ελλάδα όλα ήταν πολύ διαφορετικά.

[Η Ελλάδα] ήταν μια όμορφη και αναπτυσσόμενη χώρα. Εμείς αφήσαμε την χώρα μας σε μια εμπόλεμη κατάσταση το 1997 ... Όταν φτάσαμε στην Αθήνα είπαμε μαζί με τον σύζυγό μου

‘που είμαστε εδώ!’, ειδικά όταν πήγαμε στην περιοχή όπου έμειναν οι γονείς μου, στο Χολαργό. Ήταν ένα θαύμα. Μας άρεσε πολύ. (Ελίντα)

Μου έκανε εντύπωση η ποικιλία των προϊόντων στα σουπερμάρκετ. Δεν είχαν τέλος τα ράφια με διάφορα προϊόντα. Εκεί αντιλήφθηκα πόσο φτωχοί ήμασταν. (Αλτίν)

Τα λόγια του Αλτίν επισημάνουν όχι μόνο τη φτώχεια της Αλβανίας και τον πλούτο της Ελλάδας, αλλά και πόσο απομονωμένη ήταν η Αλβανία για 50 χρόνια. Η Τάσα όταν την ρωτούσαν πως ήταν τα πράγματα στην Ελλάδα απαντούσε με μια ωραία έκφραση: *καλά είναι, μόνο πατέρα και μητέρα δεν βρίσκεις*. Στην Ελλάδα δε λείπει τίποτα, όμως η απουσία της οικογένειας ήταν αισθητή. Αυτός είναι ο κυριότερος λόγος των συχνών επισκέψεων των παλιννοστούντων στην Αλβανία.

Στην Ελλάδα η παροχή του ηλεκτρικού ρεύματος ήταν συνεχής όλο το 24ώρο και σταθερή. Αυτό τράβηξε αμέσως την προσοχή σχεδόν όλων των παλιννοστούντων. Οι διακοπές ρεύματος ήταν καθημερινό πρόβλημα στην Αλβανία. Κατά την μεταβατική περίοδο, μέχρι το 2008, το πρόβλημα έγινε πιο έντονο και επηρέαζε σημαντικά τις συνθήκες διαβίωσης στη χώρα. Από το 2008 η κατάσταση άρχισε να καλυτερεύει, αλλά συνέχιζαν να υπάρχουν σημαντικά προβλήματα στη λειτουργία μικρών επιχειρήσεων που ορισμένοι παλιννοστούντες είχε ανοίξει, ειδικά όπου απαιτούνταν σταθερό και συνεχόμενο ρεύμα όλο το 24ώρο.

Όταν ήμασταν στην είσοδο της Αθήνας ξαφνιαστήκαμε από τα πολλά φώτα. (Ματίλντα)

Είχαν ρεύμα 24 ώρες την ημέρα. Στους δρόμους, σε πάρκα δεν έβλεπες σκουπίδια. (Άρης)

Οι χώροι ήταν φωτισμένοι παντού. (Κλέα)

Μεγάλη εντύπωση στους παλιννοστούντες έκαναν και οι διαφημίσεις που έβλεπαν στους δρόμους. Για όλους ήταν η πρώτη φορά που έβλεπαν από κοντά διαφημίσεις διάφορων προϊόντων. Στην Αλβανία δεν διαφημιζόταν τίποτα, πέρα από τα επιτεύγματα του Κόμματος γραμμένα με τη μορφή συνθημάτων στους τοίχους των πολυκατοικιών ή αυλών. Ο Ιλίρ, 46 χρονών, λέει:

Δεν είχα δει ποτέ στην ζωή μου τόσο μεγάλες διαφημίσεις. Ήταν κάτι ασυνήθιστο για την Αλβανία. Μόνο μεγάλα συνθήματα που επαινούσαν το κομμουνιστικό σύστημα έβλεπες, τον ηγέτη μας ή τους προλετάριους.

Η πρώτη μου εντύπωση ήταν οι μεγάλες και φωτισμένες διαφημίσεις για τα τρόφιμα, τα ρούχα ή τις κρέμες, κάτι που δεν είχα συναντήσει ποτέ στην Αλβανία. (Άλεξ, 38 χρονών)

Στις αφηγήσεις τους η Ελλάδα παρουσιάζεται ως μια αναπτυγμένη χώρα που προσφέρει στους πολίτες της καλές συνθήκες διαβίωσης. Οι Έλληνες είχαν την οικονομική άνεση να διασκεδάζουν και να απολαμβάνουν γενικά τη ζωή.

Η Ελλάδα ήταν σε μια πολύ καλύτερη κατάσταση από μας. Οι άνθρωποι έβγαιναν να διασκεδάζουν κάθε σαββατοκύριακο. Είχαν αυτοκίνητα, οι γυναίκες [ήταν] περιποιημένες [και] οδηγούσαν. Αν και τα είχα δει αυτά στα ξένα τηλεοπτικά κανάλια, μου έκαναν ξανά μεγάλη εντύπωση. (Αιμίλιος)

Η παρατήρηση που κάνει ο Αιμίλιος για τις γυναίκες στην Ελλάδα, την οποία είχαν κάνει και άλλοι παλιννοστούντες, κυρίως άντρες, δείχνει την πολιτισμική απομόνωση της Αλβανίας και την απόρριψη κάθε δυτικού προτύπου. Πριν την κατάρρευση του κομμουνιστικού συστήματος, η γυναίκα στην Αλβανία, ειδικά σε αγροτικές περιοχές της χώρας, «έμοιαζε με άντρα», όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο Πιέρ. Όπως διευκρινίζει, την άποψή του την υποστηρίζει στα λόγια της συγγραφέως Χέλена Κανταρέ, σύζυγό του γνωστού Αλβανού συγγραφέα Ισμαΐλ Κανταρέ, η οποία είχε δηλώσει σε μια συνέντευξη³² πως δεν μπορούμε να μιλάμε για χειραφέτηση της γυναίκας επί κομμουνισμού, ούτε για ισότητα μεταξύ των φύλων, αλλά αντιθέτως για μια ψευδή χειραφέτηση που συνέβαλε στην παραμόρφωση της γυναίκας και μεταμόρφωσή της σε άντρα. Κατά τον Πιέρ η γυναίκα είχε χάσει κάθε θηλυκό στοιχείο επάνω της, εξαιτίας της πολιτικής του κομμουνιστικού κόμματος για την χειραφέτησή της.

Κομμωτήριο για γυναίκες δεν είχε στις μικρές πόλεις. Μόνο στα Τίρανα έχω δει. Η γυναίκα και όλοι εμείς δουλεύαμε εθελοντικά και τις Κυριακές, όμως αυτή ήταν φορτωμένη και με τις

³² Για περισσότερα βλέπε την συνέντευξη με την Ηλένα Κανταρε στο άρθρο της Bardhyli (2015).

δουλειές του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών. Η γυναίκα ήταν παντού σε κάθε επάγγελμα ντυμένη με ανδρικά ρούχα... [Ήταν] μια πολιτική που εξευτέλιζε κάθε θηλυκό στοιχείο πάνω της.

Οι Έλληνες είναι και ενσυνείδητοι πολίτες που παλεύουν για τα δικαιώματά τους και αντιστέκονται στην πολιτική του κράτους, όταν αυτή επιβαρύνει την οικονομική τους κατάσταση. Η Σάντρα εξηγεί:

Την ημέρα που πήγα στην Ελλάδα πέσαμε σε μπλόκο αγροτών. Οι αγρότες είχαν κλείσει την Εθνική Οδό με τρακτέρ και δεν μπορούσαμε να συνεχίσουμε για την Αθήνα. Μείναμε εκεί 24 ώρες. Αυτό μου άφησε μια δυσάρεστη γεύση, αλλά από την άλλη έλεγα μπράβο σ' αυτούς τους ανθρώπους που αντιστέκονται. Τέτοιο πνεύμα δεν υπάρχει εδώ σε μας. Αυτό μου έκανε πολύ εντύπωση.

5.4. Διαδικασία εγκατάστασης στην Ελλάδα

5.4.1 Αρχική συναισθηματική κατάσταση: Η εικόνα του ξένου

Στη χώρα υποδοχής οι παλιννοστούντες ένιωθαν αρχικά ως ξένοι. Αυτή η εικόνα για τον εαυτό τους αναδύεται από την αλληλεπίδρασή τους με τους ντόπιους. Η έλλειψη κοινών χαρακτηριστικών, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Simmel (1972), συμβάλλει στη δημιουργία της εικόνας των μεταναστών ως ξένοι. Καθώς οι παλιννοστούντες έρχονται σε επαφή με τους Έλληνες νιώθουν πως οι τελευταίοι δεν γνωρίζουν τίποτα γι' αυτούς και την χώρα τους, η οποία παρέμεινε κλειστή και φτωχή εξαιτίας της απομονωτικής πολιτικής του κομμουνιστικού καθεστώτος. Ήταν επομένως λογικό, όπως εκφράζονται οι παλιννοστούντες, να θεωρούνται ως ξένοι από τους ντόπιους και να αντιμετωπίζονται ανάλογα.

Ήταν λογικό να νιώθω ως ξένος αρχικά. Από τα Τίρανα, που εδώ θεωρείται μεγάλη πόλη, πήγα σε μια πολύ μεγαλύτερη, στην Αθήνα. Στην αρχή δεν ήξερα τι γραμμή λεωφορείου να πάρω για να πάω από μια περιοχή στην άλλη. ... οι Έλληνες δεν είχαν ιδέα για μας και την χώρα μας. Συχνά μου μιλούσαν για την ιστορία της Αλβανίας από την δική τους οπτική, ενώ

εγώ επέμενα ότι αυτοί θα έπρεπε να διαβάσουν άλλα βιβλία ξένων συγγραφέων που είχαν γράψει για την Αλβανία και που έθεταν το θέμα πολύ διαφορετικά από αυτό που μου έλεγαν. Δεν με πίστευαν ότι είχα τελειώσει σπουδές Ιστορίας και Γεωγραφίας σε πανεπιστήμιο. Με λίγα λόγια, αυτοί νόμιζαν ότι σε μας δεν λειτουργούσε τίποτα. (Αλφρέντ)

Ο άντρας μου δούλεψε σε μια εταιρία όπου έφτιαχναν ταφικά αγάλματα. Το αφεντικό του, βλέποντας ότι ήμασταν μετανάστες, νόμιζε πως ήμασταν πολύ πίσω, ότι δεν είχαμε ιδέα για την τέχνη. (Τάσα)

Οι παλιννοστούντες ήταν σχετικά απροετοίμαστοι για αυτό που θα αντιμετώπιζαν στην Ελλάδα. Συνεπώς, η μετακίνηση από την Αλβανία στην Ελλάδα, δηλαδή σε μια διαφορετική πιο αναπτυγμένη χώρα συγκριτικά με την δική τους προκαλεί συναισθήματα άγχους.

Ήμουν σχετικά ανήλικος όταν πήγα εκεί. Εγώ ερχόμουν από ένα χωριό της Βόρειας Αλβανίας. ... εμένα στην Πάτρα, μια πόλη πολύ μεγαλύτερη και αναπτυγμένη. Χάθηκα. Δεν μπορούσα να προσανατολιστώ. Αγχώθηκα πολύ. Την γλώσσα δεν ήξερα. Οι Έλληνες δεν ήξεραν τίποτα για μας. Το μόνο που ήξεραν είναι ότι εμείς ήμασταν πολύ φτωχοί. (Άλεξ)

Η Αθήνα ήταν μεγάλη πόλη, πολύ μεγαλύτερη από την πόλη μου [Μπεράτι]. Ένιωθα πως θα χανόμουν. Αγχωνόμουν πολύ όταν ήθελα να πάω κάπου γιατί δεν ήξερα τους δρόμους και τη γλώσσα. (Τάνι)

Ορισμένες παλιννοστούσες δηλώνουν πως πέρα από το αίσθημα αποξένωσης, αισθάνονταν επιπλέον μοναξιά και απελπισία που βρισκόντουσαν μακριά από τους ανθρώπους τους.

Αυτοί [ο άντρας και αδερφός της] δούλευαν από το πρωί μέχρι το βράδυ. Δεν είχαν ωράριο. Εγώ είχα συνηθίσει να ζω με τους γονείς μου, την αδερφή και τη γιαγιά μου. Ζούσαμε και σε χωριό και είχαμε επισκέπτες κάθε μέρα. Η πόρτα μας ήταν ανοιχτή. Οι γνωστοί μας έμπαιναν και έβγαιναν όλη τη μέρα. Ενώ στην Αθήνα κλείστηκα μέσα στους τέσσερις τοίχους και έκλαιγα από το πρωί ως το βράδυ. Ένιωθα σαν να ήμουν φυλακισμένη. Έλεγα στον άντρα μου ότι θα γύριζα στην Αλβανία. (Καίτη)

Φυσικά θα νιώθεις ως ξένη σ'ένα περιβάλλον όπου δεν γνωρίζεις τη γλώσσα και δεν μπορείς να επικοινωνήσεις με τους ντόπιους. Ένωσα πολύ μόνη ειδικά σε εποχή εορτών. Δεν είχα τους γονείς μου, τα αδέρφια μου κοντά. Στην Αλβανία μαζευόμασταν όλοι και περνούσαμε πολύ ωραία. Ήμασταν πολύ δεμένοι μεταξύ μας Μου έλειπε αυτή η ατμόσφαιρα πολύ. Δεν είχα κανέναν από το σόι μου στην Ελλάδα. (Μαρίκα)

Στις δυο παραπάνω αφηγήσεις διακρίνεται ο έντονα παραδοσιακός χαρακτήρας της αλβανικής κοινωνίας. Σε αντίθεση με την νεωτερική κοινωνία, όπου οι σχέσεις των ανθρώπων παύουν να είναι σημαντικές και ουσιαστικές, στην παραδοσιακή αλβανική κοινωνία οι άνθρωποι ήταν πολύ δεμένοι μεταξύ τους. Αυτούς τους δεσμούς έχουν υπόψη τους οι παλιννοστούντες όταν, σε ένα άλλο μέρος (κεφ. 6, ενότητα 6.3.1.2) της διατριβής αυτής, ασκούν κριτική σε ορισμένα χαρακτηριστικά της νεωτερικής αλβανικής κοινωνίας, όπως η δημιουργία σχέσεων με βάση το συμφέρον, η έλλειψη ουμανισμού ή η εξύψωση του χρήματος ως αξία καθεαυτή.

Το γεγονός ότι οι Έλληνες έχουν ήδη βιώσει τη μετανάστευση στο εξωτερικό δίνει παρηγοριά στους αλβανούς μετανάστες, οι οποίοι πιστεύουν ότι λόγω της κοινής τους εμπειρίας, οι ντόπιοι θα κατανοήσουν τη δύσκολη θέση στην οποία βρίσκονται και, συνεπώς, δεν θα τους δημιουργήσουν εμπόδια στην ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Αντιθέτως όμως, η ελληνική κοινωνία δεν δέχτηκε εύκολα τους Αλβανούς στους κόλπους της.³³ Η Ενκέλα σχολιάζει:

Όταν πήγαμε εμείς, οι Έλληνες δεν μας γνώριζαν καλά. Όμως μας έβλεπαν με αυτό το μάτι που θυμούνταν τον εαυτό τους όταν αυτοί μετανάστευσαν στην Αμερική ή την Αυστραλία. Για παράδειγμα αυτοί που δούλευα εγώ είχαν ζήσει στην Γερμανία. Είχαν σπουδάσει εκεί και μετά είχαν επιστέψει στην Ελλάδα. Ήξεραν πως είναι να νιώθεις ως ξένος. Αυτοί έβλεπαν σε μας τον εαυτό τους στην αρχή, όταν μετανάστευσαν οι ίδιοι. Αυτό ήταν μεγάλη παρηγοριά για μας. Αυτοί ήθελαν να μας δείχνουν ότι ... μπορείς να μαζεύεις κάποια χρήματα στην Ελλάδα και μετά να επιστρέψεις στη χώρα σου και να κάνεις αυτό που σε ενδιαφέρει.

³³ Βλέπε την υποενότητες 5.4.4.2 και 5.4.4.3 του παρόντος κεφαλαίου.

Στο παραπάνω απόσπασμα φανερώνεται η αντίληψη των Ελλήνων για τη φύση της μετανάστευσης, ότι δηλαδή πρόκειται για προσωρινό φαινόμενο, που σημαίνει ότι οι Αλβανοί θα έμεναν στην Ελλάδα μόνο για κάποιο συγκεκριμένο διάστημα, ώσπου να υλοποιούσαν τους αρχικούς σκοπούς τους. Έπειτα θα ξαναγύριζαν στη χώρα τους.

Με την πάροδο του χρόνου, όμως, οι Αλβανοί αρχίζουν να συνηθίζουν στο καινούργιο περιβάλλον και προσπαθούν να μάθουν την ελληνική γλώσσα όσο το δυνατόν συντομότερα, για να μπορέσουν να αλληλεπιδράσουν καλύτερα με τους ντόπιους και επομένως να μάθουν τα βασικά χαρακτηριστικά του πολιτισμού τους.

Τους πρώτους μήνες δεν μπορούσα να καταλάβω τι γινόταν. Έπειτα όμως, άρχισα να μαθαίνω τους δρόμους, τη γλώσσα και σιγά σιγά άρχισα να κινούμαι χωρίς τη συνοδεία κάποιου γνωστού μου. Στη δουλειά μπορούσα να καταλάβω τι μου έλεγε το αφεντικό. Δηλαδή άρχισα να επικοινωνώ με τους Έλληνες. (Έντι)

Στη συνέχεια της διαμονής τους στην Ελλάδα, ωστόσο, οι παλιννοστούντες ανακαλύπτουν πως ο Αλβανός δεν γίνεται αντιληπτός πια από τους ντόπιους ως ξένος, αλλά ως παράνομος μετανάστης, ως επικίνδυνος εγκληματίας και, κατά συνέπεια, ως μεγάλη απειλή για την ελληνική κοινωνία. Αυτό το αρνητικό στερεότυπο θα συνοδεύσει παντού τον Αλβανό και θα έχει σημαντικές επιπτώσεις, όχι μόνο στην κοινωνική του ενσωμάτωση αλλά και στην συναισθηματική του κατάσταση.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τρεις παλιννοστούντες ελληνικής καταγωγής δεν αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως ξένους. Αναφέρουν αντίθετα πως η κοινή καταγωγή με τους ντόπιους και η γνώση της ελληνικής γλώσσας έχει διευκολύνει την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, που από τον Σοφοκλή αποκαλείται ως «μάνα πατρίδα».

Για μένα προσωπικά δεν ήταν πολύ δύσκολο να προσαρμοστώ στην ελληνική κοινωνία. Όταν τους έλεγα ότι είμαι βορειοηπειρώτης οι Έλληνες με θεωρούσαν ως δικό τους άνθρωπο και μου άνοιγαν τις πόρτες. (Σοφοκλή)

5.4.2 Διαδρομές κατοικίας

Σύμφωνα με την έρευνα του Ψημμένου (1995) πολλοί Αλβανοί που εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα της Ελλάδας έμειναν αρχικά σε ξενοδοχεία «τρίτης κατηγορίας» στην περιοχή της Ομόνοιας. Η πλατεία Ομόνοιας φαίνεται να αποτελεί «τον πρώτο ‘σταθμό’ διαμονής, στο εργοτάξιο του υπόγειου σιδηροδρόμου στη δεκαετία του 1990, στα παγκάκια της γύρω περιοχής, ακόμα και σε εγκαταλελειμμένα αυτοκίνητα» (Μπαλαμπανίδης 2016: 177). Στην έρευνά μου μόνο ένας παλιννοστούντας, ο Νικόλας έμεινε σε φτηνό ξενοδοχείο κοντά στην Πλατεία Βάθης.

Όταν φτάσαμε στην Αθήνα ήμασταν κουρασμένοι και όλο άγχος. Δεν ξέραμε ούτε τη γλώσσα και ούτε πως να παίρναμε τηλέφωνο. Ο γνωστός μου έμενε σε ένα ξενοδοχείο στην Πλατεία Βάθης. Τον πήρα τηλέφωνο με κέρματα [τον βοήθησε μια ιερόδουλη] αλλά μου είπαν ότι ο Νάρντι [ο γνωστός του] δεν βρισκόταν στο ξενοδοχείο. Δεν είχα που να πάω. Είχα ένα δερμάτινο μαζί μου, το έστρωσα πάνω στο παγκάκι εκεί κοντά στην Ομόνοια και έκατσα. Του τηλεφώνησα ξανά και τον βρήκα. Ήρθε αμέσως να με πάρει. Όταν τον είδα μου φάνηκε λες και ήταν ο Θεός. ... Το δωμάτιο ήταν 1000 δραχμές ανά άτομο. Είχε δυο κρεβάτια. Εμείς πληρώναμε 2000 δραχμές και ζούσαμε εκεί επτά άτομα. Είχαμε βάλει στρώματα κάτω. Τι να σου πω, [ήταν] ένα ξενοδοχείο σε άθλια κατάσταση.

Ο καινούργιος και άγνωστος χώρος και κόσμος προκαλεί άγχος στον Νικόλα. Παρόμοιο αίσθημα διακατέχει και τους άλλους παλιννοστούντες, ειδικά όσους επέλεξαν την Αθήνα ως τόπο προορισμού. Στις αφηγήσεις τους η Αθήνα περιγράφεται ως μεγαλούπολη, με μεγάλη ένταση και γρήγορους ρυθμούς ζωής. Ο Νικόλας επισημαίνει την ελληνική γλώσσα ως το πρωταρχικό εμπόδιο στην επικοινωνία με τους ντόπιους. Η ελληνική γλώσσα θεωρείται από τους παλιννοστούντες ως το μέσο για την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία, όπως διευκρινίζεται παρακάτω στις δυσκολίες προσαρμογής.

Χαρακτηριστικό των πρώτων χρόνων της διαμονής των παλιννοστούντων στην Ελλάδα είναι οι ευρείες συγκατοικήσεις. Οι συγκατοικήσεις αυτές αφορούσαν κυρίως άτομα που συνδέονταν με συγγενικούς ή φιλικούς δεσμούς. Για παράδειγμα, η Σίλβα αναφέρει πως η οικογένειά της [σύζυγος και μικρό παιδί] αναγκάστηκε να μείνει για μερικούς μήνες μετά

την άφιξη τους στην Αθήνα στην κουνιάδα της, ώσπου μπόρεσαν να ενοικιάσουν ένα δικό τους διαμέρισμα.

Η μεγάλη μας τύχη ήταν ότι μας περίμενε η κουνιάδα μου. Αυτή έμενε στην Αθήνα. Είχε μεταναστεύσει πιο πριν. Εκεί μείναμε για δύο ή τρεις μήνες, δεν θυμάμαι καλά. Μετά μπορέσαμε να βάλουμε στην άκρη μερικά χρήματα για να ενοικιάσουμε ένα διαμέρισμα.

Η ευρεία συγκατοίκηση φαίνεται πως ήταν μια αναγκαστική επιλογή, η οποία όμως βοήθησε τα πρώτα χρόνια στην αντιμετώπιση των δυσκολιών, κυρίως οικονομικού χαρακτήρα. Ήταν ο μόνος τρόπος να αντεπεξέλθουν στο ακριβό ενοίκιο. Ωστόσο, η πρακτική της συγκατοίκησης φαίνεται πως είναι μια προσωρινή λύση, μέχρι την εξασφάλιση μιας ανεξάρτητης διαμονής. Η ανεξάρτητη διαμονή είναι στόχος όλων των μεταναστών. Ειδικά όσοι είχαν αφήσει γυναίκες και παιδιά πίσω στην Αλβανία, η εξασφάλιση ενός τόπου κατοικείν όπου θα στεγαζόταν όλη η οικογένεια ήταν ο πιο άμεσος στόχος. Στο παρακάτω απόσπασμα ο Φλαμούρ μιλάει για το πως κατάφερε να περάσει από τη συγκατοίκηση στην αυτονομία και έπειτα στην επανένωση με την οικογένειά του.

Στην αρχή έμενα στη Βέροια ... με τέσσερα ξαδέρφια μου σ'ένα δωμάτιο. Είχαμε κάνει ένα πρόγραμμα. Ο ένας μαγείρευε, ο άλλος έπλενε τα πιάτα, ο τρίτος καθάριζε το δωμάτιο κ.ο.κ.. Μείναμε μαζί για περίπου τέσσερα χρόνια, από το 1992 ως το 1996. Το διάστημα αυτό έστελνα χρήματα στην οικογένειά μου και κατάφερα επίσης να βάλω αρκετά στην άκρη... Μια μέρα κάποιοι φίλοι μου πρότειναν να πάω στην Κρήτη, γιατί εκεί είχε ελιές και θα μπορούσα να βρω εύκολα δουλειά.... Εκεί όμως δεν συνέχισα να κάνω αγροτικές δουλειές, διότι βρήκα δουλειά ως ηλεκτρολόγος. Από το 1998 μέχρι το 2012 που έφυγα [επιστροφή στην Αλβανία] δούλεψα ως ηλεκτρολόγος. Το 1998 ξεκίνησε και η διαδικασία νομιμοποίησης των μεταναστών και κατάφερα να κάνω τα χαρτιά. Μετά το 2000 μπόρεσα να φέρω την γυναίκα και τα παιδιά μου. Είχα ενοικιάσει μια γκαρσονιέρα, μικρή. Εκεί έμεινα μέχρι που ήρθε η οικογένειά μου. Μετά βρήκα ένα διαμέρισμα σε μια καλή περιοχή, αρκετά άνετο και με καλύτερες συνθήκες.

Η επανένωση του Φλαμούρ με την οικογένειά του φαίνεται να έχει πραγματοποιηθεί δύο χρόνια μετά από την πρώτη φάση νομιμοποίησης των μεταναστών το 1998. Η διαδικασία επανένωσης οικογένειας περιγράφεται από ορισμένους παλιννοστούντες ως μια ακριβή,

χρονοβόρα και πολύ αποθαρρυντική διαδικασία. Δυο παλιννοστούντες στην έρευνα μου έχουν παλιννοστήσει ακριβώς λόγω αυτής της γραφειοκρατικής διαδικασίας.

Από τις αφηγήσεις των παλιννοστούντων προκύπτει πως σε κάθε περίπτωση επιδιώκουν την αυτονομία τους. Η εξασφάλιση ανεξάρτητης διαμονής θα οδηγήσει στην σταδιακή βελτίωση των συνθηκών ζωής τους.

Καθάριζα μέχρι τρία σπίτια την ημέρα και ο άντρας μου δούλευε από το πρωί μέχρι το βράδυ για να μπορέσουμε να πάρουμε ένα μεγαλύτερο διαμέρισμα και να προσφέρουμε στα παιδιά μας μια καλύτερη ζωή. (Μίρα)

Δούλευα συνέχεια έως το βράδυ. Έβαφα, έβαζα πλακάκια, έκανα κάθε είδους εργασία. Δεν με ένοιαζε αν κουραζόμουν πολύ. Το μόνο που σκεφτόμουν ήταν το μέλλον των παιδιών μου που άφησα πίσω στην Αλβανία. (Πάυλος)

Οι συνθήκες διαμονής των μεταναστών βελτιώνονται σταδιακά, αλλά παράλληλα αυξάνονται οι ανάγκες και οι απαιτήσεις τους. Με την επανένωση ή τη δημιουργία οικογένειας είναι αναγκαίο να ενοικιάζουν διαμερίσματα μεγαλύτερης επιφάνειας και με καλύτερες υποδομές και παροχές.³⁴

Το διαμέρισμα βρισκόταν στο ισόγειο. Είχαμε μόνο δυο δωμάτια. Στο ένα μέναμε εγώ με τον άνδρα μου, στο άλλο ο αδερφός μου με την γυναίκα του. Στο δωμάτιό μου ήταν μόνο ένα κρεβάτι και δυο πλαστικές καρέκλες. Στο άλλο υπήρχαν μόνο δυο μονά κρεβάτια που ο αδερφός μου είχε βρει στο δρόμο. Είχαμε επίσης ένα στρογγυλό τραπέζι που το βάζαμε ανάμεσα στα δύο δωμάτια. ... Μετά από 3-4 μήνες έρχεται ο ιδιοκτήτης του σπιτιού και μας είπε ότι το συμβόλαιο είχε λήξει και θα έκανε αύξηση από 60 χιλιάδες δραχμές σε 70 χιλιάδες. Για καλή μας τύχη, ... [βρήκαμε] ένα άλλο διαμέρισμα [εκεί κοντά], μεγαλύτερο, καλά επιπλωμένο, και καλύτερα συντηρημένο, χωρίς υγρασία όπως το προηγούμενο. Ήταν σε τρίτο όροφο και είχε δυο υπνοδωμάτια, ένα μεγάλο σαλόνι-κουζίνα και μια τουαλέτα. Είχε ένα μπαλκόνι το οποίο έβλεπε την κοινόχρηστη αυλή της πολυκατοικίας. Στο προηγούμενο διαμέρισμα έβλεπε το δρόμο. Έτσι μαζέψαμε ό,τι είχαμε αγοράσει αυτούς τους μήνες και

³⁴ Παρόμοιο εύρημα εντοπίζεται στην διατριβή του Μπαλαμπανίδη (2016), που αφορά στις στεγαστικές διαδρομές και πρόσβαση στην ιδιοκτησία των μεταναστών στην πόλη της Αθήνας.

μετακομίσαμε στο άλλο. Εκεί μέيناμε για σχεδόν επτά χρόνια. Τα δυο πρώτα χρόνια μέيناμε μαζί με τον αδερφό μου. Όταν εγώ έμεινα έγκυος, οι άλλοι νοίκιασαν ένα άλλο σπίτι εκεί κοντά. Τότε μπορούσαμε να αντιμετωπίσουμε μόνοι μας το ενοίκιο και τις άλλες δαπάνες. (Καίτη).

Στην αρχή πήγαμε με τον άντρα μου στο σπίτι όπου έμεναν οι γονείς και ο αδερφός μου. Ήταν ένα δυάρι. Εκεί μέيناμε για έξι μήνες, ώσπου βρήκαμε δουλειά. Μετά ενοικιάσαμε μια γκαρσονιέρα. Εκεί γέννησα το πρώτο παιδί μου. Μέيناμε εκεί μέχρι που η κόρη μας έγινε τριών ετών. Τότε έμεινα έγκυος στο δεύτερο παιδί και ήταν απαραίτητο να παίρναμε ένα μεγαλύτερο σπίτι, για να έχουν τα παιδιά το δικό τους δωμάτιο. ... [Ε]νοικιάσαμε εκεί κοντά ένα μεγαλύτερο διαμέρισμα με δυο υπνοδωμάτια. (Άλμπα, 40 χρονών)

Σε όλες τις περιπτώσεις, οι συνθήκες διαμονής των μεταναστών καλυτέρευσαν με την πάροδο του χρόνου. Η ανοδική στεγαστική διαδρομή των παλιννοστούντων οφείλεται μόνο στην σκληρή τους εργασία. Για να καταφέρουν να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης, οι μετανάστες αναγκάζονται να εργάζονται σε δύο δουλειές ή με παρατεταμένο ωράριο. Μόνο ένας από τους παλιννοστούντες έχει καταφέρει να είναι ιδιοκτήτης διαμερίσματος στην Ελλάδα,³⁵ ενώ οι υπόλοιποι, όπως υπογραμμίζεται στο επόμενο κεφάλαιο, φαίνεται να έχουν προτιμήσει να επενδύσουν τις οικονομίες τους στη χώρα προέλευσης, είτε για την αγορά ενός διαμερίσματος, την ανέγερση μιας κατοικίας ή την έναρξη μιας μικρής επιχείρησης.

5.4.3 Διαδρομές απασχόλησης

Δεκαέξι παλιννοστούντες της έρευνάς μου έχουν πραγματοποιήσει ανώτατες σπουδές στην Αλβανία και τρεις στην Ελλάδα. Οι υπόλοιποι έχουν ολοκληρώσει στην Αλβανία τη μέση εκπαίδευση, με δυο εξαιρέσεις που εγκατέλειψαν το λύκειο για να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα. Όλοι τους απασχολήθηκαν σε χαμηλά αμειβόμενες εργασίες στην Ελλάδα που θεωρούνται χαμηλού κύρους και δεν προτιμούνται από τους ντόπιους (Lazaridis 2000: 56-

³⁵ Σύμφωνα με τη σύγκριση των δεδομένων των απογραφών του 2001 με το 2011, οι αλβανοί μετανάστες αύξησαν το ποσοστό ιδιοκατοίκησης τους στην Ελλάδα. Επίσης, οι αλβανοί μετανάστες είναι η μεταναστευτική ομάδα με το μεγαλύτερο ποσοστό ιδιοκατοίκησης και το μεγαλύτερο ρυθμό αύξησής του μεταξύ 2001 και 2011 (Μαλούτας 2018: 155-156).

59, Tastsoglou & Hadjicostandi 2003, Βαΐου κ.ά. 2007: 21-24, Παπαταξιάρχης κ.ά. 2008: 290-328). Ακόμη και όσοι είχαν αξιόλογα προσόντα, εκπαιδευτικά και τεχνικά, αναγκάστηκαν να εργάζονται σε επαγγέλματα που δεν είχαν σχέση με το επάγγελμά τους στην Αλβανία.³⁶ Πριν μεταναστεύσουν απασχολούνταν ως δάσκαλοι, γιατροί, κτηνίατροι, ηλεκτρολόγοι, μηχανολόγοι μηχανικοί, αστυνομικοί, κλπ. Παρόλο αυτά, όπως τονίζει ο Αλφρέντ, δέχτηκαν να κάνουν κάθε είδους εργασία στην Ελλάδα. Πρωταρχικός στόχος τους ήταν η άμεση οικονομική ανεξαρτησία και, στη συνέχεια, η διασφάλιση αυτόνομης διαμονής.

Δεν είχαμε την πολυτέλεια να επιλέγουμε. Όπως κάθε μετανάστης που πηγαίνει σε μια άλλη χώρα δεν περιμένει από την πρώτη στιγμή να εργάζεται στο δικό του επάγγελμα.

Σύμφωνα με τον Αλφρέντ, είναι αναμενόμενο ότι τα πρώτα χρόνια της διαμονής του στη χώρα υποδοχής ο μετανάστης θα εργαστεί σε δουλειές που δεν σχετίζονται με το επάγγελμα και την ειδίκευσή του, ώσπου να προσαρμοστεί στο νέο περιβάλλον. Αλλά στην περίπτωση στην Αλβανών μεταναστών, οι ανειδίκευτες και χαμηλού επιπέδου εργασίες θα συνεχιστούν για πολλά χρόνια. Οι περισσότεροι παλιννοστούντες τονίζουν ότι όσοι είχαν μεταναστεύσει στην Ελλάδα με το πρώτο κύμα μετανάστευσης, δηλαδή τα πρώτα χρόνια μετά την πτώση του κομμουνιστικού συστήματος, δεν δούλευαν νόμιμα κι ως εκ τούτου είχαν ένα παραπάνω εμπόδιο για να αναζητήσουν την ιδανική γι'αυτούς εργασία. Επιπλέον, δεν είχαν την ευχέρεια της επιλογής, διότι όπως τονίζουν, η δουλειά, οποιαδήποτε δουλειά, ερχόταν σ'αυτούς. Οι Έλληνες εργοδότες τους προσέγγιζαν στα μέρη όπου μαζεύονταν, όπως για παράδειγμα στην πλατεία Ομόνοιας, για να τους προσφέρουν φτηνή, ευέλικτη και μαύρη εργασία.

Την άλλη μέρα βγήκα στην Ομόνοια. Μου είχαν πει ότι εκεί έρχονταν εργοδότες και ζητούσαν Αλβανούς για διάφορες δουλειές. Εκεί βρήκα και άλλους. Ένας εργοδότης ήρθε σ'εμένα και μου είπε «Έλα». Έκανα μπροστά για να πάω, αλλά τρία άτομα κουνήθηκαν πιο γρήγορα από μένα και μπήκαν στο αμάξι του. Ήθελαν να επιβιώσουν κι αυτοί, όπως εγώ. Αυτός [ο

³⁶ Στη σχετική βιβλιογραφία για τη μετανάστευση, αυτή η διαδικασία έχει περιγραφεί ως «αποειδίκευση» (Βαΐου & Χατζημιχάλης [1997] 2003: 166-174, Κασίμης & Παπαδόπουλος 2012: 17-18). Βλέπε επίσης Kandyli, Arapoglou & Malouta (2008).

εργοδότης] γυρίζει σ'εμένα και μου κάνει νοηματικά υψώνοντας τους ώμους του «Τι να σου κάνω;» (Τάνι)

Είναι φανερό ότι οι μετανάστες έχουν την ανάγκη να επιβιώσουν σ'έναν κόσμο πολύ διαφορετικό συγκριτικά με αυτό που άφησαν πίσω και ξένο. Στην κομμουνιστική Αλβανία το σύστημα απασχόλησης ήταν πολύ διαφορετικό. Ήταν το κράτος που φρόντιζε πάντα για την μελλοντική τους απασχόληση, διορίζοντάς τους σε μέρη και εργασίες ανάλογες προς τις γενικότερες ανάγκες του πληθυσμού. Για το λόγο αυτό οι παλιννοστούντες αισθάνονταν κάποια ασφάλεια σχετικά με ζητήματα όπως η απασχόληση και η στέγαση.

Όταν τελείωσα το πανεπιστήμιο για κτηνίατρος με διόρισαν στη Φούσε Αρρεζ [Fushë Arrëz], σχετικά μακριά από τα Τίρανα όπου ζούσα. Εκεί είχε ανάγκη η χώρα μας. Αυτό όμως ήταν καλό γιατί νιώθαμε ασφάλεια σχετικά με την απασχόληση. Ενώ τώρα εδώ [στην Αλβανία] δεν ενδιαφέρεται κανείς αν θα βρεις δουλειά ή όχι. (Νικόλας, 43 χρονών)

Τον άντρα μου που τελείωσε ζωγραφική στην Ακαδημία των Καλών Τεχνών στα Τίρανα, το κράτος τον διόρισε στο Αργυρόκαστρο, διότι είχαν ανάγκη για δάσκαλο των καλών τεχνών σε λύκειο εκεί. Συνήθως εμείς που τελειώναμε το πανεπιστήμιο στα Τίρανα μας έστελναν πίσω στις πόλεις μας, αν υπήρχε ανάγκη εκεί. Αν όχι σε άλλες. Θα σου έβρισκαν κάτι να κάνεις εκείνη την εποχή. (Τάσα)

Ωστόσο, η φθηνή και μαύρη εργασία δεν φαίνεται να αποτελεί σοβαρό πρόβλημα για την μεγάλη πλειοψηφία των παλιννοστούντων.

Σημαντικό ρόλο στην εύρεση εργασίας και στέγασης στη χώρα υποδοχής αποτελούν οι συνδέσεις ή τα δίκτυα (Boyd 1989, Castles & Miller 1993, MacDonald & MacDonald 1964). Για την εύρεση εργασίας, οι αλβανοί μετανάστες βασίζονταν κυρίως σε συγγενείς και φίλους συμπατριώτες τους που είχαν ήδη εγκατασταθεί στην Ελλάδα και διέθεταν την απαιτούμενη γνώση και εμπειρία.

Η εύρεση εργασίας ήταν σχετικά εύκολη υπόθεση. Με βοήθησαν γνωστοί του αδερφού μου. (Αλμπι)

Μας βοηθούσαν οι συμπατριώτες, οι γνωστοί μας, και έπειτα σιγά σιγά μάθαμε τη γλώσσα και μπορούσαμε να καταλάβουμε πως λειτουργούσαν τα πράγματα. (Αλφρέντ)

Ο γιός μου με βοήθησε. Αυτός τους γνώριζε όλους εκεί στο χωριό. Μου βρήκε δουλειά ως φύλακας. (Σωτήρης)

Για δουλειά με βοήθησαν οι γνωστοί των γονέων και αδερφών μου που είχαν μεταναστεύσει πριν από μένα. (Ερη)

Ένας φίλος μου από το λύκειο στο Αργυρόκαστρο με την αδερφή του ήταν υπεύθυνοι σε μια εταιρεία που είχε αναλάβει τον καθαρισμό του Νοσοκομείου ΚΑΤ στην Αθήνα. Εγώ έμαθα ότι σ' αυτό το νοσοκομείο αυτό υπεύθυνοι για τον καθαρισμό ήταν Αλβανοί και έτσι πήγα εκεί να ζητήσω δουλειά. Όταν τους είδα εξεπλάγην ... Αυτοί αμέσως μου είπαν ότι ξεκινούσα τη Δευτέρα το πρωί. (Ματίλντα)

Βρήκα αμέσως δουλειά μέσω της μητέρας του. Οι γονείς μου είχαν μεταναστεύσει στην Ελλάδα το 1992 και η μαμά ήξερε κάποιους Έλληνες. Έτσι μου βρήκε δουλειά ως καθαρίστρια. (Ελίντα)

Οι συγγενείς και οι φίλοι μου με βοήθησαν αρχικά, φυσικά. Εγώ δεν ήξερα τη γλώσσα. Πως θα έβρισκα δουλειά χωρίς την βοήθειά τους; (Ιλίρ)

Από άλλες σχετικές έρευνες διαπιστώνονται παρόμοια ευρήματα (Iosifides 1997: 48, King 2000: 64-66, Καβουνίδη 2003: 160-161). Τα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστών παίζουν σημαντικό ρόλο τόσο στη διασφάλιση εργασίας και στέγασης, όσο και στην αντιμετώπιση των άλλων δυσκολιών.

Στη χώρα υποδοχής οι άνδρες απασχολούνται συχνά στον τομέα των κατασκευών, της αγροτικής παραγωγής, στις μεταφορές, σε εταιρείες σεκιούριτι και σε ταβέρνες, εστιατόρια ή ξενοδοχεία, ενώ οι γυναίκες επικεντρώνονται κυρίως σε υπηρεσίες καθαριότητας οικιακών χώρων και στην παροχή φροντίδας και φύλαξης παιδιών ή ηλικιωμένων. Οι δουλειές που δέχονται να κάνουν είναι βαριές και «βρώμικες», τις οποίες οι ντόπιοι δεν προτιμούν.

Υπήρχαν φορές που οι Έλληνες κατηγορούσαν τους Αλβανούς ή τους μετανάστες ότι τους πήραν τις δουλειές. Μα τι δουλειές τους πήραμε; Εμείς κάναμε τις δουλειές που αυτοί δεν ήθελαν να κάνουν. Στην οικοδομή δεν υπήρχαν Έλληνες, μόνο εμείς οι Αλβανοί και οι Πολωνοί. Οι Αλβανίδες καθάριζαν τα σπίτια τους ή φρόντιζαν τους ηλικιωμένους. Πες μου μια Ελληνίδα που δεχόταν να κάνει αυτές τις δουλειές. (Αιμίλιο, 35 χρονών)

Με την πάροδο του χρόνου διαπιστώνεται μια ανοδική επαγγελματική και μισθολογική πορεία, η οποία συμβάλλει στη σταδιακή βελτίωση των συνθηκών διαμονής των μεταναστών, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα. Τα πρώτα χρόνια οι μετανάστες αλλάζουν συχνά δουλειές, ώσπου να βρουν μια σταθερή μισθωτή εργασία με υψηλότερο εισόδημα.

Πήγα στην Κρήτη. Εκεί είχα τους φίλους του πατέρα μου. Εκεί μάζευα σταφύλια ή δούλευα ως φορτωτής. Μετά δούλεψα ως πωλητής σ' ένα κατάστημα με χρυσαφικά. Μου άρεσε ως δουλειά γιατί δεν είχε πολύ κούραση. Μετά από ένα χρόνο πήγα στην Αθήνα. Κάποια ξαδέρφια μου είχαν ένα εστιατόριο και δούλεψα εκεί για περίπου δύο χρόνια. Έμαθα να μαγειρεύω καλά και πήγα σ' ένα άλλο εστιατόριο που μου πρόσφεραν δουλειά ως σεφ. ... Έχω αλλάξει πολλά εστιατόρια, διότι πήγαινα όπου με πλήρωναν καλύτερα. Μετά γυρίσαμε εδώ και ανοίξαμε το δικό μας εστιατόριο. (Αλτίν, 38 χρονών)

Στη Βέροια κάναμε διάφορες αγροτικές δουλειές. Ό,τι μας πρόσφεραν οι ντόπιοι το δεχόμασταν. Είχαμε μεγάλη ανάγκη στην αρχή. Εκεί μείναμε μερικούς μήνες. Μετά μετακομίσαμε στην Καβάλα, όπου έμαθα να δουλεύω το μάρμαρο. Στην Καβάλα έμεινα έξι χρόνια. Μετά έφυγα. Τσακώθηκα με το αφεντικό μου. Του ζήτησα να μου βάλει βαριά ένσημα, όπως έπρεπε, αλλά αυτός δεν δέχτηκε. Αν και μετάνιωσε και με παρακάλεσε αργότερα να γυρίσω, εγώ δεν δέχτηκα. Είχα πληγωθεί πολύ, διότι δούλευα σκληρά και του ζήτησα να μου δώσει αυτό που μου άξιζε. Το 2002 πήγα στην Αθήνα. Εκεί είχε μεγάλη ζήτηση για τεχνίτες μαρμάρου και βρήκα δουλειά αμέσως. Μετά από τρία χρόνια έγινα ο υπεύθυνος της ομάδας. Στην Ελλάδα ήμουν ο Αλβανός, αλλά με ίσα δικαιώματα. (Τομ, 41 χρονών)

Ξεκίνησα δουλειά τον Αύγουστο του 2001. Μια ξαδέρφη του άντρα μου δούλευε σε ένα θερμοκήπιο με μπάμιες και με έπαιρνε μαζί της για να μάθω τη δουλειά. Ήταν πολύ

κουραστική δουλειά. Έκανε και πολύ ζέστη εκεί μέσα. Τον Ιανουάριο έφυγα και ξεκίνησα [δουλειά] σε ένα εργοστάσιο παρασκευής συσκευασιών [που εξάγονταν στη Γερμανία] για διάφορα προϊόντα. Εκεί δούλεψα μέχρι το 2004. Σταμάτησα την δουλειά όταν γέννησα την κόρη μου. Για κάποιους μήνες δεν δούλεψα, μετά ξεκίνησα δουλειά στο μεγαλύτερο φυτώριο της Κρήτης, με καλύτερο μισθό. Εκεί δούλεψα οκτάωρο, σε καλύτερες συνθήκες εργασίας, μου πλήρωναν τα δώρα, τις διακοπές. Είχαμε ενοικιάσει επίσης ένα θερμοκήπιο. Εκεί δούλεψε ο άντρας μου. Εγώ βοηθούσα τις αργίες και τα σαββατοκύριακα. Παράλληλα έκανα μαθήματα αλβανικής γλώσσας σε αλβανόπουλα. Είχαμε μια οικονομική άνεση που μας επέτρεπε να κάνουμε μια καλύτερη ζωή. (Μαρίκα)

Αν και στις αφηγήσεις τους παρατηρείται μια σχετική επαγγελματική ανέλιξη, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για πραγματική ανέλιξη, ειδικά στην περίπτωση των μεταναστών που στη χώρα προέλευσης είχαν τελειώσει ανώτατη εκπαίδευση. Οι μετανάστες συνεχίζουν να κάνουν εργασίες που δεν προτιμούνται από τους ντόπιους, χωρίς να καταφέρουν να απασχολούνται στο επάγγελμά τους. Ο Άρης δούλεψε ως ιατρός-παθολόγος πριν μεταναστεύσει στην πολυκλινική της πόλης του Αργυρόκαστρου. Κατά την παραμονή του στην Ελλάδα δεν άσκησε ποτέ το επάγγελμά του.

Ξεκίνησα δουλειά στην εταιρεία Shell. Πλέναμε τα αυτοκίνητα. Ήταν βαριά δουλειά. Στην αρχή δούλεψα μόνο δυο μέρες την εβδομάδα, μετά το αφεντικό μου πρότεινε να εργάζομαι *full time*. Φυσικά και δέχτηκα. Εκεί έχω δουλέψει έξι χρόνια, μέχρι την ημέρα που γυρίσαμε πίσω. Ήμουν ευχαριστημένος με την πληρωμή. Επίσης, αυτό που ήταν σημαντικό για μένα ήταν τα ένσημα.

Ο Τέλης ήταν μηχανολόγος μηχανικός στην Αλβανία, αλλά αργότερα ασχολήθηκε με το εμπόριο ρούχων. Στην Ελλάδα έχει κάνει διάφορες δουλειές, καμία από τις οποίες δε σχετιζόταν με το επάγγελμά του. Στην αφήγησή του όμως φανερώνεται η επίμονή του στην υλοποίηση των αρχικών του προθέσεων, που ήταν η απόκτηση γνώσεων για το πώς λειτουργούν οι επιχειρήσεις, ώστε αργότερα να μπορέσει και ο ίδιος να ανοίξει δική του επιχείρηση στην Αλβανία.

Ο εξάδελφός μου ήταν στο Μάτι [Νέα Μάκρη, Αττική], ένα τουριστικό χωριό κοντά στην Αθήνα. Εκεί μου βρήκε δουλειά ως κηπουρός. Όταν τελείωσε η σεζόν, άρχισα δουλειά στην Αθήνα. Ήθελα να φύγω από το χωριό γιατί ο λόγος που πήγα στην Ελλάδα ήταν να αποκτήσω εμπειρία για τη λειτουργία επιχειρήσεων και εκεί στο χωριό δεν θα μπορούσα να το πετύχω. Στην Αθήνα ένας γνωστός του πεθερού μου, με βοήθησε να ξεκινήσω ως καθαριστής σ'ένα εργοστάσιο παραγωγής φούρνων. Ήταν πολύ κουραστικό να κάνω κάθε μέρα το δρόμο πήγαινε—έλα Μάτι-Αθήνα. Σηκωνόμουν στις 4:30 το πρωί για να φτάσω στην ώρα μου. Όμως δεν μπορούσα να κάνω κάθε μέρα αυτό το δρόμο. Η θεία της γυναίκας μου μάς πρότεινε να μείνουμε σ'αυτήν [στην Αθήνα] μέχρι να έβρισκε δουλειά η γυναίκα μου. Παράλληλα είχα αρχίσει να ασχολούμαι με το εμπόριο. Αγόραζα χονδρικά υλικά που χρησιμοποιούνται για να φτιάχνεις πλεκτά βραχιόλια και τα έστελνα στην Αλβανία. Εκεί η μάνα μου ... μαζί με κάποιες άλλες γυναίκες ... [έπλεκαν τα βραχιόλια] και μου τα έστελναν πίσω για να τα πουλήσω εγώ στην Αθήνα. ... Συνέχισα τη δουλειά στο εργοστάσιο για δύο χρόνια. Όμως έβλεπα πως δεν μου άφηνε πολύ χρόνο για να ασχοληθώ με το εμπόριο. Παράτησα τη δουλειά στο εργοστάσιο και γράφτηκα σ'ένα από αυτά τα [επιδοτούμενα] προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης. Μας πλήρωναν για να τα παρακολουθήσουμε και είχα περισσότερο ελεύθερο χρόνο για να συνεχίζω με τα δικά μου σχέδια. Η θεία της γυναίκας μου μετακόμισε στο Βόλο και ... είχαμε χώρο στο σπίτι. ... [Η γυναίκα μου ήξερε να ράβει και της άρεσε] έτσι αγοράσαμε κάποιες ραπτομηχανές για να ράβουμε σεντόνια, πετσέτες, τραπεζομάντηλα, κλπ., και να τα πουλήσουμε στη λαϊκή αγορά. Όταν τελείωσα το πρόγραμμα κατάρτισης ξεκίνησα δουλειά σε μια εταιρία με γυψοσανίδες. Εκεί δούλεψα για μερικούς μήνες. Μετά δημιούργησα μια ομάδα με κάποιους γνωστούς μου [για να αναλάβουμε δουλειές]. Παράλληλα συνεχίζαμε να πουλάμε στη λαϊκή. Μαύρη εργασία [έκανα] και στα δύο, διότι έτσι ήταν τα πράγματα εκείνη την εποχή στην Ελλάδα. Δεν μπορούσες εύκολα να βγάλεις άδεια στην εφορία. Οι δουλειές πήγαιναν καλά και βγάζαμε περισσότερα από ό,τι μπορούσαμε να βγάλουμε ως μισθωτοί. Μαζί με άλλους εμπόρους στη λαϊκή καταφέραμε τελικά να ανοίξουμε μια επιχείρηση στην Αλβανία, σε συνεργασία με έναν Έλληνα επιχειρηματία.

Σε αντίθεση με τον Τέλη, η Νέλα δεν κατάφερε να πραγματοποιήσει τον αρχικό της στόχο στην Ελλάδα, ο οποίος ήταν να απασχοληθεί ως επαγγελματική μπασκετμπολίστρια σε μια ομάδα στην Αθήνα. Αν και αρχικά τα πράγματα κύλησαν καλά, μετά ακολούθησε μια περίοδος απελπισίας, απογοήτευσης και δοκιμασίας, κατά την οποία τα αρχικά σχέδια εγκαταλείφθηκαν και αντικαταστάθηκαν από πιο ρεαλιστικούς στόχους.

Εκείνη την περίοδο εγώ έπαιζα μπάσκετ με την ομάδα της πόλης [Αργυρόκαστρο] και την εθνική ομάδα [της Αλβανίας]. Παράλληλα σπούδαζα Ιστορία και Γεωγραφία στο ινστιτούτο της πόλης. Όταν τελείωσα τις σπουδές μου, ήθελα να πάω στα Τίρανα για να φοιτήσω στη σχολή των αστυνομικών. Αλλά ο πατέρας μου δεν μού επέτρεψε να πάω λόγω των αναταραχών του 1997. Ο προπονητής μου με βοήθησε να προετοιμάσω κάποια χαρτιά για να πάω να παίξω [μπάσκετ] σε μια ομάδα στην Αθήνα. Ήταν μια πολύ καλή ευκαιρία για μένα. Πήγα εκεί και για 3-4 μήνες έπαιζα αρκετά καλά, αν και δε με πλήρωναν. Μετά από έξι μήνες μου είπαν ότι θα έπρεπε να μιλήσω με ένα δικηγόρο, διότι κάτι δεν πήγαινε καλά με τη σύμβασή μου. Ακόμα και σήμερα δεν έχω καταλάβει που ήταν το πρόβλημα. ... Δεν ήξερα καλά τη γλώσσα για να συνεννοηθώ και δεν ήξερα τι έγραφε ακριβώς η σύμβαση. Ούτε είχα γνωστούς ανθρώπους εκεί [στην Αθήνα]. Έτσι παράτησα το μπάσκετ. Μετά άρχισε ο εφιάλτης μου. Γιατί πήγα και πως κατάντησα! Αρχισα δουλειά σε μια καφετέρια, έπλενα τα πιάτα και καθάρισα τις τουαλέτες για 11 ώρες την ημέρα. Βρώμικη δουλειά με πολύ λίγα χρήματα. ... Επί δύο χρόνια μόνο εγώ ξέρω τι ζόρια έχω τραβήξει! Αισθανόμουν τόσο άσχημα που έκανα αυτές τις δουλειές, που ώρες-ώρες με έπιαναν τα κλάματα. ... Κάποιες φορές καθόμουν στο μπαρ για να μάθω κρυφά το επάγγελμα του μπάρμαν. Οι μπάρμαν όμως δε με ήθελαν [κοντά τους]. Αλλά υπήρχαν οι σερβιτόροι που ήταν πολύ καλοί. Με βοηθούσαν γενικά και με την γλώσσα και επέμεναν να μάθω σωστά τις λέξεις. Έτσι έμαθα να μιλάω ελληνικά. Μετά από λίγο καιρό έγινα η βοηθός του μπάρμαν εκεί. Οι εργοδότες με βοήθησαν να κάνω τα χαρτιά και άρχισα να δουλεύω με σύμβαση. Μετά από δύο χρόνια έφυγα από εκεί και πήγα σε μια καφετέρια στο Μαρούσι. Εκεί δούλευα ως μπαργούμαν. Το κακό με αυτές τις δουλειές ήταν ότι δεν μου έδιναν άδεια για να πάω διακοπές. Έτσι αναγκαζόμουν να παρατάω τη δουλειά και να βρω άλλη μετά τις διακοπές.

Από τις αφηγήσεις των γυναικών που εργάζονταν ως οικιακές βοηθοί φαίνεται επίσης πως είναι εξαιρετικά δύσκολο να επιτευχθεί μια επαγγελματική ανέλιξη. Η μεγάλη πλειονότητα αυτής της ομάδας μεταναστριών είναι παγιδευμένη σ' αυτό το είδος εργασίας, χωρίς δυνατότητα απασχόλησης στο προηγούμενο επάγγελμα. Η Ενκέλα, 41 χρονών, στην Αλβανία ήταν φιλόλογος. Στην Ελλάδα δούλεψε ως οικιακή βοηθός και μπέμπι-σίτερ. Όπως και άλλες παλιννοστούσες, προσπάθησε να κάνει ιδιαίτερα μαθήματα σε αλβανόπουλα, για να ξανανιώσει τη χαρά της διδασκαλίας.

Στην αρχή ο άντρας μου ζούσε με τον εξάδελφό του και έναν φίλο του. Όταν πήγα εγώ βρήκα δουλειά ως εσωτερική οικιακή βοηθός σ' ένα ηλικιωμένο ζευγάρι που ζούσε στην Εκάλη [Αθήνα]. Εκεί ήρθε και ο άντρας μου. Μείναμε μαζί τους. Είχαμε το δικό μας δωμάτιο. Μετά πήραμε και τον γιό μας που τον είχαμε αφήσει στους γονείς μου στην Αλβανία. Εκεί μείναμε τέσσερα χρόνια, μέχρι που πέθανε ο άνδρας. Η ηλικιωμένη μπήκε μετά σε οίκο ευγηρίας. Σ' αυτήν τη δουλειά είχα κάνει γνωριμίες με τους φίλους του ζευγαριού, οι οποίοι μου πρότειναν να δουλέψω στα σπίτια τους ως καθαρίστρια. Μερικά απογεύματα δούλευα σ' ένα σχολείο, όπου δίδασκα αλβανικά σε παιδιά που ήθελαν να μιλήσουν αλβανικά όταν πήγαιναν διακοπές στην Αλβανία. Σ' αυτήν τη δουλειά με σύστησαν δύο καθηγητές στους οποίους πήγαινα και καθαρίζα. Τα χρήματα που έπαιρνα [διδάσκοντας] ήταν λίγα. Δεν ήταν μια σταθερή δουλειά, αλλά χαιρόμουν πολύ όταν πήγαινα εκεί να διδάσκω. (Ενκέλα)

Για αρκετά χρόνια δούλευα ως οικιακή βοηθός σε σπίτια. Τα τελευταία χρόνια δούλευα ως μπέμπι-σίτερ. Πριν επιστρέψω [στην Αλβανία] βρήκα δουλειά σ' ένα ωδείο ως δασκάλα βιολιού. Ήταν κάτι σαν ημιαπασχόληση, διότι δούλευα μόνο δυο μέρες την εβδομάδα. Θυμάμαι ότι πήγαινα με μεγάλη χαρά σ' αυτήν τη δουλειά. Μου θύμιζε τον καιρό που δίδασκα στην Αλβανία. (Τάσα)

Από την [πρώτη] στιγμή που πήγα στην Ελλάδα μέχρι που έφυγα, δηλαδή για έξι χρόνια, δούλεψα ως οικιακή βοηθός. Καθαρίζα σπίτια και γραφεία. (Ελίντα)

Υπάρχουν όμως και κάποιες περιπτώσεις που οι γυναίκες προσπαθούν να ξεφύγουν από την απασχόληση σε εργασίες χαμηλού επιπέδου. Στο παρακάτω απόσπασμα, η Ματίλντα αφηγείται με λεπτομέρεια τις μετακινήσεις της στο χώρο απασχόλησης και την επιμονή της

να τελειώσει μια επαγγελματική σχολή που θα της δώσει τη δυνατότητα να απασχοληθεί σ'ένα συγκριτικά πιο αξιόλογο επάγγελμα.

Στην αρχή ξεκίνησα ως καθαρίστρια στο νοσοκομείο Κάτ. Καθάριζα το χώρο της αίθουσας του χειρουργείου. Οι γιατροί ... με είχαν συμπαθήσει ... και ήμουν ευχαριστημένη. Μάλιστα μερικές [γυναίκες γιατροί] με πήραν για να καθαρίσω τα σπίτια τους. ... Μια από τις συναδέλφους μου στη δουλειά είπε μια μέρα ότι ένα ΙΕΚ κομμωτικής είχε κάνει μια προσφορά στην κόρη της, αλλά εκείνη δεν ήθελε να πάει και με ρώτησε αν ήθελα να πάω εγώ στη θέση της, μιας και μου άρεσε πολύ να ασχοληθώ με θέματα ομορφιάς και περιποίησης. Εγώ δέχτηκα αμέσως. Πήγα στο σπίτι και το συζήτησα με τον άνδρα μου. Αυτός αρνήθηκε γιατί δεν είχαμε χρήματα. Εγώ επέμεινα ότι θα δούλευα περισσότερο για να πληρώσω τα δίδακτρα. Αυτό ήταν το όνειρό μου. Πάντα ήθελα να τελειώσω μια επαγγελματική σχολή. Ο άνδρας μου δέχτηκε τελικά, αν και φοβόταν ότι δεν θα τα κατάφερα. Όμως τα κατάφερα. Επί δεκαέξι μήνες δούλευα μέχρι τις 2 [μμ] και τα απογεύματα πήγαινα στο ΙΕΚ. Η κουνιάδα με βοήθησε με τα παιδιά. Πότε κρατούσα εγώ τα δικά της, πότε εκείνη τα δικά μου. Έτσι βοηθήσαμε η μία την άλλη. Το 2001 ο άντρας μου μού είπε να επιστρέψουμε στην Αλβανία γιατί εκεί είχε πολύ δουλειά στον τομέα των κατασκευών. Πήγαμε εκεί, μείναμε ένα χρόνο αλλά γυρίσαμε πίσω στην Ελλάδα. Δεν ήταν η σωστή στιγμή. ... Ευτυχώς που τα χαρτιά μας δεν είχαν λήξει. Όταν επιστρέψαμε ξεκίνησα αμέσως δουλειά στο Νοσοκομείο Παίδων ως καθαρίστρια. Παράλληλα δούλευα ως καθαρίστρια και σε ένα κατάστημα με ηλεκτρικές συσκευές για τρεις μήνες. Μετά ξεκίνησα ως κομμώτρια σ'ένα κομμωτήριο. Παράτησα και τη δουλειά στο νοσοκομείο και ξεκίνησα σ'ένα [σαντουϊτσάδικο] Everest. Δούλευα στο σαντουϊτσάδικο και στο κομμωτήριο. Είχα δημιουργήσει και τη δική μου πελατεία και πρόσφερα τις υπηρεσίες μου στα σε σπίτια. Συνέχισα να δουλεύω έτσι μέχρι το 2006 που γυρίσαμε εδώ [Τίρανα].

Οι παλιννοστούντες απόφοιτοι πανεπιστημίου δεν ένιωθαν ευχαριστημένοι με το είδος εργασίας που έκαναν στην Ελλάδα. Ορισμένοι τονίζουν ότι στην Ελλάδα δεν τους δόθηκε ποτέ η ευκαιρία για επαγγελματική σταδιοδρομία. Ο Αιμίλιος, 35 χρονών, και η Κλέα, απόφοιτοι ελληνικών πανεπιστημίων, σχολιάζουν πως στην Ελλάδα ήταν αρκετά δύσκολο να βρουν εργασία στο δικό τους επάγγελμα.

Τελείωσα το Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης στην Αθήνα. Προσπάθησα να βρω κάτι στο δικό μου αντικείμενο αλλά ήταν δύσκολο, μεγάλος ο ανταγωνισμός και επίσης εγώ δεν είχα γνωριμίες σ' αυτόν το χώρο. Έδωσα εξετάσεις για ... ως ομογενής όμως δεν κατάφερα να μπω. Έπειτα, άνοιξα ένα γραφείο μετάφρασης αλλά δεν έβγαζα αρκετά για να καλύψω τα έξοδα. (Αιμίλιο)

Τελείωσα σπουδές για οδοντοτεχνίτης. Ξεκίνησα την πρακτική μου σ' ένα οδοντιατρείο. Έκατσα εκεί για 3 μήνες. Τους ζήτησα να μου κάνουν σύμβαση, αλλά δε δέχτηκαν. Γενικά τους νέους αποφοίτους τους εκμεταλλεύονταν πολύ. Τους δέχονταν για να κάνουν την πρακτική τους, αλλά όχι για κανονική δουλειά. Μετά δέχονταν έναν άλλο, κ.ο.κ. Δε μας πλήρωναν, ούτε πλήρωναν τις ασφαλιστικές μας εισφορές. Μετά την πρακτική άρχισα να δουλεύω με τον αρραβωνιαστικό μου σε τυπογραφείο. Εκτυπώναμε πάνω σε μπουσμάδες φορητών. (Κλέα)

Η έλλειψη ευκαιριών για επαγγελματική σταδιοδρομία στη χώρα υποδοχής θα αποτελέσει το βασικό αίτιο παλιννόστησης για μερικούς μετανάστες. Παρά την απασχόλησή τους σε εργασίες μη σχετιζόμενες με τις σπουδές τους, όλοι επιμένουν ότι η μεταναστευτική τους εμπειρία στην Ελλάδα ήταν εποικοδομητική, όχι μόνο όσον αφορά στη βελτίωση των αρχικών συνθηκών διαβίωσης, αλλά επίσης και στον τρόπο επικοινωνίας και συμπεριφοράς.

5.4.4 Δυσκολίες προσαρμογής

5.4.4.1 Η γλώσσα και η επικοινωνία

Η γνώση της ελληνικής γλώσσας αποτελεί το βασικό εμπόδιο που οι παλιννοστούντες αντιμετώπισαν κατά την διαδικασία της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα. Εξαίρεση αποτελούν τέσσερις εξ αυτών οι οποίοι ήξεραν εξ αρχής τη γλώσσα. Όλοι τους δίνουν μεγάλη σημασία στη γνώση της ελληνικής, θεωρώντας την ως τον κατεξοχήν παράγοντα για την προσαρμογή τους, την κοινωνική τους ενσωμάτωση και κινητικότητα, αποδίδοντάς της έτσι και πρακτική αξία.

Σοβαρό πρόβλημα ήταν η γλώσσα. Έπρεπε να ξέρουμε τη γλώσσα αν θέλαμε να δουλεύουμε με τους ντόπιους. Η αδυναμία επικοινωνίας μάς εμπόδιζε πραγματικά, όχι μόνο για να βρούμε δουλειά, αλλά και για την ενσωμάτωσή μας στην κοινωνία. [Δεν μπορούσαμε να] έρθουμε σε επαφή με τις αξίες του ελληνικού λαού, αν λάβουμε υπόψη ότι ερχόμασταν από μια άλλη κοινωνία, με διαφορετικά έθιμα. (Άλμπι)

Στην αρχή είχα πρόβλημα με τη γλώσσα. Δεν μπορούσα να καταλάβω τι μου έλεγαν. (Τάνι)

Η γλώσσα ήταν το πρώτο εμπόδιο για μένα. Επειδή δεν ήξερα ούτε μια λέξη, μου φαινόταν ότι μιλούσαν μόνο για μένα, ότι με κουτσομπόλευαν. ... Είναι πολύ δύσκολο όταν δε γνωρίζεις τη γλώσσα της χώρας στην οποία σκοπεύεις να μείνεις. [Αυτό είναι το] χειρότερο πιστεύω. (Λούλε)

Για μένα, βασικό πρόβλημα ήταν η γλώσσα. Δεν ξέραμε τη γλώσσα και αυτό δυσκόλευε την επικοινωνία μας με τους Έλληνες. Θυμάμαι μια μέρα η κυρία στην οποία δούλευα μου ζήτησε να κάνω μαρμπούνια και εγώ που νόμιζα ότι μου είπε να μαγειρεύω φασολάκια, διότι αυτό σημαίνει στα αλβανικά. (Άλμπα)

Πρόβλημα είχα με τη γλώσσα. Μου έλεγαν «καλημέρα» οι γείτονες, εγώ απαντούσα «καλημέρα», χωρίς όμως να ξέρω τι σήμαινε. ... Πήγαίνα στο περίπτερο για να αγοράσω κάτι και τους έδειχνα με το δάχτυλο τι ήθελα. [Η γλώσσα] [ή]ταν πρόβλημα στην αρχή. (Καστριότ)

Όπως τονίζει παραπάνω ο Άλμπι, η γλώσσα δεν αποτελεί μόνο ένα μέσο επικοινωνίας που βοηθάει στην εξυπηρέτηση των καθημερινών αναγκών των μεταναστών, αλλά είναι επιπλέον το μέσο που φέρνει τους μετανάστες σε επαφή με τον πολιτισμό και τις αξίες της ελληνικής κοινωνίας. Για τον λόγο αυτό οι μετανάστες κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια για την εκμάθηση της γλώσσας, είτε μέσω διδακτικών βιβλίων για ξένους, είτε βλέποντας και ακούγοντας τηλεόραση, είτε απλώς μέσω της αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας με τους Έλληνες. Σταδιακά η γλώσσα παύει να αποτελεί πρόβλημα για τους παλιννοστούντες.

Στην αρχή ... έβλεπα τις κινήσεις των χειλιών της [κυρίας όπου δούλευα] όταν αυτή μιλούσε. Μετά την ρωτούσα συνέχεια για διάφορα αντικείμενα μέσα στο σπίτι. Ρωτούσα επίσης τα παιδιά του θείου μου, που ήταν στο σχολείο εκεί, για την κλίση ονομάτων και ρημάτων. Σιγά σιγά την έμαθα [την ελληνική γλώσσα]. Μετά από κάποιους μήνες μπορούσα να μιλάω την καθημερινή γλώσσα. (Μίρα)

Τη γλώσσα την έμαθα μέσω της τηλεόρασης. Έβλεπα τις σαπουνόπερες, στις οποίες μιλούσαν μια απλή γλώσσα, και, επίσης, διάβαζα από μόνη μου ένα βιβλίο για την ελληνική γλώσσα για ξένους. Έτσι την έμαθα. (Ερη)

Υπάρχουν και κάποιες περιπτώσεις μεταναστών οι οποίοι παρακολούθησαν μαθήματα ελληνικής γλώσσας, είτε οργανωμένα από το ελληνικό κράτος είτε από κοινωνικά κέντρα αλληλεγγύης σε εθελοντική βάση.

Έμαθα τη γλώσσα πολύ γρήγορα γιατί έμεινα για ένα χρόνο σ'ένα ορφανοτροφείο. Εκεί με έστειλε η αστυνομία όταν με έπιασε, διότι ήμουν ανήλικος. Στο ορφανοτροφείο μας πήγαιναν σε σχολείο. Μόνο έξι μήνες έμεινα εκεί. Μετά το έσκασα. (Άλεξ)

Κέρδισα μια υποτροφία ... για ανώτατες σπουδές στην Ελλάδα, ... Για να κάνω την εγγραφή στο πανεπιστήμιο έπρεπε πρώτα να παρακολουθήσω το πρόγραμμα διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας [στο πανεπιστήμιο] και να λάβω στο τέλος την πιστοποίηση εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας. (Αιμίλιο, 35 χρονών)

Πήγαινα συχνά στο Φόρουμ των Αλβανών Μεταναστών, όπου μαζεύονταν Αλβανοί, νέοι και νέες. Το Φόρουμ βοηθούσε τους μετανάστες κυρίως σε θέματα νομιμοποίησης. Οργάνωνε όμως και μαθήματα ελληνικής γλώσσας για τους μετανάστες, με Έλληνες καθηγητές. Εμένα προσωπικά με βοήθησαν πολύ αυτά τα μαθήματα για να βελτιώσω τα ελληνικά μου.

Κατά την ανάλυση των δεδομένων διαπίστωσα ότι υπάρχουν έμφυλες διαφορές σχετικά με την εκμάθηση της γλώσσας. Οι γυναίκες δείχνουν να μαθαίνουν τη γλώσσα πιο γρήγορα συγκριτικά με τους άντρες. Η επαφή με την ελληνική οικογένεια και η ενασχόλησή τους με την ανατροφή των παιδιών τους, τα οποία μαθήτευαν στα ελληνικά σχολεία, συνέβαλαν όχι μόνο στην καλύτερη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας αλλά επίσης και στην ευκολότερη

προσαρμογή της στην ελληνική κοινωνία. Αντίθετα, οι άντρες προσαρμόστηκαν με αργούς ρυθμούς, λόγω της περιορισμένης επαφής τους με τους Έλληνες. Οι συνάδελφοι στο χώρο εργασίας ήταν κυρίως συμπατριώτες τους και, όπως είναι λογικό, η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν ήταν η αλβανική.

Όταν πήγα ... είχα δυσκολία με τη γλώσσα. Εγώ δούλευα από πρωί ως το βράδυ στην οικοδομή. [Εκεί] ήμασταν όλοι Αλβανοί και αυτό δε βοηθούσε καθόλου... Με λίγα λόγια, άργησα να μάθω τη γλώσσα, ενώ η γυναίκα μου που δούλευε σε σπίτια Ελλήνων την έμαθε πιο γρήγορα. (Ιλίν)

Φυσικά, οι γυναίκες έμαθαν ελληνικά πολύ γρήγορα. Αυτές ήταν όλη μέρα σε επαφή με την γλώσσα γιατί η πλειοψηφία τους δούλευε σε σπίτια. Ενώ για τους άντρες ήταν δύσκολο. Η πλειοψηφία των Αλβανών δούλευε στην οικοδομή και μιλούσαν αλβανικά μεταξύ τους, όχι Ελληνικά. Επιπλέον, εμείς οι γυναίκες ασχολούμασταν και με τα μαθήματα των παιδιών, επομένως μάθαμε και εμείς τη γλώσσα μαζί τους. (Τάσα)

Ένα ενδιαφέρον ερώτημα στο πλαίσιο της γλώσσας είναι πώς επικοινωνούσαν μεταξύ τους οι παλιννοστούντες στην καθημερινή τους οικογενειακή ζωή. Αυτό που εντόπισα είναι ότι στην πλειονότητά τους οι παλιννοστούντες μιλούσαν αλβανικά στο οικογενειακό περιβάλλον. Μάλιστα μερικοί εξ αυτών, ιδιαίτερα όσοι είχαν τελειώσει ανώτατη εκπαίδευση, αναφέρουν πως προσπαθούσαν να διδάσκουν στα παιδιά τους την αλβανική γλώσσα.

Ο γιος μου ξέρει καλά αλβανικά. Εμείς μιλούσαμε αλβανικά στο σπίτι. Για μένα η γλώσσα είναι το διαβατήριο μιας χώρας. Όταν ήταν μικρός του μάθαινα να διαβάζει και να γράφει. Είχα αγοράσει ένα αλφαβητάριο στην Αλβανία, κάποια βιβλία με ιστορίες και ταινίες κινουμένων σχεδίων [στα αλβανικά]. (Πιέρ)

Με τα αλβανικά ο γιος μου δεν είχε πρόβλημα όταν γυρίσαμε εδώ [Αλβανία]. Εγώ δούλευα μαζί του με τα ελληνικά και τα αλβανικά. Αυτός μου μιλούσε ελληνικά και εγώ του απαντούσα στα Αλβανικά. Είχα πάρει και διάφορα βιβλία στα Αλβανικά για να τα μάθει. Επίσης ερχόμασταν για διακοπές στην Αλβανία και επικοινωνούσε στα Αλβανικά με τους γονείς μας και τα ξαδέλφια του. (Τέλης)

Αλλά δε λείπουν και οι περιπτώσεις που οι γονείς αποφασίζουν να επικοινωνούν μόνο στα ελληνικά με τα παιδιά τους. Στις περιπτώσεις αυτές, οι παλιννοστούντες θεωρούσαν ότι η ομιλία στα αλβανικά θα μπέρδευε τα παιδιά και θα είχε επιπτώσεις στην εκμάθηση της ελληνικής, την οποία θεωρούσαν πιο σημαντική.

Εμείς μιλούσαμε ελληνικά στο σπίτι. Φοβόμασταν ότι αν μιλούσαμε αλβανικά, τα παιδιά θα μπερδεύονταν και έτσι θα τους δυσκολεύαμε να μάθουν τα ελληνικά. (Ματίλντα)

Η δυσκολία έκφρασης επηρέαζε τη συναισθηματική εμπειρία των παλιννοστούντων. Μιλώντας ελληνικά αισθάνονταν αγχωμένοι λόγω της αδυναμίας τους να εκφραστούν ελεύθερα και σωστά και των λαθών που ενδεχομένως να έκαναν. Επιπλέον, λόγω του στερεοτύπου του Αλβανού στην ελληνική κοινωνία, οι μετανάστες έπρεπε να κρύψουν την εθνική τους ταυτότητα για να αποφύγουν δυσάρεστες καταστάσεις. Στο πλαίσιο αυτό, οι Αλβανοί προσπαθούσαν να αποκρύψουν ή να εξαλείψουν σημεία ή σύμβολα που ενδεχομένως θα έλκυαν την προσοχή των Ελλήνων και θα αποκάλυπταν την καταγωγή τους (Kerpaçi 2007). Συνεπώς η σωστή εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας ήταν μονόδρομος για την κάλυψη της εθνικής ταυτότητας και την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Η Τάσα συνοψίζει με τα λόγια της τα παραπάνω:

Καταλάβαινα πολύ καλά τι μου έλεγαν αλλά δεν μπορούσα να εκφραστώ. Ήξερα τις λέξεις αλλά φοβόμουν ότι θα έκανα λάθη. Αυτό μου δημιουργούσε άγχος και αμηχανία, διότι δεν μπορούσα να εκφραστώ όπως στα αλβανικά. Ήθελα επίσης να μιλάω σωστά τα ελληνικά, για να μην καταλάβουν ότι ήμουν ξένη. Δε μου άρεσε που μόλις οι Έλληνες καταλάβαιναν ότι ήμουν ξένη με ρωτούσαν «από που είσαι;» Δε μου άρεσε να τους λέω ψέματα για την εθνικότητά του, αλλά να πω ότι ήμουν Αλβανίδα. [Την εποχή εκείνη] αντιδρούσαν πολύ αρνητικά απέναντι στους Αλβανούς. Δε μας θεωρούσαν καλούς ανθρώπους.

5.4.4.2 Η μη νομιμοποίηση ως παράγοντας εκμετάλλευσης των παλιννοστούντων

Το θέμα της νομιμοποίησης είναι ένα πολύ ευαίσθητο ζήτημα για τους παλιννοστούντες. Οι περισσότεροι εξ αυτών παρέμειναν παράνομοι στην Ελλάδα για πολλά χρόνια, ειδικά όσοι μετανάστευσαν με το πρώτο κύμα τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Μόνο από το 1998 και μετά, με την εφαρμογή της πρώτης φάσης του προγράμματος της νομιμοποίησης των αλλοδαπών, κατάφεραν να υποβάλλουν την αίτηση με τα απαραίτητα δικαιολογητικά για την χορήγηση άδειας παραμονής. Όντας παράνομοι για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα έπεσαν πολλές φορές θύματα εκμετάλλευσης στην αγορά εργασίας.

Ο άντρας μου δούλευε στη μαύρη αγορά για πολλά χρόνια, όπως όλοι οι Αλβανοί που μετανάστευσαν πριν το 1998, όταν άρχισε η νομιμοποίηση. Επειδή ήταν παράνομοι οι εργοδότες τους έδιναν λιγότερα χρήματα και χωρίς ένσημα. (Μαρίκα)

Εγώ ήμουν 16 χρονών όταν έφυγα το 1991. Έχω κάνει διάφορες δουλειές στη μαύρη αγορά, ως κηπουρός, βοηθός σε εστιατόριο, μετά ως μάγειρας για 4 χρόνια, μέχρι το 1997 που έγινε η πρώτη νομιμοποίηση των μεταναστών. Όλα αυτά τα χρόνια έπαιρνα μεροκάματο χωρίς ένσημα. (Τάνι)

Μέχρι το 1998 έχω δουλέψει χωρίς ένσημα. Εμείς βρισκόμασταν σε ανάγκη και δεν μπορούσαμε να ανοίξουμε το στόμα για ένσημα ή αύξηση μεροκάματου. Επιπλέον δεν είχαμε χαρτιά. Αυτό μας εμπόδιζε να πάμε στην αστυνομία για να καταγγείλουμε το αφεντικό όταν δε μας πλήρωνε, γιατί υπήρχαν και τέτοιες περιπτώσεις. Φοβόμασταν ότι [ο εργοδότης] θα φώναζε την αστυνομία. (Καστριότ)

Η παραπάνω φράση «δεν μπορούσαμε να ανοίξουμε το στόμα» δηλώνει καθαρά το ρόλο που παίζει το στάτους του αλβανού ως παράνομου μετανάστη στον προσδιορισμό του είδους των εργασιακών σχέσεων ανάμεσα σ' αυτόν και τον Έλληνα εργοδότη. Η θέση του Αλβανού στην ελληνική κοινωνία είναι μειονεκτική, με κύριο χαρακτηριστικό τον έντονο φόβο που προκαλείται από την έλλειψη χαρτιών. Με την εφαρμογή της διαδικασίας νομιμοποίησης η θέση των Αλβανών στην αγορά εργασίας αλλάζει σημαντικά. Οι άντρες σταμάτησαν να εργάζονται χωρίς ένσημα και, επιπλέον, ζητούσαν από τους εργοδότες να πληρώνονται σύμφωνα με το νόμο.

Μέχρι το 1998 οι Αλβανοί εκμεταλλεύτηκαν σκληρά από τους εργοδότες. Άλλα μετά δεν μπορούσαν να [μας εκμεταλλεύονται]. Εγώ προσωπικά έχω δουλέψει από το 1992 μέχρι το 1998 χωρίς ένσημα, χωρίς δώρο τα Χριστούγεννα ή το Πάσχα. Μετά όμως ζήτησα αυτό που δικαιούμουν. (Άλεξ)

Στην αρχή δεν δικαιούμασταν ένσημα γιατί ήμασταν παράνομοι. Εγώ έχω δουλέψει 15 χρόνια στην οικοδομή. Η δουλειά που έκανα ήταν βαριά και δύσκολη, ... ασχολούμουν με επεξεργασία μαρμάρου. Μετά τη νομιμοποίηση τα αφεντικά άρχισαν να μας κολλούν 10-13 ένσημα το μήνα. Δεν ήθελαν να ξέρουν αν είχαμε κάποιο πρόβλημα ή αν τα ένσημα δεν έφταναν για την ανανέωση της άδειας παραμονής. Όμως μετά ... άρχισα να τους ζητάω να μου αυξήσουν το μεροκάματο και να μου κολλάνε περισσότερα ένσημα... [και δέχτηκαν]. ... Όλα αυτά τα χρόνια που οι Αλβανοί δούλευαν παράνομα το ελληνικό κράτος πλουτίστηκε στην πλάτη τους. Εντελώς κλεψιά. (Πιέρ, 39)

Στο απόσπασμα του Πιέρ αποδίδεται ευθύνη στο ελληνικό κράτος για την εκμετάλλευση των μεταναστών. Πολλοί παλινοστούντες υποστηρίζουν ότι το ελληνικό κράτος δεν έλαβε τα απαραίτητα μέτρα για τη νομιμοποίηση των μεταναστών, διότι στόχος του ήταν να επωφεληθεί όσο το δυνατόν περισσότερο η ελληνική κοινωνία από την παράνομη και φτηνή εργασία των μεταναστών.

Για τα ατυχήματα που μπορούσαν να συμβούν στη δουλειά το αφεντικό δεν έπαιρνε καμία ευθύνη, διότι ήμασταν παράνομοι. Για αποζημίωση από αυτόν ή το κράτος [ούτε λόγος]. Εμείς δεν υπήρχαμε πουθενά. Κάθε απουσία μας από τη δουλειά σήμαινε όχι μεροκάματο. Εκμετάλλευση, τι να σου πω! Το ελληνικό κράτος βέβαια το συνέφερε αυτή η κατάσταση, δηλαδή να δουλεύουμε για αρκετά χρόνια στη μαύρη αγορά. Δεν είχε καμία επίσημη ευθύνη για μας. (Άλμπι)

Στο παραπάνω απόσπασμα διαπιστώνονται οι εκμεταλλευτικές συνθήκες εργασίας υπό τις οποίες εργάζονταν οι μετανάστες. Επιπλέον, η φράση του Άλμπι «εμείς δεν υπήρχαμε πουθενά» δηλώνει τη θέση του Αλβανού εργαζόμενου στην ελληνική κοινωνία. Πρόκειται

για μια ύπαρξη στερημένη της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, αποστερημένη από την αίσθηση του τόπου και του ανήκειν και δίχως στόχους και σχέδια (Baldin-Edwards, 2004).

Είναι εμφανές ότι η αρχική τους παράνομη κατάσταση στην Ελλάδα είναι ο κύριος παράγοντας εκμετάλλευσής τους στον χώρο εργασίας. Παρόμοιο σύνδεσμο μεταξύ της παρανομίας του Αλβανού και των εκμεταλλευτικών συνθηκών εργασίας επισημάνεται και από άλλες σχετικές έρευνες (Ψημμένος 1995, Iosifides 1997).

Αν και στις αφηγήσεις των παλιννοστούντων παρατηρείται μια βελτίωση της θέσης τους στον εργασιακό χώρο, η οποία οφείλεται στη νομιμοποίησή τους και τη σκληρή τους εργασία, στην περίπτωση των γυναικών που δούλευαν ως οικιακοί βοηθοί ή φρόντιζαν παιδιά ή ηλικιωμένους δεν παρατηρείται κάτι παρόμοιο. Οι γυναίκες αυτές συνέχισαν να απασχολούνται στη μαύρη εργασία για δύο λόγους, πρώτον, λόγω της απροθυμίας των εργοδοτών/τριών να πληρώσουν τις ασφαλιστικές τους εισφορές και, δεύτερον, στην απροθυμία/αδυναμία των μεταναστριών να πληρώσουν οι ίδιες τις εισφορές ή να δεχτούν σημαντικές μειώσεις στο μεροκάματο ή το μισθό στις περιπτώσεις που οι εργοδότες ήταν πρόθυμοι να πληρώσουν τις ασφαλιστικές εισφορές. Πιο απρόθυμες φαίνεται να ήταν οι γυναίκες οι οποίες είχαν πρόσβαση στο σύστημα υγειονομικής περίθαλψης μέσω των συζύγων τους.

Στα σπίτια όπου δούλευα καμία κυρία δε δεχόταν να μου πληρώσει τα ένσημα. ... Δούλεψα έτσι μέχρι την ημέρα που έφυγα από την Ελλάδα. (Ελίντα)

Στα σπίτια όπου δούλευα δεν μου έβαζαν ένσημα, ενώ στο νοσοκομείο ναι. (Ματίλντα)

Και εμάς δε μας συνέφερε να μας πλήρωναν τα ένσημα, γιατί θα τα κόβανε από το μεροκάματό μας. Χρειαζόμασταν τα χρήματα στο χέρι. (Ενκέλα)

Ούτε μια κυρία δεν το έκανε [το να πληρώσει τα ένσημα] για τόσο χρόνια που δούλευα εκεί. Εξάλλου εγώ προσωπικά δεν έδωσα μεγάλη σημασία γιατί δικαιούμουν κοινωνική περίθαλψη από τον άντρα μου. Με συνέφερε να πάρω τα χρήματα στο χέρι, παρά να μου τα κόψουν από το μισθό. (Μίρα)

Ένας από τους παλιννοστούντες δήλωσε ότι και οι ιδιοκτήτες των σπιτιών είχαν την ευκαιρία να εκμεταλλεύονται τους μετανάστες καθ'όσον ήταν παράνομοι.

Ο ιδιοκτήτης του σπιτιού, δικηγόρος στο επάγγελμα, μάς ζήτησε να δηλώσουμε στο συμβόλαιο του σπιτιού ονόματα βορειοηπειρωτών, αν και ήξερε ότι ήμασταν Αλβανοί. ... Όταν φύγαμε μετά από τρία χρόνια δεν μας έδωσε πίσω την προκαταβολή που του είχαμε δώσει. ... Εμείς δεν μπορούσαμε να τον καταγγείλουμε, μιας και είχαμε δώσει διαφορετικά ονόματα. (Πιέρ)

5.4.4.3 Ο Αλβανός, ο παράνομος και επικίνδυνος μετανάστης: Επιδράσεις της εικόνας αυτής στην καθημερινότητα των παλιννοστούντων

Για πολλά χρόνια ο Αλβανός αντιλαμβανόταν ως παράνομος, πρωτόγονος και επικίνδυνος μετανάστης που απειλούσε την ασφάλεια του αστικού περιβάλλοντος (Lazaridis & Wickens, 1999:648). Στην κατασκευή αυτού του στερεότυπου συνέβαλε μια πληθώρα παραγόντων, αρχίζοντας από την μη λήψη μέτρων εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης για την ομαλή προσαρμογή τους στο νέο περιβάλλον και της συνακόλουθης αντιμετώπισής τους από την αστυνομία. Η ελληνική κυβέρνηση ενδιαφερόταν πρωτίστως για την αφομοίωση των μεταναστών παρά για την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία (Baldwin-Edwards, 2009). Αυτός είναι ένας λόγος που η διαδικασία νομιμοποίησής τους άργησε πολλά χρόνια. Ως εκ τούτου, όλο αυτό το διάστημα οι μετανάστες ήταν ήδη παράνομοι. Αυτό διευκόλυνε την αστυνομία να τους αντιμετωπίσει ως ενόχους παράνομων ή εγκληματικών δραστηριοτήτων, μολονότι σε πολλές περιπτώσεις ήταν οι ίδιοι θύματα εκμετάλλευσης, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί η αρνητική τους εικόνα στην Ελλάδα (Vidali 1999).

Ο καθοριστικός παράγοντας που συνέβαλε το μέγιστο στη δημιουργία του στερεοτύπου του αλβανού μετανάστη ήταν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Τα ελληνικά ΜΜΕ παρουσίαζαν τους Αλβανούς ως πιθανούς υπόπτους για κάθε έγκλημα που γινόταν στη χώρα, χωρίς να υπάρχουν στις περισσότερες περιπτώσεις βάσιμες υποδείξεις. Ο αλβανός μετανάστης ήταν ο μοναδικός υπαίτιος για την αύξηση της εγκληματικότητας στη χώρα. Τα ΜΜΕ

χρησιμοποιούσαν τακτικά τον όρο «Αλβανοφοβία» (Vidali 1999, Lazaridis & Koumandraki 2007), καλλιεργώντας ένα αρνητικό και ξενοφοβικό κλίμα για τους Αλβανούς.

Με το που άνοιγα την τηλεόραση άκουγα «πιθανόν ο δράστης να είναι Αλβανός», χωρίς να υπάρχουν καν στοιχεία. (Αλμπα)

Υπήρχαν φορές που δεν τολμούσα να ανοίξω την τηλεόραση, γιατί δεν ήθελα να ακούω να μιλούν για εγκλήματα που έκανε ο Αλβανός. (Εντι)

Στην τηλεόραση άκουγες μόνο ότι ο κακοποιός πιθανόν να είναι Αλβανός. (Ερη)

Σύμφωνα με τους παλιννοστούντες, η αρνητική εικόνα του αλβανού μετανάστη οφείλεται εν μέρει και στις γνωστές επιχειρήσεις «Σκούπα» της αστυνομίας. «Σκούπα» λέγονταν οι επιχειρήσεις της Ελληνικής Αστυνομίας σε όλη την επικράτεια που είχαν ως σκοπό τον εντοπισμό, τη σύλληψη και τον επαναπατρισμό των αλβανών μεταναστών. Ήταν κυρίως Αλβανοί οι μετανάστες που συλλαμβάνονταν, διότι ο επαναπατρισμός τους ήταν πιο εύκολος, λόγω της κοντινής απόστασης της Αλβανίας. Ακόμα και από την επιλεγμένη λέξη για την ονομασία των επιχειρήσεων αυτών γινόταν κατανοητή πως θα αντιμετωπίζονταν οι μετανάστες. Οι συλλήψεις τους γίνονταν συνήθως σε ανοιχτούς δημόσιους χώρους, όπως πλατείες, δρόμους, στάσεις λεωφορείων, αλλά και μέσα στα λεωφορεία, και προκαλούσαν ανάμεικτα συναισθήματα στους ντόπιους, όπως αφηγείται η Βάλη στο παρακάτω απόσπασμα.

Θα σου πω μια περίπτωση πως έπιαναν τους μαύρους [ενν. δυστυχισμένους] Αλβανούς, ειδικά τους νέους χωρίς χαρτιά [παραμονής]. Μια μέρα είδα έναν νεαρό Αλβανό που έτρεχε γιατί τον κυνηγούσε η αστυνομία. Η αστυνομία είχε κλείσει όλους τους δρόμους του χωριού [Μάτι, Νέα Μάκρη]. Εγώ τον είδα και του άφησα την πόρτα του σπιτιού ανοιχτή για να μπει μέσα πριν τον δουν οι αστυνόμοι, αλλά αυτός φοβήθηκε διότι δεν με ήξερε και συνέχισε να τρέχει. Μετά από εκατό μέτρα οι αστυνομικοί τον έπιασαν και τον διέλυσαν στο ξύλο τον καημένο. Δύο γείτονες τούς ρώτησαν γιατί τον χτυπούν τόσο άγρια. Οι αστυνομικοί απάντησαν διότι δεν σταμάτησε όταν του έκαναν σήμα να σταματήσει. Τους ζήτησαν να σταματήσουν να τον χτυπούν, αλλά ποιος άκουγε! Δεν είχε κάνει τίποτα ο μαύρος. Ήταν Αλβανός χωρίς χαρτιά, αυτό ήταν το μόνο

λάθος του. Έτσι έκαναν συνέχεια [οι αστυνομικοί], ειδικά με τους νέους, και οι Έλληνες νόμιζαν ότι είναι όντως επικίνδυνοι και φοβούνταν.

Οι σκούπες και τα μπλόκα της αστυνομίας δημιουργούσαν προβλήματα στην καθημερινότητα των μεταναστών, κυρίως των ανδρών. Ακόμα και στην περίπτωση που οι μετανάστες ήταν νόμιμοι, όταν τους σταματούσε η αστυνομία, ειδικά τις πρωινές ώρες, θα αργούσαν στη δουλειά και θα είχαν συγκρούσεις με τον εργοδότη. Κάποιες φορές μάλιστα τους έπαιρναν στο τμήμα για εξακρίβωση στοιχείων και έχαναν το μεροκάματο.

Το 2000 ήταν πραγματικά πολύ δύσκολη περίοδος. Φαντάσου, θα έπρεπε να περάσουμε τρία μπλόκα της αστυνομίας το πρωί για να φτάσουμε στη δουλειά. Ένα ήταν στην Αγία Παρασκευή [Αθήνα], το άλλο στην Εθνική Άμυνα και το τελευταίο στην Αλεξάνδρας [Πεδίο του Άρεως]. Κάθε μέρα μας σταματούσαν για έλεγχο. Αλλά αυτό έπαιρνε ώρα και με το δίκιο του ο εργοδότης θα μπορούσε να μας απολύσει ή να μη μας πληρώσει το ημερομίσθιο, όπως το έχει κάνει πολλές φορές. (Αλφρέντ)

Πολύ συχνά αυτά τα μπλόκα μας έβαζαν σε δύσκολη θέση με τους εργοδότες. Εμείς θα έπρεπε να ήμασταν στη δουλειά στις επτά το πρωί, αλλά φτάναμε στις δώδεκα το μεσημέρι. Συνεπώς, ο εργοδότης είχε το δικαίωμα να λάβει μέτρα εναντίων μας. (Άλμπι)

Η στιγματισμένη εικόνα του Αλβανού μετανάστη, σύμφωνα με τους παλινοστούντες, αποτελεί το κύριο αίτιο της κοινωνικής τους περιθωριοποίησης στην ελληνική κοινωνία. Το πιο άμεσο πρόβλημα που αυτή η περιθωριοποίηση δημιουργούσε ήταν η πρόσβαση στη στέγαση. Επηρεασμένοι από την εικόνα του Αλβανού μετανάστη, οι Έλληνες συχνά δεν δέχονταν να ενοικιάσουν σπίτια ή διαμερίσματα σε Αλβανούς μετανάστες, οι οποίοι απευθύνονταν σε συγγενείς και φίλους, είτε για να προσωρινή λύση, δηλαδή ζώντας μαζί τους για ένα διάστημα, είτε ως πιο ουσιαστική λύση, δηλαδή χρησιμοποιώντας τους ως εγγυητές στα μάτια των Ελλήνων ιδιοκτητών ακινήτων. Αν το δίκτυό τους περιλάμβανε Έλληνες, τότε η λύση θα ήταν πιο γρήγορη. Η Μίρα λέει:

Ψάχναμε για σπίτι και ... [είδα] σε μια πολυκατοικία «ενοικιάζεται διαμέρισμα». Πήρα τηλέφωνο τον ιδιοκτήτη και την επόμενη μέρα πήγα να το δω. ... Το σπίτι μου άρεσε πολύ και συμφωνήσαμε για το ενοίκιο. Καθώς έφευγα ο ιδιοκτήτης με ρωτάει από ποια χώρα ήμουν και

του είπα από την Αλβανία. Αυτός μου κάρφωσε τα μάτια και μου είπε ότι δε φαινόμουν να ήμουν από κεί. ... Σημείωσαν το τηλέφωνό μου και μου είπαν ότι θα με ειδοποιούσαν αν αποφάσιζαν τελικά να μου το παραχωρήσουν το διαμέρισμα. Το κατάλαβα ότι δεν θα μου το έδιναν. Την άλλη μέρα το ανέφερα σε μια κυρία ... στην οποία δούλευα για τρία χρόνια. Της έδειξα που ήταν το σπίτι και μου είπε ότι γνώριζε τους ιδιοκτήτες ... Τους πήρε τηλέφωνο και τους έπεισε να μου δώσουν το σπίτι. Για μένα εγγυόταν εκείνη. Έτσι πήραμε το σπίτι και μείναμε εκεί έως την ημέρα που φύγαμε.

Σύμφωνα με την Μίρα, οι Έλληνες είχαν επίσης την τάση να διακρίνουν τους Αλβανούς με βάση τα χαρακτηριστικά του προσώπου τους και εκπλήσσονταν όταν κάποιος δεν ταίριαζε στην εικόνα που είχαν γι'αυτούς. Παρόμοιο σχόλιο κάνει και ο Τέλης.

Εμείς είχαμε αρκετές σχέσεις με τους Έλληνες, λόγω της δουλειάς στη λαϊκή. [Πολλοί πωλητές] [έ]ρχονταν και στο σπίτι μας και, πάνω στη συζήτηση, μας έλεγαν ότι «Εσείς δε μοιάζετε με Αλβανούς». [Εγώ] εκνευριζόμουν πολύ που σκέφτονταν τόσο στενόμυαλα.

Μεγαλύτερη δυσκολία στην εύρεση σπιτιού αντιμετώπιζαν οι νέοι, ανύπαντροι μετανάστες, παρά όσοι είχαν μεταναστεύσει οικογενειακά, δείχνοντας τις προτιμήσεις των Ελλήνων για οικογενειάρχες. Ακόμα και τα νέα ζευγάρια χωρίς παιδιά αντιμετώπιζαν το πρόβλημα αυτό, όπως τονίζεται παρακάτω από ορισμένους παλιννοστούντες.

Ειδικά για μας τους νέους ανύπαντρους ήταν δύσκολο να βρούμε σπίτι. Οι Έλληνες φοβούνταν να δώσουν το σπίτι σε μας γιατί νόμιζαν ότι ήμασταν κακοποιοί. (Τόμ)

Μία μέρα έρχεται ο ιδιοκτήτης και μας λέει ότι υπήρχε ένα πρόβλημα. Εμείς δεν καταλάβαμε. Το μόνο που καταλάβαμε ήταν η λέξη «πρόβλημα». Αυτός φώναζε, έλεγε ότι θα φώναζε την αστυνομία, αλλά εμείς τίποτα. Ευτυχώς βγήκε η γειτόνισσα του επάνω ορόφου και του εξήγησε ότι δεν ήμασταν ιερόδουλες, ως αυτός νόμιζε, αλλά οι σύζυγοι των δύο νέων στους οποίους είχε ενοικιάσει το διαμέρισμα, που είχαμε έρθει πρόσφατα από την Αλβανία. Μόνο όταν επέστρεψε ο άντρας με τον αδερφό μου, μάθαμε γιατί αυτός έλεγε «πρόβλημα». (Καίτη)

Υπάρχουν περιπτώσεις που για να μπορέσουν να ενοικιάζουν σπίτι, οι Αλβανοί δήλωναν στους ιδιοκτήτες ότι ήταν Βορειοηπειρώτες ή ότι άνηκαν σε μία άλλη εθνικότητα μεταναστευτικού πληθυσμού. Αυτή ήταν μια συνηθισμένη στρατηγική που χρησιμοποιούσαν οι Αλβανοί για να γίνουν δεκτοί στην ελληνική κοινωνία, όπου ο Αλβανός ταυτιζόταν περισσότερο με το στερεότυπο του εγκληματία. Σε αντίθεση με αυτούς, οι Βορειοηπειρώτες ήταν οι καλοί και άξιοι. Αυτή η στερεοτυπική διχοτόμηση ανάμεσα σε Αλβανούς και Βορειοηπειρώτες καλλιεργήθηκε και αναπαράχθηκε γενικά από τα ΜΜΕ (Δημητράς 1993). Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι, παρά το θετικό τους στερεότυπο, και οι Βορειοηπειρώτες βίωσαν στην πραγματικότητα μεγάλη απογοήτευση, η οποία σύμφωνα με τους Κασίμη & Νιτσιάκος (1997) ρέει από την εθνική τους συνάφεια με την κοινωνία υποδοχής και τις προσδοκίες που είχαν αρχικά όταν πήγαν στην Ελλάδα.

Ο άντρας μου είπε ότι ήταν Πολωνός για να του δώσουν το σπίτι, γιατί ήταν ξανθός με μπλε μάτια. (Τάσα)

Υπήρχε ένα αρνητικό κλίμα γενικά για τους Αλβανούς. Πολλές φορές έλεγαν ότι ήταν βορειοηπειρώτες για πάρουν το σπίτι, ή από άλλες χώρες τις οποίες οι Έλληνες συμπαθούσαν περισσότερο. (Άρης)

Ακόμα και σε περιοχές όπου οι Έλληνες είχαν συνηθίσει στην παρουσία των ξένων, όπως στα νησιά, στους Αλβανούς δε θα νοίκιαζαν σπίτια σε καλή κατάσταση. Η Μαρίκα έζησε στην Κρήτη και αναφέρει.

Μου έχει κάνει εντύπωση όταν οι Αλβανοί και οι Βούλγαροι ήθελαν να ενοικιάζουν ένα σπίτι με καλές συνθήκες, οι Έλληνες δεν δέχονταν να τους το δώσουν. Δεν ήθελαν να ενοικιάζουν στους Αλβανούς καλά σπίτια. Τους έδιναν σπίτια σε ισόγειο ή υπόγειο με υγρασία. ... Όταν πήγα εγώ ψάχναμε για ένα καλό σπίτι. Βρήκαμε ένα με δύο δωμάτια και πέντε πόρτες. Δεν ήξερες από που να μπεις και να βγεις. Μάλλον [οι Έλληνες] είχαν την εντύπωση ότι θα τα καταστρέφαμε και θα φεύγαμε χωρίς να πληρώσουμε τις ζημιές.

Η ανεπιθύμητη εικόνα του Αλβανού επιδρά επίσης στον ορισμό των σχέσεων ανάμεσα σ'αυτόν και τους εργοδότες, ειδικά στην περίπτωση των μεταναστριών, οι οποίες εργάζονταν ως οικιακοί βοηθοί. Στη συμπεριφορά των εργοδοτριών παρατηρείται αρχικά μια έλλειψη εμπιστοσύνης προς τις Αλβανίδες. Αλλά με την πάροδο του χρόνου η εμπιστοσύνη παγιώνεται και η σχέση τους μετατρέπεται σε φιλική.

Όταν πήγαμε στην Ελλάδα, [οι Έλληνες] δεν πίστευαν ότι ήμασταν καλοί άνθρωποι. Για παράδειγμα, ... άφηναν πολύτιμα μπιζού σε διάφορα μέρη του σπιτιού για να δουν αν θα τα κλέβαμε. Αλλά εμείς είχαμε πάει στην Ελλάδα για να δουλεύουμε, όχι να κλέβουμε. ... Μια ηλικιωμένη γυναίκα στην οποία δούλευα άφηνε χρήματα παντού και ερχόταν πίσω μου όταν καθάριζα. Όταν πήγα να καθαρίσω την τουαλέτα και την είδα να με ακολουθεί δεν άντεξα. Δεν ήξερα και την γλώσσα καλά, αλλά της είπα: «Κυρία, εδώ δεν έχω τι να κλέψω, γιατί μόνο πλακάκια υπάρχουν. Άφησέ με να δουλεύω με την ησυχία μου. Αν δε σου αρέσει η δουλειά να μου το πεις». Αυτή ένιωσε πολύ άσχημα και δεν το ξαναέκανε. Αντιθέτως άρχισε να με εμπιστεύεται και μετά συζητούσαμε για διάφορα θέματα. Δηλαδή ξεπεράσαμε σιγά σιγά αυτό το πρόβλημα [της εμπιστοσύνης], δείχνοντας στους Έλληνες ότι στην Ελλάδα πήγαμε για δουλειά. (Σύλβα)

Κάποιες φορές μας δελέαζαν. Θυμάμαι μία μέρα που το ηλικιωμένο ζευγάρι [στους οποίους δούλευα] βγήκαν από το σπίτι χωρίς να φτιάξουν το κρεβάτι. Κάθε μέρα το έφτιαχναν οι ίδιοι. Εκείνη την ημέρα τους το έφτιαξα εγώ [χωρίς να μου το ζητήσουν]. Εκεί ανάμεσα στα σεντόνια βρήκα ένα κουτί με πολύτιμα μπιζού. Εγώ έφτιαξα το κρεβάτι, έβαλα το κουτί στη θέση του και από εκείνη τη στιγμή κέρδισα την εμπιστοσύνη τους. Μου άφηναν τα κλειδιά του σπιτιού και με θεωρούσαν δικό τους άνθρωπο. (Ενκέλα)

Οι Έλληνες εργοδότες εκτιμούσαν πολύ την τιμιότητα και για να δημιουργήσουν καλές σχέσεις μαζί τους και να αποκτήσουν την εμπιστοσύνη τους οι Αλβανοί προσπαθούσαν να δείξουν εντιμότητα και συνέπεια στον χώρο εργασίας. Αυτή είναι μια συνηθισμένη στρατηγική που χρησιμοποιούσαν οι Αλβανοί για να μειώσουν το στίγμα τους στην ελληνική κοινωνία (Κερπάτσι 2007).

Την ημέρα που πήγα στην Πετρούλα και τον Γρηγόρη [οι εργοδότες] έμαθα ότι πριν μια εβδομάδα είχαν χάσει τα χρήματα με τα οποία θα αγόραζαν το πετρέλαιο θέρμανσης για όλο το χειμώνα. Είχαν στεναχωρηθεί πάρα πολύ. ... Εγώ ξεκίνησα με τον καθαρισμό του σπιτιού ... και βρήκα τα χρήματα ... κάτω από το καλοριφέρ. ... Φωνάζω τον κύριο Γρηγόρη και του το λέω. Που νά'βλεπες τη χαρά τους. Δικαιολογημένη, διότι ήταν πολλά τα χρήματα. Από εκείνη τη μέρα δεν έμεινα ούτε μια μέρα χωρίς δουλειά στην περιοχή του Μάτι. Η κυρία Πετρούλα το μετέδωσε σ'όλες τις γυναίκες του χωριού ... Γενικά οι Έλληνες σέβονταν πολύ τους τίμιους ανθρώπους. Αν ήσουν καλός και έκανες σωστά τη δουλειά σε εκτιμούσαν και σε βοηθούσαν. Και εμείς αυτό κάναμε γενικά, προσπαθούσαμε να είμαστε συνεπείς στη δουλειά μας. (Βάλη)

Το στίγμα που ακολούθησε τους παλιννοστούντες καθόλη τη διάρκεια της διαμονής τους στην Ελλάδα είχε επιπτώσεις στη συναισθηματική τους κατάσταση. Μερικοί αναφέρουν πως η προκατειλημμένη στάση των Ελλήνων προκάλεσε χαμηλή αυτοεκτίμηση και αισθήματα κατωτερότητας.

Είχα ένα σύμπλεγμα κατωτερότητας, όπως πολύ Αλβανοί, ίσως όλοι. Δεν αναφέρομαι σ'αυτούς που πήγαν στην Ελλάδα σε μικρή ηλικία, τεσσάρων ή πέντε χρονών. Δεν ξέρω γιατί είχαμε αυτό το σύμπλεγμα, ίσως εξαιτίας της εικόνας [που είχαν οι Έλληνες] για τον Αλβανό. Από την αρχή δημιουργήθηκε ένα πολύ αρνητικό κλίμα για τους Αλβανούς. Παντού άκουγες για ληστείες και πολύ συχνά έλεγαν ότι οι Αλβανοί ήταν υπαίτιοι. Αυτό με έκανε να νιώθω άσχημα και να ντρέπομαι να πω ότι ήμουν Αλβανός. (Νικόλας)

Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι μετανάστες αντιδρούν έντονα σε αδικίες που τους γίνονται. Παρά την εικόνα τους και το σύμπλεγμα που αυτό δημιουργούσε, σε κάποιες περιπτώσεις η σιωπή ήταν αδύνατον να τηρηθεί.

Ο σύζυγός μου είχε τραυματιστεί στην δουλειά και πήγα να τον πάρω από το νοσοκομείο. Περιμέναμε στη στάση του μετρό για να πάμε σπίτι. ... Κάποια στιγμή ... ο ελεγκτής εισιτηρίων ζήτησε τα χαρτιά από τον άνδρα μου. Εγώ πήγα κοντά του και του είπα ότι δεν είχε το δικαίωμα να ελέγξει την άδεια παραμονής. Δεν κατάλαβε ότι ήμουν Αλβανίδα και μου είπε ότι δεν με αφορούσε αυτό το ζήτημα. Όταν του είπα ότι ήταν ο σύζυγός μου, γυρνάει και μου λέει: «Α, και εσύ είσαι αλλοδαπή; Την άδειά σου». «Δεν σου τη δίνω!» του είπα. «Δε βλέπεις πως

είναι τραυματίας; Έχει δουλέψει όλη την ημέρα και εσύ αντί να συμπεριφέρεσαι ανθρώπινα, τον σταματάς και του ζητάς την άδεια παραμονής; ... Εσείς δεν έχετε το δικαίωμα. Δεν είστε η αστυνομία. ... Δεν έχετε το δικαίωμα να μας ξεχωρίζεται [επειδή μοιάζουμε με ξένους] και να μας συμπεριφέρεστε σα σκουπίδια. ...» Ένωσα πολύ άσχημα. Βγήκα από τον εαυτό μου και έχασα τον έλεγχο. Τα μάτια μου γέμισαν δάκρυα από το θυμό και την ντροπή που μας έβλεπαν όλοι. ... Πονάς πολύ όταν σου συμπεριφέρονται με τέτοιο τρόπο. Μα τόσο κακοί ήμαστε τελικά, που μας συμπεριφέρονται έτσι;

Παρόλο που οι παλιννοστούντες έχουν έρθει αντιμέτωποι με ρατσιστικές διακρίσεις και κοινωνικό αποκλεισμό, δεν εγκαταλείπουν τις προσπάθειές τους για να γίνουν δεκτοί στην ελληνική κοινωνία. Εργάζονται σκληρά για την απόκτηση μιας αποδεκτής ταυτότητας ή ενός κοινωνικού στάτους, να διατηρήσουν καλές σχέσεις με τους Έλληνες ή, ακόμα, να απαντήσουν στα ρατσιστικά τους σχόλια με χιουμοριστικό τρόπο³⁷.

Γενικά προσπαθούσα να δείξω ότι δεν με πείραζαν τα σχόλια που έκαναν για τους Αλβανούς. Δούλευα πολύ και προσπαθούσα να ξεπεράσω με χιούμορ όσα έλεγαν για μας. Μέχρι που σταμάτησαν να μιλούν άσχημα για τους Αλβανούς όταν ήμουν παρόν. Μετά ντρέπονταν για τη συμπεριφορά τους. (Τάνι)

Στην αρχή ένοιωσα πολύ άσχημα που έβαζαν στο ίδιο καζάνι όλους τους Αλβανούς. Συχνά στη δουλειά με ρωτούσαν με πονηριά αν είχα διαβάσει τον τάδε συγγραφέα και εγώ έκανα πλάκα ότι μόνο οι Έλληνες ήξεραν από λογοτεχνία. Αλλά όταν τους καταμετρούσα σχεδόν όλα τα βιβλία που είχα διαβάσει του συγκεκριμένου συγγραφέα, αυτοί έμειναν άφωνοι. Δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι στην Αλβανία δίνουμε μεγάλη σημασία στην εκπαίδευση. Τους έλεγα ότι εμείς δεν είμαστε κλέφτες ή εγκληματίες, όπως μας έδειχναν στην τηλεόραση ή [μας αντιμετώπιζε] η αστυνομία. Είχαμε πάει στην Ελλάδα για τον ίδιο σκοπό που οι Έλληνες είχαν πάει σε άλλες χώρες. (Σάντρα)

Έκανα τη δουλειά μου σωστά και ήμουν πολύ συνεπής. Μετά ο εργοδότης με έκανε υπεύθυνο. Εγώ ασχολιόμουν με τα πάντα. Είχε απόλυτη εμπιστοσύνη σε μένα. (Έντι)

³⁷ Παρόμοιο εύρημα στη διπλωματική μου εργασία, Κερπάτσι (2007).

Πάντα πληρώναμε το ενοίκιο του σπιτιού και με τους γείτονες προσπαθούσαμε να είμαστε εντάξει. (Άννα)

Στην έρευνά μου διαπιστώνεται η μετάβαση από το αρχικό στερεότυπο του κακού Αλβανού στην εικόνα του ως εργατικού και προσαρμοσμένου μετανάστη, με σταθερή και μόνιμη εργασία, που συχνάζει και βρίσκεται στους ίδιους χώρους με τους Έλληνες και βελτιώνει σημαντικά τις συνθήκες του διαβίωσής του. Η ανατροπή της αρνητικής εικόνας και των στερεοτύπων των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα προκύπτει και από άλλες σχετικές έρευνες (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη 2001, Zenelaga et.al. 2013), οι οποίες επιβεβαιώνουν τη συμμετοχή του Αλβανού στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Ελλάδας. Ο Αλβανός δεν επιλέγει την απομόνωση, αλλά την προσαρμογή του στην ελληνική κοινωνία. Πλέον οι Έλληνες δεν έχουν κάποιον για να αναμετρούνται και να αισθάνονται ανώτεροι, όταν ανακαλύπτουν πως οι Αλβανοί (οι κατώτεροι τους) τους έφτασαν, όπως αναφέρει ο Ξυδάκης (2004) με αρκετή δόση ειρωνείας στο δοκίμιό του με τίτλο «Δεν μου αρέσεις, γιατί μου μοιάζεις».

5.5 Η επαφή με την χώρα προέλευσης: Αίτια συχνών μετακινήσεων Ελλάδα-Αλβανία

Κατά την διαμονή τους στην Ελλάδα, οι παλιννοστούντες τονίζουν πως διατηρούσαν δεσμούς με την Αλβανία, είτε μέσω των συχνών επισκέψεων, είτε μέσω αποστολής εμβασμάτων, χτίσιμο σπιτιού ή την αγορά διαμερίσματος. Ο κύριος λόγος που η πλειονότητά τους επισκεπτόταν συχνά τη χώρα ήταν η ύπαρξη οικογενειακών μελών, κυρίως γονείς ή/και σύζυγος με παιδιά.

Πήγαινα συχνά για να βλέπω την γυναίκα μου, την κόρη μας και τους γονείς μου. (Έντι)

Εγώ παντρεύτηκα στην Αλβανία και, όσπου να γινόταν η οικογενειακή συνένωση, ερχόμουν πολύ συχνά. Έπειτα ερχόμασταν μόνο μια φορά το χρόνο, για διακοπές το καλοκαίρι πιο πολύ. (Ιλία)

Ερχόμουν τακτικά, για τις γιορτές και το καλοκαίρι για να δω τους γονείς μου, την γυναίκα και τα παιδιά μου. (Παύλος)

Ο Τέλη και γυναίκα του, Λούλε επέστρεφαν τρεις φορές το χρόνο στην Αλβανία για να επισκέπτονται τους γονείς και τον γιο τους, ο οποίος ζούσε με τους γονείς του Τέλη. Όταν θα έβρισκαν μια μόνιμη δουλειά θα τον έπαιρναν μαζί τους.

Στους Αγίους Σαράντα ζούσαν οι γονείς μου και του Τέλη, στους οποίους είχαμε αφήσει τον γιο μας. Ήταν μικρός και εμείς θέλαμε να εγκατασταθούμε καλά πρώτα και μετά να τον πάρουμε. Έτσι ερχόμασταν τα Χριστούγεννα, το Πάσχα και το καλοκαίρι. (Λούλε)

Ναι, για τις γιορτές και το καλοκαίρι. Είχαμε τους γονείς μας και τον γιο μας που τον αφήσαμε για αρκετό χρόνο, μέχρι που να βρούμε μια σταθερή δουλειά. (Τέλη)

Μερικοί άλλοι έρχονταν μόνο μια φορά τον χρόνο, ειδικά κατά την περίοδο των διακοπών του καλοκαιριού, όταν μπορούσαν να μείνουν περισσότερες ημέρες από άλλες περιόδους.

Μας άρεσε πολύ να ερχόμασταν το καλοκαίρι για διακοπές. Πηγαίναμε συχνά στο Μπόρς (παραθαλάσσιο χωριό στη Νότια Αλβανία). (Νέλα)

Το καλοκαίρι. Ερχόμασταν μόνο για διακοπές. (Σάντρα)

Υπάρχουν όμως μερικές περιπτώσεις, όπως αυτή της Άλμπα και του Σωτήρης που δεν είχαν επισκεφτεί καθόλου τη χώρα τους κατά την διαμονή τους στην Ελλάδα, λόγω έλλειψης άδειας παραμονής. Γι'αυτούς ήταν αδύνατο να περάσουν τα σύνορα και να ξαναγυρίσουν στην Ελλάδα.

Εγώ δεν έκανα τα χαρτιά στην Ελλάδα. Έκανα μαύρη εργασία. Τα παιδιά μου βρίσκονταν στην Ελλάδα οπότε δεν είχα πολύ ανάγκη να πάω στην Αλβανία. (Σωτήρης)

Μου έλειψαν πολύ τα ξαδέρφια μου, όμως δεν μπορούσα να μετακινηθώ γιατί δεν είχα άδεια παραμονής. (Άλμπα)

Αν και μερικοί παλιννοστούντες επισκέπτονταν πολύ σπάνια την Αλβανία, δηλώνουν ωστόσο πως προσπαθούσαν να κρατήσουν επαφή με τους ανθρώπους τους εκεί. Συχνά

τηλεφωνούσαν στους γονείς τους, τους συγγενείς ή φίλους τους ή αγόραζαν αλβανικές εφημερίδες για να διαβάσουν τα νέα από την χώρα τους.

Κάθε Κυριακή έβγαينا να αγοράσω το Shekulli [αλβανική εφημερίδα] για να διαβάσω τα νέα. (Φλαμούρ)

Συχνά έπαιρνα τους γονείς μου τηλέφωνο για να μάθω πως ήταν. Επίσης διάβασα τα νέα σε αλβανικές εφημερίδες. (Άρης)

Ενώ βρίσκονται σε δίλημμα αν θα μείνουν στην χώρα υποδοχής ή αν θα γυρίζουν πίσω, ορισμένοι παλιννοστούντες αποφασίζουν να επενδύσουν τις οικονομίες τους στο χτίσιμο σπιτιού ή στην αγορά ενός διαμερίσματος στην Αλβανία, «Έτσι για να έχουμε μια στέγη αν τυχόν γυρίζαμε» όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Καστριότ, ο οποίος έστειλε χρήματα στα αδέρφια του για να χτίσουν ένα μεγάλο σπίτι για όλους στην πόλη των Τιράνων. Αυτός ερχόταν όποτε μπορούσε να τους βοηθήσει.

Ο Τομ και ο Πιέρ είχαν αγοράσει ένα διαμέρισμα στα Τίρανα για να έχουν ένα μέρος να μείνουν και να μην γίνουν βάρος στους ανθρώπους τους όταν επέστρεφαν για διακοπές.

Αν και δεν σκόπευα να γυρίσω, αγόρασα ένα διαμέρισμα εδώ στα Τίρανα. Δεν ήθελα να πάμε να μείνουμε στο σπίτι των πεθερικών μου όταν ερχόμασταν για διακοπές, γιατί αυτοί είναι ηλικιωμένοι και μπορεί να τους ενοχλούσαμε. (Τομ)

Αγόρασα ένα διαμέρισμα σε περίπτωση που ερχόμασταν για διακοπές. Έχω τα αδέρφια μου εδώ και θα μπορούσαμε να μείνουμε εκεί, αλλά γιατί να τους βάλω σε δύσκολη θέση; (Πιέρ)

Πίσω όμως από τις συχνές επισκέψεις τους ή τις προσπάθειες να διατηρήσουν στενές σχέσεις με την Αλβανία κρύβεται ένας σημαντικός λόγος: οι μετανάστες ήθελαν να αφήσουν ανοιχτό το ενδεχόμενο της επιστροφής τους.

Στην Ελλάδα, νόμιζα ότι θα έμεινα προσωρινά έτσι δεν ενδιαφερόμουν πολύ τι γινόταν εκεί αλλά τι γινόταν πίσω στην χώρα μου... (Αλφρέντ)

Ερχόμασταν συχνά όχι μόνο για να δούμε τους ανθρώπους μας αλλά και για να βλέπαμε από κοντά πως ήταν κατάσταση εδώ, γιατί κάποια στιγμή σκοπεύαμε να γυρίσουμε πίσω. (Μίρα)

Κεφάλαιο έκτο: Βιώματα παλιννοστούντων στη χώρα προέλευσης

6.1. Συνθήκες μετακίνησης από την Ελλάδα στην Αλβανία: Η απόφαση παλιννόστησης

Η απόφαση των μεταναστών για να παλιννοστήσουν προκαλεί συνήθως σύγχυση ανάμεσα τους, ειδικότερα στην περίπτωση των ζευγαριών που μπορεί να διαφωνούν. Στην έρευνά μου διαπιστώνεται ότι η απόφαση για να επιστρέψουν στην Αλβανία λαμβάνεται γενικά από κοινού, σε αντίθεση με την απόφαση μετανάστευσης, όπως αναφέρθηκε αναλυτικά στο κεφάλαιο πέμπτο (ενότητα 5.1), όπου ο άντρας ήταν ο μόνος που έπαιρνε τις πρωτοβουλίες στην οικογένεια. Ωστόσο, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων η απόφαση επιστροφής προτείνεται από τους άντρες και εγκρίνεται από τις γυναίκες.

Όταν έμεινα άνεργος για ένα μεγάλο διάστημα πρότεινα στην γυναίκα μου να γυρίσουμε στα Τίρανα. Εκείνη δέχτηκε ... (Τόμ)

Ήταν ο άντρας μου που ήθελε πολύ να επιστρέψουμε. Δεν του άρεσε να μείνουμε άλλο στην Ελλάδα. Εγώ δεν είχα πρόβλημα να συνεχίζουμε να ζούμε εκεί [Ελλάδα]. Είχα συνηθίσει τη ζωή. Αλλά πάντα σκεφτόμουν να γυρίσουμε κάποια μέρα πίσω και να ανοίγουμε κάτι εδώ [Αλβανία]. Έτσι δέχτηκα ... (Μίρα)

Πάντα συζητούσαμε με τον άντρα μου την επιστροφή μας στην Αλβανία. Ούτε μια φορά δεν είχαμε σκεφτεί να μείνουμε μόνιμα στην Ελλάδα και όταν ήρθε η ώρα φύγαμε. (Λούλε)

Υπάρχουν όμως μεμονωμένες περιπτώσεις, όπως εκείνη του Έντι, ο οποίος δηλώνει ότι έλαβε μόνος του την απόφαση για να παλιννοστήσουν. Ως ήταν λογικό, η οικογένειά του δεν δέχτηκε καλά αυτή την απόφαση.

Έτσι μια μέρα είπα στην γυναίκα μου: «Φεύγουμε από την Ελλάδα. Μάζεψε όλα τα πράγματα. ... Θα γυρίσουμε πίσω». Εκείνες [σύζυγος και κόρη] έμειναν άφωνες. Δεν με πίστευαν. Αλλά εγώ ήμουν αποφασισμένος.

Στην περίπτωση του Αλτίν ήταν η σύζυγός του που πρότεινε να επιστρέψουν. Εκείνος δίσταζε. Όπως και στην επόμενη περίπτωση, η αποδοχή της πρότασης για επιστροφή δεν είναι εύκολη και ο δισταγμός είναι λογικός. Αλλά η επιμονή των συζύγων τους τούς έκανε να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους σχετικά με την παλιννόστηση.

Η γυναίκα μου επέμενε να γυρίσουμε στην Αλβανία, ενώ εγώ ήμουν πιο σκεπτικός. Είχα συνηθίσει τη ζωή στην Ελλάδα. Είχαμε ακούσει από φίλους μας ότι εκεί [στην Αλβανία] μπορούσαμε να βγάλουμε κάτι. Οι φόροι ήταν χαμηλότεροι σε σύγκριση με την Ελλάδα. Ήρθαμε και ανοίξαμε ένα μπαρ. (Αλτίν)

Η Κλέα λέει:

Ο άντρας μου ήθελε να γυρίσουμε. Εγώ προσωπικά δεν ήθελα, διότι στην Ελλάδα είχα τους φίλους μου, τους γονείς μου. Έβλεπα τον εαυτό μου ως ξένη στην Αλβανία, όπως είχα αισθανθεί αρχικά στην Ελλάδα. Η προσαρμογή μου εκεί θα ήταν δύσκολη. Ερχόμασταν στην Αλβανία μόνο δυο φορές το χρόνο, για διακοπές [το καλοκαίρι] και για την πρωτοχρονιά, και δεν μου άρεσε ιδιαίτερα. Δεν μέναμε πολύ λόγω των άθλιων συνθηκών, όπως συχνές διακοπές ρεύματος, νερού, και της άθλιας ποιότητας των προϊόντων στα σουπερμάρκετ. Αργότερα ο πατέρας μου αγόρασε ένα εξοχικό στο Δυρράχιο. Αγοράσαμε και εμείς εκεί κοντά του ένα σπίτι. Το 2005 πήγαμε να περάσουμε τις διακοπές μας εκεί. Μου άρεσε. Είχαν γίνει αρκετές αλλαγές. Ο άντρας μου έψαχνε εκεί για να αγοράσει ένα χώρο για τη δική μας επιχείρηση. Έτσι στο τέλος του Αυγούστου γυρίσαμε στην Αθήνα και ο άντρας μου είπε: «μαζεύουμε τα πράγματα και φεύγουμε! Εκεί θα μπορέσουμε να ζούμε καλύτερα από εδώ». Δεν έφερα αντίρρηση, διότι πίστευα ότι θα περνούσαμε ωραία στην Αλβανία.

Ο δισταγμός για τη λήψη της απόφασης επιστροφής στην περίπτωση των δύο παραπάνω παλιννοστούντων νομίζω ότι εξηγείται με βάση το άγχος που προκαλεί η όλη διαδικασία του ξεριζώματος από έναν τόπο σε άλλο (Ahmed et. al. 2003). Αν και πρόκειται για επιστροφή στη χώρα προέλευσης, οι παλιννοστούντες δε δείχνουν πρόθυμοι να επαναλάβουν την

εμπειρία της μετανάστευσης και προσαρμογής στην Ελλάδα. Το γεγονός ότι η Κλέα ένιωθε ως ξένη στην Αλβανία δηλώνει πως γνώριζαν τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν και ότι η προσαρμογή δεν θα ήταν εύκολη. Συνεπώς, η επανεγκατάσταση μπορεί να είναι μια περίοδος κρίσης στην ζωή των μεταναστών (Hattar-Pollara & Meleis 1995, Shin & Shin 1999). Εντούτοις ωστόσο τα αρχικά τους σχέδια δεν ήταν ξεκάθαρα. Οι παλιννοστούντες ήταν συνέχεια σε δίλημμα μεταξύ μιας μόνιμης εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής ή της επιστροφής στη χώρα προέλευσης. Στο Πέμπτο Κεφάλαιο (ενότητα 5.4) έχω αναφέρει ότι επιζητούσαν διαρκώς να ενταχθούν στη χώρα υποδοχής, αλλά από την άλλη προσπαθούσαν να διατηρήσουν στενές σχέσεις με την χώρα τους³⁸ μέσω συχνών επισκέψεων για διακοπές ή γιορτές. Πίσω όμως από τις συχνές επισκέψεις τους ή τις άλλες προσπάθειες για να διατηρήσουν στενές σχέσεις με την Αλβανία όπως να πάρουν τηλέφωνο τους συγγενείς ή φίλους τους και να διαβάσουν τις αλβανικές εφημερίδες, κρύβεται ένας σημαντικός λόγος: Η επιθυμία τους να αφήσουν ανοιχτό το ενδεχόμενο της επιστροφής τους.

Εμείς στην αρχή πήγαμε στην Ελλάδα για μια χούφτα χρήματα. Αυτός ήταν ο αρχικός στόχος πιστεύω για όλους τους μετανάστες και πάντα στα σχέδια μας ήταν η επιστροφή. Για αυτό θέλαμε να ήμαστε σε συνεχή επαφή με ό,τι συνέβαινε στην Αλβανία. Από την άλλη όμως προσπαθούσαμε να προσαρμοστούμε στην ελληνική κοινωνία. Ποτέ δεν ξέρεις ... (Άλμπι)

Ερχόμασταν συχνά όχι μόνο για να δούμε τους ανθρώπους μας αλλά και για να βλέπαμε από κοντά πως ήταν κατάσταση εδώ, γιατί κάποια στιγμή σκοπεύαμε να γυρίσουμε πίσω. (Μίρα)

Στη διατήρηση στενών σχέσεων με τη χώρα προέλευσης παίζει σημαντικό ρόλο η μικρή γεωγραφική απόσταση με τη χώρα υποδοχή. Σύμφωνα με τον Bovenkerk (1974:17), όσο πιο μικρή είναι η απόσταση αυτή, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες της επιστροφής. Εξαιτίας της μικρής γεωγραφικής απόστασης μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας, και της σχετικά εύκολης πρόσβασης στην Ελλάδα, οι Αλβανοί εμπλέκονται σε μια μορφή κυκλικής μετανάστευσης (Hatziprokopiou & Labrianidis, 2005), η οποία, όπως αναδεικνύεται στην έρευνά μου, διευκολύνει τη συνεχή επαφή με την πολιτική και οικονομική κατάσταση στην

³⁸ Και στην έρευνα του Nicholson (2002: 440) αναδεικνύεται ότι οι αλβανοί μετανάστες προσπαθούν να διατηρήσουν ισχυρούς τους δεσμούς με τη χώρα προέλευσης.

Αλβανία και, επομένως, το σχεδιασμό της παλιννόστησης. Για την Σίλβα, η επαφή με την Αλβανία ήταν φυσική εσωτερική ανάγκη.

Κρατούσαμε επαφές με την Αλβανία. Πάντα διαβάζαμε τις [αλβανικές] εφημερίδες ... και παρακολουθούσαμε τα αλβανικά τηλεοπτικά κανάλια. Βλέπαμε γενικά ειδήσεις και εκπομπές κάθε μέρα. Είχαμε ανάγκη να ξέρουμε τι συμβαίνει στη χώρα μας. Είναι κάτι που το κάνεις ασυνείδητα.

Διατηρώντας επαφή με τη χώρα προέλευσης, οι παλιννοστούντες είναι συνεχώς ενήμεροι για τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές στη χώρα τους. Οι νέες εξελίξεις στην χώρα προέλευσης μπορεί να επηρεάσουν θετικά ή αρνητικά την απόφασή τους για να παλιννοστήσουν. Η Ενκέλα, για παράδειγμα, αποφάσισε να αναβάλει την επιστροφή της οικογένειάς της στην Αλβανία λόγω των αναταραχών που ακολούθησαν την κατάρρευση των πυραμίδων το 1997.

Συζητούσαμε με τον άντρα μου να γυρίσουμε αρχές του 1997, όμως μετά την πτώση των πυραμίδων χάσαμε πολλά χρήματα. Οικονομικά είχαμε καταστραφεί. Εξάλλου, η ζωή στην Αλβανία δεν ήταν ασφαλής. Βλέπαμε Αλβανούς που έρχονταν στην Ελλάδα για να σωθούν από την αναρχία εκεί.

Ο Νικόλας και η Καίτη αναφέρουν επίσης πως όταν επισκέφτηκαν την Αλβανία την πρώτη φορά μετά την μετανάστευσή τους στην Ελλάδα ένιωθαν πως η τελική επιστροφή τους στην χώρα πιθανόν να μην αποτελούσε πλέον μελλοντική τους πρόθεση.

Γύρισα στην Αλβανία την πρώτη φορά ... για τα σαρανταήμερα του πατέρα μου το 1995. Δεν είχα άδεια παραμονής. ... Ήμουν σαν ούφο, ... τελείως χαμένος. Οι άνθρωποι είχαν αρχίσει να ασχολούνται με επιχειρήσεις και είχαν χρήματα. Από την άλλη όμως όταν έβλεπες παντού βρωμιά. Έφυγα με πλαστή βίζα αυτήν τη φορά ... Με πήρε τηλέφωνο ένας φίλος μου για να μου πει ότι μου είχε βρει δουλειά και έφυγα χωρίς να το σκεφτώ δεύτερη φορά. (Νικόλας)

Την πρώτη φορά που ήρθα στην Αλβανία ήταν το 1998, μετά από δύο χρόνια. Μου είχαν λείψει τα πάντα. Όταν περάσαμε την Κακαβιά ... ήταν σαν έρημος. Έλεγα στον σύζυγό μου ότι τα χωριά φαίνονταν μικρά και άτακτα, και αυτός μου απαντούσε ότι έτσι ήταν και πριν φύγουμε. Αλλά μάλλον μου φαίνονταν διαφορετικά [τότε] διότι είχα συνηθίσει με την τάξη [στην Ελλάδα]. Πήγα στους γονείς μου και ο γιός μου αρρώστησε, δεν έτρωγε τίποτα. ... Ντρεπόμουν να πω στην μητέρα μου πως ήταν δυνατόν να ζουν έτσι[!] χωρίς ρεύμα, νερό, με χάλια δρόμους ... αν κι εγώ έκλαιγα επί επτά μήνες για την χώρα αυτή όταν την άφησα πίσω και πήγα στην Ελλάδα. (Καίτη)

Μετά τα γεγονότα του 1997, οι παλιννοστούντες παρατηρούν μια σταδιακή σταθεροποίηση στην πολιτική και οικονομική κατάσταση της χώρας τους. Αυτή η παρατήρηση λειτουργεί ως θετικός παράγοντας για το ενδεχόμενο επιστροφής, όπως δηλώνει η Τάσα.

Από το 1997 μέχρι το 2004, έβλεπα πως είχαν γίνει αλλαγές στην Αλβανία, αν και υπήρχαν προβλήματα, όπως συχνές διακοπές ηλεκτρικού ρεύματος ή νερού. Όμως έβλεπες πως οι άνθρωποι ήταν πιο χαρούμενοι και η οικονομική τους κατάσταση είχε βελτιωθεί. Όσες φορές ερχόμασταν εδώ περνούσε από το μυαλό μας η ιδέα να γυρίσουμε, να αφήναμε τα πάντα πίσω [στην Ελλάδα] και να επιστρέφαμε.

Φαίνεται πως η παλιννόστηση αποτελεί ένα πολύπλοκο ζήτημα για τους παλιννοστούντες. Ειδικά όσοι έχουν οικογένειες γνώριζαν ότι η απόφαση της παλιννόστησης θα επηρέαζε όλα τα μέλη της οικογένειας. Για να εξασφαλίζουν μια ομαλή εγκατάσταση στην Αλβανία, τα ζευγάρια αποφασίζουν να γυρίσει αρχικά είτε η σύζυγος με τα παιδιά, είτε ο σύζυγος, ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν στην οικογένειά τους. Για παράδειγμα, ο Πιέρ άφησε την σύζυγο και τα παιδιά του στην Ελλάδα και επέστρεψε στην Αλβανία. Σκοπός του ήταν να ανοίξει μια μικρή επιχείρηση στα Τίρανα. Αν όλα πήγαιναν καλά, τότε θα επέστρεφε και η οικογένειά του.

Στην αρχή επέστρεψα μόνο εγώ. Η γυναίκα και τα παιδιά μου έμειναν στην Αθήνα. ... Θέλαμε να είμαστε σίγουροι για την επιστροφή μας εδώ. Δε θέλαμε τα παιδιά μας να υποφέρουν αν τα πράγματα δεν θα πήγαιναν καλά με την επιχείρηση που σκόπευα να ανοίγω.

Το ίδιο έπραξε και ο Ντριτάν.

Η γυναίκα με τα παιδιά μου βρίσκονται στην Πάτρα. Εγώ ήρθα στην αρχή. Έχω ανοίξει αυτό το μαγαζί όπως βλέπεις και όταν δω πως πάει καλά, ... τότε θα έρθουν και εκείνοι.

Ωστόσο, δε λείπουν οι περιπτώσεις που η σύζυγος με τα παιδιά επιστρέφουν, ενώ ο σύζυγος συνεχίζει να ζει στην Ελλάδα. Στην περίπτωση αυτή είναι η σταθερότητα στη δουλειά του συζύγου που αναβάλλει την επιστροφή του, μέχρι να βρεθεί μια μόνιμη εργασία στην Αλβανία.

Εγώ γύρισα με τα παιδιά. Στην αρχή πήγα στους γονείς μου στη Λούσνια για να με βοηθήσουν με τα παιδιά. ... Μετά βρήκα δουλειά ως δασκάλα σ' ένα ιδιωτικό γυμνάσιο στα Τίρανα. Λίγο αργότερα επέστρεψε και ο άντρας μου. (Ενκέλα)

Τη γυναίκα και τα παιδιά μου τους έστειλα στην Αλβανία. ... Εγώ έμεινα πίσω επειδή είχα δουλειά και μπορούσα να συνεχίζω να τους στέλνω χρήματα. Αργότερα επέστρεψα και εγώ. Τα αδέρφια μου με είπαν πως μου βρήκαν δουλειά στην Αλβανία. (Καστριότ)

Γύρισα μαζί με την κόρη μου. Ο άντρας μου [γλύπτης στο επάγγελμα] έπρεπε να μείνει για να τελειώσει τις δουλειές που είχε στα χέρια. Μετά θα ερχόταν και εκείνος. Τελικά ήρθε [μετά από ένα χρόνο]. (Τάσα)

6.1.1 Παράγοντες ώθησης από την Ελλάδα

6.1.1.1 Η παλιννόστηση στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης: Η ανεργία

Οι αλλαγές στο οικονομικό περιβάλλον της χώρας υποδοχής φαίνεται να συμβάλλει άμεσα στην επιστροφή ορισμένων παλιννοστούντων,³⁹ οι οποίοι δούλευαν κυρίως στην οικοδομή

³⁹ Σχετικά πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει πως η παγκόσμια οικονομική κρίση επηρεάζει άμεσα τους μετανάστες στις χώρες υποδοχής (Awad 2009, Castles & Vezzoli 2009, OECD 2009, Papademetriou & Terrazas 2009). Λόγω ανεργίας οι μετανάστες είναι λιγότερο ικανοί να στέλνουν χρήματα στη χώρα προέλευσης (Koehler et. al. 2010). Η Ελλάδα επηρεάστηκε άμεσα από την κρίση. Τα ποσοστά ανεργίας των μεταναστών στην Ελλάδα το 2013 αυξήθηκαν ταχύτατα κατά 14,05 ποσοστιαίες μονάδες. Για τους Αλβανούς τα ποσοστά ανεργίας έφτασαν το 40% ενώ για τους Έλληνες 27% (Filipi et al. 2014). Η μεταναστευτική ομάδα που επηρεάζεται περισσότερο από την οικονομική κρίση είναι κυρίως οι Αλβανοί, εξαιτίας των συγκριτικά υψηλότερων αμοιβών τους και του υψηλότερου κόστους διαβίωσή τους (Ζωγραφάκης & Κασίμης 2014:389).

και στην αγροτική παραγωγή⁴⁰ ή σε άλλους τομείς. Λόγω της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, οι μετανάστες έμειναν άνεργοι ή ο μισθός τους δεν ήταν αρκετός για την κάλυψη των εξόδων. Υπό τις συνθήκες αυτές, αυτοί αναγκάζονται να πάρουν την απόφαση για να παλιννοστήσουν (Μάνος κ.α. 2017). Ο Έντι, ο οποίος δούλευε στην Πάτρα ως επιστάτης σ'ένα αγρόκτημα παραγωγής σταφυλιών, αναφέρει ότι είχε σχεδιάσει να επιστρέψει στην Αλβανία με τη συμπλήρωση της ηλικίας συνταξιοδότησης, όμως το σχέδιό του άλλαξε ριζικά λόγω της κρίσης. Για πολλούς μήνες ήταν άνεργος, με αποτέλεσμα η οικογένειά του να ζει από τις οικονομίες τους. Η επιστροφή του στην Αλβανία είναι μια εναλλακτική λύση στα οικονομικά τους προβλήματα.

Είχα ως σκοπό να μείνω στην Ελλάδα μέχρι που να έβγαινα στη σύνταξη ... Αλλά δεν είχα δουλειά και ο εργοδότης μου χρώσταγε πολλά χρήματα. Είχα συνηθίσει να έχω χρήματα στις τσέπες μου και δεν μπορούσα να αντέξω αυτή την ιδέα να μην έχω τίποτα και να ζούμε με τα χρήματα που είχαμε βάλει στην άκρη. Περνούσαν οι ημέρες και δεν μπορούσα να βρω ούτε μιας ημέρας δουλειά. ... Τηλεφώνησα στην αδερφή μου που είχε επιστρέψει πιο πριν, για να μας βρει ένα διαμέρισμα και ένα κατάστημα για να τα αγοράσω. Σκεφτόμουν να ανοίξω μια μικρή επιχείρηση με τα χρήματα που είχαμε αποταμιεύσει.

Μερικοί άλλοι παλιννοστούντες δηλώνουν ότι όχι μόνο η επιστροφή δεν αποτελούσε καν μέρος των μελλοντικών τους σχεδίων, αλλά, επιπλέον, είχαν απορρίψει κατηγορηματικά κάθε πιθανότητα επιστροφής στην Αλβανία. Πριν την οικονομική κρίση οι αμοιβές τους ήταν επαρκείς για να ζουν ικανοποιητικά και αξιοπρεπώς, και πως δεν σκόπευαν να φύγουν από την Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Simmons (1986), ο μετανάστης ο οποίος είναι ικανοποιημένος με τη δουλειά του και τις συνθήκες διαμονής αναμένεται να είναι λιγότερα διατεθειμένος να επιστρέψει στη χώρα του.

Όταν έφυγα από την Αλβανία έριξα μια μαύρη πέτρα πίσω. Δεν είχα σκοπό να επιστρέψω. Στην Ελλάδα είχα δική μου ταβέρνα και όλα πήγαιναν καλά, ώσπου με την κρίση στην οικονομία, λόγω της αύξησης των φόρων, δεν μπορούσα να καλύψω τα έξοδα. Ένας φίλος μου πρότεινε

⁴⁰ Η εμφάνιση της κρίσης και τα μέτρα λιτότητας που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα προκάλεσαν την επιστροφή κυρίως των μεταναστών που εργάζονταν στον τομέα της οικοδομής και της αγροτικής παραγωγής (UN 2010: 4).

να δω την Αλβανία ως λύση, δηλαδή να ανοίξω εκεί ένα μαγαζί. Οι φόροι στην Αλβανία είναι πιο χαμηλοί από ό,τι στην Ελλάδα. Και να 'μαι, εδώ. (Ντρίτάν)

Δούλευα στην οικοδομή. Αυτός ο τομέας επηρεάστηκε πολύ από την κρίση και έμεινα χωρίς δουλειά. Πριν την κρίση έπαιρνα καλά χρήματα και δεν σκοπεύαμε να γυρίσουμε. Πεθαμένος θα επέστρεφα εκεί! Αλλά ποτέ δεν ξέρεις πως τα φέρνει η τύχη. Ευτυχώς που είχαμε αγοράσει ένα σπίτι στα Τίρανα! ... Τουλάχιστον εδώ δεν πληρώνουμε ενοίκιο. Σχεδιάζω να ανοίξω μια μικρή επιχείρηση. Όμως δεν το έχω αποφασίσει ακόμα. Πρώτα πρέπει να δω την κατάσταση εδώ. (Τομ)

Στην Ελλάδα δούλευα ως μαρμαράς. Είχα φτάσει να παίρνω έως και 2000 ευρώ το μήνα. Έκανα μια αξιοπρεπέστατη ζωή μαζί με την οικογένειά μου. Δεν μου είχε περάσει ποτέ στο νου η ιδέα να επιστρέψω στην Αλβανία, μέχρι που με την οικονομική κρίση έπεσε και η δουλειά. Δούλευα μόνο 3 με 4 μέρες το μήνα. Έτσι, αποφασίζω να δοκιμάσω την τύχη μου στην Αλβανία. 'Δεν έχω τι να χάσω', είπα στον εαυτό μου, αφού έχω δικό μου σπίτι στα Τίρανα και χρήματα για να ανοίξω μια μικρή επιχείρηση. (Πιέρ)

Είναι προφανές ότι η παλιννόστηση των παραπάνω παλιννοστούντων επηρεάζεται κυρίως από τις μεταβαλλόμενες συνθήκες στην Ελλάδα, με εξέχουσα την οικονομική κρίση και τις επιπτώσεις της στην οικονομική τους κατάσταση. Ωστόσο, αυτό που τους ελκύει στην Αλβανία είναι η ύπαρξη της δυνατότητας έναρξης μιας επιχείρησης. Συνεπώς, η παλιννόστησή τους μπορεί να αντιληφθεί ως συνέπεια μεταβολών στη σταθερότητα των θετικών και αρνητικών χαρακτηριστικών τόσο της χώρας προέλευσης όσο και της χώρας υποδοχής (Hanafin 2016).

6.1.1.2 Άλλες απρόβλεπτες εξελίξεις στη ζωή των παλιννοστούντων

Πέρα από τους λόγους επιστροφής που συνδέονται με οικονομικούς παράγοντες, υπάρχουν και άλλες απρόβλεπτες εξελίξεις (κοινωνικές, πολιτικές, ψυχολογικές και οικογενειακές) που επηρεάζουν την απόφαση παλιννόστησης των μεταναστών (King 1978, 2000). Ο Άλμπι και ο Αλφρέντ αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στην Αλβανία λόγω αδυνατότητας οικογενειακής

επανένωσης. Η διαδικασία νομιμοποίησης των μεταναστών στην Ελλάδα ξεκίνησε το 1998 και αποδείχτηκε ακριβή και χρονοβόρα, ιδιαίτερα για τους μετανάστες που είχαν αφήσει τις οικογένειές τους πίσω. Η διαδικασία της οικογενειακής συνένωσης όχι μόνο δεν ενθαρρύνθηκε από την Ελληνική κυβέρνηση, αλλά απεναντίας, η γραφειοκρατική πολιτική που ακολούθησε διαιώνιζε το πρόβλημα (Baldwin-Edwards 2002). Ο Άλμπι και ο Αλφρέντ συνειδητοποίησαν πως ο χρόνος περνούσε χωρίς να έχουν κατορθώσει να εγκατασταθούν μόνιμα και να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία, με συνέπεια να μην αισθάνονται την ισορροπία και την αίσθηση σταθερότητας στη ζωή τους που αναζητούσαν στην Ελλάδα. Αυτή η σχέση μεταξύ του χρόνου λήψης της απόφασης κάποιου ατόμου για να μεταναστεύσει (ή να επιστρέψει) και των σημαντικών εξελίξεων στην πορεία της ζωής του, όπως η δημιουργία οικογένειας στην περίπτωση των δυο παραπάνω παλιννοστούντων, είναι τεκμηριωμένη σχετικά ικανοποιητικά και από άλλους μελετητές της μετανάστευσης (Fischer & Malmberg 2001, Gustafson 2001, 2008). Κατ'αυτούς, η απόφαση επιστροφής των παλιννοστούντων εξαρτάται και από τις κρίσιμες στιγμές της ζωής τους και από την ανάγκη για να αγκυροβολήσουν κάπου όπως παρατηρεί η Corcoran (2003: 145) στην έρευνά της με τους ιρλανδικούς παλιννοστούντες.

Τρία είναι τα αίτια για την επιστροφή μου εδώ. Το πρώτο ήταν ότι είχα κουραστεί από τις βαριές δουλειές που έκανα στην οικοδομή στην Ελλάδα. Το δεύτερο ήταν τα προβλήματα με τα χαρτιά. Το τρίτο, το πιο σημαντικό απ'όλα, είναι ότι προσπάθησα να φέρω την γυναίκα μου εδώ, η οποία έμενε με τους γονείς μου στην Αλβανία, αλλά δεν μπόρεσα, λόγω της χρονοβόρας διαδικασίας της οικογενειακής συνένωσης και των εξόδων. Ήταν μια κουραστική διαδικασία που έπαιρνε πολύ χρόνο. Έτσι, αναγκάστηκα να ακολουθήσω την πιο εύκολη λύση, την επιστροφή μου εδώ. ... Ήθελα πια να γυρίσω εδώ και να εγκατασταθώ στη χώρα μου. (Αλφρέντ)

Εγώ έφυγα από την Ελλάδα το 2004. Το 2003 έμεινα χωρίς δουλειά στην εταιρία Shell όπου δούλευα για πολλά χρόνια, επειδή η θέση μου καταργήθηκε. Εκείνη την περίοδο έκανα διάφορες εργασίες, όμως τίποτα σταθερό. Δεν μπορούσα να εγκατασταθώ εκεί οικονομικά και αναγκάστηκα να γυρίσω εδώ. Το θέμα ήταν οικονομικό, αλλά και οικογενειακό. Οικογενειακό επειδή δεν μπορούσα να πάρω μαζί μου στην Ελλάδα τους γονείς και την αρραβωνιαστικιά

μου. Αν παντρευόμασταν θα έπρεπε να ζήσουμε μαζί, όχι χωριστά. Όμως, ήταν πολύ δύσκολο, λόγω της χρονοβόρας διαδικασίας [νομιμοποίησης] και αναγκαστικά έπρεπε να γυρίσω. (Αλμπι)

Για τον Τάνι η κρίσιμη απόφαση για να μείνει ή να παλιννοστήσει μπορεί να εξηγηθεί με βάση την ηλικία της κόρης του και των υποχρεώσεων που έχει απέναντι στους ηλικιωμένους γονείς του.

Στην Αθήνα ζούσαμε με τους γονείς μου. Αυτοί μας βοηθούσαν πολύ με την κόρη μου. Δουλεύαμε όλοι. Οι γονείς μου σταμάτησαν να εργάζονται λόγω της ηλικίας τους. Η κόρη μου ήταν πέντε χρονών. Έπρεπε να συζητήσουμε το ενδεχόμενο επιστροφής. Οι γονείς μου δεν μπορούσαν να μείνουν περισσότερο στην Ελλάδα. Ήθελαν να γυρίσουν στη χώρα μας. Η κόρη μου σ' ένα χρόνο θα έπρεπε να πάει σχολείο. Ήταν μια κρίσιμη στιγμή για μας. Αν μέναμε κι άλλο στην Ελλάδα, η κόρη μου θα πήγαινε στην πρώτη τάξη και μετά δεν θα ήταν εύκολο για μας να φύγουμε. Θα ήταν δύσκολο για την κόρη μου να προσαρμοστεί στην αλβανική κοινωνία, αν την φέρναμε εδώ σε μεγαλύτερη ηλικία. Έτσι αποφασίζαμε να πάει δημοτικό στην Αλβανία. Λόγω της κόρης μου και της φροντίδας που χρειάζονταν οι γονείς μου γυρίσαμε εδώ.

Ο παράγοντας που σηματοδοτεί την απόφαση επιστροφής της Μαρίκα είναι η ενδο-οικογενειακή βία.

Ο σύζυγός μου ήταν εξαρτημένος από τα τυχερά παιχνίδια και κάθε φορά που έχανε με κακοποιούσε μπροστά στα μάτια των δυο κόρων μας. Η ζωή μου είχε γίνει ανυπόφορη και σκεφτόμουν πολλές φορές την απόδρασή μου και των παιδιών από αυτόν. Αυτός δε δεχόταν να υπογράψει τα χαρτιά του διαζυγίου και με απειλούσε συχνά ότι θα μου έκανε καταγγελία απαγωγής ανηλίκων αν τυχόν τολμούσα να φύγω από την Ελλάδα. Όμως, ... η μητέρα μου αρρώστησε και έπρεπε να γυρίσω για να την δω. Έτσι ο άντρας μου αναγκάστηκε να υπογράψει την άδεια για να ταξιδέψω με τις κόρες μας. Έφυγα και δε γύρισα πίσω.

Στο πλαίσιο των απρόβλεπτων εξελίξεων, ο Νικόλας υπογραμμίζει την επιχειρηματική του αποτυχία και τις συνέπειές της στην ψυχολογική και οικονομική του κατάσταση ως κίνητρο για να επιστρέψει.

Είχα ένα περίπτερο στην Αθήνα και ταυτόχρονα δούλευα σε ένα μπαρ. Εκεί γνώρισα κάποια παιδιά που μου προτείνουν να ανοίξουμε μια καφετέρια στον Πειραιά. Δέχτηκα την πρότασή τους και πούλησα το περίπτερο. Όμως τα χρήματα που εγώ επένδυσα δεν πήγαν εκεί, που σημαίνει ότι αυτοί με έκλεψαν για τα καλά. Ήταν απατεώνες. Δηλαδή απέτυχα. Μετά άνοιξα ένα μανάβικο. Πάλι δεν πήγε καλά. Έφτασα σ'ένα σημείο που δεν ένιωθα τίποτα. Πιστεύω πως είχα πέσει σε κατάθλιψη. Είπα στον εαυτό μου «τι κάνεις;» Δεν είχε λόγο να μείνω. Γιατί να έμενα; Για να βγάλω χρήματα; Αυτό που έπρεπε να πάρω από την Ελλάδα το πήρα. Τι πήρα; Χρήματα δεν πήρα, μόνο εμπειρία. Μόνο αυτό απέκτησα εκεί. Αυτό με έσπρωξε. Είπα στον εαυτό μου «θα πας για πέταμα». Δεν έβλεπα κανένα μέλλον εκεί. Μετά όταν σκέφτεσαι ότι στην Αλβανία έχεις κάποιους ανθρώπους που σε περιμένουν δε διστάζεις. Αποφάσισα να φύγω.

Ενώ για τον Ιλίρ και την Σάντρα η απόφαση επιστροφής ήρθε από την αδυναμία τους να συνεχίζουν να κάνουν βαριές δουλειές.

Έπαθα ένα σοβαρό ατύχημα στη δουλειά και έκανα μια δύσκολη εγχείρηση. Ο γιατρός μου είπε ότι για ενάμιση χρόνο δεν έπρεπε να δουλεύω. Από το ελληνικό κράτος έλαβα οικονομική ενίσχυση για εννιά μήνες. Μετά προσπάθησα να βρω μια δουλειά που δε χρειαζόταν να μείνω για πολλές ώρες όρθιος, αλλά δεν βρήκα. Έτσι αποφάσισα να γυρίσω. (Ιλίρ)

Εγώ καθηλώθηκα στο κρεβάτι πριν την επιστροφή, λόγω προβλημάτων υγείας και δεν μπορούσα να το αντέξω ψυχολογικά. Τα παιδιά ήταν ο ένας 9 και ο άλλος 2 χρονών. Στην αρχή δούλευα πιο σκληρά από έναν άντρα. [Αλλά μετά] ... είχα πειστεί ότι δεν ήμουν ικανή να συνεχίζω να δουλεύω τόσο σκληρά. (Σάντρα)

6.1.1.3 Σχεδιασμένη επιστροφή: εκπλήρωση αρχικών προθέσεων των παλιννοστούντων

Η παλιννόστηση στις αφηγήσεις ορισμένων παλιννοστούντων παρουσιάζεται ως μια συνειδητή, προσχεδιασμένη στρατηγική που σημαίνει, σύμφωνα με τον Taylor (1996) και τον Thomas (2008), ότι μερικοί μετανάστες εκφράζουν την επιθυμία να επιστρέψουν στην πατρίδα τους αφού έχουν εκπληρώσει τις αρχικές τους φιλοδοξίες, όπως η απόκτηση δεξιοτήτων ή η συγκέντρωση αρκετών χρημάτων για την αγορά κατοικίας ή την έναρξη μιας

επιχείρησης (Bovenkerk 1974, Cerase 1974, King 1978). Συνεπώς, η χρονική στιγμή της επιστροφής στις ιδιαίτερες πατρίδες τους εξαρτάται από την εκπλήρωση των αρχικών τους στόχων (Ammassari 2004). Για τον Τέλη η επιστροφή αποτελούσε πάντα μέρος των μελλοντικών σχεδίων της οικογένειάς του. Δε σκόπευαν να μείνουν μόνιμα στην Ελλάδα και ο χρόνος επιστροφής τους εξαρτιόταν από την απόκτηση γνώσεων και εμπειρίας στη διαχείριση επιχείρησης και τη σύναψη συνεργασίας με Έλληνα επιχειρηματία για επένδυση στην Αλβανία.

Η ιδέα της επιστροφής δεν είναι ότι μου ήρθε [ξαφνικά] όταν ήμουν στην Ελλάδα. Εμείς ποτέ δεν έχουμε σκεφτεί να μείνουμε μόνιμα στην Ελλάδα. ... Συχνά οι φίλοι μας μάς έλεγαν ότι στην Αλβανία δεν είχαν τι να κάνουν, ... Ήμασταν αποφασισμένοι να επιστρέψουμε στη χώρα μας. Ούτε ψάχναμε για ευκαιρίες για να πάμε στην Αμερική. Η μετανάστευσή μου στην Ελλάδα ήταν καθαρά για απόκτηση εμπειρίας. Ήθελα να δω πως λειτουργεί το σύστημα στο εξωτερικό, να γνωρίσω ανθρώπους που θα ήθελαν να συνεργαστούμε και να ανοίγαμε κάτι στην Αλβανία. Αυτή ήταν η αρχική μου ιδέα, η οποία πραγματοποιήθηκε όταν συνεργαστήκαμε με έναν Έλληνα επιχειρηματία. Αυτός είχε μια επιχείρηση ραφής ρούχων μιας χρήσης για τα νοσοκομεία και πρότεινε στην γυναίκα μου να κάναμε την ίδια δουλειά στην Αλβανία. Το συζητήσαμε και αποφασίσαμε να επιστρέψουμε.

Η Μίρα αναφέρει, επίσης, ότι ο αρχικός τους σκοπός ήταν να μαζέψουν χρήματα για την αγορά ενός σπιτιού και την έναρξη μιας μικρής επιχείρησης στην Αλβανία. Η μετανάστευσή τους στην Ελλάδα ήταν ένα προσωρινό μέσο επίτευξης των μελλοντικών τους σχεδίων.

Εμείς ποτέ δεν είχαμε σκεφτεί ότι θα μέναμε για πάντα στην Ελλάδα. Θεωρούσαμε ότι ήμασταν περαστικοί, τίποτα άλλο. Σκοπεύαμε να μαζέψουμε κάποια χρήματα για να αγοράσουμε ένα σπίτι στην Αλβανία ή να ανοίξουμε μια επιχείρηση. Επιπλέον, ο άντρας μου αγαπάει πολύ τη χώρα μας. Όλοι αγαπάμε την πατρίδα, αλλά εκείνος είναι παθιασμένος. Με την ένταξη της Ελλάδας στο ευρώ, οι τιμές άρχισαν να ακριβαίνουν και δεν άξιζε να μέναμε άλλο. Επιπλέον, οι τιμές των διαμερισμάτων στην Αλβανία άρχισαν σταδιακά να ανεβαίνουν και έπρεπε να πράζουμε άμεσα.

Η ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη φαίνεται να επηρεάζει εν μέρη την απόφαση επιστροφής μερικών παλιννοστούντων. Ο Άρης όπως η Μίρα, πιστεύει πως ένας από τους παράγοντες που συνέβαλε στην επιστροφή της οικογένειάς του ήταν και οι αλλαγές που ακολούθησαν στην οικονομία της Ελλάδας μετά την μετάβασή της στο ευρώ.

Μετά την εισαγωγή της Ελλάδας στο ευρώ, το 2003, η ζωή έγινε πιο ακριβή. Σαν να μην έφτανε αυτό, εμείς αρχίσαμε να ζούμε καλύτερα, δηλαδή ξοδεύαμε περισσότερα και δεν ήταν καθόλου εύκολο να μαζεύουμε λεφτά. Το θέμα δεν ήταν να βγάζουμε χρήματα για να ζούμε καλά, αλλά να είχαμε κάτι στην άκρη. Άνετα μπορούσαμε να ζήσουμε και στην Αλβανία, όπου τα πράγματα δεν ήταν όπως το 1997. Είχε σταθεροποιηθεί η κατάσταση.

Ορισμένοι παλιννοστούντες δηλώνουν ότι η επιστροφή οφείλεται κυρίως στην οικογένειά τους,⁴¹ για την ευημερία της οποίας μετανάστευσαν αρχικά. Σύμφωνα με τους Constant και Massey (2002), ο μετανάστης ο οποίος έχει αφήσει στη χώρα προέλευσης την γυναίκα και τα παιδιά του αναμένεται να εργάζεται πιο σκληρά για την επίτευξη των αρχικών του στόχων και έπειτα να επιστρέψει κοντά τους.

Έφυγα για να δώσω στα παιδιά μου μια καλύτερη ζωή. Συνέχεια έστελνα χρήματα και έρχομουν για να τους δω. Έπρεπε να έρχομαι και διότι έχτιζα το σπίτι μας. Όταν τα παιδιά τελείωσαν το πανεπιστήμιο και βρήκαν δουλειά, είπαμε με την γυναίκα μου ότι είχα κάνει το καθήκον μου. Έτσι επέστρεψα για να περάσω το υπόλοιπο της ζωής μου μαζί τους. (Παύλος)

Στην αρχή επέστρεψε ο γιός μου, μετά η γυναίκα μου. Εγώ έμεινα στην Ελλάδα γιατί έπρεπε να στέλνω χρήματα για να τελειώσουμε το σπίτι που χτιζαμε στην Αλβανία. Αυτά τα τρία χρόνια που έμεινα μόνος μου δεν μπορούσα να αντέξω μακριά από την οικογένειά μου. Όμως έπρεπε να μείνω για να μαζέψω χρήματα. (Σωτήρης)

Η γυναίκα μου και τα παιδιά επέστρεψαν το 2005 ... Εγώ συνέχιζα να δουλεύω στην Αθήνα και να στέλνω χρήματα στην οικογένειά μου. Είχαμε αρχίσει μαζί με τα αδέρφια μου να χτιζουμε ένα σπίτι στα Τίρανα. Εγώ έστελνα τα χρήματα, αυτοί το έχτιζαν. Συχνά το καλοκαίρι

⁴¹ Παρόμοιο εύρημα διαπιστώνεται επίσης στην έρευνα του Tiemoko (2004), σύμφωνα με τον οποίο η οικογένεια παίζει σημαντικό ρόλο στην απόφαση της παλιννόστησης.

ερχόμεν για να τους βοηθήσω. Μετά έπεσε και η δουλειά λόγω της κρίσης και δεν είχε νόημα να μείνω μακριά από την οικογένειά μου. Επέστρεψα το 2010. (Καστριότ)

Ωστόσο, πέρα από την εκπλήρωση των αρχικών τους στόχων, τις αλλαγές στο οικονομικό τομέα της Ελλάδας μετά την ένταξή της στην ευρωζώνη ή τη συνεχιζόμενη οικονομική κρίση, θετικά στην απόφαση επιστροφής των παλιννοστούντων λειτουργεί και η οικονομική και πολιτική σταθερότητα της Αλβανίας.

6.1.2 Παράγοντες έλξης στην Αλβανία

6.1.2.1 Ευκαιρίες απασχόλησης και επαγγελματικής σταδιοδρομίας

Η σταδιακή οικονομική άνοδος και πολιτική σταθερότητα της Αλβανίας λειτουργεί ως παράγοντας έλξης και για τους υπόλοιπους παλιννοστούντες, οι οποίοι πιστεύουν πως στη χώρα τους θα έχουν περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης στην ειδικότητά τους, επαγγελματικής σταδιοδρομίας ή έναρξης μιας μικρής επιχείρησης. Όσοι είναι απόφοιτοι ανώτατων σχολών ήταν πιο πρόθυμοι να επιστρέψουν στην Αλβανία και να αναζητήσουν ευκαιρίες επαγγελματικής σταδιοδρομίας, οι οποίες θα αποτελούσαν το απαραίτητο σκαλοπάτι για την κοινωνική τους άνοδο και απόκτηση ενός αξιοπρεπούς κοινωνικού στάτους. Η εσωτερική ανάγκη για κοινωνική άνοδο εκδηλώνεται αρκετά ισχυρά στα παρακάτω αποσπάσματα:

«Δεν θα μείνεις για πάντα οικιακή βοηθός, Τάσα!» [μου είπε μια φορά ο σύζυγός μου]. Αυτά τα λόγια με ταρακούνησαν. Έπρεπε να κάνω κάτι. Έμαθα ότι το Αρσάκειο είχε ένα παράρτημα στα Τίρανα και έστειλα ένα βιογραφικό. Με ενημέρωσαν για συνέντευξη και πήγα να τη δώσω. Οι δύο κυρίες που μου πήραν συνέντευξη ήταν ευχάριστες και από την αντίδρασή τους κατάλαβα ότι με συμπάθησαν. Μετά από κάποιες μέρες με ενημέρωσαν ότι με είχαν επιλέξει ως δασκάλα στο κολλέγιο στα Τίρανα. Πετούσα από τη χαρά μου. (Τάσα)

Η απόφαση [επιστροφής] έρχεται όταν βλέπεις τον εαυτό σου να δουλεύει 12 έως 14 ώρες την ημέρα σε ένα βενζινάδικο. Και δεν ήταν μόνο για 2 χρόνια, αλλά για 5 ... Εγώ είχα ένα πτυχίο Ιατρικής Σχολής και ήταν άδικο να μην δουλεύω στο δικό μου επάγγελμα. Μάλιστα

στεναχωριόμουν πολύ όταν ερχόμουν εδώ και έβλεπα πως φίλοι μου που αποφοίτησαν με το ζόρι είχαν πάρει και ειδικότητα ... (Άρης)

Θυμάμαι όταν ήρθε ο γιός μου από το σχολείο μια μέρα και μου είπε ότι τους είχαν ζητήσει το επάγγελμα των γονέων και είχε γράψει 'οικιακή βοηθός', όχι δασκάλα [το επάγγελμά της στην Αλβανία]. Ένιωσα πολύ άσχημα. ... Όταν ερχόμασταν στην Αλβανία για διακοπές έβλεπα τους ανθρώπους που ... ζούσαν καλά και σκεφτόμουν τις θυσίες μας στην Ελλάδα. Στο κάτω-κάτω δεν είχαμε κερδίσει πολλά. Πολλές φορές είχα μέσα μου ένα θυμό για τον εαυτό μου, όταν έβλεπα ανθρώπους που ήξερα ότι δεν άξιζαν τίποτα, είχαν όμως δυο-τρία πτυχία. Στην Ελλάδα νομίζω ότι έχασα από άποψη επαγγελματικής σταδιοδρομίας. Μετά από 15 χρόνια σκληρής δουλειάς στην Ελλάδα αποφασίσαμε να επιστρέψουμε. Όχι όλοι μαζί. Στην αρχή [επιστρέψαμε στο διαμέρισμα που είχαμε αγοράσει] εγώ με τα παιδιά, μετά ο άντρας μου. (Ενκέλα)

Μερικές φορές ντρεπόμουν από τον εαυτό μου που έβγαينا στην πλατεία της γειτονιάς και άκουγα τις συζητήσεις άλλων γυναικών που έκαναν για το πως καθάρισαν τα σπίτια, πιο απορρυπαντικό ήταν το καλύτερο, ... Που είχα καταντήσει! Από δασκάλα μαθηματικών σε λύκειο, έκανα συζητήσεις για κουβάδες και σκούπες. Ένιωσα πολύ άσχημα. (Σάντρα)

Είναι κατανοητό οι παλιννοστούντες να αισθάνονται απελπισμένοι και απογοητευμένοι, αν λάβουμε υπόψη πως στην Ελλάδα αναγκάστηκαν λόγω των συνθηκών να κάνουν δουλειές χαμηλού επιπέδου, που δεν αντιστοιχούσαν με το επάγγελμα που έκαναν στην Αλβανία. Οι λόγοι που δεν απασχολούνται στο επάγγελμά τους είναι διάφοροι. Παρακάτω ο Άρης αναφέρει πως αρχικά, λόγω της μη γνώσης της ελληνικής γλώσσας και των άμεσων οικονομικών αναγκών, δεν μπορούσαν να είναι επιλεκτικοί στις ευκαιρίες για εργασία.

Στην αρχή έπρεπε να μάθουμε τη γλώσσα. Έπειτα είχαμε ως καθήκον να συντηρούμε την οικογένειά μας και έτσι δεχόμασταν να κάνουμε ό,τι δουλειά βρίσκαμε. Είχαμε να πληρώσουμε ενοίκιο, ρεύμα, οι λογαριασμοί έτρεχαν. Εξάλλου, νομίζαμε ότι θα μείναμε προσωρινά εκεί.

Αν και, όπως φαίνεται από το παραπάνω απόσπασμα, η αρχική πρόθεση των μεταναστών να επιστρέψουν στην Αλβανία μειώνει τη σημασία της επαγγελματικής τους αποκατάστασης και, κατά συνέπεια, τη στοχευμένη επαγγελματική κινητικότητα τους, υπάρχει ένας άλλος λόγος που δεν καταξιώθηκαν στους χώρους τους. Η Τάσα τονίζει παρακάτω πως το κύριο

εμπόδιο ήταν οι διακρίσεις εις βάρος του Αλβανού μετανάστη, εξαιτίας της αρνητικής εικόνας του στην ελληνική κοινωνία.⁴²

Πως να ζητούσαμε να δουλεύουμε στο δικό μας επάγγελμα; Στην αρχή αντιμετωπίζαμε προβλήματα με τη νομιμοποίηση, ...με την εικόνα του Αλβανού επίσης. Και ως καθαρίστριες αντιμετωπίσαμε δυσκολίες στο χώρο εργασίας. Φαντάσου να δουλεύαμε στο επάγγελμά μας!

Η επιρροή του στερεότυπου του αλβανού μετανάστη και της γραφειοκρατικής διαδικασίας νομιμοποίησης των μεταναστών προκύπτουν επίσης στην έρευνα της Μιχαήλ (2014: 82-87) ως εμπόδια στην ενσωμάτωση των Αλβανών στην ελληνική κοινωνία και, συνεπώς, της επαγγελματικής τους αποκατάστασης. Ένας άλλος λόγος που επηρεάζει άμεσα την αδυναμία τους να απασχολούνται στο επάγγελμά τους είναι η μη αναγνώριση των Αλβανικών πτυχίων ή πιστοποιητικών από το ελληνικό κράτος (Vullnetari & King 2011: 80).

Ο Αιμίλιος, απόφοιτος Ελληνικού Πανεπιστημίου, μετά από κάποιες προσπάθειες να καταξιωθεί επαγγελματικά στην Ελλάδα, βλέπει πως, λόγω της οικονομικής ανάπτυξης, η Αλβανία μπορεί να του προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης και επαγγελματικής σταδιοδρομίας.

Τα αίτια επιστροφής ήταν κυρίως η επαγγελματική σταδιοδρομία για μένα και την σύζυγό μου. Είχαν περάσει τρία χρόνια αφότου τελείωσα τις σπουδές μου στην Ελλάδα και δεν είχα μπορέσει να βρω μια θέση εργασίας στο δικό μου επάγγελμα. Επίσης, η σύζυγός μου είχε τελειώσει την Οδοντιατρική Σχολή στη Ρουμανία και δεν μπορούσε να έχει δικό της οδοντιατρείο. Προσπάθησα να βρω κάποια θέση στο δημόσιο τομέα στην Ελλάδα, διότι είχα τα χαρτιά ως ομογενείς, και έδωσα εξετάσεις στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, όμως δεν πέρασα. ... Ανοίξαμε ένα γραφείο μεταφράσεων, αλλά δεν μπορούσαμε να τα βγάλουμε πέρα. ... Δεν έβλεπα κανένα άνοιγμα. Άκουγα από φίλους μου που είχαν γυρίσει στην Αλβανία ότι είχαν βρει καλές δουλειές και μπορούσαν να κάνουν καριέρα. Έτσι είπα να το δοκιμάσω.

Οι γυναίκες απόφοιτες ανώτατων σχολών της Αλβανίας είχαν έναν επιπλέον λόγο που συνέβαλε στην απόφασή τους να επιστρέψουν. Στην Ελλάδα δούλευαν ανασφάλιστες στη

⁴² Για τις επιπτώσεις της εικόνας αυτής στην καθημερινότητα των παλιννοστούντων στην χώρα υποδοχής αναφέρομαι εκτενέστερα στο κεφάλαιο πέμπτο, ενότητα 5.4.4..3.

μαύρη αγορά, με αποτέλεσμα να μην δικαιούνται σύνταξη. Αυτό το γεγονός τούς προκαλεί δυνατά αισθήματα ανασφάλειας για το μέλλον τους.

Στην Ελλάδα δούλευα ως οικιακή βοηθός. Οι κυρίες όπου δούλευα δεν μου πλήρωναν τα ένσημα. Περνούσε ο χρόνος και δεν ήμουν ασφαλισμένη. Σκεφτόμουν το μέλλον. Θα έμενα χωρίς σύνταξη. (Ελίντα)

Στην Ελλάδα δούλευα αρχικά ως οικιακή βοηθός, μετά ως μπέιμπι-σίτερ. Δουλειές χωρίς ένσημα. Σχεδόν όλες οι Αλβανίδες έκαναν τέτοιες δουλειές χωρίς ένσημα. Τώρα που το σκέφτομαι, ήταν και αυτός ένας λόγος που έπρεπε να φύγουμε από την Ελλάδα μαζί με τους γονείς μου. (Ερη)

Όταν συζητούσαμε το θέμα της επιστροφής με τον άντρα μου, τού έλεγα «τι θα γίνει με μένα»; Δεν ήμουν ούτε μια μέρα ασφαλισμένη στην Ελλάδα και δε δικαιούμουν σύνταξη. (Τάσα)

6.1.2.2 Ευκαιρίες αυτοαπασχόλησης ή έναρξης επιχείρησης

Η δυνατότητα αυτοαπασχόλησης ή έναρξης μιας μικρής επιχείρησης είναι ένα άλλο αίτιο που εξηγεί στην έρευνά μου την παλιννόστηση μερικών παλιννοστούντων. Η επιστροφή οφείλεται κυρίως στην εκπλήρωση των στόχων τους στη χώρα υποδοχής, που είναι κυρίως η αποταμίευση χρημάτων, σε συνδυασμό με τις αλλαγές στη χώρα προέλευσης που επιτρέπουν την πραγματοποίηση της επένδυσης αυτών των αποταμιεύσεων⁴³. Άλλες σχετικές έρευνες δείχνουν ότι οι Αλβανοί παλιννοστούντες προτιμούν να χρησιμοποιήσουν τις δικές τους αποταμιεύσεις προκειμένου να χρηματοδοτήσουν την έναρξη δικής τους επιχείρησης (Nicholson 2001, 2002, Labrianidis & Hatziprokopiou 2005, De-Coulon & Piracha 2002).

Η Ματίλντα επέστρεψε στην Αλβανία για πρώτη φορά το 2001. Μετά από ένα χρόνο γύρισε πίσω στην Αθήνα, απογοητευμένη με την κοινωνικοοικονομική κατάσταση στην Αλβανία. Για να πειστεί να επιστρέψει τη δεύτερη φορά, ο σύζυγός της κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια

⁴³ Διάφορες έρευνες υποστηρίζουν ότι οι παλιννοστούντες έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες για αυτοαπασχόληση (Dustmann & Kirchkamp 2002, Mesnard 2004, Borodak & Piracha 2011, Wahba & Zenou 2012).

για να την πείσει ότι τα πράγματα είχαν αλλάξει. Επιπλέον, είχαν μαζέψει αρκετά χρήματα ώστε να μπορούσε επιτέλους να ανοίξει δικό της κομμωτήριο.

Μία μέρα ο άντρας μου μού λέει «θα γυρίσουμε, διότι εκεί ανοικοδομείται η χώρα. Έχει πολύ δουλειά». Αυτός δούλευε στην οικοδομή και ήξερε αρκετά καλά τη δουλειά του. Είχε συνεργαστεί [μεταξύ άλλων και] με Γερμανούς πολιτικούς μηχανικούς και είχε δουλέψει σε αρκετά μεγάλα έργα στην Ελλάδα. Εγώ όμως δεν είχα πειστεί. Έπρεπε να δω τα πράγματα από κοντά. Ο άντρας μου επέμενε ότι δεν ήθελε να μείνει για πάντα μετανάστης και προσπαθούσε να με πείσει ότι εκεί [στην Αλβανία] είχαν αλλάξει τα πράγματα. Επιπλέον, είχαμε αγοράσει ένα σπίτι και ένα χώρο για μένα για να ανοίξω το δικό μου κομμωτήριο. Αυτός θα είχε την δουλειά του. Τα είχε κανονίσει όλα. Αλλά εγώ επέμενα ότι ήθελα να πάω και να δω την κατάσταση. Πήγα 2-3 φορές στην Αλβανία το καλοκαίρι του 2006 και είδα πως όντως είχαν αλλάξει τα πράγματα. Έτσι θα είχα την ευκαιρία να έχω τελικά το δικό μου κομμωτήριο. Αυτή τη φορά λέω στον εαυτό μου «ή τώρα ή ποτέ. Αυτή τη φορά δεν έχει επιστροφή».

Η δυνατότητα έναρξης επιχείρησης ελκύει επίσης την Νέλα, η οποία είναι πολύ ενθουσιασμένη που τελικά θα μπορούσε να έχει την επιχείρησή της.

Πάντα ονειρευόμουν να ανοίξω τη δική μου καφετέρια. Στην Ελλάδα δεν μπόρεσα διότι χρειαζόμασταν πολύ περισσότερα χρήματα. Είμαι πολύ χαρούμενη που τα κατάφερα, τελικά.

Η Κλέα και ο Αλτίν, που αρχικά δίσταζαν να επιστρέψουν (βλέπε στην ίδια ενότητα, σελ. 153-154), αποφάσισαν τελικά να παλιννοστήσουν λόγω των υψηλότερων αποδοχών που θα μπορούσαν να έχουν στην Αλβανία.

Για κάποια χρόνια ο άντρας μου δούλευε στο σπίτι φτιάχνοντας μουσαμάδες κάλυψης φορτηγών. Δούλευε και τα απογεύματα γράφοντας επιγραφές πάνω στους μουσαμάδες. Τον βοηθούσα και εγώ, μέχρι που γέννησα τον γιό μας. Δεν δουλεύαμε για κανέναν και βγάζαμε καλά χρήματα. Αλλά ο άντρας μου πίστευε ότι στην Αλβανία θα κερδίζαμε περισσότερα, διότι ανάλογη δουλειά δεν έκανε κανείς. ... Επίσης οι φόροι στην Αλβανία ήταν χαμηλότεροι. Επιστρέψαμε και ανοίξαμε ένα μαγαζί στο Δυρράχιο και αργότερα άλλο ένα στην οδό Τίρανα-Δυρράχιο. (Κλέα)

Στην Ελλάδα ανοίξαμε ένα εστιατόριο με την σύζυγό μου, όμως δεν πήγε όπως το περιμέναμε. Είχαμε δουλειά, αλλά οι φόροι ήταν αρκετά υψηλοί και δεν βγάζαμε αρκετά. Η γυναίκα μου επέμενε να γυρίσουμε πίσω και να δοκιμάσουμε εκεί. Τελικά γυρίσαμε. (Αλτίν)

6.1.2.3. Συναισθηματικοί παράγοντες: μέλη οικογένειας που ζουν στη χώρα προέλευσης

Η διεθνής βιβλιογραφία για την παλιννόστηση τονίζει πως η απόφαση επιστροφής των μεταναστών στη χώρα προέλευσης δεν επηρεάζεται μόνο από οικονομικούς λόγους, αλλά και από πατριωτικούς και συναισθηματικούς παράγοντες, ή τους κοινωνικούς δεσμούς με την πατρίδα (Gmelch 1983, King *et. al.* 1985, 1986, Petras & Kousis 1988, Corcoran 2003, Jones 2003, Ní Laoire 2007, 2008b). Συναισθήματα νοσταλγίας, στενής σχέσης με την οικογένεια, τους συγγενείς και τους φίλους φαίνεται να έχουν σημαντική αξία για την Άλμπα και την Βάλη. Η επιθυμία της Άλμπα να δει τα παιδιά της δεμένα με τα ξαδέρφια τους στην Αλβανία είναι τόσο ισχυρή ώστε την έκανε να σκέφτεται σοβαρά την πιθανότητα επιστροφής.

Στην αρχή επέστρεψε ο αδερφός μου, μετά οι γονείς μου. Ήμασταν πολύ δεμένοι μεταξύ μας. Δεν μπορούσα να μείνω χωρίς αυτούς στην Ελλάδα. Ήμασταν επίσης πολύ δεμένοι και με το σόι μας στην Αλβανία. Πολύ συχνά μαζευόμασταν και περνούσαμε πολύ ωραία. Ήθελα τα παιδιά μου να γνωρίζουν αυτήν τη μεγάλη αγάπη, να δένονται με τα ξαδέρφια τους και να μη μείνουν μόνοι τους στην Ελλάδα. Έτσι γύρισα μαζί με τα δύο παιδιά μου.

Για την Βάλη η αρρώστια της μητέρας της και το ενδεχόμενο να την χάσει χωρίς να την δει για τελευταία φορά λειτούργησε ως καταλύτης για την απόφαση παλιννόστησης.

Με παίρνει η αδερφή μου τηλέφωνο και μου λέει ότι η μαμά ήταν άρρωστη και ότι ήταν στα τελευταία της. Ήμασταν πολύ δεμένες ... Μου έλειπαν πολύ οι δικοί μου άνθρωποι. Είπα στον άντρα μου ότι εγώ φεύγω ... [αλλά] δεν θα μπορούσα να επιστρέψω στην Ελλάδα, διότι δεν είχα άδεια παραμονής. Όμως ήταν σημαντικό για μένα να βρίσκομαι δίπλα της. Εξάλλου, ο γιος μου είχε γυρίσει και ο άντρας μου θα έμενε και για λίγο χρόνο στην Ελλάδα μέχρι που να

τελείωνε το σπίτι μας στα Τίρανα. Έτσι μάζεψα τα πράγματά μου και την άλλη μέρα ήμουν κοντά στην μαμά. Έμεινα κοντά της μέχρι τη στιγμή που απεβίωσε.

Η ανησυχία και η αγάπη για τους ανθρώπους τους στην Αλβανία φανερώνεται και στα λόγια του Καστριότ. Η γυναίκα και τα παιδιά του επέστρεψαν διότι «... οι γονείς μου ήταν άρρωστοι και έπρεπε κάποιος να τους φροντίζει».

Είναι προφανές ότι στην έρευνά μου η απόφαση επιστροφής είναι αποτέλεσμα συνδυασμού συνθηκών που επικρατούν στη χώρα υποδοχής και στη χώρα προέλευσης. Η παλιννόστηση είναι σχεδόν αδύνατο να εξηγηθεί μόνο μέσω ενός παράγοντα. Απεναντίας, η διαπλοκή και η αλληλεπίδραση πολλών παραγόντων στη χώρα υποδοχής και στη χώρα προέλευσης φαίνεται πως την εξηγούν πιο ικανοποιητικά.

Στις αφηγήσεις των παλιννοστούντων παρατηρώ ότι προσέγγισαν προσεκτικά την επιστροφή τους στην Αλβανία. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, η παλιννόστησή τους επήλθε ως αποτέλεσμα ενεργών, νηφάλιων και ενημερωμένων αποφάσεων. Για την πλειονότητα των παλιννοστούντων η απόφαση για να επιστρέψουν στην χώρα προέλευσης είναι εθελοντική. Για τους άλλους όμως φαίνεται πως η παλιννόστηση να αλληλοσυνδέει πτυχές της αναγκαστικής και της εθελοντικής μετανάστευσης. Παρόλο που η επιστροφή στην χώρα προέλευσης δεν είναι αποτέλεσμα ενόπλων συγκρούσεων ή άλλων παραγόντων που συνοδεύονται με την αναγκαστική μετανάστευση, αυτοί αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στην Αλβανία λόγω των επιπτώσεων που είχε κυρίως η οικονομική κρίση στην οικονομική τους κατάσταση ή άλλων προσωπικών παραγόντων.

Πίνακας 4: Αίτια παλιννόστησης

Παράγοντες ώθησης από την Ελλάδα		Παράγοντες έλξης στην Αλβανία
Μη σχεδιασμένη επιστροφή	Σχεδιασμένη επιστροφή	
Ανεργία (λόγω της οικονομικής κρίσης)	Η εκπλήρωση των αρχικών στόχων:	Αναβάθμιση επαγγελματικού status
Θέματα υγείας (αδυναμία βαριάς εργασίας)	- απόκτηση επαγγελματικής πείρας	Ευκαιρίες αυτοαπασχόλησης / Έναρξη επιχείρησης
Αδυναμία οικογενειακής επανένωσης	- συσσώρευση χρημάτων	Απασχόληση στην δική τους ειδικότητα
Ψυχολογικοί λόγοι	- λήξη οικογενειακών υποχρεώσεων	Επαγγελματική σταδιοδρομία
Αβεβαιότητα (λόγω επαγγελματικής αστάθειας)		Συναισθηματικοί παράγοντες (φροντίδα γονέων)
Οικογενειακά προβλήματα (ενδοοικογενειακή βία)		

6.2 Επιλογή των Τιράνων ως τόπος εγκατάστασης και πρώτες εντυπώσεις

6.2.1 Επιλογή των Τιράνων

Επιστροφή στην Αλβανία σημαίνει επιστροφή στα Τίρανα, αν και η πλειονότητα των παλιννοστούντων δεν κατάγεται από αυτή την πόλη. Στις αφηγήσεις τους τα Τίρανα παρουσιάζονται ως η κατάλληλη πόλη για να εγκατασταθούν. Όταν αναφέρονται στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας ως κύριο παράγοντα έλξης τους στην Αλβανία, φαίνεται πως εννοούν την οικονομική ανάπτυξη ειδικά στα Τίρανα, παρά τη γενική οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Σύμφωνα με τα δεδομένα του INSTAT (2015), στα Τίρανα ζει το 27,2% του αλβανικού πληθυσμού (1η Ιανουαρίου, 2014). Το 2013 η παραγωγή ανήλθε στο 37,6 % του συνολικού ΑΕΠ, η μεγαλύτερη από κάθε άλλη πόλη της Αλβανίας, ενώ το κατά κεφαλήν εισόδημα κυμαίνεται στο 28% πάνω από τη μέση τιμή. Επομένως δεν είναι τυχαίο που τα Τίρανα προσφέρουν περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης, αυτοαπασχόλησης και μόρφωσης.

Οι παλιννοστούντες που έχουν ως στόχο την έναρξη μικρής επιχείρησης επιλέγουν τα Τίρανα ως τόπο της εγκατάστασής τους, πιστεύοντας πως οι πιθανότητες επιτυχίας είναι περισσότερες⁴⁴. Για παράδειγμα ο Αλτίν αναφέρει:

Στην αρχή σκεφτόμασταν να ανοίξουμε την επιχείρησή μας στο Αργυρόκαστρο, επειδή είναι η πόλη μας και έχουμε φίλους, συγγενείς εκεί. Έτσι πήγα με τον πατέρα μου να δούμε πως ήταν τα πράγματα εκεί. ... [Σ]το τέλος ο πατέρας μου μού λέει: «Φοβάμαι ότι εδώ δεν θα έχει δουλειά. Δεν βλέπεις που όλοι οι άνθρωποι κλείνονται στα σπίτια στις 9 το βράδυ; Δεν έχει ζωή εδώ ... δεν έχει κίνηση. Πιστεύω στα Τίρανα θα είναι καλύτερα. Σε συμβουλεύω να ανοίξεις εκεί το μαγαζί». Κι έτσι έκανα.

Παρόμοιο σχόλιο κάνουν και άλλοι παλιννοστούντες που θέλουν επίσης να επενδύσουν τις οικονομίες τους στην έναρξη μικρής επιχείρησης.

Αρχικά σχεδίαζα να ανοίξω την καφετέρια στην πόλη μου [Αγίους Σαράντα], αλλά μερικοί φίλοι μού είπαν να μην το κάνω, γιατί θα είχα δουλειά μόνο το καλοκαίρι. Είναι παραθαλάσσια πόλη που δεν έχει κίνηση το χειμώνα. Μου πρότειναν να πάω στα Τίρανα. ... Όντως εδώ είναι καλύτερα. (Ντριτάν)

Διαφωνούσαμε με τη γυναίκα μου για τον τόπο εγκατάστασης κατά την επιστροφή μας εδώ. Εκείνη ήθελε να γυρίσουμε στους Αγίους Σαράντα, ενώ εγώ στα Τίρανα. ... Εκείνη ήθελε να είναι κοντά στους ανθρώπους της, εγώ έβλεπα πως στα Τίρανα θα είχαμε περισσότερες ευκαιρίες για την επιχείρηση που σκοπεύαμε να ανοίξουμε. Ο ερχομός μας εδώ στα Τίρανα ήταν μια επιβαλλόμενη επιλογή. Αλλά αρχίσαμε να έχουμε σοβαρές διαφωνίες μεταξύ μας. Έπειτα όμως εκείνη είδε πως είχα δίκιο που επέμεινα να γυρίσουμε εδώ. (Τέλης)

Ο άντρας μου σκεφτόταν να γυρίσουμε στο Αργυρόκαστρο, όμως εγώ είχα άλλη άποψη. Του είπα να αγοράσουμε πρώτα ένα διαμέρισμα στα Τίρανα και μετά κάποιο μαγαζί. Τα Τίρανα ήταν το κέντρο της χώρας. ... Ήρθαμε στα Τίρανα και όντως τα πράγματα κυλούσαν καλύτερα

⁴⁴ Σύμφωνα με την αλβανική στατιστική υπηρεσία, το 2014 το 41% των επιχειρήσεων στην Αλβανία είχαν εγκατασταθεί στα Τίρανα. Από το 2010 μέχρι το 2014, ο αριθμός των μικρομεσαίων επιχειρήσεων αυξήθηκε κατά 25%, από 39,656 στο 49,467. Βλέπε INSTAT, 'Vjetari Statistikor [Στατιστική επετηρίδα] 2010–2014' (2015: 86).

απ'ό,τι στο Αργυρόκαστρο. Αγοράσαμε ένα σπίτι εδώ και ένα χώρο που το κάναμε mini-market. (Μίρα)

Παλιότερα ζούσαμε στη Βόρεια Αλβανία. Μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού πολλοί κατέβηκαν στα Τίρανα. Εγώ σκέφτηκα ότι θα ήταν καλύτερα να αγοράζα ένα κομμάτι γη στα Τίρανα και να χτίσω εκεί ένα σπίτι. Στον τόπο μου όλα [τα μαγαζιά] έκλεισαν λόγω της ανεργίας. Στα Τίρανα είχε ανάπτυξη. (Φλαμούρ)

Πέρα από τις δυνατότητες έναρξης επιχείρησης, λόγω της οικονομικής ανάπτυξης των Τιράνων η εύρεση εργασίας για τους παλιννοστούντες στο επάγγελμά τους είναι ευκολότερη, όπως είναι και η δυνατότητα μιας επαγγελματικής σταδιοδρομίας.

Με την σύζυγό μου είχαμε συμφωνήσει ότι θα επιστρέφαμε στα Τίρανα. Φίλοι μου που είχαν επιστρέψει νωρίτερα από μένα είχαν βρει εύκολα δουλειά στο επάγγελμά τους και μάλιστα έκαναν και καριέρα. (Αιμίλιο)

Από την αρχή σκεφτήκαμε τα Τίρανα. Είναι η μεγαλύτερη πόλη της Αλβανίας και η πιο αναπτυγμένη. Θα ήταν εύκολα για μένα και τον άντρα μου να βρούμε δουλειά στο επάγγελμά μας. (Σάντρα)

Οι παλιννοστούντες με παιδιά έχουν έναν επιπλέον λόγο να επιστρέψουν στα Τίρανα. Εδώ βρίσκονται τα καλύτερα σχολεία της χώρας, μαζί και το καλύτερο κρατικό πανεπιστήμιο. Υπάρχουν όμως και ιδιωτικά πανεπιστήμια που προσφέρουν στα παιδιά τη δυνατότητα να ακολουθήσουν την τριτοβάθμια εκπαίδευση σε περίπτωση αποτυχίας εισαγωγής στο δημόσιο πανεπιστήμιο.

Από την αρχή είχαμε στο νου μας την επιστροφή στα Τίρανα. Σκεφτόμασταν για το μέλλον της κόρης μας. Εδώ στα Τίρανα θα είχε περισσότερες ευκαιρίες μόρφωσης της. (Άρης)

Ο άντρας μου είπε να πάμε στους Αγίους Σαράντα. Είχαμε μαζέψει χρήματα για να αγοράσουμε ένα καλό διαμέρισμα. Αλλά εγώ αρνούμουν κατηγορηματικά. Αν επιστρέφαμε στην Αλβανία, θα πηγαίναμε στα Τίρανα! Στο μέλλον τα παιδιά μας θα πήγαιναν για σπουδές αναγκαστικά στα Τίρανα. Εκεί έχει περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης μετά τις σπουδές.

Επιπλέον, δεν θα ήταν ανάγκη να ενοικιάζουν σπίτι, αν εγκατασταινόμασταν το σπίτι εκεί.
(Ματίλντα)

Η επιλογή των Τιράνων γίνεται και με αφορμή τον παρόμοιο τρόπο ζωής με αυτό που οι παλιννοστούντες είχαν συνηθίσει στην Ελλάδα. Η μεγαλύτερη πόλη της Αλβανίας προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες ψυχαγωγίας και διασκέδασης.

Στα Τίρανα θα μπορούσα να πάω στο θέατρο, σινεμά ή σε κλαμπ, κάτι που δεν το κάνεις σε άλλες μικρότερες πόλεις όπου οι άνθρωποι, ειδικά το χειμώνα, κλείνονται στα σπίτια στις 8 η ώρα το βράδυ. (Έρη)

Εμείς είχαμε συνηθίσει να βγαίνουμε συχνά τα βράδια στην Αθήνα για φαγητό ή ποτό. [Η Αθήνα ήταν] μια πόλη γεμάτη ζωή. Φυσικά θα επιλέγαμε τα Τίρανα και όχι μια άλλη πόλη.
(Τάνι)

Ο παρόμοιος τρόπος ζωής με την Αθήνα είναι πιο σημαντικός στην προσαρμογή των παιδιών των παλιννοστούντων. Η ανησυχία για τις δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών στις νέες συνθήκες φαίνεται στα λόγια του Πιέρ, ο οποίος πιστεύει ότι ακόμη και στα Τίρανα τα παιδιά του θα αντιμετωπίσουν δυσκολίες.

Για τα παιδιά μου θα ήταν κρίμα αν πηγαίναμε να ζήσουμε σε μία άλλη πόλη. Εκείνα γεννήθηκαν στην Αθήνα. Φαντάσου την αντίδρασή τους αν εγκατασταινόμασταν σε μία άλλη, μικρότερη πόλη! Δε φτάνει που θα άφηναν πίσω την παρέα τους, τους φίλους τους, αλλά να τους πηγαίναμε και σε μια πεθαμένη πόλη, πόλη χωρίς ζωή; (Πιέρ)

Στην επιλογή των Τιράνων συμβάλλουν οι γονείς ή άλλα μέλη της οικογένειας, όπως προκύπτει από τα παρακάτω αποσπάσματα.

Είναι λογικό να έρθω στα Τίρανα. Εδώ βρίσκονται οι γονείς και η γυναίκα μου. (Αλφρέντ)

Στα Τίρανα επέστρεψα γιατί είχα την μητέρα και τα αδέρφια μου. Εδώ γεννήθηκα. Σχεδόν όλοι οι γνωστοί μου είναι εδώ. (Νικόλας)

Εμείς είμαστε από την Λούσνια. Οι γονείς μου αγόρασαν ένα οικόπεδο στα Τίρανα και έχτισαν ένα σπίτι. Εκείνοι ζούσαν εδώ, όπως κι η αρραβωνιαστικιά μου. Γι' αυτόν το λόγο επέστρεψα εδώ. (Άλμπι)

6.2.2 Πρώτες εντυπώσεις

Το πρώτο χαρακτηριστικό που αντιλαμβάνονται οι παλιννοστούντες όταν μπαίνουν στην πόλη των Τιράνων είναι το αντιαισθητικό περιβάλλον και η προβληματική υποδομή. Με «υποδομή» εννοούν κυρίως το χτισμένο μέρος της πόλης, αυτό που φαίνεται, δηλαδή τα κτίρια και τις κατοικίες. Τα κτίσματα αυτά είναι πολλά, ατάκτως χτισμένα, ανοργάνωτα και βαμμένα με τόσο πολλά χρώματα που σύμφωνα με την Τάσα «μοιάζουν με τσίρκο». Σχεδόν όλοι συγκρίνουν με την περίοδο του κομμουνισμού και συμφωνούν πως το περιβάλλον τώρα είναι αντιαισθητικό και προβληματικό και ότι η τάξη και ομοιομορφία επί κομμουνισμού έχει χαθεί για τα καλά.

Όταν μπήκαμε στα Τίρανα ξαφνιάστηκα από τα πολλά κτίρια και τον τρόπο που είχαν χτιστεί. Παντού αταξία ... [τα κτίσματα είχαν φυτρώσει] σαν τα μανιτάρια μετά τη βροχή. (Λούλε)

Τα Τίρανα που θυμάμαι [επί κομμουνισμού] ήταν πολύ πιο ωραία. (Νικόλας)

Δεν μου έκανε πολύ εντύπωση γιατί πριν τρία χρόνια έφυγα [μετανάστευσε το 2008 και επέστρεψε το 2011] και η χώρα βρίσκεται στην ίδια κατάσταση με αυτή που άφησα πίσω. Όμως όταν ζεις εκεί [Ελλάδα] συνηθίζεις την τάξη και την καθαριότητα και όταν έρχεσαι εδώ [Τίρανα] η αταξία, η έλλειψη καθαριότητας σου βγάζει το μάτι σου. (Άννα)

Η αδιαφορία των Αλβανών για την προστασία του περιβάλλοντος τράβηξε την προσοχή σχεδόν όλων των παλιννοστούντων, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι κάτοικοι συνήθως πετούν τα σκουπίδια όπου να'ναι, στους δρόμους, στα πεζοδρόμια, στα χαντάκια, χωρίς να αισθάνονται τύψεις.

Δίνουν περισσότερη σημασία στην καθαριότητα του σπιτιού τους, παρά στην καθαρότητα του περιβάλλοντος έξω από την πόρτα τους. Το έξω δεν τους ενδιαφέρει. ... Πετούν τη σακούλα με τα σκουπίδια από το παράθυρο ... Αυτό είναι τρομερό. (Ινα)

Δεν προσέχουν και δε συντηρούν το περιβάλλον καθαρό. Πιο πολύ ενδιαφέρονται για [το χώρο] μέσα στο σπίτι τους παρά για το δημόσιο χώρο. (Ελίντα)

Κάποιοι νιώθουν «έκπληκτοι» και «ξαφνιασμένοι» όταν διαπιστώνουν πως η καθαριότητα του εξωτερικού χώρου δεν είναι πλέον μέγιστης σημασίας για τους Αλβανούς. Η προστασία του περιβάλλοντος πριν πέσει το κομμουνιστικό καθεστώς αποτελούσε στόχο κάθε πολίτη ανεξαρτήτως ηλικίας.

Δεν μπορώ να τους καταλάβω... Παλιότερα στην πολυκατοικία μας όλα ήταν πεντακάθαρα. Όλοι οι κάτοικοι έβγαιναν με σειρά και καθάρισαν τους κοινούς χώρους. Όταν όμως γύρισα το 1999 το περιβάλλον ήταν τόσο βρώμικο! Παντού σκουπίδια, ... το νερό των αποχετεύσεων έτρεχε στους δρόμους. Πανικός γινόταν μπροστά στην πολυκατοικία μας, ειδικά όταν έβρεχε. Κανείς δεν έβγαине να καθαρίσει ούτε τις σκάλες. (Βάλη)

Φέτος πήγαμε για διακοπές στα Εξαμίλια [παραθαλάσσια περιοχή κοντά στους Αγίους Σαράντα]. Το ξενοδοχείο ήταν καλό, αλλά έξω από αυτό πολύ βρώμικα. Πλαστικές σακούλες, μπουκάλια, ... και διάφορα σκουπίδια παντού στους δρόμους. Αυτή η νοοτροπία των ανθρώπων να κρατάνε μόνο ό,τι τους ανήκει καθαρό με ενοχλεί πολύ. Δεν ήταν έτσι πριν. (Νέλα)

Θυμάμαι όταν ήμασταν παιδιά στην πολυκατοικία μας είχαμε μια γειτόνισσα, δασκάλα στο επάγγελμα, η οποία μας οργάνωνε και καθαρίζαμε την πολυκατοικία και το περιβάλλον γύρω της. Ήμασταν σε ανταγωνισμό με τα παιδιά της άλλης πολυκατοικίας για το ποιοι θα κρατούσαν πιο καθαρό το περιβάλλον. (Αλτίν)

Ένα άλλο στοιχείο της σύγχρονης Αλβανίας που τράβηξε την προσοχή των παλιννοστούντων ήταν ο τρόπος ντυσίματος των κατοίκων. Ειδικά οι γυναίκες παλιννοστούντες είναι πολύ επικριτικές για τις ενδυματικές επιλογές των σύγχρονων αλβανίδων. Ο τρόπος ντυσίματος είναι υπερβολικός, προκλητικός και καθόλου ελκυστικός.

Τους είναι αδύνατο να κατανοήσουν τον λόγο που οι γυναίκες ειδικά οι νέες κοπέλες ντύνονται προκλητικά.

Μού έκανε εντύπωση ο τρόπος που οι γυναίκες ντύνονται εδώ. Πολύ υπερβολικό. Νέες κοπέλες πάνω σε ψηλά τακούνια και βαμμένες τόσο έντονα! Δεν μπορώ να καταλάβω που πηγαίνουν έτσι οκτώ η ώρα το πρωί. Και στο σχολείο δεν βλέπεις να έχουν μαζί τους σχολικές τσάντες, αλλά τσάντες διάσημων οίκων μόδας. (Τάσα)

Αυτό που μου έχει κάνει πολύ εντύπωση είναι ότι από το πρωί μέχρι το βράδυ βλέπεις τις γυναίκες ντυμένες λες και πηγαίνουν σε χορό, πάνω σε ψηλά τακούνια. Δεν μπορούν να διακρίνουν μεταξύ καθημερινού και βραδινού ντυσίματος. (Σάντρα)

Η Κλέα στο παρακάτω απόσπασμα συγκρίνει τον καθημερινό τρόπο ντυσίματος των γυναικών στην Αλβανία με αυτό στην Ελλάδα, σχολιάζοντας τον πρώτο πολύ υπερβολικό και τον δεύτερο απλό και σωστό.

Εδώ από το πρωί τα κορίτσια βγαίνουν υπερβολικά βαμμένες, ... φορούν ψηλά τακούνια λες και πηγαίνουν για διασκέδαση. Δεν μπορώ να καταλάβω πως είναι δυνατόν να πάνε έτσι στα σχολεία. Όταν εγώ ήμουν φοιτήτρια στην Ελλάδα, όπως και οι άλλες φίλες μου, δεν πηγαίναμε έτσι στο μάθημα. Φορούσαμε ένα τζιν παντελόνι, αθλητικά και μια μπλούζα.

Το 2004 γυρίσαμε εδώ. Η κόρη μου στην Ελλάδα φορούσε μια αθλητική φόρμα και αθλητικά παπούτσια όταν πήγαινε σχολείο. Εδώ πήγε ντυμένη έτσι και την περιγέλασαν. (Αλμπα)

Σταδιακά ωστόσο ο τρόπος ντυσίματος των Αλβανίδων έχει βελτιωθεί. Αυτό το παρατηρούν οι παλιννοστούντες.

Σήμερα έχει αλλάξει λίγο. ... Τις γυναίκες τις βλέπεις ντυμένες πρόχειρα με αθλητικά ή επίπεδα παπούτσια και να μη βάφονται τόσο πολύ. Μάλλον η επιρροή της σημερινής μόδας... Δεν ξέρω. (Ερη)

Έκπληξη προκαλεί σε μερικούς παλιννοστούντες η χρήση της μαντίλας από πολλές νεαρές Αλβανίδες, διότι δυσκολεύονται να δεχτούν ότι οι Αλβανοί έχουν γίνει τόσο θρήσκοι μετά από πενήντα χρόνια απαγόρευσης κάθε είδους θρησκευτικής λατρείας.

Όταν ήρθα εδώ ξαφνιάστηκα. Είδα το τζαμί εκεί μπροστά, άνδρες με μούσια μέχρι εδώ [δείχνει το στήθος του], γυναίκες καλυμμένες, ... (Νικόλας)

Έχω εκπλαγεί από το μεγάλο αριθμό των μουσουλμάνων γυναικών που καλύπτουν το πρόσωπο και το σώμα τους. Ούτε την εποχή του βασιλιά Ζογκ [1928-1939] δεν υπήρχαν τόσες πολλές. (Σοφοκλής)

Στα παραπάνω σχόλια διακρίνεται εύκολα μια αρνητική στάση απέναντι στο φαινόμενο της μαντίλας. Η χρήση της φαίνεται ευρεία και προκαλεί έκπληξη στους παλιννοστούντες λόγω της μακράς απουσίας τους από την Αλβανία. Επιπλέον, λόγω της μεταναστευτικής τους εμπειρίας στην Ελλάδα, μια χώρα κατά το μέγιστο ομοιογενώς ορθόδοξη, η κάθε θρησκευτική απόκλιση θεωρούνταν προβληματική για την ενταξιακή τους πορεία στην ελληνική κοινωνία. Αυτό συνέβαινε διότι για τους Έλληνες, οι μουσουλμάνοι Αλβανοί θεωρούνταν Τουρκαλβανοί που δεν είχαν θέση στην Ελλάδα. Μόνο οι ορθόδοξοι Αλβανοί, οι οποίοι κατάγονται κυρίως από το νότο της Αλβανίας, δηλαδή την περιοχή της Βορείου Ηπείρου, ήταν ευπρόσδεκτοι. Για το λόγο αυτό, τις περισσότερες φορές οι Αλβανοί βαπτίζονταν ή/και άλλαζαν τα ονόματά τους σε χριστιανικά (Ψημμένος 2001: 184 Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη 2001: 173-185, Κερπάτσι 2007, Μιλτιάδη 2011) και, όταν δέχονταν ανάλογες ερωτήσεις, απαντούσαν πως ήταν ορθόδοξοι⁴⁵. Δεν πρόκειται όμως για επίσημες αλλαγές. Η Μαρίκα λέει:

Στην Ελλάδα σε έβαζαν σε άβολη θέση κάποιες φορές όταν σε ρωτούσαν «Τι είσαι, ορθόδοξη ή μουσουλμάνα;» Εγώ δεν ήξερα τι να τους απαντήσω. Η γενιά μου δεν είχε ακούσει τίποτα για τη θρησκεία [λόγω της απαγόρευσής της]. Το μόνο που ήξερα από τους γονείς μου ήταν ότι παραδοσιακά ήμασταν καθολικοί. ... Μερικές φορές αναγκαζόμασταν [οι Αλβανοί γενικότερα] να λέμε ότι είμαστε ορθόδοξοι γιατί [οι Έλληνες] δεν ήθελαν τους μουσουλμάνους.

Ένα χαρακτηριστικό των σύγχρονων Αλβανών που προκαλεί δυσφορία στους παλιννοστούντες είναι η έλλειψη καλών τρόπων συμπεριφοράς και, ειδικότερα, η ανυπομονησία τους. Οι Αλβανοί δε σέβονται τους συνανθρώπους τους όταν βρίσκονται σε

⁴⁵ Οι αλβανοί μετανάστες άλλαζαν με σχετική ευκολία τα ονόματά τους σε χριστιανικά, διότι δεν θεωρούσαν την θρησκεία ως κάτι το σημαντικό (Τζωρτζοπούλου 2002: 150-151). Αυτή η στάση εξηγείται με βάση το γεγονός ότι επί κομμουνισμού όλες οι θρησκείες ήταν απαγορευμένες στην Αλβανία.

χώρους όπου πρέπει να τηρηθεί σειρά προτεραιότητας, όπως, για παράδειγμα, στις στάσεις των λεωφορείων, στα σουπερ μάρκετ, στις τράπεζες, στα ταχυδρομεία, κλπ.

Ημουν στην στάση του λεωφορείου και περίμενα. Όταν το λεωφορείο ήρθε, βλέπω τους ανθρώπους να τρέχουν για να μπουν μέσα πρώτοι, μην περιμένοντας να κατέβουν οι επιβάτες πρώτα. (Αλφρέντ)

Εσύ περιμένεις ση σειρά σου στο σουπερμάρκετ, ενώ ο άλλος έρχεται και μπαίνει μπροστά σου. Όταν του λες κάτι ... σε βλέπει με αδιαφορία και απαντάει ότι βιάζεται. (Σωτήρης)

Ο Τομ προσθέτει:

Εδώ πρέπει να είσαι ιδιότροπος και πολύ εγωιστής, διαφορετικά τη χάνεις τη μάχη.

Πολλοί σχολιάζουν πως οι άνθρωποι στην Αλβανία έχουν πάψει να συμπεριφέρονται με ευγένια.

Η κόρη μου έχει συνηθίσει να λέει πάντα «ευχαριστώ», «σας παρακαλώ». Εδώ την περιγελούν! Τους λες «καλημέρα» ή «ευχαριστώ» και σε βλέπουν περίεργα. Η ευγένεια στην Ελλάδα, αλλά και σε μας παλιότερα, ήταν πολύ σημαντική. Σήμερα έχει χαθεί η ουσία της. (Τάνι)

Σε στραβοκοιτούν όταν τους λες «καλημέρα» ή «ευχαριστώ». Αυτές οι λέξεις δύσκολα να τις χρησιμοποιήσουν εδώ. Παλιότερα αυτές οι λέξεις ήταν το πρώτο πράγμα που μας μάθαιναν. (Μίρα)

Μου έκανε εντύπωση πως στα γραφεία εδώ σου απευθύνονται με «εσύ αγόρι», ή «εσύ κορίτσι». Στην Ελλάδα χρησιμοποιούσαν το «κύριε», «κυρία» ή «δεσποινίς». ... [εδώ] δεν μιλούν ευγενικά. (Αιμίλιο)

Στις παραπάνω αφηγήσεις φαίνεται η τάση των παλιννοστούντων να κάνουν συγκρίσεις μεταξύ της νέας Αλβανίας και της παλιάς (της κομμουνιστικής) ή της Ελλάδας και να επιδεικνύουν τις μεταξύ τους διαφορές. Αυτή η τάση, όπως θα δούμε, διαπιστώνεται και στις επόμενες ενότητες του κεφαλαίου αυτού.

6.3 Διαδικασία εγκατάστασης στην Αλβανία

6.3.1 Αρχική συναισθηματική κατάσταση: «Ξένος στη χώρα μου!»

6.3.1.1 Η αποξένωση ως αποτέλεσμα αλλαγών στο φυσικό περιβάλλον

Η παλιννόστηση, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί μια πιθανή επιλογή για τους μετανάστες: μερικοί είχαν εξαρχής προσχεδιάσει την επιστροφή τους, μερικοί την είχαν αποκλείσει, ενώ πολλοί άλλοι την είχα σκεφτεί ως μια πιθανότητα στα μελλοντικά τους σχέδια.

Συνήθως όσοι σκέφτονται την επιστροφή έχουν στο νου τους μια εξιδανικευμένη εικόνα της πατρίδας τους. Ενδέχεται όμως η εικόνα αυτή να απέχει σημαντικά από την πραγματικότητα. Κατά την απουσία τους μπορεί να έχουν γίνει ριζικές αλλαγές στη χώρα προέλευσης, οι οποίες θα επηρεάσουν θετικά ή αρνητικά την προσαρμογή τους. Η προσαρμογή αυτή μπορεί για μερικούς να πάρει χρόνια, ενώ για άλλους να μη επιτευχθεί ποτέ, με αποτέλεσμα να σκέφτονται ξανά τη μετανάστευση (Cassarino 2004, Kerpaci & Kuka 2019).

Πολλοί παλιννοστούντες, αν και έχουν επισκεφτεί τακτικά την Αλβανία για διακοπές το καλοκαίρι, τα Χριστούγεννα ή το Πάσχα, δηλώνουν ότι κατά την διαδικασία εγκατάστασής τους στην Αλβανία ένιωθαν ως ξένοι. Όταν ο Νικόλας επέστρεψε στην Αλβανία, αισθάνθηκε πως η διαμονή του εκεί θα ήταν προσωρινή.

Όταν επέστρεψα μού φαινόταν πως την επόμενη μέρα θα επέστρεφα ξανά στην Ελλάδα. Για τέσσερις-πέντε μήνες βρισκόμουν σε μια κατάσταση... δεν ξέρω πώς να την περιγράψω. Ήταν μια περίεργη κατάσταση. Αισθάνεσαι ότι θα είσαι εδώ προσωρινά και ότι θα φύγεις ξανά, αλλά η λογική σου λέει «τι λες;». Δεν ξέρω. Είναι κάτι που δεν μπορώ να εξηγήσω. Νιώθεις σα να μην ανήκεις εδώ. Να ζεις για δεκαπέντε χρόνια σε ένα άλλο περιβάλλον, όπου τα πάντα είναι σε τάξη, οι άνθρωποι πιο ευγενικοί, και μετά να έρχεσαι σε ένα Καμπούλ, θα έλεγα ότι χρειάζεσαι χρόνο για να προσαρμοστείς.

Επίσης ο Αιμίλιο λέει ότι αρχικώς αισθανόταν ανάμεσα στην Αλβανία και την Ελλάδα.

Τους πρώτους μήνες μετά την επιστροφή μου εδώ, αισθανόμουν ότι ζούσα ανάμεσα στην Ελλάδα και Αλβανία. Ένιωθα πως δεν μπορούσα να βρω τον εαυτό μου εδώ.

Αυτό το αίσθημα της αποξένωσης φαίνεται να πηγάζει κυρίως από τη μεταμόρφωση των Τιράνων σε μια μεγάλη πόλη με πολλά ψηλά κτίρια, χωρίς τάξη και οργάνωση, ειδικά για τους παλιννοστούντες που έχουν ζήσει προηγουμένως σ' αυτή τη πόλη. Ασυνείδητα συγκρίνουν την παλιά με την νέα πόλη, αξιολογώντας την πρώτη ως ωραιότερη και πιο οργανωμένη από την δεύτερη.

Εγώ είχα σπουδάσει στα Τίρανα, αλλά όταν ήρθαμε εδώ δεν μπορούσα να προσανατολιστώ. Για να καταλάβεις, δεν μπορούσα να βρω την Φοιτητούπολη [πολύ γνωστή περιοχή πριν πέσει το κομμουνιστικό σύστημα] όπου έμεινα για τέσσερα χρόνια. Πολλά κτίρια χωρίς τάξη. (Ενκέλα)

Μερικοί παλιννοστούντες πιστεύουν ότι η πρωτεύουσα έχει χάσει την παλιά ταυτότητά της, λόγω της οικοδόμησης χωρίς κριτήρια.

Ο πύργος με το ρολόι της πόλης, πλάι στο παλιό τζαμί, ήταν το σύμβολο της πόλης. Τώρα έχουν χτίσει ουρανοξύστες πίσω του. Ο πύργος δεν φαίνεται ή καλύτερα δεν τραβάει την προσοχή διότι χάνεται μπροστά στους υψηλούς ουρανοξύστες. (Πιέρ)

Η ανταπόκρισή τους στις πολύχρωμες ζωγραφισμένες προσόψεις των παλιών κτιρίων της πόλης παρά είναι θετική. Αυτοί θεωρούν ως γελοία την απόφαση του πρώην δημάρχου (νυν πρωθυπουργού) Έντι Ράμα για τη βαφή με διάφορα χρώματα των προσόψεων των παλιών κτιρίων χτισμένων κατά τον κομμουνισμό. Οι παλιννοστούντες έχουν την αίσθηση πως αυτές οι πολύχρωμες προσόψεις δεν ταιριάζουν στα Τίρανα.

Αυτά τα κτίρια που ο Ράμα έχει ζωγραφίσει με διάφορα χρώματα δεν ωραιοποιούν την πόλη. Αντιθέτως την κάνουν να φαίνεται σαν τσίρκο, χωρίς παρελθόν. (Τάσα)

Βλέποντας πως το αλβανικό κράτος είναι απαθής σχετικά με το σχεδιασμό πολιτικών για την βελτίωση των υποδομών της πόλης, οι παλιννοστούντες δείχνουν να είναι αρκετά ανήσυχοι για το μέλλον της. Η Άλμπα σχολιάζει παρακάτω ότι τα Τίρανα έχουν αλλάξει προς το χειρότερο.

Δεν αναγνωρίζω πλέον αυτή την πόλη. Είναι μια χαώδης και θορυβώδης πόλη, βρώμικη και πολύ επικίνδυνη για την υγεία μας, λόγω της σκόνης και του καυσαερίου. Το κράτος δεν κάνει τίποτα, αλλά αντιθέτως ενθαρρύνει την ανέγερση άλλων μεγάλων κτιρίων, αφήνοντας την πόλη χωρίς ανοιχτούς χώρους για πάρκα. Παλιότερα ήταν μια πολύ ωραία σχεδιασμένη πόλη και καθαρή. Δεν ξέρω τι θα γίνει στο μέλλον. Θα μπορέσουν να ξαναφτιάξουν αυτή την πόλη;

Οι παλιννοστούντες θεωρούν ότι η γρήγορη αστικοποίηση της χώρας συνέβαλε στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος χαώδους, ανοργάνωτου, χωρίς σχέδιο και πολιτική ανάπτυξης. Μετά την μετάβαση της Αλβανίας σε δημοκρατική χώρα, οι κάτοικοι ειδικά στην πόλη των Τιράνων, άρχισαν να χτίζουν χωρίς έγκριση από τις αρμόδιες υπηρεσίες και χωρίς να δείχνουν σεβασμό για το δημόσιο χώρο. Ωστόσο κατά τις νόμιμες οικοδομήσεις, η έγκριση και η έκδοση σχετικών αδειών δεν έγινε σύμφωνα με τους πιο στοιχειώδεις κανόνες του πολεοδομικού σχεδιασμού. Ως αποτέλεσμα δημιουργήθηκε ένα αντιαισθητικό περιβάλλον χωρίς τάξη και χωρίς χώρους πρασίνου (Aliaj & Lulo 2003: 78). Βλέποντας τους γρήγορους ρυθμούς με τους οποίους η πόλη των Τιράνων άλλαζε μορφή, ο αρχιτέκτονας Winy Maas έγραψε: «Αγαπητή Τίρανα, τι σου συνέβη; Τι θα προκύψει από σένα;» (Municipality of Tirana 2005: 135).

6.3.1.2 Η αποξένωση ως αποτέλεσμα αλλαγών στον κοινωνικό περιβάλλον: Νέο κοινωνικό αξιακό σύστημα

Το αίσθημα της αποξένωσης ενισχύεται περισσότερο όταν έρχονται αντιμέτωποι με σημαντικές αλλαγές που έχουν συμβεί στη σύγχρονη αλβανική κοινωνία. Πέρα από τις δομικές αλλαγές που επέφερε η πτώση του κομμουνισμού, σημαντικές αλλαγές είχαν γίνει και στο αξιακό σύστημα. Κατά τη νεωτερικότητα οι άνθρωποι θα πρέπει να στηρίζονται επάνω στον εαυτό τους, να τοποθετήσουν τον εαυτό τους στο επίκεντρο των σχεδίων της ζωής τους και να κάνουν τις δικές τους επιλογές χωρίς να περιμένουν βοήθεια από τους άλλους (Beck 1992, Beck & Beck-Gernsheim 1995). Αλλά φαίνεται πως αυτή την αλλαγή οι παλιννοστούντες δεν καλοδέχονται και αισθάνονται απογοητευμένοι.

Στην αρχή δεν ένιωθα καμιά διαφορά γιατί είχαμε ενοικιάσει ένα σνακ-μπαρ στο Μπλοκ [πλούσια περιοχή με ακριβά μαγαζιά] που έμοιαζε πολύ με την Αθήνα. Μόνο όταν κλείσαμε το μαγαζί και μείναμε για εννέα μήνες άνεργοι κατάλαβα τι ήταν η Αλβανία. Ήταν δύσκολοι καιροί για μας, αλλά κανείς δεν μας βοήθησε. Ζητούσαμε απ'όλους τους γνωστούς και συγγενείς μας να μας βοηθήσουν για να βρούμε κάποια δουλειά, αλλά κανείς δεν έκανε ούτε ένα τηλεφώνημα, αν και είχαν σχετικά καλές δουλειές και ήταν σε θέση να μας βοηθήσουν χωρίς να επιβαρύνουν την κατάστασή τους. Δε ζητούσα καλή δουλειά, αλλά οτιδήποτε, έστω και ως εργάτης, ως φορτωτής, γιατί είχαμε πολλά χρέη λόγω του μαγαζιού που κλείσαμε. (Αλτίν)

Υπήρχε ένα ψυχρό κλίμα. Όταν γύρισα φίλοι και συγγενείς μου έλεγαν ότι καλά έκανα που γύρισα, αλλά με το θέμα της απασχόλησης δεν έδειχναν να ενδιαφέρονται και να με βοηθήσουν. (Άρης)

Ήλπιζα ότι θα με βοηθούσαν κάποιοι συγγενείς ή γνωστοί μας με το θέμα της απασχόλησης, αλλά τίποτα. (Αιμίλιο)

Αν και γνωρίζουν ότι λόγω της επιτάχυνσης του ρυθμού της ζωής οι άνθρωποι δεν έχουν χρόνο για τους γνωστούς, φίλους ή τους συγγενείς τους, οι παλιννοστούντες θα ήθελαν οι άνθρωποι να είναι πιο ευαίσθητοι και υποστηρικτικοί. Η Νέλα λέει:

Οι άνθρωποι είναι αγχωμένοι και πολύ απασχολημένοι, τρέχουν για να βρουν κάτι καλύτερο για τον εαυτό τους. ... Δεν τους θεωρώ ενόχους γι'αυτό, διότι βλέπω τον εαυτό μου που δουλεύω από το πρωί μέχρι το βράδυ και δεν έχω ελεύθερο χρόνο για γνωστούς ή συγγενείς μου. Αλλά ... περιμέναμε να είναι πιο θερμοί και βοηθητικοί, όπως τους θυμόμασταν από παλιά.

Σε αντίθεση με την αλβανική κοινωνία επί κομμουνισμού, όταν οι άνθρωποι έδειχναν να είναι πιο θερμοί και δεμένοι μεταξύ τους, στην σύγχρονη κοινωνία οι άνθρωποι, όπως παρατηρεί η Λούλε, «έχουν γίνει απόμακροι, έχουν κλειστεί στον εαυτό τους και δεν ενδιαφέρονται για τους άλλους». Παρόμοια άποψη έχουν και άλλοι παλιννοστούντες.

Εδώ υπάρχει μια μεγάλη διαφορά μεταξύ αυτού που άφησα όταν έφυγα το 1997 και αυτού που βρήκα. Οι σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους δεν είναι όπως ήταν παλιά, δεν είναι θερμές και στενές. (Τέλης)

Τότε οι άνθρωποι ήταν πιο ευγενικοί και θερμοί, ενώ σήμερα έχουν γίνει πολύ ψυχροί. Οι συγγενείς δεν μαζεύονται όπως μαζευόντουσαν παλιότερα. (Μαρία)

Οι άνθρωποι είχαν περισσότερη αγάπη και ήταν πολύ δεμένοι μεταξύ τους. Σήμερα δεν μας χαιρετάνε καν, ούτε μία 'καλημέρα' [δε λένε] στην πολυκατοικία. Έχουν μαζευτεί άνθρωποι από διάφορα μέρη της Αλβανίας, ο καθένας με τη δική του κουλτούρα, και δεν γνωρίζουμε πλέον τους γείτονές μας. (Μίρα)

Παλιότερα, οι άνθρωποι ήταν πιο δεμένοι μεταξύ τους από ό, τι είναι τώρα. (Άλεξ)

Πριν, οι άνθρωποι είχαν αγάπη για τους άλλους και σέβονταν ο ένας τον άλλον. Εμείς είχαμε γείτονες που ήταν σαν μέλη της οικογένειάς μας. Αλλά, όταν πέθαναν οι γονείς τους αυτοί απομακρύνθηκαν. (Παύλος)

Στις αφηγήσεις των παλιννοστούντων διακρίνεται η νοσταλγία για μερικές κοινωνικές αξίες, όπως η αλληλοβοήθεια, ο ανθρωπισμός, η αγάπη, ο σεβασμός και η εντιμότητα που χαρακτήριζαν την αλβανική κοινωνία πριν την μετανάστευσή τους, ιδιαίτερα πριν την κατάρρευση του κομμουνισμού. Είναι αξίες που οι παλιννοστούντες έχουν διατηρήσει και κατά την διαμονή τους στην Ελλάδα ως μετανάστες και που περίμεναν να τις ξαναβρούν στην Αλβανία. Αλλά δυστυχώς η σύγχρονη αλβανική κοινωνία είναι διαφορετική.

Δεν βλέπω γενικά τους ανθρώπους να βοηθάνε, να δείχνουν ανθρωπιά στους άλλους. Σε βλέπουν ότι χρειάζεσαι βοήθεια και δεν κουνάνε ούτε το δάχτυλό τους. Θυμάμαι μια φορά όταν έγινε σεισμός. Στο χωριό καταστράφηκαν πολλά σπίτια και σηκωθήκαμε όλοι να βοηθήσουμε τους συνανθρώπους μας στην ανέγερση των σπιτιών τους. (Πιέρ)

Δούλευα στην κοοπερατίβα [επί κομμουνισμού] και όταν στο τέλος βλέπαμε ότι κάποιο μέλος της ομάδας μας δεν είχε καταφέρει να ολοκληρώσει τη δουλειά που του αναλογούσε, πηγαίναμε όλοι μαζί για να τον βοηθήσουμε και να φεύγαμε μαζί ως παρέα. (Καστριότ)

Παλιότερα οι άνθρωποι βοηθούσαν πολύ [ο ένας τον άλλον]. Αν είχαμε ένα πρόβλημα, χτυπούσαμε στην πόρτα του γείτονα και την βρίσκαμε πάντα ανοιχτή, πάντα μας βοηθούσε. Ενώ τώρα ποιός σου ανοίγει την πόρτα; Η αλληλοβοήθεια και αλληλοϋποστήριξη ήταν σημαντικές αξίες στην Αλβανία. Οι άνθρωποι δούλευαν με εντιμότητα, ήταν σωστοί και σέβονταν τους νόμους. ... Τώρα ανθρωπιά εδώ δεν υπάρχει. (Σίλβα)

Καινούργιες κοινωνικές αξίες, όπως είναι το χρήμα, η δημιουργία σχέσεων με βάση το συμφέρον, η υποκρισία, η αδιαφορία και η έλλειψη σεβασμού, έχουν παγιωθεί στην καθημερινότητα των Αλβανών. «Ειδικά το χρήμα», λέει η Σίλβα αρκετά προβληματισμένη, «είναι η μόνη σημαντική αξία», ενώ ο Τομ λέει ότι «χωρίς λεφτά είσαι ένα τίποτα». Την ίδια άποψη συμμερίζονται πολλοί παλιννοστούντες.

Νομίζω ότι οι άνθρωποι εδώ έχουν κάνει λεφτά και πιστεύουν πως τα πάντα μπορεί να τα αγοράσουν με χρήματα. Είναι αυτή η κατηγορία των νεόπλουτων ανθρώπων που δεν έχουν φτιάξει την περιουσία τους με δουλειά αλλά με παράνομα μέσα. Εδώ αυτοί που είναι διανοούμενοι ή διαβασμένοι είναι οι φτωχοί. (Ενκέλα)

Λέω πως εδώ τα πάντα μπορείς να τα αγοράσεις με χρήματα. Αυτό με προβληματίζει πολύ. Εύχομαι κάποτε να ανταμείβονται οι άνθρωποι που δουλεύουν με εντιμότητα. (Σάντρα)

Χωρίς χρήματα εδώ δεν μπορείς να κάνεις τίποτα. Αν δεν έχεις χρήμα δεν μπορείς να φτάσεις εκεί που σκοπεύεις, ας έχεις προσόντα. Με χρήματα αλλά χωρίς προσόντα φτάνεις ψηλά. (Άρης)

Χαρακτηριστικό της Αλβανίας είναι ότι αυτός που έχει το χρήμα έχει την ισχύ. Όποιος έχει χρήματα έχει τα πάντα, ενώ εσύ που δεν έχεις είσαι ένα τίποτα. (Φλαμούρ)

Είναι λογικό οι παλιννοστούντες να νιώθουν έκπληκτοι όταν αντιλαμβάνονται τη μεγάλη σημασία που έχει αποκτήσει το χρήμα στην αλβανική κοινωνία. Κατά τον κομμουνισμό το χρήμα δεν είχε ιδιαίτερη αξία, διότι δεν υπήρχαν ταξικές διαιρέσεις και μεγάλες οικονομικές ανισότητες. Αυτό ευνοούσε την ανάπτυξη των ανθρώπινων σχέσεων και των αξιών που αναφέρθηκαν παραπάνω. Πλέον η δημιουργία σχέσεων με βάση το συμφέρον και η

υποκρισία είναι οι νέες αξίες που, σύμφωνα με τους παλιννοστούντες, χαρακτηρίζουν την αλβανική κοινωνία.

Μας [στην ίδια και στον σύζυγό της] έχει κάνει εντύπωση ... η νοοτροπία των ανθρώπων. Μια νοοτροπία που σε πνίγει, που δεν αφήνει τους ανθρώπους να εκφράζονται ελεύθερα και δεν μπορείς να τους ανοιχτείς όταν σε ενοχλεί κάτι. ... Έρχεται ο άλλος, συζητάει μαζί σου, λέει ό,τι χειρότερο για κάποιον κοινό γνωστό και μετά λέει τα χειρότερα για σένα σε άλλους. Δηλαδή υπάρχει μια κακία, μια υποκρισία που δεν έχω δει στη ζωή μου. Αυτό μας προβληματίζει πολύ. Στην Ελλάδα εμείς κάναμε παρέα με ανθρώπους που μπορούσαμε να μιλήσουμε ανοιχτά. Αν νιώθαμε άβολα μαζί τους, δεν κάναμε πια παρέα. Αλλά δεν μιλούσαμε άσχημα γι'αυτούς σε άλλους κοινούς γνωστούς μας. Ενώ εδώ, ... το μόνο που απασχολεί τους ανθρώπους είναι το συμφέρον που μπορεί να έχουν από σένα. Έτσι σκέφτονται. (Τάσα)

Εδώ σε ζυγίζουν αν τους συμφέρει να κάνουν παρέα μαζί σου ή όχι. Αν έχεις κάτι που θέλουν σου έρχονται από πίσω μέχρι να το πάρουν. Όταν βλέπουν πως δεν έχεις κάτι να τους προσφέρεις, δεν σε πλησιάζουν καθόλου. Παλιότερα ήμασταν φίλοι μόνο επειδή μας άρεσε η παρέα.. (Τομ)

Οι σχέσεις τώρα βασίζονται περισσότερο στο συμφέρον παρά στη φιλία. Εμείς παλιότερα ζούσαμε σε αρμονία και βοηθούσαμε ο ένας τον άλλον. Ήμασταν ειλικρινής. Αυτό το πράγμα με ενοχλεί πολύ. (Μαρία)

Ένα άλλο στοιχείο που οι παλιννοστούντες κριτικάρουν είναι η απάθεια των αλβανών πολιτών, οι οποίοι δεν αντιδρούν και δεν αντιστέκονται στις αποφάσεις της κυβέρνησης που επιβαρύνουν την ήδη δύσκολη οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση. Η απάθεια, ο φόβος της εξουσίας και η ενασχόληση με την ζωή των άλλων είναι τα μοναδικά χαρακτηριστικά που οι Αλβανοί έχουν κρατήσει με φανατισμό από το κομμουνιστικό τους παρελθόν. Στην Ελλάδα τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Οι παλιννοστούντες επαινούν τους Έλληνες που είναι ενεργοί πολίτες και αντιδρούν στις πράξεις της κυβέρνησής τους.

Εγώ ανήκω στη γενιά του 90'. Βγήκαμε σε διαδηλώσεις γιατί θέλαμε μια ελεύθερη χώρα, όπου μπορούσαμε να εκφράσουμε άνετα την άποψή μας. Εδώ συνεχίζουν να αναγκάζουν τους ανθρώπους να βγουν στους δρόμους και να κουνήσουν την σημαία του κόμματος, θέλουν ή δεν

θέλουν. Αν δεν τον κάνεις δεν υπάρχει πιθανότητα να βρεις δουλειά στο δημόσιο. ... Είναι κρίμα και για τη νεολαία, για τα παιδιά μας, γιατί τους μαθαίνουν από τώρα να υπακούουν όσους έχουν την εξουσία. Φτάνεις στο σημείο να λες στο παιδί «κάντο όπως σου λέει η δασκάλα. Πήγαινε με τα νερά της, γιατί έχει στο χέρι της το βαθμό σου». Είναι απαράδεκτο να συνεχίζουμε έτσι. Να τους μάθουμε να μην εκφράζονται ελεύθερα και να μην διαμαρτύρονται ή να αντιστέκονται στην εξουσία, σ' αυτό που μπορεί να τους βλάπτει. (Άλμπα)

Και στην Ελλάδα γίνονται διάφορα πράγματα στην πολιτική αλλά εκεί ο λαός είναι πολύ διαφορετικός με αυτόν εδώ. Αυτοί σηκώνονται όλοι όταν γίνεται λόγος για μία απόφαση που μπορεί να χειροτερεύσει την κατάστασή τους. Γίνεται ο χαμός. (Πιέρ)

Η Ματίλντα (φανερά εκνευρισμένη) λέει ειρωνικά:

Που να 'χουν χρόνο οι Αλβανοί για να αντιστέκονται στην κυβέρνηση για την αύξηση των φόρων ή για τη διαφθορά των πολιτικών μας; Έχουν περισσότερο χρόνο να ασχολούνται με το τι κάνει ο ένας και τι κάνει ο άλλος. ... όταν συναντάς κάποιον στον δρόμο δεν σου λέει 'καλημέρα', αλλά 'που πας;' 'πως έχεις ντυθεί έτσι;' 'πως έχεις φτιαχτεί έτσι;' ... Σε ρωτάνε για πολύ προσωπικά πράγματα.

Το κουτσομπολιό, όπως επισημάνει ο Τάνι, είναι μια άλλη σημαντική αξία στην καθημερινότητα των Αλβανών.

Η Αλβανία μπορεί να είναι η μοναδική χώρα όπου οι άνθρωποι ασχολούνται με τη ζωή των άλλων. Ξυπνούν τον πρωί και δεν βλέπουν τι θα κάνουν οι ίδιοι αλλά τι κάνουν οι άλλοι. Με αυτές τις σκέψεις πέφτουν για ύπνο.

6.3.1.3 Η αποξένωση ως αποτέλεσμα των αλλαγών στον εαυτό των παλιννοστούντων

Κατά την ανάλυση των συνεντεύξεων παρατήρησα ότι η αποξένωση των παλιννοστούντων δεν προκαλείται μόνο από τις αλλαγές που έχουν συμβεί στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον της Αλβανίας, αλλά εν μέρει οφείλεται και στις αλλαγές που έχουν συμβεί τους ίδιους. Οι παλιννοστούντες γνωρίζουν ότι οι ίδιοι έχουν αλλάξει, λόγω της επιρροής των

χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Berry (1997, 2017) είναι φυσικό τα άτομα (οι μετανάστες) σ'ένα διαφορετικό πολιτισμό (ξένη χώρα) να βιώσουν εσωτερικές αλλαγές, όπως στον τρόπο αντίληψης των πραγμάτων ή στις πεποιθήσεις τους, και εξωτερικές αλλαγές, όπως στον τρόπο ζωής, στις δεξιότητες, ικανότητες και προσόντα τους, κλπ. Επομένως οι μετανάστες περνούν από μια διαδικασία επιπολιτισμού, η οποία μπορεί να οριστεί ως «η διαδικασία της πολιτιστικής αλλαγής που συμβαίνει όταν τα άτομα από διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο έρχονται σε παρατεταμένη, συνεχή και άμεση επαφή μεταξύ τους» (Redfield et. al. 1936: 149, Kunuroglu et. al. 2016: 11).

Ήδη έχω αναφέρει τις προσπάθειες που κατέβαλαν οι παλιννοστούντες για να προσαρμοστούν στην ελληνική κοινωνία. Η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας ήταν το μέσο της επίτευξης της ένταξής τους στην κοινωνία. Μέσω της γλώσσας απέκτησαν πρόσβαση στο σύστημα των κοινωνικών και πολιτιστικών κανόνων. Όπως αναφέρει παρακάτω ο Πιέρ, η προσαρμογή τους στην ελληνική κοινωνία ακολουθήθηκε από αλλαγές στους εαυτούς τους.

Νομίζω ότι δεν είναι μόνο οι άνθρωποι [στην Αλβανία] που έχουν αλλάξει εδώ, αλλά και εμείς. Εγώ προσωπικά πιστεύω ότι η μεταναστευτική μου εμπειρία στην Ελλάδα με έχει επηρεάσει. Όμως αυτή η αλλαγή έρχεται βαθμιαία και δεν την προσέχουμε. Όταν έμαθα την [ελληνική] γλώσσα κατάφερα να καταλάβω τις αξίες, τους κανόνες και τα έθιμα της ελληνικής κοινωνίας. Για παράδειγμα αρχίσαμε να γιορτάζουμε τα Χριστούγεννα ή το Όχι. ... Τα παιδιά μου γεννήθηκαν εκεί... Είναι αδύνατο να μην επηρεάζεσαι όταν βρίσκεσαι ανάμεσα τους [Έλληνες].

Παρόλο αυτό μερικοί παλιννοστούντες προσπάθησαν ταυτόχρονα να προσαρμοστούν στην ελληνική κοινωνία και να διατηρούν την εθνική τους ταυτότητα. Για παράδειγμα, η Λούλε αγόρασε αλφαβητάριο της αλβανικής γλώσσας για να μάθει στον γιο της αλβανικά, κάτι που δεν είναι τόσο συνηθισμένο ανάμεσα στους αλβανούς μετανάστες, όπως διαπιστώνεται στην έρευνα της Vathi (2015) και των Vathi & Duci (2016).

Ήταν πολύ σημαντικό για μένα να μάθω στον γιο μου να γράφει αλβανικά. Εμείς μιλούσαμε αλβανικά στο σπίτι και τον στέλναμε στους γονείς μου στην Αλβανία για διακοπές. Ο γιος μου ένιωθε πολύ καλά που μπορούσε να επικοινωνήσει μαζί τους στ'αλβανικά.

Ο Άλμπι ήταν μέλος μιας αλβανικής οργάνωσης στην Αθήνα, η οποία είχε ως στόχο όχι μόνο να παρέχει βοήθεια στους μετανάστες για θέματα νομιμοποίησης, αλλά και να ενθαρρύνει τη διατήρηση της αλβανικής ταυτότητας.

Διοργανώναμε διάφορες γιορτές, για παράδειγμα την γιορτή της αλβανικής σημαίας στις 28 Νοεμβρίου, και διάφορα πάρτι για να γνωριστούμε και δεθούμε καλύτερα.

Η πλειονότητα των μεταναστών επιλέγει την προσαρμογή στην Ελλάδα, διατηρώντας όμως μια ισορροπία ανάμεσα στον πολιτισμό της χώρας τους και της Ελλάδας. Πιθανότατα η στρατηγική που ακολούθησαν να πηγάζει από την προσωρινή φύση της αλβανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα και της επιθυμίας τους να επιστρέψουν στη χώρα τους. Η προσαρμογή ακολουθείται από εσωτερικές και εξωτερικές αλλαγές στον εαυτό τους, οι οποίες θα δημιουργήσουν σύγχυση κατά την παλιννόστησή τους στην Αλβανία. Προφανώς, μια διαδικασία επανα-επιπολιτισμού (reacculturation) ξεκινά για τους παλιννοστούντες, η οποία αφορά την επαναπροσαρμογή τους στον πολιτισμό της χώρας προέλευσης, αφού έχουν ζήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα σ'ένα άλλο πολιτιστικό πλαίσιο. Αλλά επειδή οι μετανάστες έχουν αναπτύξει εν μέρει ή εντελώς νέες ταυτότητες κατά την μεταναστευτική τους περίοδο, η διαδικασία επανα-επιπολιτισμού μπορεί να είναι πιο δύσκολη και πολύπλοκη από αυτή του επιπολιτισμού στη χώρα υποδοχής (Kim 2001, Sussman 2001), με αποτέλεσμα οι παλιννοστούντες να βιώνουν πολιτισμικό «σοκ» και να βρίσκονται σε δίλημμα σχετικά με το αίσθημα του ανήκειν. Οι παλιννοστούντες δεν είναι σίγουροι αν ανήκουν στην αλβανική ή την ελληνική κοινωνία. Οι διαφορές που παρατηρούν μεταξύ των ιδίων και των άλλων Αλβανών, ειδικότερα όσων δεν έχουν μεταναστεύσει ποτέ, είναι τόσο μεγάλες που συχνά χρησιμοποιούν τις κατηγορίες «εμείς» και «αυτοί». Αποτέλεσμα αυτού του χάσματος είναι η προτίμησή τους να αναπτύσσουν σχέσεις με άτομα που έχουν παλιννοστήσει. Η κοινή εμπειρία τους δένει, λέει η Έρη, η Ματίλντα και ο Αλφρέντ. Σύμφωνα με την θεωρία της ομοιότητας και της έλξης στις διαπροσωπικές σχέσεις (Berscheid & Hatfield-Walster 1969), τα άτομα αισθάνονται

καλύτερα αν κάνουν παρέα με όσους μοιράζονται κοινό παρελθόν και αντιμετωπίζουν παρόμοιες δυσκολίες.

Οι κολλητές μου είναι μετανάστριες που έχουν γυρίσει από την Ελλάδα. Δεν ξέρω αλλά εμείς καταλαβαινόμαστε μεταξύ μας μόνο με ένα βλέμμα. Έτσι απλά χωρίς πολλά λόγια. Έχουμε περάσει σχεδόν τα ίδια. (Ερη)

Στην πολυκατοικία μου ήρθε μια οικογένεια που επέστρεψε από την Ελλάδα. Χάρηκα πολύ γιατί θα είχα κάποιον που θα μπορούσε να με καταλάβει. Νιώθω αρκετά καλά ψυχολογικά όταν κάνω παρέα με ανθρώπους που έχουν μεταναστεύσει ή με τις ξένες πελάτισσές μου. (Ματίλντα)

Νιώθεις καλύτερα όταν κάνεις παρέα μαζί τους [όσοι έχουν μεταναστεύσει]. Έχουν την ίδια νοοτροπία, διαφορετική από αυτή που υπάρχει εδώ. (Αλφρέντ)

Η ανάγκη να βρουν στη χώρα τους έναν οικείο χώρο δημιουργεί την αίσθηση του μη ανήκειν στους παλιννοστούντες, οι οποίοι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως «ξένοι». Κάποιοι μάλιστα, όπως ο Τάνι, χρησιμοποιούν την λέξη «μετανάστης» για να περιγράψουν τη θέση τους στη χώρα.

Πώς να νιώσω; ... ως μετανάστης! Μετανάστης και στη δική μου χώρα. Τίποτα δε μου είναι πια οικείο. ... Στην αρχή ένιωθα ως ξένος στην Ελλάδα και τώρα νιώθω ως ξένος στην ίδια μου τη χώρα.

Είναι εμφανές ότι οι παλιννοστούντες βιώνουν ένα πολιτισμικό σοκ όταν έρχονται αντιμέτωποι με το νέο αξιακό σύστημα. Το θεωρούν νέο διότι οι αξίες που συμπεριλαμβάνει αυτό το σύστημα δεν συμπίπτουν με εκείνες που γνώριζαν πριν μεταναστεύσουν. Λόγω των αλλαγών αυτών στο φυσικό περιβάλλον της χώρας, οι παλιννοστούντες βιώνουν αισθήματα απογοήτευσης και αποξένωσης. Σ' αυτήν τη συναισθηματική κατάσταση συμβάλλουν εν μέρει κι οι εσωτερικές και εξωτερικές αλλαγές που έχουν συμβεί στους ίδιους ενόσω ζούσαν στην Ελλάδα.

6.3.1 Συνθήκες διαμονής

Η πλειονότητα των παλιννοστούντων δηλώνει ότι η παραμονή τους στην Ελλάδα απέφερε κάποιο όφελος, κυρίως οικονομικό, στους ίδιους και στις οικογένειές τους. Υπάρχουν όμως ορισμένοι που υποστηρίζουν πως στην Ελλάδα επωφελήθηκαν και επαγγελματικά, υποστηρίζοντας πως είχαν την δυνατότητα να μάθουν ένα καινούργιο επάγγελμα ή να αποκτήσουν ιδιαίτερες επαγγελματικές ικανότητες, οι οποίες, όπως θα παρουσιαστεί παρακάτω, θα διευκολύνουν την εγκατάστασή τους στην Αλβανία. Ένα παρόμοιο εύρημα αναφέρεται και στην έρευνα των Labrianidis & Kazazi (2006: 64) για τους αλβανούς παλιννοστούντες.

Πριν μεταναστεύσουν σχεδόν όλοι οι παλιννοστούντες με εξαίρεση μόνο τρεις που είχαν στην ιδιοκτησία τους ένα διαμέρισμα ή ένα κομμάτι γη, δηλώνουν πως δεν είχαν κάτι στην ιδιοκτησία τους και ότι ζούσαν με τους γονείς ή τα πεθερικά τους. Στην Αλβανία ήταν συνηθισμένο φαινόμενο η συνύπαρξη δύο ή περισσότερων οικογενειών κάτω από την ίδια στέγη (Maho 2016: 121).

Εμείς ζούσαμε με τους γονείς και τα αδέρφια μου στο σπίτι μας, το οποίο πέρασε στην ιδιοκτησία μας μόνο μερικά χρόνια μετά την δημοκρατικοποίηση της χώρας. ... Το [κομμουνιστικό] κράτος μας το είχε κατάσχει. (Φλαμούρ)

Μετά την συνέντευξη μαζί της, η Τάσα μου αφηγήθηκε μια παρόμοια ιστορία με αυτή του Φλαμούρ. Κανείς δεν μπορούσε να αντισταθεί στην κρατικοποίηση, διότι η μη υπακοή θα επέφερε βαριές συνέπειες για όλη την οικογένεια.

Οι γονείς μου είχαν πολλά κτήματα. ... Ήμασταν από τις πιο πλούσιες οικογένειες στο χωριό. Αλλά ... οι κομμουνιστές μας τα πήραν όλα με την ιδέα ότι όλοι οι άνθρωποι πρέπει να είναι ίσοι ... Αν δεν τα δίναμε, ... θα μας αποκαλούσαν 'κουλάκους' και θα μας έστελναν σε μακρινά μέρη και θα μας ανάγκαζαν να κάνουμε βαριές αγροτικές δουλειές. Δεν θα είχαμε ούτε το δικαίωμα της φοίτησης στο πανεπιστήμιο. Ή, το χειρότερο, θα φυλάκιζαν τον πατέρα μου.

Μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, η νέα αλβανική κυβέρνηση προχώρησε σε μια σειρά μεταρρυθμίσεων σε όλους τους τομείς της οικονομίας της χώρας, με σκοπό την απόκτηση ελέγχου όλης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των πολιτών της. Η κρατικοποίηση της ιδιωτικής περιουσίας, χωρίς την αποζημίωση των ιδιοκτητών, ήταν μια από τις πιο σημαντικές μεταρρυθμίσεις (Mahto 2016: 148). Η Αλβανία έγινε η μοναδική χώρα του πρώην σοσιαλιστικού μπλοκ που απαγόρευε όχι μόνο την ιδιοκτησία, αλλά και κάθε είδος ιδιωτικής δραστηριότητας (Kushtetuta e Republikes popullore Socialiste te Shqiperise 1976, neni 16).

Στην Ελλάδα οι παλιννοστούντες μπόρεσαν να αποταμιεύσουν κάποια χρήματα τα οποία οι περισσότεροι σκόπευαν να τα επενδύσουν για το χτίσιμο ενός σπιτιού ή την αγορά ενός διαμερίσματος στην Αλβανία, αν και ήταν σε δίλημμα αν θα έμεναν στην Ελλάδα ή θα επέστρεφαν πίσω. Γι' αυτούς είναι πολύ σημαντικό να έχει κάποιος ένα σπίτι δικό του. «Έτσι για να έχουμε μια στέγη αν τυχόν γυρίζαμε πίσω», αναφέρει ο Καστριότ, ο οποίος έστελνε χρήματα στα αδέρφια του για να χτίσουν το σπίτι τους στα Τίρανα και επέστρεφε όποτε μπορούσε από την Ελλάδα για να βοηθήσει. Και οι υπόλοιποι αναφέρουν πως είχαν αγοράσει ένα διαμέρισμα στα Τίρανα για να μένουν εκεί όταν πήγαιναν για διακοπές, μη θέλοντας να γίνουν βάρος σε συγγενείς ή φίλους.

Αν και δεν σκόπευα να γυρίσω, αγόρασα ένα διαμέρισμα εδώ στα Τίρανα. Δεν ήθελα να μένουμε στα πεθερικά όταν ερχόμασταν για διακοπές. Εκείνοι είναι ηλικιωμένοι και μπορεί να τους ενοχλούσαμε. (Τομ)

Αγόρασα ένα διαμέρισμα για να ερχόμασταν για διακοπές. Έχω τα αδέρφια μου εδώ και θα μπορούσαμε να μείνουμε σ' αυτά, αλλά γιατί να τους βάλλω σε δύσκολη θέση; (Πιέρ)

Αγοράσαμε ένα διαμέρισμα εδώ [Τίρανα] με το σκεπτικό να είχαμε κάπου να μείνουμε όταν ερχόμασταν για διακοπές. Πριν μέναμε στον κουνιάδο μου, αλλά εκεί ήταν και τα πεθερικά μου, οπότε ήμασταν πολλά άτομα σ' ένα σχετικά μικρό διαμέρισμα. (Καίτη)

Η επιμονή τους στην ιδέα να έχουν κάτι το ιδιόκτητο ενδεχομένως να συνδέεται με το παρελθόν τους κατά τον κομμουνισμό, όπως προαναφέρθηκε, και το χάος που ακολούθησε μετά την μετάβαση της χώρας από δικτατορική σε δημοκρατική. Υπό τις συνθήκες αυτές

είναι λογικό οι Αλβανοί να νιώθουν ανασφάλεια και να επιθυμούν κάτι που να είναι εντελώς δικό τους. Εντούτοις, όμως, γιατί να επενδύουν στην χώρα τους ενώ ζουν στην Ελλάδα και δεν ξέρουν αν θα μείνουν ή αν θα επιστρέψουν στην Αλβανία; Αν και μερικοί δήλωσαν πως δεν είχαν σκεφτεί την πιθανότητα παλιννόστησης⁴⁶, μήπως βαθειά μέσα τους κρυβόταν η ελπίδα ότι κάποια μέρα οι συνθήκες στην χώρα τους θα βελτίωναν και, επομένως, θα ήταν ευκολότερο γι'αυτούς να πάρουν την απόφαση για να επιστρέψουν; Στο παρακάτω απόσπασμα ο Τέλης αναφέρει:

Δεν νομίζω ότι η νοσταλγία [των μεταναστών] για την πατρίδα τους ήταν η μόνη αιτία που αγόραζαν σπίτια στην Αλβανία. Νομίζω ότι σημαντικό ρόλο έπαιξε και το ότι στην Ελλάδα τα σπίτια ήταν πολύ ακριβά συγκριτικά με την Αλβανία. Εκεί [στην Ελλάδα] εμείς δεν είχαμε πολλά χρήματα και μόνο με δάνειο θα μπορούσες να αγοράσεις ένα σπίτι. Πιστεύω πως οι αλβανοί μετανάστες φοβούνταν να πάρουν δάνειο. Φοβούνταν μήπως έμεναν άνεργοι και δεν μπορούσαν να πληρώσουν τους τόκους και [η τράπεζα] τους έπαιρνε το σπίτι. ... Αν και νομίζω πως δεν ήταν και τόσο εύκολο να σου εγκρίνουν το δάνειο. Απ'όσο θυμάμαι έπρεπε να δουλεύεις νόμιμα και να είχες πολύ καλές αποδοχές. ... Τώρα έχουν αλλάξει τα πράγματα, υποθέτω, και λόγω της οικονομικής κρίσης έχουν πέσει πολύ οι τιμές.

Σύμφωνα με τον Τέλη, οι αλβανοί μετανάστες δεν μπορούσαν να αποκτήσουν ένα σπίτι στην Ελλάδα όχι μόνο λόγω των υψηλών τιμών των ακινήτων, αλλά και εξαιτίας της ανασφάλειας που ένιωθαν λόγω του στάτους τους ως μετανάστες στην Ελλάδα. Η δανειοληπτική διαδικασία ήταν γραφειοκρατική και χρονοβόρα, αλλά πιο σημαντικός παράγοντας ήταν η δυσπιστία των αλβανών μεταναστών προς το κράτος, είτε το ελληνικό είτε το αλβανικό.

Οι παλιννοστούντες που αγόρασαν ή έχτισαν σπίτια στα Τίρανα πριν παλιννοστήσουν δεν έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στην επιλογή της περιοχής, σε αντίθεση με όσους αγόρασαν ή έχτισαν μετά την επιστροφή. Κριτήριο για την επιλογή τους έπαιξε μόνο η εγγύτητα με τα αδέρφια ή τους συγγενείς τους. Μια παρόμοια στρατηγική ακολούθησαν και όταν μετανάστευσαν στην Ελλάδα⁴⁷. Στην αρχή ορισμένοι εγκαταστάθηκαν προσωρινά στα σπίτια γνωστών ή συγγενών τους, μέχρι που συνήθισαν στον καινούργιο τόπο και

⁴⁶ Για περισσότερα βλέπε κεφάλαιο 6, υποενότητα 6.1.1.1, σελ 158.

⁴⁷ Για περισσότερα βλέπε κεφάλαιο 5, υποενότητα 5.4.2

ορθοπόδησαν οικονομικά. Τότε αναζήτησαν και νοίκιασαν σπίτια στη γύρω περιοχή, ώστε να είναι κοντά σε περίπτωση ανάγκης. Παρόμοια, και όσο αναφορά στην παλιννόστησή τους, η απόφαση να αγοράσουν ή να ενοικιάσουν ένα σπίτι κοντά στους συγγενείς τους φανερώνει την ανασφάλεια που τους προκαλεί η επιστροφή, αν και πρόκειται για τη χώρα καταγωγής τους. Μολονότι γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην Αλβανία, η χώρα έχει αλλάξει πολύ κατά την απουσία τους, με αποτέλεσμα να νιώθουν ως ξένοι ακόμα και εκεί.

Αγοράσαμε το σπίτι μας κοντά με την πολυκατοικία όπου μένουν τα πεθερικά μου. Θέλαμε να ήμαστε κοντά τους. Και όντως τώρα μας βοηθούν πολύ με την κόρη μας. (Τομ)

Εμείς είχαμε ένα διαμέρισμα πριν φύγουμε για την Ελλάδα. Το πουλήσαμε και χτίσαμε ένα σπίτι στην περιοχή όπου έμεναν οι αδερφές μου. (Βάλη)

Στην αρχή εγκαταστάθηκα στο σπίτι του αδερφού μου μαζί με τις κόρες μου. Και σήμερα εκεί μένουμε. (Μαρίκα)

Αγοράσαμε δυο διαμερίσματα, το ένα απέναντι στο άλλο. Μια γκαρσονιέρα για τους γονείς μου και ένα μεγαλύτερο για μας. ... όταν πάμε στην δουλειά ξέρουμε ότι η κόρη μας είναι σε καλά χέρια. (Τάνι)

Οι παλιννοστούντες που αγόρασαν σπίτι μετά την επιστροφή τους στην Αλβανία ήταν ιδιαίτερα προσεκτικοί στην επιλογή της περιοχής. Η περιοχή όπου επρόκειτο να ζήσουν έπρεπε να μην έχει κίνηση, θόρυβο και καυσαέριο. Αλλά τα σπίτια σε καλές περιοχές ήταν σχετικά πιο ακριβά. Για το λόγο αυτό οι παλιννοστούντες περίμεναν πρώτα να αποκατασταθούν επαγγελματικά, ενοικιάζοντας ή ζώντας στα σπίτια των γονιών ή των αδελφών τους, μετά προέβησαν στην αγορά του σπιτιού τους.

Στην αρχή έμεινα στην αδερφή μου. Πέντε μήνες δηλαδή [πάλι] μετανάστης. Μετά βρήκα δουλειά. [Όταν] ήρθε και η γυναίκα μου [ενοικιάσαμε ένα διαμέρισμα] στο κέντρο της πόλης για να ήμουν κοντά στην δουλειά. Έπειτα ... αγοράσαμε ... ένα διαμέρισμα, φυσικά με δάνειο, κοντά στην λίμνη των Τιράνων. Είναι καλό διαμέρισμα. Βγαίνεις το πρωί στο μπαλκόνι και βλέπεις τη λίμνη. Είναι ωραία [εκεί], μακριά από το θόρυβο της πόλης.

Ενοικιάζαμε ένα σπίτι [όταν επιστρέψαμε]. ... [Μετά] αγοράζαμε το δικό μας. Θέλαμε να αγοράσουμε ένα καλό σπίτι σε καλή περιοχή. (Σάντρα)

Έφυγα από την δουλειά και γύρισα στην Αλβανία. Είχαμε μαζέψει κάποια χρήματα και προσωρινά εγκατασταθήκαμε στους γονείς μου μέχρι που να έβρισκα ένα διαμέρισμα για την οικογένειά μου. Ήρθα εδώ έξι μήνες πριν την οικογένειά μου. ... Μείναμε στους γονείς εδώ στα Τίρανα μου για ένα μήνα και μετά βρήκαμε ένα καλό διαμέρισμα ... και ασχοληθήκαμε με την διαμόρφωση του σπιτιού. (Άρης)

Η πλειονότητα των παλιννοστούντων ανέφεραν ότι στόχος τους όταν επέστρεψαν στην Αλβανία ήταν να έχουν στην ιδιοκτησία τους ένα καλό σπίτι. Και όταν τους ρώτησα τι είδος κατοικίας θεωρούσαν σχετικά καλή, μερικοί απάντησαν:

Ένα μεγάλο σπίτι με τρία υπνοδωμάτια, να έχει φως και χωρίς υγρασία. (Ενκέλα)

Εμείς έχουμε ένα διαμέρισμα μεγάλο, διακόσια τετραγωνικά μέτρα, με τρία υπνοδωμάτια, ένα μεγάλο σαλόνι και το στούντιο, όπου τα παιδιά κάνουν τα μαθήματά τους. Ο ήλιος μπαίνει το πρωί και είναι ζεστό το χειμώνα. Και βρίσκεται κοντά στη λίμνη της πόλης. (Κλέα)

Για μερικούς παλιννοστούντες η αγορά ενός σπιτιού δεν αποτελούσε σημαντικό στόχο. Πιο σημαντική ήταν γι'αυτούς η εύρεση μιας εργασίας ή η ίδρυση δικής τους επιχείρησης. Ειδικά οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες είναι της άποψης ότι καλύτερα να επενδύσουν τα χρήματά τους στην επιχείρηση παρά στην αγορά ενός σπιτιού.

Δε σκεφτόμαστε να αγοράσουμε σπίτι προς το παρόν. Θέλω να δω πως θα πάει το μαγαζί. Στο μέλλον θέλω να φτιάξω μια αλυσίδα καταστημάτων. ... Το διαμέρισμα που μένουμε το έχουμε ενοικιάσει. Είναι μόνο 10 λεπτά με τα πόδια [από την επιχείρηση]. Θέλαμε να είναι κοντά. (Σοφοκλής)

Εμείς έχουμε ενοικιάσει ένα διαμέρισμα κοντά με την ταβέρνα μας. Για μας είναι πιο σημαντική η δουλειά παρά η ιδιοκτησία ενός σπιτιού. Αν έχεις τη δουλειά τα έχεις όλα. (Αλτίν)

6.3.3 Συνθήκες απασχόλησης

Οι παλιννοστούντες επωφελήθηκαν οικονομικά και επαγγελματικά τα χρόνια που έζησαν στην Ελλάδα. Μερικοί δηλώνουν ότι στην Ελλάδα μπόρεσαν να αποκτήσουν καινούργιες γνώσεις και δεξιότητες ή να μάθουν ένα καινούργιο επάγγελμα που θα τους χρησίμευε όχι μόνο στην καλύτερη ένταξή τους στην Ελλάδα, αλλά και στην δυνατότητα έναρξης αργότερα μια μικρής επιχείρησης στην Αλβανία.

Δούλενα ως μαρμαράς για πολλά χρόνια. Εδώ ήρθα με την ιδέα να ανοίξω κάτι παρόμοιο με αυτό που έκανα στην Ελλάδα. Έτσι ενοικίασα ένα χώρο [στα Τίρανα] και το μετέτρεψα σε εργαστήριο μαρμάρου. (Πιέρ)

Ο Ντριτάν και ο Σοφοκλής είναι συνεργάτες. Έχουν ανοίξει μια καφετέρια στα Τίρανα, η οποία όπως λένε, πάει πολύ καλά διότι ο καθένας δουλεύει σωστά. όπως έμαθαν να την κάνουν στην Ελλάδα. Ο Ντριτάν έχει μακρά εμπειρία στη διαχείριση, ενώ ο Σοφοκλής ως μπαρίστας.

Στην Ελλάδα σπούδασα διοίκηση επιχειρήσεων σε ΙΕΚ. Είχα ανοίξει ένα εστιατόριο αλλά λόγω της κρίσης ... το έκλεισα. Σκέφτηκα την πιθανότητα να ανοίξω ένα μαγαζί εδώ. Αγόρασα την αντιπροσωπεία μιας αλυσίδας καφετεριών στην Ελλάδα [Irish coffee] και το άνοιξα μαζί με τον Σοφοκλή. ... Μέχρι τώρα ... πάει πολύ καλά, γιατί και τα υλικά τα παίρνουμε από την Ελλάδα... Μετά ήρθε και ο Άλεξ. Τον είχα γνωρίσει στην Πάτρα. Τον πήρα τηλέφωνο για να έρθει να δουλεύει σε μας γιατί γνωρίζει καλά τη δουλειά. (Ντριτάν)

Ο Άλεξ επεμβαίνει και λέει:

Ναι, όντως έτσι είναι. Μου είπε να έρθω γιατί τα πράγματα εδώ έχουν καλύτερεύσει. Και εγώ δεν το σκέφτηκα πολύ. Δεν έχανα πολύ. Εξάλλου μόνος μου είμαι και θα δω μήπως με παντρέψουν κιόλας εδώ [γελάει]. Όλο το σόι προσπαθεί να με παντρέψει.

Ο Σοφοκλής προσθέτει:

Πριν συνεργαστώ με τον Ντριτάν δούλενα με άλλους, οι οποίοι μου είχαν κάνει μια πρόταση συνεργασίας ενόσω βρισκόμουν στην Ελλάδα. Αλλά η συνεργασία αυτή δεν πήγε καλά. Με τον

Ντριτάν συναντηθήκαμε τυχαία. Ήμασταν φίλοι πριν μεταναστεύσουμε. Μου μίλησε για την ιδέα του και δέχτηκα.

Σχεδόν όλοι οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες ασκούν το ίδιο επάγγελμα ή χρησιμοποιούν τις διάφορες δεξιότητες και γνώσεις που έμαθαν στην Ελλάδα. Αλλά υπάρχουν και άλλοι που στην Αλβανία κάνουν διαφορετική δουλειά από αυτή που έκαναν στην Ελλάδα. Πριν παλιννοστήσει η Μίρα δούλευε ως οικιακή βοηθός και δεν είχε γνώσεις σχετικές με την έναρξη μιας επιχείρησης, αν και αποτελούσε αρχικό στόχο γι'αυτήν και τον σύζυγό της.

Εδώ [Τίρανα] έχουμε αυτό το μινιμάρκετ. Ήμασταν οι πρώτοι που ανοίξαμε ένα μινιμάρκετ σ'αυτή την περιοχή. Εμείς είχαμε τα χρήματα και πάντα λέγαμε να ανοίξουμε μια επιχείρηση αλλά δεν ξέραμε τι. Ο πατέρας μου ... μας συμβούλεψε να ανοίξουμε ένα μινιμάρκετ. ... Εμείς δεν ξέραμε καθόλου από αυτά τα πράγματα, αλλά σιγά σιγά μάθαμε τη δουλειά και μάλιστα την κάνουμε και πολύ καλά.

Η Μαίρη, 40 χρονών, και ο Άλμπι αναφέρουν πως στην αρχή δεν είχαν ιδέα διαχείριση μικρής επιχείρησης. Στην Ελλάδα, η Μαίρη δούλευε ως οικιακή βοηθός, ενώ ο Άλμπι ως υπάλληλος σε βενζινάδικο. Στην Αλβανία όμως η Μαίρη μαζί με τον σύζυγό της αποφασίζουν να ανοίξουν ένα κατάστημα με αθλητικά παπούτσια, ενώ ο Άλμπι ένα κέντρο διαδικτύου.

Στην αρχή αγοράσαμε ένα μικρό κατάστημα, αλλά δεν ήξερα τι να ανοίξουμε εκεί. Ο σύζυγός μου παρατήρησε πως στην περιοχή ... δεν υπήρχε κανένα κατάστημα με αθλητικά παπούτσια. Έτσι, αποφασίσαμε να ανοίξουμε ένα τέτοιο κατάστημα. Καλά πάει. Είμαστε ευχαριστημένοι.
(Μαίρη)

Για ένα διάστημα ήμουν άνεργος και ήμουν αναγκασμένος να ανοίξω, έτσι στην τύχη μπορώ να πω, ένα κέντρο διαδικτύου. Δεν μπορούσα να βρω κάτι άλλο και είπα να το δοκιμάσω. Για δύο χρόνια η επιχείρηση πήγε καλά, αλλά μετά η δουλειά έπεσε και αναγκάστηκα να το κλείσω. Τώρα είμαι άνεργος. (Άλμπι)

Σύμφωνα με τα παραπάνω αποσπάσματα φαίνεται πως οι παλιννοστούντες μετακινούνται με σχετική ευκολία από ένα χώρο εργασίας σ'ένα άλλο. Οι παλιννοστούντες είναι ευέλικτοι

στις δουλειές που κάνουν, αν και δεν έχουν την απαραίτητη εμπειρία. Πιθανότατα η μεταναστευτική τους εμπειρία παίζει σημαντικό ρόλο στην ευκολότερη προσαρμογή τους και στις τολμηρές επαγγελματικές τους επιλογές.

Η απασχόληση στο επάγγελμα για το οποίο έχουν σπουδάσει ή έχουν ειδικευτεί αποτελεί έναν από τους παράγοντες που ώθησε μερικούς παλιννοστούντες να πάρουν την απόφαση για να επιστρέψουν στην χώρα προέλευσης. Όσοι είχαν τελειώσει την ανώτατη εκπαίδευση στην Αλβανία ήταν σχεδόν αδύνατο να εργάζονται στο επάγγελμά τους στην Ελλάδα⁴⁸. Εκείνοι πιστεύουν ότι στην Αλβανία θα τους είναι πιο εύκολο να απασχολούνται σε επαγγέλματα ανάλογες με τις σπουδές τους. Το ίδιο πιστεύουν και η Ίνα και ο Αιμίλιος, απόφοιτοι ελληνικών πανεπιστημίων. Στην Αλβανία θα έχουν την ευκαιρία για να κάνουν επαγγελματική καριέρα. Η Ίνα κατάφερε να απασχοληθεί ως δασκάλα στην Ελλάδα, που ήταν και το επάγγελμά της, αλλά στην Αλβανία της έκαναν μια καλύτερη πρόταση εργασίας. Για τον λόγο αυτό αποφάσισε να επιστρέψει μαζί με την κόρη της, ενώ ο άντρας της, δάσκαλος μαθηματικών στην Ελλάδα, θα ακολουθούσε όταν τα σχέδια θα έβαιναν όπως τα είχαν σχεδιάσει. Το ίδιο έχουν πράξει και ορισμένοι άλλοι παλιννοστούντες⁴⁹.

Δέχτηκα αμέσως την πρόταση που μου έκαναν, ... [μού ζήτησαν] να γίνω διευθύντρια. Μια επιπλέον ευκαιρία για επαγγελματική καριέρα.

Σχεδόν όλοι οι απόφοιτοι πανεπιστημίων απασχολήθηκαν στο δικό τους επάγγελμα όταν παλιννόστησαν, αν και αρχικά αντιμετώπισαν σημαντικές δυσκολίες, όπως ήταν η διαφθορά, η έλλειψη αξιοκρατίας και οι δυσκολίες πρόσβασης στα κοινωνικά δίκτυα.⁵⁰ Μόνο η Μαρίκα και η Σίλβα δεν κατάφεραν να απασχολούνται στο επάγγελμα για το οποίο είχαν σπουδάσει. Αλλά και οι δυο πιστεύουν ότι είναι τυχερές που έχουν βρει σχετικά καλές δουλειές.

Για καλή μου τύχη, μια φίλη μου είχε ακούσει ότι σε ένα ίδρυμα ζητούσαν μια βιβλιοθηκάρια. Πήγα, έδωσα την συνέντευξη και με πήραν. Αυτή η δουλειά ήταν τέλεια για μένα και τις κόρες

⁴⁸ Οι λόγοι που εμπόδισαν τους αλβανούς μετανάστες που είχαν σπουδάσει στις ανώτατες σχολές της Αλβανίας αναφέρονται αναλυτικά στο κεφάλαιο 6, υποενότητα 6.1.2.1, σελ. 166-7.

⁴⁹ Για περισσότερα βλεπε κεφάλαιο 6, ενότητα 6.1, σελ. 165-7.

⁵⁰ Αυτά αναλύονται στο κεφάλαιο 6, υποενότητα 6.4.4.

μου. Για δασκάλα δεν γινόταν λόγος, αλλά ευτυχώς που βρήκα αυτό. Μου αρέσει γιατί έχω να κάνω ξανά με παιδιά. Η βιβλιοθήκη έχει βιβλία μόνο για παιδιά και μαθητές. (Μαρίκα)

Όταν ήρθα εδώ άρχισα δουλειά στο δημαρχείο στον τομέα δημοσίων σχέσεων. ... Πάλι καλά που με πήραν, διότι για τη θέση αυτή χρειαζόταν να έχεις πτυχίο στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Εγώ είχα τελειώσει για μηχανικός ορυχείων. (Σίλβα)

Ο Αλφρέντ όμως δεν στάθηκε τυχερός με το θέμα της απασχόλησης. Γι'αυτόν ήταν αδύνατον να απασχοληθεί όχι μόνο στο επάγγελμά του αλλά ούτε σ'ένα γνωστικό πεδίο διαφορετικό από αυτό για το οποίο έχει σπουδάσει. Στην Αλβανία ήταν δάσκαλος ιστορίας σε γυμνάσιο, ενώ στην Ελλάδα δούλεψε ως εργάτης στην οικοδομή. Όταν παλιννόστησε πίστεψε ότι θα μπορούσε να γίνει δάσκαλος πάλι, αλλά δεν τα κατάφερε. Ο λόγος ήταν η διαφθορά.

Η γυναίκα μου τελείωσε το πανεπιστήμιο για παιδαγωγός σε νηπιαγωγείο. Για να απασχοληθεί σε δημόσιο ίδρυμα πληρώσαμε αρκετά χρήματα. Δεν μπορούσαμε να πληρώσουμε και για μένα.

Λύση για τα οικονομικά προβλήματα του Αλφρέντ ήταν η εποχιακή εργασία στην Ελλάδα.

Δεν έχω δουλέψει ούτε μια μέρα εδώ [Τίρανα]. Έχω την άδεια παραμονής, η οποία μου επιτρέπει να πάω να δουλέψω στην Ελλάδα και πηγαίνω εκεί. Στην Αλβανία έχω προσπαθήσει να βρω κάτι, αλλά είναι πολύ δύσκολο. ... [Στην Ελλάδα] δουλεύω στην οικοδομή για τέσσερις - πέντε μήνες. Πηγαίνω τον Απρίλιο και γυρίζω το φθινόπωρο. Έτσι έχω και τη δυνατότητα να ανανεώνω την άδεια παραμονής. Αλλά και εκεί [στην Ελλάδα] λόγω της κρίσης έχει πέσει πολύ η δουλειά και δεν ξέρω τι να κάνω.

Στον ιδιωτικό τομέα, σημαντική προτεραιότητα στην εύρεση εργασίας αποτελεί η γνώση της ελληνικής γλώσσας και η σχετική επαγγελματική πείρα στην Ελλάδα, διότι στα αστικά κέντρα της Αλβανίας έχουν εγκατασταθεί πολλές ελληνικές εταιρίες⁵¹ ή ιδρύματα. Οι εταιρείες αυτές προτιμούν να προσλαμβάνουν υπαλλήλους που πληρούν αυτά τα δύο κριτήρια, διότι θεωρούν πως η συνεργασία τους θα είναι ευκολότερη αν οι υπάλληλοι

⁵¹ Σύμφωνα με τα δεδομένα του INSTAT (2017: 21), η Ελλάδα έρχεται δεύτερη, μετά την Ιταλία, σχετικά με τον αριθμό των ξένων εταιρειών που έχουν εγκατασταθεί στην Αλβανία.

γνωρίζουν καλά τον τρόπο εργασίας στην Ελλάδα. Αυτό βέβαια δεν ισχύει απαραίτητα σ' όλες τις περιπτώσεις.

Τη δουλειά τη βρήκα μέσω μιας αγγελίας στην εφημερίδα. Είδα ότι το Νοσοκομείο Υγεία [παράρτημα των Τιράνων] ζητούσε να προσλάβει έναν επιστάτη που να είχε εργαστεί σε παρόμοια θέση στην Ελλάδα. Πήγα, έκανα την συνέντευξη και με πήραν. (Τάνι)

Εδώ [στην εταιρία που εργάζομαι] σχεδόν όλοι οι υπάλληλοι είτε γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα είτε έχουν δουλέψει στην Ελλάδα. (Καστριότ)

Η γνώση της ελληνικής γλώσσας είναι ένα επιπλέον προσόν για την απασχόληση στη θέση του δασκάλου στο ελληνικό κολέγιο στα Τίρανα, αναφέρουν τέσσερις ερευνώμενες που εργάζονται εκεί. Στο κολέγιο εγγράφονται πολλά παιδιά μεταναστών που επιστρέφουν από την Ελλάδα και που αντιμετωπίζουν προβλήματα με την κατανόηση της αλβανικής γλώσσας. Συνεπώς είναι απαραίτητο μερικές δασκάλες να γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα ώστε να βοηθήσουν αυτά τα παιδιά με τα μαθήματα (Bajo & Kerpaci 2012).

Το ότι που ήξερα την ελληνική γλώσσα με βοήθησε πολύ για να με πάρουν ως δασκάλα στο κολέγιο. (Σάντρα)

Η πολιτική του κολεγίου ... είναι να προσλαμβάνουμε δασκάλους που γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα, γιατί μπορεί να βοηθήσουν τα παιδιά που έρχονται από την Ελλάδα με τα μαθήματα. (Ινα)

Σε άλλη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου θα δούμε πως το ελληνικό κολέγιο εκλαμβάνεται από ορισμένους παλιννοστούντες ως γέφυρα ανάμεσα στον ελληνικό και αλβανικό κόσμο, που θα βοηθήσει στην ομαλή προσαρμογή των παιδιών τους στο νέο περιβάλλον.

6.4 Δυσκολίες προσαρμογής

6.4.1 Η διαφθορά

Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας των United Nations Office on Drugs and Crime UNODC και INSTAT (2011) το ένα τρίτο των Αλβανών πολιτών πιστεύουν πως η διαφθορά είναι ένα σημαντικό πρόβλημα στην καθημερινότητά τους, η οποία αυξάνεται με την πάροδο του χρόνου, ενώ το 41% την χαρακτηρίζουν ως σταθερή (27-8). Η διαφθορά είναι παρούσα σε κάθε δημόσιο ίδρυμα, με αποτέλεσμα να έχει κατασκευαστεί μια κουλτούρα νεποτισμού και διαφθοράς στην νοοτροπία των Αλβανών, οι οποίοι (45%) θεωρούν την δωροδοκία ως μια απλή κοινή πρακτική. Μάλιστα το 13% θεωρεί πως πρόκειται για μια θετική πρακτική, όταν αποτελεί έκφραση ευγνωμοσύνης για τις παρεχόμενες υπηρεσίες (ο.π. 34). Οι παλιννοστούντες θεωρούν πως η πρακτική αυτή είναι αρνητική και προκαλεί «μια άνιση ανακατανομή των ήδη περιορισμένων ευκαιριών εργασίας» (Mai & Paladini 2013: 51), ειδικά στο δημόσιο τομέα, το μεγαλύτερο εργοδότη στη χώρα. Η απασχόληση σ' αυτό το χώρο είναι πολύ επιθυμητή για τους Αλβανούς, λόγω της σχετικής ασφάλειας της εργασίας, του κοινωνικού στάτους και των συνοδευτικών οφελών που προσφέρει. Αλλά η εξασφάλιση μιας θέσης στο δημόσιο τομέα δεν είναι εύκολη υπόθεση. Η Μαρίκα, η οποία δουλεύει ως βιβλιοθηκάριος σε μια μη κυβερνητική οργάνωση, αναφέρει πως η απασχόλησή της όχι μόνο ως δασκάλα αλλά και σε άλλα επαγγέλματα ήταν σχεδόν αδύνατη.

Το μόνο πράγμα που με απασχολούσε ήταν να βρω μια δουλειά. Πήγα σε κάθε δημόσια υπηρεσία του δήμου της Κάμεζ [προαστιακή περιοχή των Τιράνων] ... αλλά κανείς δεν έδειξε ενδιαφέρον. ... Έχω ψάξει για δουλειά ως δασκάλα μέχρι και ως καθαρίστρια. Αλλά η κάθε πόρτα έκλεινε μπροστά στα μούτρα μου. Οι συγγενείς μου έλεγαν ότι μόνο αν έδινα λεφτά ή αν είχα γνωριμίες θα μπορούσα να βρω κάτι. Έτσι λειτουργεί το σύστημα εδώ.

Η δωροδοκία και ο νεποτισμός έχουν μετατραπεί σ' ένα βασικό μέσο για την απασχόληση στο δημόσιο τομέα. Η διαδικασία πρόσληψης σ' αυτόν το χώρο χαρακτηρίζεται από την έλλειψη της διαφάνειας. Στην έρευνα των UNODC και INSTAT (2011), το 9% των ατόμων που κατάφεραν να απασχοληθούν στο δημόσιο τομέα δηλώνουν ότι πλήρωσαν, έκαναν δώρο ή κάποια χάρη για να εξασφαλίσουν τη θέση εργασίας τους. Περισσότερο από το ένα τρίτο των ατόμων που δεν κατάφεραν να απασχοληθούν στο δημόσιο αναφέρουν πως έχασαν τη

θέση εξαιτίας του νεποτισμού, ενώ το 25% εξαιτίας της δωροδοκίας. Μόνο το 15% πιστεύει ότι η πρόσληψη έγινε με βάση την αξιοκρατία (29). Η μόρφωση, οι δεξιότητες και τα προσόντα των υποψήφιων δεν έχουν ιδιαίτερο ρόλο στην επιλογή τους.

Κάποιος μου είπε ότι θα μπορούσε να μου βρει δουλειά ως σεκιουριτάς στο νοσοκομείο, αλλά μόνο αν έδινα 500.000 [παλιά] λεκ [περίπου 300 ευρώ]. Αν τα έδινα θα έπρεπε να δουλέψω πέντε με έξι μήνες για να τα ξεπληρώσω. Στις δημόσιες υπηρεσίες ειδικά, θα πρέπει να δώσεις κάτι για να σε πάρουν στη δουλειά. Αλλά και στον ιδιωτικό τομέα [το ίδιο είναι] ... (Ιλία)

Βλέπω τα παιδιά μου τι τραβάνε για να βρουν δουλειά εδώ. ... Είναι σχεδόν αδύνατο για κάποιον που έχει τα προσόντα και τις δεξιότητες να απασχοληθεί χωρίς μέσο... (Παύλος)

Η Άλμπα προσθέτει ότι στην Αλβανία βρίσκει ευκολότερα δουλειά όποιος έχει πολιτικές συνδέσεις, παρά ένας μορφωμένος άνθρωπος που δεν ασχολείται με την πολιτική:

Εδώ βρίσκει δουλειά ένα κομματόσκυλο, χωρίς πτυχίο ή με πλαστό πτυχίο...

Μερικοί παλιννοστούντες που γύρισαν με σκοπό την απασχόληση στο επάγγελμα τους, απογοητεύονται όταν βλέπουν πως η πραγματικότητα στη χώρα διαφέρει από εκείνη που περίμεναν. Η Ελίντα σχολιάζει:

Η παλιννόστησή μας ήταν καθαρά για επαγγελματικούς λόγους, γιατί η δουλειά που κάναμε στην Ελλάδα δεν ταίριαζε με τα δικά μας προσόντα. ... Αλλά ... βλέπουμε πως είναι πιο δύσκολο για να βρεις εδώ δουλειά παρά στην Ελλάδα. Είχαμε ονειρευτεί ότι εδώ θα μπορούσαμε να βρούμε κάτι στο δικό μας επάγγελμα, αλλά ... ήταν πολύ δύσκολο. Η ανεργία είναι μεγάλη και παντού [υπάρχει] διαφθορά. Τα πάντα μόνο με δωροδοκία. Δεν δίνουν σημασία στα προσόντα του άλλου.

Οι παλιννοστούντες δεν θέλουν να δώσουν δωροδοκίες, διότι πιστεύουν πως αυτό δεν είναι δίκαιο. Ωστόσο αναγκάζονται για λόγους επιβίωσης να το κάνουν, όπως δηλώνει ο Άρης παρακάτω:

Για [να βρω] δουλειά ακολούθησα όλη τη διαδικασία, με βάση τους κανόνες του Υπουργείου Υγείας. Ήταν δύσκολο. Γνωστούς δεν είχαμε. Χρήματα χρειαζόνταν [να δοθούν ως

δωροδοκία], αλλά δεν ξέραμε που να τα δώσουμε γιατί υπάρχουν πολλοί απατεώνες εδώ. ... Για ένα χρόνο και μισό έχω χρησιμοποιήσει κάθε τρόπο για να με διορίσουν κάπου εδώ στα Τίρανα, ... κεράσματα, μεσημεριανά και δείπνα, καφέδες, δωροδοκίες, λεφτά ... τα πάντα. Διαφορετικά δεν θα είχα τη δυνατότητα να διοριστώ. ... Το 2003 για να διορίσουν την γυναίκα μου ως δασκάλα σ'ένα χωριό κοντά στα Τίρανα μού ζήτησαν ένα εκατομμύριο [παλιά] λεκ [700 ευρώ περίπου], ενώ τώρα [2012] πέντε εκατομμύρια [3.500 ευρώ]. Και τα έδωσα φυσικά. Τι να έκανα; Δεν θέλαμε, αλλά ήταν αδύνατο.

Ορισμένοι παλιννοστούντες επέστρεψαν στη χώρα με την ιδέα της έναρξης μιας μικρής επιχείρησης, πιστεύοντας πως λόγω των χαμηλών φόρων στην Αλβανία, θα είναι ευκολότερο να επιτύχουν το στόχο τους. Ωστόσο υπάρχουν σημαντικά εμπόδια στη λειτουργία της επιχείρησης, όπως είναι η «παρασιτική και αναποτελεσματική γραφειοκρατία» και οι «ευρύτερες πρακτικές ευνοιοκρατίας και διαφθοράς» (Mai & Paladini 2013: 51). Όσον αφορά στη γραφειοκρατία, οι αντιλήψεις των παλιννοστούντων είναι μεικτές. Για παράδειγμα, ο Τέλης που σκόπευε να ανοίξει μια εταιρεία μεταποίησης ρούχων επισημαίνει την γραφειοκρατία ως εμπόδιο στην παροχή της άδειας λειτουργίας.

[Περάσαμε] ένα άγχος που δεν μπορώ να περιγράψω. Για δύο-τρεις μήνες έχουμε τραβήξει τα πάνδεινα για να βγάλουμε την άδεια λειτουργίας της εταιρείας. Μια μέρα ζητούσανε το τάδε έγγραφο, την άλλη μέρα κάτι άλλο. Δεν μπορούσαμε να βγάλουμε άκρη.

Αντιθέτως, για τον Άλμπι η άδεια λειτουργίας ενός μικρού κέντρου διαδικτύου ήταν εύκολη υπόθεση. Ίσως να έπαιζε ρόλο το είδος της επιχείρησης. Για την έναρξη μιας σχετικά μεγάλης επιχείρησης φαίνεται πως η διαδικασία είναι αρκετά δύσκολη και γραφειοκρατική.

Σε δέκα μέρες μου έβγαλαν την άδεια λειτουργίας. Έχω ακούσει [όμως] από γνωστούς [μου] που δεν ήταν τόσο εύκολο γι'αυτούς. Μπορεί να παίζει ρόλο το είδος της επιχείρησης.

Ωστόσο, η γραφειοκρατία δεν αποτελεί τόσο σημαντικό εμπόδιο για τους παλιννοστούντες επιχειρηματίες όσο η διαφθορά. Οι Αλβανοί επιχειρηματίες συνήθως προτιμούν να δωροδοκήσουν τους δημόσιους υπαλλήλους παρά να πληρώνουν τις εισφορές τους (UNDOC 2013: 29). Αυτό δεν αποτελεί αναγκαστικά πρόβλημα για τους παλιννοστούντες. Αλλά μετατρέπεται σε σημαντικό εμπόδιο όταν οι δημόσιοι υπάλληλοι περιμένουν τακτικές

πληρωμές από όλους τους επιχειρηματίες, ανεξαρτήτως αν είναι νόμιμοι και δε χρωστούν τίποτα στο κράτος. Η περίπτωση της Μίρα είναι χαρακτηριστική.

Από την αρχή είχαμε αποφασίσει να πληρώσουμε όλους τους φόρους μας στο κράτος. Έτσι είχαμε μάθει στην Ελλάδα. Να είμαστε εντάξει με το κράτος. Και έτσι κάναμε. Αλλά αν και είχαμε πληρώσει όλες τις οφειλές, έρχονταν οι ελεγκτές και έκαναν τα πάντα για να μας βρουν παρατυπίες. Έρχονταν κάθε μέρα. Είχαμε γίνει έξω φρενών.

Η Νέλα αναφέρει μια παρόμοια εμπειρία στην πρώτη της επιχείρηση.

Οι ιδιόκτητες άλλων μαγαζιών της περιοχής όπου ανοίξαμε την επιχείρηση πλήρωναν τους ελεγκτές για να μάς κάνουν τη ζωή μαύρη. Δεν ήθελαν ανταγωνιστές. Και τα κατάφεραν. Κουραστήκαμε από τους καθημερινούς ελέγχους τους, ζητώντας τα ίδια πράγματα. Τελικά κλείσαμε την επιχείρηση και ανοίξαμε ένα εστιατόριο σε μια άλλη περιοχή.

Μεγάλος κίνδυνος διαφθοράς εντοπίζεται και στους χώρους της υγείας και της παιδείας. Οι παλιννοστούντες εμπλέκονται ασυνείδητα σε μια διαδικασία σύγκρισης της ποιότητας αυτών των συστημάτων σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους της ζωής τους: την περίοδο του κομμουνισμού στην Αλβανία, την περίοδο παραμονής τους στην Ελλάδα και την επιστροφή τους στη δημοκρατική Αλβανία. Όσον αφορά στο σύστημα υγείας, οι παλιννοστούντες φανερώνουν την ανησυχία τους για την χαμηλή ποιότητα των φορέων και των υπηρεσιών δημόσιας υγείας στην Αλβανία. Αν και το ελληνικό σύστημα υγείας παραμένει πολύ πίσω από τα ευρωπαϊκά πρότυπα (OECD 2015), οι παλιννοστούντες πιστεύουν πως είναι καλύτερο συγκριτικά με αυτό της Αλβανίας και δείχνουν να εμπιστεύονται περισσότερο τους Έλληνες γιατρούς παρά τους Αλβανούς. Οι τελευταίοι παρουσιάζονται σε μερικές περιπτώσεις ως ανίκανοι και διεφθαρμένοι.⁵²

Δεν εμπιστευόμαστε το σύστημα υγείας εδώ. Οι γιατροί θέλουν μόνο χρήματα και η ποιότητα των κρατικών νοσοκομείων είναι χαμηλή. Για να γεννήσει η γυναίκα μου την κόρη μας πήγε στην Ελλάδα ... Εμείς και τα εμβόλια τα παίρνουμε από κει. Εδώ μπορεί να έχουν λήξει. Για τα

⁵² Πολύ συχνά οι Αλβανοί πληρώνουν χρήματα ή δίνουν δώρο σε γιατρούς και νοσοκόμες για να έχουν καλύτερη εξυπηρέτηση. Η έρευνα των UNODC και INSTAT δείχνει ότι το 71% των συμμετεχόντων έχουν δώσει δωροδοκία στους γιατρούς, ενώ το 47% στις νοσοκόμες (2011: 29).

προβλήματα υγείας πηγαίνουμε πάντα στην Ελλάδα. Και ως παιδίατρο της κόρης μου [εδώ στα Τίρανα] έχουμε μια γιατρό που έχει κάνει ειδικευση στην Ελλάδα. (Αιμίλιο)

Το παραμικρό να έχουμε είτε εγώ είτε τα παιδιά μου, πηγαίνω εκεί [Ελλάδα] ... Οι γιατροί εδώ όχι μόνο θέλουν χρήματα, αλλά νομίζω ότι είναι και ανίκανοι. Ένα μικρό πρόβλημα να έχεις σε φορτώνουν με φάρμακα που δε χρειάζεσαι. (Κλέα)

Η κακή συμπεριφορά του προσωπικού και οι κακές συνθήκες στα δημόσια νοσοκομεία είναι σημαντικός λόγος για να τα αποφύγουν.

Εδώ το σύστημα υγείας δεν λειτουργεί. Μία φορά πήγαμε τον γιο μας στο νοσοκομείο και μας συμπεριφέρθηκαν σαν ζώα. Δεν τολμάμε να ξαναπάμε. (Νέλα)

Να μη σε ξαναστείλει ο θεός στο νοσοκομείο γιατί όλοι οι γιατροί έχουν τα ιδιωτικά τους ιατρεία και στο νοσοκομείο δεν σε εξυπηρετούν ούτε αυτοί, ούτε οι νοσοκόμες. Εκτός κι αν τους δίνεις χρήματα. Συχνά σου λένε να πας στο ιδιωτικό τους ιατρείο ... Δηλαδή εκτός του μισθού που παίρνουν από το κράτος, τα παίρνουν και από μας. (Πάυλος)

Ακόμα δεν το έχουμε δοκιμάσει [εμπειρία στα αλβανικά νοσοκομεία], αλλά ευχόμαστε να μην το κάνουμε. Αν αρρώσταине η κόρη μας δεν θα την πηγαίναμε εδώ. (Τάνι)

Μερικοί παλιννοστούντες επιλέγουν να πηγαίνουν σε ιδιωτικά νοσοκομεία, τα οποία παρέχουν καλύτερες υπηρεσίες.

Μια φορά πήγα στο κρατικό και είπα στον θείο μου «πάμε, να φύγουμε». Δεν μπορούσα να αντέξω τη βρωμιά εκεί [μέσα] ... [ούτε] την αδιαφορία των γιατρών. Πηγαίνω σε ιδιωτικό νοσοκομείο ... [Στα κρατικά] σε κοιτούν από τις τσέπες, δηλαδή θέλουν χρήματα. (Έρη)

Ευτυχώς που έχουμε την οικονομική άνεση για να πάμε σε ιδιωτικό [νοσοκομείο]. (Σοφοκλής)

Συγκριτικά με το σύστημα υγείας επί κομμουνισμού, το σημερινό υστερεί σημαντικά. Κατά την περίοδο του κομμουνισμού το ιατρικό προσωπικό έδειχνε περισσότερο ενδιαφέρον για τον ασθενή και έπαιρνε την ευθύνη για κάθε απόφαση.

Βέβαια ήταν καλύτερα. Ο γιατρός ήταν εκεί πάνω στο κεφάλι σου. (Βάλη)

Τότε δεν ήταν οι γιατροί έτσι όπως τώρα. Ήταν προσεκτικοί με τους ασθενείς. Υπήρχαν φορές που κάποιος ασθενής τους έδινε αυγά ή κρέας ... έτσι για ευγνωμοσύνη. Αυτοί όμως δεν ζητούσαν κάτι. Έκαναν την δουλειά τους όπως έπρεπε. (Σωτήρης)

Σήμερα σε βλέπουν από τις τσέπες, δηλαδή θέλουν χρήματα, ενώ τότε [κατά τον κομμουνισμό] δεν τολμούσαν. (Λούλε)

Η διαφθορά στο εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί ένα άλλο καυτό ζήτημα για τους παλιννοστούντες. Η Ενκέλα αναφέρει πως οι αλλαγές που έχουν γίνει στο εκπαιδευτικό σύστημα, όπως για παράδειγμα η λειτουργία ιδιωτικών σχολείων ή πανεπιστημίων, έχει θετικές και αρνητικές επιπτώσεις στην ποιότητα του εκπαιδευτικού συστήματος.

Έχουν γίνει θετικές και αρνητικές αλλαγές. Θετικές διότι τώρα υπάρχουν πολλές εναλλακτικές λύσεις για τη μόρφωση των παιδιών, δηλαδή μπορεί να πάρουν όποια κατεύθυνση θέλουν. Αρνητικές διότι αυτός που διαβάζει πολύ και αυτός που δεν διαβάζει καθόλου παίρνουν στο τέλος τον ίδιο βαθμό, ειδικά στα ιδιωτικά πανεπιστήμια. ... Με λίγα λόγια εδώ μπορείς εύκολα να αγοράσεις ένα πτυχίο. (Ενκέλα)

Ο Άρης συμφωνεί με το συμπέρασμα της Ενκέλα. Τα πανεπιστήμια έχουν μετατραπεί σε εργοστάσια που παράγουν πτυχία χωρίς αξία. Αντιθέτως, το εκπαιδευτικό σύστημα κατά την κομμουνιστική Αλβανία χαρακτηρίζεται από τους παλιννοστούντες ως πιο αξιοκρατικό και απαιτητικό συγκριτικά με το σημερινό

Το σύστημα εκπαίδευσης, κατά την άποψή μου, δεν μπορεί να συγκριθεί με εκείνο που υπήρχε τότε [κομμουνιστική Αλβανία]. Ποιός σου έδινε πτυχίο όπως δίνεται σήμερα; Παραγωγή πτυχίων [έχουμε] τώρα. Και αυτός που δε διαβάζει παίρνει πτυχίο με χρήματα, ... με χρήματα βρίσκει εργασία και με χρήματα τον βάζουν σε καλές θέσεις, όπου διευθύνει τους άλλους. Εμείς το βλέπουμε κάθε μέρα αυτό, γίνεσαι φαρμακοποιός με πλαστό πτυχίο ή με πτυχίο που δεν το αξίζεις.

Ο Ιλία αναφέρει:

Παλιότερα οι δάσκαλοι είχαν απαιτήσεις. ... εξηγούσαν [το μάθημα] και καθοδηγούσαν τους μαθητές. ... [Σήμερα] η δασκάλα τους λέει να κάνουν μόνοι τους τις ασκήσεις, ενώ εκείνη βγαίνει και καπνίζει με την άλλη δασκάλα.

Το εκπαιδευτικό σύστημα στην Αλβανία υστερεί και συγκριτικά με εκείνο της Ελλάδας. Η Σίλβα και η Κλέα αναφέρουν πως στην Ελλάδα δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης στους μαθητές, ενώ στην Αλβανία ο καθηγητής είναι η αυθεντία, κάτι που έχει κληρονομηθεί από την κομμουνιστική ιδεολογία.

Την εποχή μας στο πανεπιστήμιο έμπαιναν μόνο αυτοί που είχαν μέσο όρο [από] 8,5 [και πάνω]. Διαβάζαμε πολύ γι' αυτό. Σήμερα μπαίνει όποιος θέλει, χωρίς να χρειάζεται υψηλός μέσος όρος. Έχουν ανοίξει πολλά ιδιωτικά σχολεία που αντιμετωπίζουν τους μαθητές ή φοιτητές ως πελάτες, δηλαδή τους βάζουν δεκάρια χωρίς να το αξίζουν. Άσε που αν έχεις χρήματα εύκολα αγοράζεις ένα πτυχίο. ... Στην Ελλάδα δεν ήταν έτσι. Έπαιρνες αυτό που σου άξιζε στο σχολείο. Οι δάσκαλοι ήταν σωστοί και ενθάρρυναν την κριτική σκέψη, ενώ εδώ μόνο ο διδάσκων ξέρει τι είναι σωστό και τι όχι. Όπως παλιότερα που ο μαθητής έκανε ό,τι έλεγε ο δάσκαλος. (Σίλβα)

Στην Ελλάδα δεν πρόκειται να αγοράζεις το πτυχίο. Αν το αξίζεις περνάς το μάθημα, αν όχι σ' αφήνουν για δέκα χρόνια. Ενώ εδώ μπάχαλο και δεν αφήνουν τα παιδιά να εκφράζουν την προσωπική τους γνώμη ελεύθερα. (Κλέα)

Οι φοιτητικές διαδηλώσεις τον Δεκέμβριο του 2018 φανέρωσαν τη δυσαρέσκεια σχετικά με το πρόβλημα της διαφθοράς στα πανεπιστήμια⁵³, την χαμηλή ποιότητα υποδομών και διδασκαλίας, το υψηλό κόστος της εκπαίδευσης και, γενικότερα, την κακή του οργάνωση⁵⁴.

⁵³ Η έρευνα του Xhemollari (2018) σχετικά με το φαινόμενο της διαφθοράς στα δημόσια πανεπιστήμια της Αλβανίας δείχνει ότι το 73% των ερωτηθέντων φοιτητών δηλώνουν πως υπάρχει διαφθορά στο πανεπιστήμιό τους, το 19% δε γνωρίζουν, ενώ μόνο το 8% αρνείται την παρουσία της.

⁵⁴ Για περισσότερα βλέπε "Student Anger Over Higher Tuition Fees Rocks Albania, Balkan Insight", (<https://balkaninsight.com/2018/12/06/students-flood-streets-in-protest-against-tuition-fees-in-albania-12-06-2018/>), "Students from Korça, Durrës Join Protests in Tirana, Issue Demands", (<https://exit.al/en/2018/12/06/students-from-korca-durres-join-protests-in-tirana/>).

6.4.1 Η κακή υποδομή και οι τεχνικές δυσχέρειες

Η Αλβανία είναι μια χώρα με αρκετά σοβαρά προβλήματα υποδομής, τα περισσότερα από τα οποία φανερώθηκαν μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Η περίοδος μετά το 1991 εγκαινιάζει μια νέα εποχή για τους Αλβανούς, η οποία χαρακτηρίζεται από τις μετακινήσεις των πολιτών όχι μόνο προς το εξωτερικό, αλλά και προς τα αστικά κέντρα στο εσωτερικό της χώρας. Πολλοί Αλβανοί εγκατέλειψαν τα χωριά τους και εγκαταστάθηκαν στις μεγάλες πόλεις της χώρας, όπως τα Τίρανα, το Δυρράχιο, το Φιέρι, το Ελμπασάνι, η Αυλώνα, κλπ. Τα Τίρανα φαίνεται να είναι με διαφορά η πρώτη τους επιλογή (Carletto *et. al.* 2004, Zezza *et. al.* 2005, Vullnetari 2012). Σύμφωνα με επίσημες στατιστικές στα Τίρανα ζουν περίπου 600.000 κάτοικοι. Ανεπίσημα πιστεύεται ότι ο αριθμός ανέρχεται στο ένα εκατομμύριο (Rojani 2009: 86). Λόγω της αύξησης του πληθυσμού της πόλης, ήταν αναγκαίο να κατασκευαστούν νέες υποδομές, όπως κατοικίες, δρόμοι, εμπορικές και παραγωγικές εγκαταστάσεις, αλλά και συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης, κλπ. Αλλά η διαδικασία αστικοποίησης στην Αλβανία ήταν χαοτική, με αποτέλεσμα οι παλιννοστούντες, όπως έχει προαναφερθεί στην σελ 29, να πιστεύουν ότι η πόλη έχει χάσει την ταυτότητά της. Παρά τις πολλές παρεμβάσεις στην υποδομή της πόλης, οι παλιννοστούντες υπογραμμίζουν πως μερικές τεχνικές δυσχέρειες, όπως οι συχνές διακοπές ρεύματος, η έλλειψη τρεχούμενου νερού και οι μη ασφαλοστρωμένοι δρόμοι, συνεχίζουν να δημιουργούν προβλήματα και να «εμποδίζουν σημαντικά την Αλβανία να αναπτύσσει μια οικονομία βασισμένη στην παραγωγή» (Mai & Paladini 2013: 51). Αντιθέτως η Αλβανία συνεχίζει να βασίζεται στις εισαγωγές και τις εξαγωγές που τροφοδοτούνται από τα εμβάσματα. Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι αυτά τα προβλήματα υπήρχαν και κατά την περίοδο του κομμουνισμού, αν και η τότε κυβέρνηση προσπάθησε να τα αντιμετωπίσει.⁵⁵

Τρεχούμενο νερό όλο το εικοσιτετράωρο έχει λιγότερο από το ήμισυ του Αλβανικού πληθυσμού. Ο υπόλοιπος πληθυσμός έχει νερό μόνο έξι περίπου ώρες την ημέρα (Rojani 2009: 90). Στα μεγάλα αστικά κέντρα το πρόβλημα είναι πιο σοβαρό. Για να έχουν συνέχεια τρεχούμενο νερό οι Αλβανοί, όπως και οι παλιννοστούντες, αναγκάζονται να αγοράσουν

⁵⁵ Για παράδειγμα, το 1970 η κυβέρνηση κατάφερε να παρέχει ηλεκτρικό ρεύμα σε όλη τη χώρα. Βλέπε INSTAT (2004: 16).

μεγάλες δεξαμενές νερού, τις οποίες τοποθετούν συνήθως στις ταράτσες ή στα υπόγεια των κατοικιών τους.

Πάνω στις στέγες όλων των σπιτιών βλέπεις αυτές τις δεξαμενές νερού. Τι να κάνουν; Το νερό είναι ουσιαστικό για την καθαριότητα. Όταν δε σου δίνουν αναγκάζεσαι να βρεις έναν τρόπο για να το έχεις. (Πάυλος)

Οι παλιννοστούντες όμως παραδέχονται πως μια τέτοια λύση δεν μπορεί να είναι οριστική, διότι είναι επιβλαβής για την υγεία τους και, επίσης, δαπανηρή. Είναι επιβλαβής διότι υπάρχουν πολλά μικροοργανισμοί που αναπτύσσονται μέσα στις δεξαμενές. Είναι δαπανηρή διότι οι δεξαμενές κοστίζουν πολύ, όπως κοστίζει η εγκατάστασή τους, η συντήρηση και ο καθαρισμός τους.

Απορώ πως δεν παθαίνουμε τίποτα ... Αυτές οι δεξαμενές βρίσκονται όλη την μέρα κάτω από τον ήλιο και μέσα μπορεί να αναπτύσσονται διάφορα μικρόβια. Κανείς δεν τα καθαρίζει (Άρης)

Ξοδεύουμε χρήματα για να τα αγοράσουμε και για να τα τοποθετήσουμε ... (Σωτήρης)

Το πρόβλημα όμως δε σταματάει εδώ, ειδικά για όσους ζουν σε πολυκατοικίες, είτε κατασκευασμένες την εποχή του κομμουνισμού είτε μετά. Λόγω της χαμηλής πίεσης του νερού δεν είναι δυνατόν να γεμίσουν οι δεξαμενές που βρίσκονται στις ταράτσες. Γι'αυτό οι κάτοικοι αναγκάζονται να αγοράσουν ηλεκτρικές αντλίες. Εδώ ενδέχεται να προκύψουν δυο άλλα προβλήματα. Πρώτον, η παροχή νερού είναι συνδεδεμένη με την παροχή ρεύματος, μιας και χωρίς ρεύμα η αντλία δεν δουλεύει. Όπως θα δούμε παρακάτω, όμως, οι διακοπές ρεύματος είναι αρκετά συχνές. Δεύτερον, στην περίπτωση βλάβης της αντλίας ή ακόμα και κλοπής της, θα πρέπει να υπάρχει συμφωνία μεταξύ των κατοίκων ώστε να καταβληθούν άμεσα τα χρήματα για την επιδιόρθωση ή την αντικατάστασή της, κάτι που δεν συμβαίνει συχνά. Σε μια τυχαία συνάντηση στο δρόμο, ο Αιμίλιος θα πει:

Έχουμε τρεις εβδομάδες χωρίς νερό. Έχει χαλάσει η αντλία της πολυκατοικίας και οι κάτοικοι δεν μαζεύονται για να δώσουν τα χρήματα για την αγορά άλλης. Δεν μπορούμε να πάμε ούτε στην τουαλέτα.

Το ζήτημα του τρεχούμενου νερού συνεχίζει να αποτελεί πρόβλημα για τους Αλβανούς. Πολύ συχνά οι καταναλωτές αρνούνται να πληρώσουν τους λογαριασμούς του νερού και του ηλεκτρικού ρεύματος, ακριβώς λόγω της κακής ποιότητας των υπηρεσιών αυτών, με αποτέλεσμα να επιβαρύνεται η τοπική αυτοδιοίκηση (Rojani 2009: 90). Η Μαρίκα, η Άννα και ο Φλαμούρ, οι οποίοι ζουν στην περιοχή της Μπαθόρε στα προάστια των Τιράνων, λένε πως σχεδόν κανείς από τους κατοίκους της περιοχής τους δεν πληρώνει νερό και ρεύμα.

Πριν μεταναστεύσω δεν πληρώναμε για το ρεύμα και το νερό. Και όταν επέστρεψα γινόταν το ίδιο πράγμα. (Άννα)

Ποτέ δεν έχουμε πληρώσει. Τώρα τελευταία έχουν έρθει και μας έχουν βάλει μετρητές ρεύματος. (Φλαμούρ)

Η Μαρίκα δίνει παρακάτω τη δική της εξήγηση.

Όταν ο αδελφός μου με την οικογένειά του κατέβηκαν από τη Βόρεια Αλβανία, [μου είπαν ότι] εδώ στη Μπαθόρε δεν υπήρχε τίποτα, μόνο χωράφια. Οι άνθρωποι έχτιζαν μόνοι τους τα σπίτια, έφτιαζαν το σύστημα αποχέτευσης, μόνοι τους έφεραν το νερό ...[και] το ρεύμα... στα σπίτια τους. Το κράτος [δεν έκανε] τίποτα. Επομένως γιατί να πλήρωναν για αυτές τις υπηρεσίες όταν τα έφτιαζαν όλα μόνοι τους;

Αυτά όμως δεν ισχύει για τους παλιννοστούντες που ζουν σε άλλες περιοχές των Τιράνων, οι οποίοι αναφέρουν πως αν και πληρώνουν συστηματικά τους λογαριασμούς τους δεν έχουν τρεχούμενο νερό ή ρεύμα όλο το εικοσιτετράωρο.

Στην Ελλάδα πληρώναμε όλους τους λογαριασμούς και, φυσικά, το ίδιο κάνουμε κι εδώ, αν και εδώ τα πράγματα ήταν διαφορετικά που δεν είχαμε τρεχούμενο νερό και ρεύμα. (Ελίντα)

Οι παλιννοστούντες που έχουν επιστρέψει πριν το 2008 επισημάνουν ότι οι διακοπές ρεύματος ήταν πολύ συχνές και διαρκούσαν πολλές ώρες.

Με το ρεύμα είχαμε μεγάλο πρόβλημα. Δεν ήταν μόνο που [γινόταν διακοπή] για πολλές ώρες, αλλά και η τάση ήταν χαμηλή. Εγώ είχα φέρει από την Ελλάδα για το φωτισμό για το καθιστικό ... [αλλά] δεν μπορούσαμε να το ανάψουμε γιατί δεν το σήκωνε η τάση. (Ματίλντα)

Οι συχνές διακοπές ρεύματος φόβιζαν τα παιδιά των παλιννοστούντων. Η Άλμπα, όπως και μερικοί άλλοι παλιννοστούντες, επισημάνει ότι συχνά δεν μπορούσε να εξηγήσει στα παιδιά της τον λόγο που στην Αλβανία δεν είχε συνεχόμενο ρεύμα.

Στα παιδιά μου έκαναν πολύ εντύπωση οι διακοπές ρεύματος ... και φοβούνταν. Ο γιος μου με ρωτούσε: 'Γιατί δεν έχουμε φώτα; Εμείς έχουμε πληρώσει τους λογαριασμούς έτσι δεν είναι;' Αυτός ήξερε ότι στην Ελλάδα αν πλήρωνες τους λογαριασμούς είχες ρεύμα και νερό. Ενώ εδώ τους πληρώναμε, αλλά ρεύμα δεν είχαμε.

Η παρατεταμένη διακοπή ρεύματος δημιουργούσε μεγάλο πρόβλημα για την καλή λειτουργία της επιχείρησης των παλιννοστούντων. Υπό αυτές τις συνθήκες αναγκάζονταν να αγοράσουν γεννήτριες πετρελαίου ή βενζίνης τις οποίες έβαζαν σε λειτουργία όταν δεν είχαν ρεύμα. Από την μία πλευρά η χρήση των γεννητριών έλυνε το πρόβλημα, αλλά από την άλλη ήταν πολυέξοδη λύση, όπως αναφέρει παρακάτω η Μίρα, ιδιοκτήτρια ενός μινιμάρκετ.

Εκείνη η περίοδος [2002] ήταν πολύ δύσκολη για μας. Έφευγαν τα φώτα κάθε τρεις και λίγο. Για μας ήταν μεγάλο πρόβλημα, ειδικά το καλοκαίρι που χάλαγαν τα προϊόντα που είχαμε στα ψυγεία. Αγοράσαμε μια γεννήτρια την οποία χρησιμοποιούσαμε για πολλές ώρες την ημέρα. Αλλά για να την βάλουμε μπρος αγοράζαμε βενζίνη.

Η Καίτη λέει ειρωνικά:

Παντού άκουγες τον θόρυβο των γεννητριών. Ήταν σαν μουσική.

Ωστόσο, οι παλιννοστούντες παραδέχονται ότι η κατάσταση έχει βελτιωθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, ειδικά όσον αφορά στην οδική υποδομή και την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος. Η Βάλη επέστρεψε το 1999 και δίνει μια λεπτομερή σύγκριση της τότε κατάστασης με την τώρα.

Τι να έβλεπες! Οι δρόμοι μη ασφατωμένοι. Τα παπούτσια μας γεμάτα λάσπη. Δεν υπήρχαν φώτα στους δρόμους. Παντού σκοτάδι τη νύχτα. Οι γεννήτριες δούλευαν κι η γη έτρεμε. Έχει γίνει πολύ δουλειά σ' αυτό. ... Τώρα οι περισσότεροι δρόμοι της πόλης είναι ασφατωμένοι και δεν είναι σκοτάδι όπως ήταν παλιότερα.

Αν και η γενική κατάσταση έχει βελτιωθεί, η έλλειψη τρεχούμενου νερού συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό ζήτημα για τους Αλβανούς. Οι παλιννοστούντες, ειδικά όσοι που έχουν παιδιά, πιστεύουν ότι το κράτος θα πρέπει να λάβει επίσης μέτρα σχετικά με τη δημιουργία δημόσιων χώρων για τα παιδιά, όπως πάρκα και παιδικές χαρές.⁵⁶ Οι παλιννοστούντες επισημαίνουν πως το μοναδικό πάρκο στην πόλη είναι εκείνο της τεχνητής λίμνης των Τιράνων, ενώ στην Ελλάδα κάθε περιοχή είχε ειδικούς χώρους για παιδιά και εφήβους. Δεν ήταν αναγκαίο να πας μακριά για να βρεις μια παιδική χαρά λέει ο Άρης παρακάτω.

Η παιδική χαρά και το πάρκο ήταν μόνο δυο λεπτά μακριά από το σπίτι μας. Κάθε απόγευμα μετά τη δουλειά είχες την δυνατότητα να πας το παιδί σου εκεί για να παίζει μαζί με τα άλλα παιδιά. Δηλαδή [στην Ελλάδα] είχε μέρη που να τα πηγαίνεις, ενώ εδώ δύσκολα να βρεις τέτοια μέρη.

6.4.3 Η κουλτούρα εργασίας

Οι παλιννοστούντες πιστεύουν πως οι Αλβανοί δεν έχουν ήθος εργασίας. Πιο ειδικά, οι Αλβανοί που δεν έχουν μεταναστεύσει ποτέ στη ζωή τους δεν γνωρίζουν τι είναι η κουλτούρα εργασίας.

Όποιος γνωρίζει τι σημαίνει αυτό προσπαθεί να είναι συνεπής στη δουλειά του, να εργάζεται σκληρά, να είναι τίμιος και να δείχνει σεβασμό στους συναδέλφους και στον εργοδότη του.⁵⁷

Οι παλιννοστούντες δε συμφωνούν με τον τρόπο που οι Αλβανοί εργάζονται. Στην Αλβανία οι επαγγελματικές συζητήσεις γίνονται στα καφέ-μπαρ, όχι στα γραφεία. Αυτή είναι μια συνηθισμένη πρακτική η οποία ακολουθείται από τους υπαλλήλους των δημοσίων υπηρεσιών αλλά και του ιδιωτικού τομέα. Όσο και οι παλιννοστούντες προσπαθούν για να καταλάβουν αυτήν την πρακτική, τόσο παράξενη παραμένει αυτή γι' αυτούς.

⁵⁶ Μια παρόμοια παρατήρηση κάνει και το Συμβούλιο της Ευρώπης στην αλβανική κυβέρνηση, η οποία θα πρέπει να δώσει ιδιαίτερη σημασία σ' αυτό το θέμα. Βλέπε Council of Europe (2010).

⁵⁷ Βλέπε κεφάλαιο πέμπτο, υποενότητα 5.4.4.3, σελ. 145.

Εδώ τα πράγματα λύνονται σε καφετέριες, όχι σε γραφεία. ... [σε καλούν και] σου λένε «έλα να μας βρεις στο καφενείο». (Άννα)

... δεν μπορώ να καταλάβω γιατί σε προσκαλούν στην καφετέρια για συζητήσεις, ενώ υπάρχει το γραφείο. Εδώ φαίνεται πως οι άνθρωποι δεν έχουν καθόλου ήθος εργασίας. (Ινα)

Η έλλειψη του ήθους εργασίας τονίζεται πολύ από τους παλιννοστούντες επιχειρηματίες ή από όσους εργάζονται ως υπεύθυνοι σε διάφορες υπηρεσίες, οι οποίοι δηλώνουν πως δεν είναι ευχαριστημένοι με τη συμπεριφορά των υπαλλήλων τους στον χώρο εργασίας. Οι υπάλληλοι δε δείχνουν να ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για την ποιότητα της δουλειάς τους. Ο Τέλης και η Λούλε αντιμετώπισαν αμέσως αυτό το πρόβλημα. Κατά τη γνώμη τους, οι Αλβανοί έχουν μια διαφορετική εργασιακή νοοτροπία, συγκριτικά με αυτή που οι παλιννοστούντες είχαν συνηθίσει στην Ελλάδα.

Εκτός από τα προβλήματα με τους εφοριακούς είχαμε και προβλήματα με τους δικούς μας υπαλλήλους, οι οποίοι ...[όχι μόνο δε] δούλευαν σκληρά, [αλλά] απέφευγαν να δουλεύουν ή δεν έδιναν καθόλου σημασία στην ποιότητα της δουλειάς που έκαναν. (Τέλης)

Εγώ δουλεύω περισσότερο από αυτούς για να τους δείξω ... [πώς πρέπει να δουλεύουμε], ... [διαφορετικά] δεν θα καταφέρουμε να τελειώσουμε τη δουλειά και δεν θα βγάλουμε το μεροκάματό μας. [Εκείνοι] το παίρνουν με το πάσο τους ... (Λούλε)

Ο Τάνι δουλεύει ως επιστάτης σ' ένα ιδιωτικό νοσοκομείο.

Εδώ οι άνθρωποι μπερδεύουν τη φιλία με την ευθύνη και την υπευθυνότητα. Δεν μπορούν να κάνουν τη διάκριση μεταξύ της φιλίας και της δουλειάς. ... Συνέχεια σου λένε ότι κουράζονται ενώ δεν δουλεύουν τόσο πολύ. Στα δέκα άτομα μόνο τα τρία δουλεύουν εδώ.

Ενώ η Νέλα προσθέτει πως δεν μπορεί να καταλάβει το λόγο που οι Αλβανοί «είναι σκυλιά της δουλειάς στο εξωτερικό, ενώ εδώ δεν έχουν καθόλου ήθος εργασίας, δηλαδή δεν δουλεύουν σκληρά και θέλουν να κάθονται».

Σύμφωνα με την Άννα, η οποία έχει δουλέψει για ένα σύντομο χρονικό διάστημα σ'ένα εργοστάσιο παπουτσιών, η χαμηλή απόδοση των υπαλλήλων στο χώρο εργασίας πιθανότατα οφείλεται στο χαμηλό μισθό και στην απαράδεκτη συμπεριφορά των εργοδοτών.

Δεν φτάνει που δεν σε πληρώνουν καλά και που δουλεύεις σε πολύ άσχημες συνθήκες, αλλά εδώ το αφεντικό σου συμπεριφέρεται πολύ άσχημα, ουρλιάζει όταν κάνεις κάποιο λάθος και σε κάνει να νιώθεις ανίκανη και ηλίθια. Την άλλη μέρα δεν θέλεις να πας στη δουλειά λόγω της απαίσιας συμπεριφοράς του.

Αλλά ο Αλτίν ο οποίος έχει δικό του εστιατόριο εξηγεί πως δεν παίζει ρόλο ο χαμηλός μισθός στην απόδοση των υπαλλήλων. Αυτός πιστεύει ότι ο λόγος είναι η νοοτροπία τους, δηλαδή να δουλεύουν μόνο όταν επιτηρούνται από τον εργοδότη.

Πριν λίγο καιρό πήγαμε σε ένα εστιατόριο. ... Εκεί ήταν τέσσερις σερβιτόρες που δεν έβλεπαν καθόλου αν οι πελάτες είχαν ανάγκη για κάτι. Είπα στην γυναίκα μου 'τους βλέπεις πως κάθονται όταν λείπει το αφεντικό;'. Η γυναίκα μου απάντησε ότι μάλλον φταίει και ο χαμηλός μισθός. Αλλά εγώ πάντα τους έχω πληρώσει καλά [τους δικούς μου υπαλλήλους], τους δίνω τα διπλάσια. Μάλιστα οι άλλοι ιδιοκτήτες εστιατορίων μου έλεγαν πως τους είχα δημιουργήσει πρόβλημα. Κάθε μήνα, είχα δουλειά ή δεν είχα, τους πλήρωνα το μεροκάματο. Επίσης τους έλεγα από την αρχή ότι ήμασταν συνεργάτες, ότι θα δουλεύαμε σκληρά όλοι μαζί για να βγάλουμε το μεροκάματό μας. Αλλά τίποτα. Μία φορά να μην πήγαινα στη δουλειά οι υπάλληλοι θα κάθονταν και δεν εξυπηρετούσαν τους πελάτες.

Στην Αλβανία είναι κοινή πεποίθηση ότι ο εργοδότης είναι το «αφεντικό» ενώ ο υπάλληλος «ο δούλος». Αυτό σημαίνει ότι το αφεντικό δεν πρέπει να εργάζεται, αλλά να κάθεται και να πίνει τον καφέ του, να δίνει εντολές και να επιτηρεί τους υπαλλήλους. Ο υπάλληλος, από την άλλη, πρέπει να ακολουθήσει πιστά τις διαταγές του αφεντικού, ακόμα κι αν αυτό που ζητάει είναι αδύνατον να γίνει. Η Βάλη αναφέρει χαρακτηριστικά:

Εδώ ο εργοδότης σου λέει «θα κάνεις αυτό που σου λέω εγώ. Τελεία και παύλα!». Εσύ του λες «μα δεν γίνεται, είναι αδύνατο» ... και αυτός συνεχίζει «αν θέλεις [κάν'το], αν όχι υπάρχουν άλλοι». Τέτοια νοοτροπία [έχουν]. Αυτός [πρέπει] να κάθεται και μόνο να δίνει εντολές, ακόμα κι αν είναι άτοπες.

Οι Έλληνες εργοδότες συμπεριφέρονται καλύτερα συγκριτικά με τους Αλβανούς. Στην Ελλάδα ο υπάλληλος ή ο εργάτης αντιμετωπίζεται ως συνεργάτης που προσφέρει συγκεκριμένες υπηρεσίες και πληρώνεται γι'αυτές με βάση τη συμφωνία που έχει κάνει με τον εργοδότη. Αντιθέτως, στην Αλβανία ο υπάλληλος δεν εκτιμάται.

Στην Ελλάδα εκτιμούσαν τη δουλειά μας. ... [Θυμάμαι] όταν πήρα τον πρώτο μισθό στο χέρι μου και είπα στον εργοδότη «Ευχαριστώ». Αυτός μου απάντησε «Όχι, εγώ σ'ευχαριστώ που κάνεις τη δουλειά σου σωστά». Εδώ [Αλβανία] έχουμε φίλους και συγγενείς με επιχειρήσεις. ... Τον εργάτη ή υπάλληλο δεν τον βλέπουν έτσι. Δηλαδή δεν είναι ευγνώμονες για τη δουλειά τους, αλλά αντίθετα θεωρούν ότι τους ταΐζουν.

Τα ίδια επισημαίνει και η Μαίρη.

[Οι εργοδότες στην Αλβανία πιστεύουν] ότι μας ταΐζουν. Αλλά πως; Εγώ δουλεύω, γι'αυτό με πληρώνεις. Δεν κάθομαι στο σπίτι και με πληρώνεις. ... Στην Αλβανία δεν εκτιμούν τη δουλειά του άλλου. Στην Ελλάδα δεν μου έδιναν διαταγές «έλα εδώ να κάνεις αυτό», αλλά «σε παρακαλώ, μπορείς να με βοηθήσεις;»

Επαγγέλματα όπως οικιακή βοηθός, σερβιτόρα, ή εκείνα που αφορούν στην φροντίδα παιδιών ή ηλικιωμένων, όχι μόνο δεν εκτιμούνται από τους Αλβανούς, αλλά πολύ συχνά συνοδεύονται με ντροπή και ταπεινότητα (Mai & Paladini 2013: 56, Kerpaci & Kuka 2015: 1156). Η Καίτη αναφέρει πόσο άσχημα ένιωθε όταν έμαθε πως η εργοδότηριά της στην Αλβανία την θεωρούσε απλώς ως μια καθαρίστρια και όχι ως ένα έμπιστο άτομο που φρόντιζε το σπίτι της, όπως την έβλεπαν οι εργοδότηρές της στην Ελλάδα.

Έμεινα άναυδη όταν άκουσα την γυναίκα, στην οποία πήγαινα μια φορά την εβδομάδα να καθαρίσω το σπίτι της, να λέει στην φίλη της ότι δεν μπορούσε να μιλήσει διότι είχε την 'καθαρίστρια' στο σπίτι. Το είπε έτσι ... λες κι ήμουν κάποιο ασήμαντο άτομο. Γύρισα και της είπα «Καθαρίστρια δεν με έχουν πει ποτέ στην Ελλάδα, αν και ήμουν ξένη, και δεν θα επιτρέψω κανέναν να με αποκαλεί έτσι. Δεν ξαναέρχομαι πια εδώ» και έφυγα.

Ο ξεκάθαρος διαχωρισμός μεταξύ των καθηκόντων του εργοδότη και του εργαζόμενου δε γίνεται αποδεκτός από τους παλιννοστούντες.

Μου λένε: « Δεν είσαι στα καλά σου που σφουγγαρίζεις το μαγαζί. Εσύ είσαι το αφεντικό και δεν πρέπει να κάνεις τίποτα. Άσε την υπάλληλο να το κάνει ». Αυτό με τσαντίζει και με ανησυχεί πολύ. Δεν μπορώ να το αντέξω. (Σοφοκλής)

Δεν μπορώ να καταλάβω αυτήν τη νοοτροπία. Να μην φροντίζεις τη δική σου επιχείρηση; Αν δεν το κάνεις εσύ, ποιός θα το κάνει; Έτσι θα προχωρήσει αυτή η χώρα; (Ντρίτάν)

Σύμφωνα με τα προαναφερόμενα υπάρχει μια διάσταση απόψεων ανάμεσα στους παλιννοστούντες σχετικά με την θέση του εργοδότη και του υπαλλήλου στην Αλβανία. Οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες πιστεύουν ότι οι υπάλληλοι δεν εργάζονται σκληρά και αποφεύγουν να κάνουν τη δουλειά τους. Συνεπώς είναι απαραίτητο να τους ελέγχουν συνέχεια, ώστε να βεβαιωθούν ότι η δουλειά γίνεται σωστά. Όμως οι παλιννοστούντες εργαζόμενοι, είτε στο δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα, υποστηρίζουν ότι στη χαμηλή απόδοση των υπαλλήλων ή εργαζομένων βασικό ρόλο παίζει ο τρόπος επικοινωνίας του εργοδότη, ο χαμηλός μισθός και οι κακές συνθήκες εργασίας. Μεγάλη έμφαση δίνεται στην απαράδεκτη αντιμετώπιση που τυγχάνουν από τους εργοδότες. Οι τελευταίοι θεωρούν ότι οι υπάλληλοι είναι ανίκανοι και, επιπλέον, ότι πρέπει να είναι ευγνώμονες που τους προσέλαβαν. Στο σημείο αυτό συμφωνούν και οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες, οι οποίοι προσθέτουν πως τους η προτίμηση των Αλβανών εργοδοτών να μην συμμετάσχουν ενεργά στην διαχείριση της επιχείρησής τους φαίνεται παράξενη. Μέτρο σύγκρισης για όλους τους παλιννοστούντες για να φτάσουν στο συμπέρασμα πως οι Αλβανοί δεν έχουν κουλτούρα εργασίας είναι το μοντέλο εργασίας που οι ίδιοι έχουν γνωρίσει στην Ελλάδα, όπου υπήρχε αμοιβαία εκτίμηση και εμπιστοσύνη μεταξύ εργοδότη.

6.4.4 Δυσκολίες στο χώρο εργασίας. Η περίπτωση των παλιννοστούντων πτυχιούχων ανώτατων σχολών

Στην ενότητα για την απασχόληση των παλιννοστούντων στη χώρα προέλευσης αναφέρθηκε ότι σχεδόν όλοι οι παλιννοστούντες που είχαν ως σκοπό την απασχόλησή τους στο επάγγελμα για το οποίο είχαν σπουδάσει, κατάφεραν να το επιτύχουν. Αλλά η προσαρμογή τους στον καινούργιο χώρο εργασίας φαίνεται να είναι αρκετά προβληματική, γι'αυτούς

λόγω της μη άσκησης του επαγγέλματός τους για μεγάλο διάστημα. Όταν βλέπουν πως οι συνάδελφοί τους έχουν προοδεύσει επαγγελματικά, είτε λόγω παρακολούθησης διάφορων προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης, είτε λόγω μεταπτυχιακών σπουδών στο συναφές γνωστικό πεδίο, οι παλιννοστούντες νιώθουν μειονεκτικά. Αυτό όμως δεν λειτουργεί αποθαρρυντικά. Αντιθέτως, τους πεισμώνει να επιμένουν στους στόχους τους για να πετύχουν επαγγελματικά.

Στην αρχή ήταν πολύ δύσκολα. Εμείς έχουμε χάσει σημαντικά στην Ελλάδα, από την άποψη επαγγελματικής κατάρτισης. Εδώ οι άνθρωποι είχαν κάνει μεταπτυχιακά ή διάφορες ειδικεύσεις, ενώ εμείς όχι. Έπρεπε να παρακολουθήσω διάφορα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης για να τους φτάσω. Όμως ήταν πολύ δύσκολο. Δεν είχα ασκήσει το επάγγελμά μου για πολύ καιρό και έπρεπε να μελετήσω πολύ. Τώρα νιώθω πως έχω ξεπεράσει αυτά τα εμπόδια. (Σάντρα)

Όταν με προσέλαβαν στο κολέγιο [στα Τίρανα] χάρηκα πολύ, γιατί στην πόλη μου [Λούσνια] δεν μπόρεσα να βρω δουλειά ως δασκάλα. Αρχισα τη δουλειά αλλά έβλεπα πως οι συναδέλφισσές μου είχαν κάνει μεταπτυχιακά ή άλλα προγράμματα ειδίκευσης. Εγώ είχα χρόνια που δε δίδασκα και έπρεπε να δουλέψω σκληρά να τους φτάσω. Παρακολούθησα ένα μεταπτυχιακό πρόγραμμα για δύο χρόνια και τα κατάφερα να το τελειώσω με καλά αποτελέσματα. Εμείς είχαμε μάθει να δουλεύουμε σκληρά στην Ελλάδα και δεν μας έλειπε ούτε η βούληση για να τα καταφέρουμε. (Ενκέλα)

Ο Άρης επισημαίνει ότι λόγω της μακράς απουσίας από την χώρα οι μετανάστες είχαν χάσει την δυνατότητα να δημιουργήσουν τα δικά τους κοινωνικά δίκτυα, τα οποία θα διευκόλυναν την ένταξή τους στην αγορά εργασίας της χώρας τους.

Εγώ έπλενα για πέντε χρόνια αυτοκίνητα στην Ελλάδα, ενώ εδώ οι άνθρωποι είχαν δικτυωθεί και είχαν προχωρήσει. Είχαν κάνει ειδικεύσεις. Όταν ήρθα εδώ τους βρήκα όλους σε καλές δουλειές. Μετά το 1997 στα Τίρανα εγκαταστάθηκαν πολλοί άνθρωποι από τον Βορρά και το Νότο της Αλβανίας. Οπότε χρειάζονταν γιατρούς και εγώ θα μπορούσα εκείνη την εποχή να σταθεροποιηθώ κάπου. Η αρχή ήταν πολύ δύσκολη για μένα. Πέντε χρόνια δεν είχα αγγίξει

βιβλίο γιατί δούλευα 12 ώρες την ημέρα. Κουραζόμουν πολύ. Έτσι χρειάστηκε να ανοίξω τα βιβλία και να διαβάσω πολύ για να ξαναβρώ τον εαυτό μου στο επάγγελμα του γιατρού. (Άρης)

Οι παλιννοστούντες έχουν προσπαθήσει πολύ για να πετύχουν την επαγγελματική τους καταξίωση. Αρχικά ήρθαν αντιμέτωποι με τις αλλαγές που έχουν γίνει στην Αλβανική γλώσσα. Η Τάσα, δασκάλα ιστορίας και γεωγραφίας, λέει ότι καθώς διάβαζε τα βιβλία για το μάθημα που δίδασκε, της ήταν δύσκολο να καταλάβει το περιεχόμενο τους, λόγω των διάφορων καινούργιων λέξεων που είχαν εισαχθεί στην αλβανική γλώσσα.

Η πρώτη χρονιά στη δουλειά ήταν αρκετά δύσκολη για μένα. ... όχι μόνο διότι έπρεπε να διαβάσω πολύ, αλλά επίσης και λόγω της γλώσσας. Η αλβανική γλώσσα είχε αλλάξει πολύ. Καινούργιες λέξεις είχαν μπει. Δυσκολευόμουν πολύ για να καταλάβω αυτό που διάβασα. Επιπλέον, ... σκεφτόμουν ... στα ελληνικά.

Οι παλιννοστούντες βλέπουν με κριτική ματιά την εισαγωγή ξένων λέξεων στην Αλβανική γλώσσα, ειδικά όταν δεν είναι αναγκαίο, αναφέρει η Ενκέλα, δασκάλα λογοτεχνίας.

... ακούς να χρησιμοποιούν πολλές... λέξεις που έχουν πάρει από τα ιταλικά και δεν μπορώ να καταλάβω γιατί, αφού ... έχουμε τις δικές μας [με το ίδιο νόημα].

Οι ξένες λέξεις έχουν πλημμυρίσει την αλβανική γλώσσα. Ο Άλεξ παραπονιέται:

Ακούς τις ειδήσεις και δεν καταλαβαίνεις τι λένε.

Μία άλλη δυσκολία που αντιμετώπισαν οι παλιννοστούντες στο χώρο εργασίας είναι η ανταγωνιστικότητα με την οποία τους αντιμετώπισαν οι αλβανοί συνάδελφοί τους, ειδικά σε χώρους όπου οι εργοδότες ή οι διευθυντές είναι Έλληνες. Αυτό φανερώνεται στα λόγια του Αιμίλιου, ο οποίος δουλεύει σε μια ελληνική τράπεζα.

...[πρόβλημα] ήταν η ανταγωνιστικότητα [των συναδέλφων]. Λόγω του ότι είχα τελειώσει στην Ελλάδα και γνώριζα την γλώσσα, είχα τη δυνατότητα να επικοινωνώ με τους έλληνες διευθυντές στην μητρική τους γλώσσα. Οι άλλοι υπάλληλοι, ειδικά οι υπεύθυνοι, με έβλεπαν ως αντίπαλο. Φοβούνταν μήπως τους έπαιρνα τη θέση.

6.4.5 Δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών των παλιννοστούντων

Η προσαρμογή των παλιννοστούντων στη χώρα προέλευσης φαίνεται πως είναι δύσκολη υπόθεση, ειδικά για όσους έχουν ανήλικα παιδιά. Οι έρευνες των κοινωνικών επιστημών έχουν ασχοληθεί ελάχιστα με τη διερεύνηση των εμπειριών των παιδιών των παλιννοστούντων στη χώρα προέλευσης (Hatfield 2010). Και στην περίπτωση της αλβανικής παλιννόστησης με τα παιδιά δεν έχουν ασχοληθεί ιδιαίτερα οι ερευνητές. Η υπάρχουσα πολύ περιορισμένη έρευνα επικεντρώνεται σε μερικές πτυχές της διαδικασίας προσαρμογής των παιδιών των παλιννοστούντων στην Αλβανία, όπως είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν την ψυχοκοινωνική ευημερία των παιδιών κατά την εγκατάσταση στην χώρα προέλευσης των γονιών τους (Vathi & Duci 2016), τις δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας (Hoxha 2017, Vathi et. al. 2016) και την επιρροή της αλλαγής του περιβάλλοντος στη διαδικασία εκμάθησης (Kerpacı & Bajo 2012).

Κατά την ανάλυση των συνεντεύξεων παρατήρησα πως η ψυχοκοινωνική ευημερία των παιδιών τους παίζει σημαντικό ρόλο στην προσαρμογή των παλιννοστούντων στη χώρα προέλευσης. Οι παλιννοστούντες αναφέρουν πως όταν εγκαταστάθηκαν στην Αλβανία τα παιδιά τους αντιμετώπισαν αρκετά προβλήματα υγείας, κυρίως εξαιτίας της ποιότητας των τροφίμων, τα οποία δεν ελέγχονται από τις αρμόδιες υπηρεσίες του κράτους.

Ο γιός μου ήταν 6 χρονών, ενώ η κόρη μου 7. Όταν επιστρέψαμε αρρώστησαν λόγω του νερού, των τροφίμων. Είχαν εμετούς και διάρροια. Δεν ξέραμε πού να αγοράζουμε τα τρόφιμα γιατί τίποτα δεν ήταν ασφαλές και ελεγχόμενο. Η κατάσταση συνεχίζει να είναι έτσι. Η πρώτη χρονιά ήταν πολύ δύσκολη μέχρι που συνήθισε ο οργανισμός τους. (Άλμπα)

Με την κόρη μας δυσκολευτήκαμε αρχικά ... Αρρώσταινε συχνά γιατί μάλλον τα τρόφιμα ήταν ληγμένα ή δεν ήταν καλής ποιότητας. (Λούλε)

Το πρόβλημα της ποιότητας των τροφίμων ήταν διαχειρίσιμο για πολλούς παλιννοστούντες, οι οποίοι τα αγόραζαν στην Ελλάδα. Αυτό όμως δεν αποτελούσε οριστική λύση.

Ο άντρας μου βρίσκεται στην Ελλάδα και μας στέλνει τρόφιμα και άλλα πράγματα που έχουμε ανάγκη. (Αννα)

Εμείς το κάναμε για ένα χρόνο. Αλλά μετά σταματήσαμε γιατί δεν μας συνέφερε οικονομικά να πηγαίνουμε κάθε μήνα στα Γιάννενα για να ψωνίζουμε. (Σάντρα)

Η μεγάλη όμως δυσκολία ήταν η δημιουργία άγχους, μελαγχολίας και σύγχυσης που το νέο περιβάλλον προκάλεσε στα παιδιά των παλιννοστούντων. Μερικές φορές, υπογραμμίζουν οι Vathi & Duci (2016: 57) στο άρθρο τους για την ψυχοκοινωνική ευημερία των παιδιών των αλβανών παλιννοστούντων, τα παιδιά μπορεί να πάσχουν και από συμπτώματα ανορεξίας. Στην περίπτωση της σχεδόν τεσσάρων χρονών κόρης της Ενκέλα, η αλλαγή του περιβάλλοντος δημιουργεί συμπτώματα κατάθλιψης. Η Ενκέλα αφηγείται πως η κόρη της βίωσε πολύ άσχημα την πρώτη χρονιά της διαμονής τους στην Αλβανία.

Η κόρη μου ήθελε την παιδική χαρά που πηγαίναμε στην Ελλάδα, τον αδερφό και τον μπαμπά της. Εμείς ήμασταν χωρισμένοι [εννοεί ότι ζούσαν χώρια λόγω των περιστάσεων, όχι λόγω διαζυγίου]. Κάθε μέρα έκλαιγε. Ήθελε την νονά της. Στο νηπιαγωγείο δεν προσαρμοζόταν. Καθόταν σε μια γωνιά και δεν μιλούσε, ούτε έπαιζε με τα άλλα παιδιά. Άρχισαν τα μαλλιά να της πέφτουν. Την είδε ο γιατρός και είπε ότι φταίει η αλλαγή του περιβάλλοντος και η κακή ποιότητα των τροφίμων. Την πρώτη χρονιά δεν είχαμε φέρει τίποτα από την Ελλάδα, ούτε ... τα παιχνίδια της κόρης μου. Πιστεύω ... ότι έφταιγε [κι αυτό]. ... Μετά από ένα χρόνο, όταν μαζευτήκαμε ως οικογένεια, άρχισε να παίζει με τα άλλα παιδιά και να συμμετάσχει σε διάφορες δραστηριότητες στο νηπιαγωγείο.

Η αλλαγή του περιβάλλοντος επιφέρει και τον χωρισμό των παιδιών από τους φίλους τους στην Ελλάδα. Στην Αλβανία πρέπει να δημιουργήσουν νέες σχέσεις, αλλά αυτό δεν ήταν και τόσο εύκολο, όπως περιγράφει η Καίτη παρακάτω.

Ο γιός μου ήρθε στην Αλβανία όταν ήταν 5 χρονών. Εμείς του μιλούσαμε στ'αλβανικά, αυτός μας απαντούσε στα ελληνικά. Έβλεπε από το παράθυρο τα άλλα παιδιά που έπαιζαν έξω, μπροστά στην πολυκατοικία και ήθελε τόσο πολύ να πάει για να παίζει μαζί τους. Αλλά δεν μπορούσε να μιλήσει αλβανικά και αυτό τον έκανε πολλές φορές να εκνευρίζεται και κλείνεται μέσα στο δωμάτιό του. Αναγκαζόμουν να τον συνοδεύω κάτω στα παιδιά και να τους

παρακαλέσω να τον δεχτούν στο παιχνίδι τους. Τα παιδιά μου έλεγαν ότι δεν είχαν αντίρρηση, απλά δεν μπορούσαν να καταλάβουν τι τους έλεγε ο γιος μου.

Η επιστροφή είναι πιο προβληματική για τα παιδιά σχολικής ηλικίας. Λόγω της ελλιπής γνώσης της αλβανικής γλώσσας τα παιδιά δυσκολεύονται αρκετά με τα μαθήματα και να αλληλεπιδράσουν με τα άλλα παιδιά. Η γλώσσα είναι το κύριο εμπόδιο της προσαρμογής τους στο χώρο του σχολείου. Μάλιστα μερικές φορές τα παιδιά γίνονται θύματα της παρενόχλησης από τους συνομιλητές τους, οι οποίοι τους θεωρούν ως Έλληνες γιατί μιλούσαν τα αλβανικά με προφορά που πρόδιδε χρόνια διαμονή στην Ελλάδα⁵⁸.

Για τα παιδιά ήταν δύσκολο να προσαρμοστούν, γιατί είχαν αφήσει τους φίλους τους στην Ελλάδα. Εδώ τους κορόιδευαν που μιλούσαν σπαστά τα αλβανικά και με ελληνική προφορά ... τους αποκαλούσαν Έλληνες. Με τα μαθήματα ζορίστηκαν πάρα πολύ. (Σάντρα)

Ο γιός της Σίλβα, αρκετά προβληματισμένος με τον τρόπο που τον αντιμετώπιζαν τα άλλα παιδιά, λέει στη μητέρα του τα παρακάτω:

Δεν θα μπόρεσω να απαλλαχτώ ποτέ από αυτά τα πράγματα. Εκεί [στην Ελλάδα] μου έλεγαν 'ήρθε αυτός ο Αλβανός', ενώ εδώ 'ήρθε αυτός ο Έλληνας'.

Προφανώς οι εμπειρίες των παιδιών των παλιννοστούντων στην Ελλάδα και έπειτα στην Αλβανία προκαλούν σύγχυση σχετικά με το που ανήκουν, στην ελληνική ή την αλβανική κοινωνία. Παρομοίως ένιωσαν και οι γονείς τους όταν ήρθαν αρχικά αντιμέτωποι με τις αλλαγές που είχαν γίνει στην Αλβανία κατά την απουσία τους⁵⁹.

Τα παιδιά των παλιννοστούντων που πηγαίνουν σε δημόσια σχολεία αντιμετωπίζουν περισσότερες δυσκολίες από αυτούς που πηγαίνουν σε ιδιωτικά. Λόγω του μεγάλου αριθμού των μαθητών ανά τάξη, είναι αδύνατον για τους δασκάλους να παρακολουθούν και να βοηθήσουν τον κάθε μαθητή ξεχωριστά. Υπό τις συνθήκες αυτές, μερικοί παλιννοστούντες αναγκάζονται να πηγαίνουν τα παιδιά τους σε φροντιστήρια ή να προσλαμβάνουν ιδιωτικούς

⁵⁸ Παρόμοιες περιπτώσεις στιγματισμού των παιδιών παλιννοστούντων από τα άλλα παιδιά παρουσιάζονται επίσης στην διατριβή της Cena (2017: 145-146) που αφορά τα βιώματα των αλβανών παλιννοστούντων και των παιδιών τους στο πλαίσιο του ανήκειν.

⁵⁹ Για περισσότερα βλ. κεφάλαιο 6, υποενότητα 6.3.1.1 και 6.3.1.2.

δασκάλους για να τα βοηθήσουν με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν με την αλβανική γλώσσα ή/και τα μαθηματικά και άλλα μαθήματα.

Εγώ προσωπικά πήρα την υποδιευθύντρια του σχολείου των παιδιών μου για να έρθει και να τους βοηθήσει με την αλβανική γλώσσα. Μας έχει διευκολύνει πολύ την κατάσταση. Στο σχολείο οι δάσκαλοι δεν μπορούσαν να τους βοηθήσουν ιδιαίτερα, γιατί είναι περίπου σαράντα παιδιά στην τάξη. Είναι σχεδόν αδύνατον γι' αυτούς. (Ματίλντα)

Η Hoxha (2017) επισημάνει στην διατριβή της με θέμα την επαναπροσαρμογή των παιδιών των παλιννοστούντων στο αλβανικό εκπαιδευτικό σύστημα, ότι όχι μόνο στα δημόσια αλλά και στα ιδιωτικά σχολεία δεν εφαρμόζεται κάποιο πρόγραμμα που να έχει ως στόχο την επίτευξη της σταδιακής προσαρμογής των παιδιών των παλιννοστούντων στο χώρο του σχολείου. Η μοναδική εξαίρεση είναι το Αρσάκειο Ελληνοαλβανικό Κολέγιο Τιράνων. Οι μαθητευόμενοι σ' αυτό έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθούν επιπλέον μαθήματα εκμάθησης της αλβανικής γλώσσας και άλλων θεμάτων, όπου εκείνοι αντιμετωπίζουν δυσκολίες (Kerpací & Bajo 2012). Ορισμένοι παλιννοστούντες επιλέγουν τα παιδιά τους να φοιτούν σ' αυτό το κολέγιο, ώστε η προσαρμογή τους στο σχολείο να είναι πιο ομαλή. Επιπλέον, το κολέγιο μπορεί να λειτουργήσει ως γέφυρα για τα παιδιά τους, που ενώνει τον ελληνικό με τον αλβανικό κόσμο. Ο Τέλης για παράδειγμα αναφέρει πως δεν ήθελε ο γιος του να χάσει τη σχέση του με την Ελλάδα, η οποία είναι πλέον μέρος του εαυτού του.

Ήθελα ο γιος μου να πάει στο ελληνικό κολέγιο γιατί θα ήταν πιο εύκολο γι' αυτόν να προσαρμοστεί και να μην αποκοπεί από το ελληνικό περιβάλλον που είχε συνηθίσει στην Ελλάδα. Επίσης το έβλεπα ως μια επένδυση για το μέλλον του. Στο κάτω κάτω μια επιπλέον γλώσσα είναι ένα καλό όπλο στις μέρες μας. Δεν είναι λίγο να ξέρεις μια ξένη γλώσσα.

Ορισμένοι άλλοι παλιννοστούντες έχουν χρησιμοποιήσει τα χόμπι των παιδιών ως μέσο για τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος φιλικού και οικείου γι' αυτούς.

Όταν ήταν στην Ελλάδα, ο γιος μου έπαιζε βόλεϊ και όταν ήρθε εδώ το πρώτο πράγμα που κάναμε ήταν να του βρούμε μια ομάδα. ... Εκεί άρχισε να κάνει νέες φιλίες και να νιώθει καλύτερα. (Σίλβα)

Αν και οι παλιννοστούντες προσπαθούν να διευκολύνουν την προσαρμογή των παιδιών τους στην Αλβανία,⁶⁰ ταυτόχρονα δείχνουν να είναι ανήσυχοι και προβληματισμένοι για το μέλλον τους. Μερικοί έχουν την αίσθηση πως τα παιδιά τους δεν θα ανήκουν τελείως στην αλβανική κοινωνία, γιατί διαφέρουν αρκετά από τα άλλα παιδιά. Η Μίρα λέει ότι η καθημερινότητα στην Αλβανία είναι πολύ άγρια και τα παιδιά τους δεν είναι προετοιμασμένα να την αντιμετωπίσουν.

Πρέπει να κάνεις τον μάγκα εδώ για να πετύχεις. Ενώ τα παιδιά μας είναι ήρεμα και σέβονται τους άλλους ανθρώπους. Ο γιος μου δεν ήθελε να πάει έξω για να παίξει με τα άλλα παιδιά γιατί έβλεπε ότι αλληλοβρίζονταν πολύ άσχημα μεταξύ τους.

Ο Τέλης αποκαλεί τον γιο του «μαμάκια» συγκριτικά με τα άλλα αλβανόπουλα, ενώ ο Πιέρ πιστεύει ότι όταν τα παιδιά του θα έρθουν στην Αλβανία θα είναι σαν «το πρόβατο ανάμεσα σε λύκους». Βλέποντας την κατάσταση στην Αλβανία, ο Τέλης αποφάσισε να στείλει τον γιο του σε δημόσιο σχολείο, μετά από δύο χρόνια στο Αρσάκειο, πιστεύοντας ότι έτσι ο γιός του θα γνωρίσει καλύτερα την πραγματικότητα στην Αλβανία την οποία μια μέρα θα πρέπει να αντιμετωπίσει.

Τον βάλαμε σε δημόσιο σχολείο. Εκεί αρχίσανε τα δύσκολα γι' αυτόν. [Ήταν] μια πολύ διαφορετική πραγματικότητα από αυτήν που είχε συνηθίσει στο κολέγιο. Στην τάξη πολλά παιδιά από διάφορα κοινωνικά στρώματα. ... Ο γιος μας ήταν ήσυχος και υπάκουος παιδί, όπως τα άλλα παιδιά που έρχονται από το εξωτερικό πιστεύω, και πολύ γρήγορα έγινε θύμα παρενόχλησης από τα άλλα παιδιά. Έχω κάνει πολλές συζητήσεις μαζί του, [του έχω πει] ότι θα μπορούσε να ξεπεράσει αυτές τις δυσκολίες αν τους αντιμετώπιζε στα ίσα. Με επιμονή και θάρρος κατάφερε να κερδίσει το σεβασμό τους.

Ένα άλλο θέμα που προβληματίζει αρκετά τους παλιννοστούντες είναι οι μέθοδοι τιμωρίας που χρησιμοποιούν οι δάσκαλοι για την τροποποίηση συμπεριφοράς των μαθητών. Στην Αλβανία συνεχίζει η παράδοση των πειθαρχικών μεθόδων. Πολλές εκπομπές της τηλεόρασης μεταδίδουν συχνά σκηνές όπου οι καθηγητές ασκούν ψυχολογική και σωματική

⁶⁰ Η κοινωνική υποστήριξη ιδιαίτερα στην περίπτωση των παιδιών και εφήβων είναι πολύ σημαντική για την αντιμετώπιση των δύσκολων καταστάσεων (Demirtepe-Saygili & Bozo 2011).

βία στους μαθητές, ειδικά στα δημόσια σχολεία. Η Cena (2017: 142) επισημαίνει ότι τα παιδιά των αλβανών παλιννοστούντων θεωρούν τους εκπαιδευτικούς και το λοιπό προσωπικό του σχολείου ως αυταρχικούς και χωρίς τις απαιτούμενες δεξιότητες ή γνώσεις για να τους προσφέρουν την υποστήριξη που χρειάζονται. Η Άλμπα αφηγείται μια περίπτωση που ο γιος της αντιμετώπισε στο σχολείο.

Μία μέρα ήρθε ο γιος μου από το σχολείο και μου είπε ότι είχε πάρει πέντε στη φυσική. Ξαφνιάστηκα γιατί αυτός είναι καλός στο μάθημα αυτό. Πήγα στην δασκάλα και ... [την ρώτησα γι' αυτό]. Εκείνη μου απάντησε ότι του είχε βάλει αυτόν το βαθμό διότι είχε κάνει θόρυβο στην τάξη. Με μεγάλη ηρεμία της είπα ότι ... ο βαθμός είναι για την αξιολόγηση της γνώσης του μαθητή και όχι τεχνική τιμωρίας της μεμπτής συμπεριφοράς. Μου είναι αδύνατον να δικαιολογήσω την συμπεριφορά της ... Ο μαθητής θα πρέπει πρώτα να καταλάβει το λάθος του και μετά να ... [το παραδεχτεί]. Αλλά από όσα μου έχουν πει τα παιδιά μου και απ' όσα έχω ακούσει από άλλους γονείς, οι δάσκαλοι εδώ ουρλιάζουν, απειλούν και καμιά φορά χτυπούν τους μαθητές για να επιβάλουν ησυχία στην τάξη.

Μερικές φορές, λόγω της αλλαγής του περιβάλλοντος, της ανασφάλειας στο σχολικό χώρο και της αδιάφορης συμπεριφοράς των καθηγητών παρατηρείται μια πτώση της απόδοσης των παιδιών στα μαθήματα, συνοδευόμενη από μια ανεπιθυμία για να πηγαίνουν στο σχολείο. Ο Έντι λέει:

Η κόρη μου δεν έπαιρνε πια υψηλούς βαθμούς, όπως στην Ελλάδα. Άρχισε να κλείνεται στον εαυτό της και δεν ήθελε να πάει στο σχολείο. Τα άλλα παιδιά την περιγελούσαν, γιατί της ήταν δύσκολο να μιλάει καθαρά τα αλβανικά. Φοβόταν να πάει στο σχολείο γιατί είχε δει παιδιά που κρατούσαν μαχαίρια μαζί τους. Και μία μέρα παραλίγο να πέσει πάνω της ένα μαχαίρι με το οποίο έπαιζαν κάποια αγόρια στο σχολείο. Πήγα στην διευθύντρια, αλλά εκείνη δεν με δέχτηκε καλά. Κατά τη γνώμη μου ήταν ακαλλιέργητη. Η μόνη δασκάλα που την πήρε κοντά της και την βοήθησε ήταν μια που είχε ζήσει στην Ελλάδα και ήξερε τα ελληνικά.

Υπάρχουν όμως φορές που τα παιδιά κατηγορούν τους γονείς τους για τις δυσκολίες που περνούν στην Αλβανία, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ενδοοικογενειακές έριδες. Αλλά πιστεύω πως οι έριδες αυτές έχουν να κάνουν με τον τρόπο που οι παλιννοστούντες πήραν

την απόφαση για να επιστρέψουν στην Αλβανία. Τα παιδιά δεν πήραν ποτέ μέρος στη λήψη της απόφασης. Οι γονείς δεν συζήτησαν με τα παιδιά το ενδεχόμενο της επιστροφής όλης της οικογένειας, με αποτέλεσμα τα παιδιά να μην νιώθουν προετοιμασμένα για αυτό που θα αντιμετώπιζαν στην πατρίδα των γονέων τους. Η κόρη της Τάσα την ρωτούσε πολύ συχνά «Γιατί μας έφερες εδώ σ' αυτήν την καταραμένη χώρα;» Αυτή η ερώτηση ήταν πολύ ενοχλητική για την Τάσα, διότι έβλεπε πως όχι μόνο η κόρη της, αλλά και η ίδια περνούσε μια πολύ δύσκολη περίοδο στην ζωή της. Αυτό που την τάραζε περισσότερο ήταν ο φόβος «μήπως τα πράγματα δεν θα μας πήγαιναν καλά εδώ στην Αλβανία. Τι θα κάναμε μετά;» Αν και έχουν περάσει τέσσερα χρόνια από την ημέρα που επέστρεψαν στην Αλβανία, η κόρη της δεν μπόρεσε να δεχτεί την Αλβανία ως δική της πατρίδα.

Και σήμερα αν πεις στην κόρη μου να επιστρέψουμε στην Ελλάδα, θα είναι πανέτοιμη να φύγουμε.

6.5 Ο ρόλος της αλβανικής κυβέρνησης στην διευκόλυνση της διαδικασίας προσαρμογής των παλιννοστούντων

Το 2010 η Αλβανική κυβέρνηση ανέπτυξε τη «Στρατηγική για την Επαναπροσαρμογή των Αλβανών Παλιννοστούντων 2010-2015»⁶¹ για τη διευκόλυνση της διαδικασίας επανένταξης των παλιννοστούντων στην χώρα τους, η οποία όμως αποδείχτηκε μη αποτελεσματική στην πραγματοποίηση των στόχων της. Κάποια αδύνατα σημεία της επισημαίνονται στην πρόσφατη «Εθνική Στρατηγική και Σχέδιο Δράσης για την Μετανάστευση, 2019-2022», όπως για παράδειγμα τα «γκισέ μετανάστευσης» που θα έπρεπε όχι μόνο να λειτουργήσουν ως πηγή πληροφόρησης των παλιννοστούντων, αλλά και να προσδιορίσουν τις ανάγκες τους (Qeveria Shqiptare, Nentor 2018: 25). Η νέα στρατηγική προτείνει αφενός τη διερεύνηση των αναγκών των παλιννοστούντων και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν κατά την επιστροφή τους και αφετέρου τον σχεδιασμό προγραμμάτων υποστήριξης ανάλογα με τις ανάγκες τους. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι τα προγράμματα αυτά απευθύνονται κυρίως

⁶¹ Για περισσότερα βλέπε κεφάλαιο 3, υποενότητα 3.4.1.

στους παλιννοστούντες που ανήκουν σε ευάλωτες ομάδες, όπως είναι τα παιδιά και τα άτομα που έχουν ζητήσει οικονομικό άσυλο σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Παρόλα αυτά, κανείς από τους παλιννοστούντες δεν ήταν ενημερωμένος για στρατηγικές της αλβανικής κυβέρνησης ή προγραμμάτων υποστήριξης που αποσκοπούσαν στη διευκόλυνση της προσαρμογής τους στην Αλβανία. Όταν τους ενημέρωσα για τις προθέσεις της κυβέρνησης να τους διευκολύνει την επανένταξή τους στην αλβανική κοινωνία, οι παλιννοστούντες με κοίταξαν με δυσπιστία, χαμογέλασαν ειρωνικά και ομολόγησαν ότι το αλβανικό κράτος δεν τους έχει προσφέρει καμία βοήθεια.

Κανένα ρόλο δεν έχει παίζει. Απολύτως κανένα. Μάλιστα όταν άνοιξα το κομμωτήριο ... ο Μπερίσα [πρώην πρωθυπουργός] είχε πει ότι θα βοηθούσε τους μετανάστες που επιστρέφουν, αλλά καμία βοήθεια δεν μας πρόσφεραν. Τα πάντα ήταν ψέματα. Ούτε την υπόσχεσή τους κράτησαν, ότι δεν θα πληρώναμε φόρους για πέντε χρόνια. Όχι μόνο τα έχω πληρώσει όλα, αλλά έχω πληρώσει περισσότερα από αυτούς εδώ [επιχειρηματίες που δεν έχουν μεταναστεύσει], οι οποίοι δεν τα πληρώνουν γενικά. (Ματίλντα)

Το κράτος δεν έχει παίζει κάποιο ρόλο στη διευκόλυνση της προσαρμογής μας εδώ. Αντιθέτως, ανοίξαμε το οδοντιατρείο της γυναίκας μου και κάθε τρεις και λίγο έρχονται [για έλεγχο] μπας και βρουν κάποιο λάθος [στα χαρτιά] για να μας ζητήσουν δωροδοκία και να αποφύγουμε το πρόστιμο. Ούτε για προγράμματα υποστήριξης παλιννοστούντων δεν έχω ακούσει. (Αιμίλιο)

Οι παλιννοστούντες είναι πολύ απογοητευμένοι με τον τρόπο λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων στην Αλβανία και δε δείχνουν καμία εμπιστοσύνη στους πολιτικούς, τους οποίους τους θεωρούν διεφθαρμένους που ενδιαφέρονται μόνο για την περιουσία τους.

Αυτοί [οι πολιτικοί] θέλουν μόνο τις ψήφους. Δεν τους ενδιαφέρει ο λαός, η φτώχεια των ανθρώπων. Μόνο ο εαυτός τους, για να εμπλουτίζονται περισσότερα. (Καστριότ)

Εδώ υπάρχει αυτή η επιθυμία του πως και πως να γίνει κανείς [αναφέρεται στους πολιτικούς] εκατομμυριούχος. (Ιλία)

Είχα ακούσει από γνωστούς μου ότι αν επέστρεφε κανείς από το εξωτερικό θα μπορούσε να εξασφαλίσει [με τη βοήθεια της κυβέρνησης] κάποιο δάνειο [με χαμηλό επιτόκιο] για την έναρξη μικρής επιχείρησης. Αλλά αυτό φαίνεται πως ήταν μόνο για τις εκλογές. Εδώ η πολιτική ζωή είναι μια καταστροφή. Ο καθένας [που έχει δύναμη] βλέπει πως και πως να κλέψει περισσότερα. Τα πάντα εδώ είναι εξαρτημένα από την πολιτική. ... Οι άνθρωποι εδώ σηκώνονται μόνο όταν ... είναι η αντιπολίτευση που διοργανώνει τις διαδηλώσεις. ... Είναι εντυπωσιακό πως οι άνθρωποι δεν αντιδρούν στην αύξηση τιμών του πετρελαίου ή του ψωμιού ... [αλλά] δέχονται μόνο τις διαταγές των πολιτικών, [οι οποίοι] δηλαδή μας τραβούν από τη μύτη. (Πιέρ)

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Πιέρ χαρακτηρίζει τους πολιτικούς ως διεφθαρμένους ενώ τους Αλβανούς ως απαθείς πολίτες που δεν αντιδρούν στις αποφάσεις της κυβέρνησης και στα μέτρα που λαμβάνει, αν και τους επηρεάζουν άμεσα χειροτερεύοντας την οικονομική τους κατάσταση. Η απάθεια των πολιτών εξηγείται από την Ενκέλα παρακάτω. Οι άνθρωποι έχουν γίνει απαθείς, διότι δεν πιστεύουν ότι έχουν τη δύναμη να επηρεάζουν τις αποφάσεις της πολιτικής ηγεσίας.

Σήμερα οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική. Εγώ προσωπικά δεν έχω ψηφίσει από το 2004. Αλλά ακόμα κι αν αντιδράσουν, εκείνοι [οι πολιτικοί] θα κάνουν πως δεν ακούνε. Στο τέλος θα αγοράσουν τις ψήφους, γιατί οι άνθρωποι είναι φτωχοί και έχουν ανάγκη για μια δουλειά για να επιβιώσουν. Είναι αδύναμοι.

Ενώ ο Τομ σχολιάζει πως δεν είχαν λόγο να περιμένουν βοήθεια από την αλβανική κυβέρνηση, όταν εκείνη δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον για τους πολίτες της ενόσω αντιμετώπιζαν πολλά εμπόδια και προβλήματα ως μετανάστες στην Ελλάδα.

Ούτε μια φορά δεν είδαμε την Αλβανική Πρεσβεία στην Ελλάδα να υποστηρίζει τους Αλβανούς μετανάστες. Αντιθέτως, αν κι έβλεπαν πως τα ΜΜΕ και το ελληνικό κράτος μεταχειρίζονταν τον Αλβανό ως εγκληματία, δεν κούνησαν ούτε το δάχτυλό τους [για να μας βοηθήσουν]. Έτσι δεν περιμένουμε ότι εδώ [Αλβανία] θα μας βοηθήσουν.

Ούτε η ελληνική κυβέρνηση έχει παίξει ιδιαίτερο ρόλο στην διαδικασία επιστροφής και προσαρμογής των παλιννοστούντων στην χώρα προέλευσης. Ο Κανελλόπουλος και η

Γρέγου (2006: 9) αναφέρουν ότι το «Ελληνικό κράτος δεν προσφέρει κάποια συγκεκριμένα και οργανωμένα κίνητρα για εθελούσια επιστροφή [των μεταναστών στη χώρα τους], ενώ η ισχύουσα νομοθεσία δεν [τη] ρυθμίζει...».

Κανείς δεν μας βοήθησε. Ούτε το δικό μας κράτος ούτε το ελληνικό. Τα πάντα τα έχουμε καταφέρει από μόνοι μας. (Σάντρα)

Το ελληνικό κράτος δεν μας έχει βοηθήσει για κάτι. Ούτε το δικό μας, βέβαια. (Άννα)

Για τον λόγο αυτό, οι παλιννοστούντες θεωρούν πως δεν έχουν κανένα λόγο να δηλώσουν στις αλβανικές ή τις ελληνικές αρχές την επιστροφή τους στην χώρα προέλευσης, όπως τονίζει η Ελίντα παρακάτω:

Γιατί να δηλώσουμε [την επιστροφή μας] όταν μέχρι στιγμής δεν έχουν κάνει τίποτα για μας; Μόνοι μας ήρθαμε εδώ [Αλβανία] και βρήκαμε δουλειά. Κανείς δε μας βοήθησε.

Ωστόσο, τέσσερεις παλιννοστούντες (δύο στην Ελλάδα και δύο στην Αλβανία) έχουν παρακολουθήσει κάποιο πρόγραμμα επαγγελματικής κατάρτισης, τα οποία όμως δεν προσφέρονταν στο πλαίσιο της ένταξής τους στη χώρα προέλευσης. Τα προγράμματα αυτά απευθύνονταν σε ανέργους ή σε άτομα χωρίς κάποιο οικονομικό εισόδημα.

Έχω παρακολουθήσει ένα πρόγραμμα λογιστικής που ήταν για τους μετανάστες στην Ελλάδα. Αν πηγαίναμε τακτικά μας πλήρωναν με την ώρα. Αλλά αυτό δεν είχε σχέση με την παλιννόστηση. (Αιμίλιο)

Μου είπαν για ένα πρόγραμμα για ηλεκτρολόγους αυτοκινήτων [στην Αλβανία]. Πήγα και στο τέλος μας έδωσαν ένα πιστοποιητικό παρακολούθησης. (Άλμπι)

Αν και οι παλιννοστούντες δεν εμπιστεύονται την κυβέρνηση, εκφράζουν την επιθυμία τους να ενημερώνονται σχετικά με τις στρατηγικές ή τα μέτρα που εκείνη λαμβάνει σχετικά με την ένταξή τους στη χώρα προέλευσης και, ιδιαίτερα, σχετικά με επενδυτικές ευκαιρίες, σύμφωνες με τις δυνατότητές τους, σε διάφορους τομείς της οικονομίας. Αλλά στην Αλβανία η κυβέρνηση δεν έχει πολιτικές για παροχή βοήθειας στους παλιννοστούντες για την ίδρυση

μιας επιχείρησης (Mai & Paladini 2013: 51), με αποτέλεσμα πολλοί να είναι εκείνοι οι οποίοι απέτυχαν στις επενδύσεις τους.

Όταν επέστρεψα εδώ άνοιξα ένα κέντρο διαδικτύου. Τα δύο πρώτα χρόνια πήγε καλά, ας πούμε. Έπειτα δεν είχε δουλειά και δεν κατάλαβα γιατί. Αναγκάστηκα να το κλείσω ... και ... έχασα και τα χρήματα που επένδυσα.

Ένας άλλος παράγοντας που επηρεάζει αρνητικά την ανάπτυξη της επιχείρησής τους είναι και οι ψηλοί φόροι, παρατηρεί η Άλμπα, αν και μερικοί παλιννοστούντες θεωρούν ότι είναι χαμηλότεροι συγκριτικά με τους φόρους που πλήρωναν στην Ελλάδα, όπως έχει αναφερθεί στο κεφάλαιο έκτο, υποενότητα 6.1.2.2, σελ. 170.

Άνοιξα ένα κατάστημα με παιδικά ρούχα και διάφορα άλλα πράγματα για παιδιά. Είχε κίνηση, δηλαδή πήγαινε καλά, αλλά δεν σε άφηναν οι υψηλοί φόροι να πάρεις ανάσα. ... Το κλείσαμε γιατί δεν είχε νόημα να δουλεύουμε και να μη μας μένει τίποτα.

Η επιλογή του είδους της επιχείρησης από τους παλιννοστούντες έγινε σε μερικές περιπτώσεις με βάση την επαγγελματική τους εμπειρία στην Ελλάδα και, σε κάποιες άλλες, με βάση μια άτυπη έρευνα αγοράς που διεξήγαγαν οι ίδιοι στην Αλβανία.

Όταν συζητούσαμε με την γυναίκα μου την επιστροφή μας εδώ, πάντα λέγαμε να ανοίξουμε ένα εστιατόριο, γιατί επί χρόνια εγώ είχα δουλέψει ως μάγειρας και η Μάρι [η σύζυγος] ως σερβιτόρα και μπαργούμαν. (Αλτίν)

Σκεφτόμουν τι να κάνω με τα χρήματα που είχαμε μαζέψει στην Ελλάδα. Έκανα μια βόλτα σε διάφορα μέρη της πόλης και σ'ένα δρόμο με διάφορα μαγαζιά είδα πως δεν υπήρχε ένα μαγαζί με αθλητικά παπούτσια. Είπα στην γυναίκα μου: 'Αυτό θα κάνουμε, θα ανοίξουμε ένα μαγαζί με αθλητικά παπούτσια'. Και αυτό κάναμε. (Έντι)

Το θετικό αντίκτυπο που μπορεί να ασκούν οι αποταμιεύσεις των παλιννοστούντων στην ανάπτυξη των χώρων προέλευσης είναι ένα ζήτημα αρκετά διερευνημένο (King 2000). Οι αποταμιεύσεις τους μπορεί να επενδύονται σε διάφορους τομείς της οικονομίας της χώρας, συμβάλλοντας έτσι στη μείωση των ποσοστών ανεργίας σε τοπικό επίπεδο (Ammassari &

Black 2001). Οι Kilic *et al* (2007: 21) υποστηρίζουν ότι οι επενδύσεις των παλιννοστούντων στην έναρξη μικρών επιχειρήσεων μπορεί να είναι κινητήρια δύναμη για την ανάπτυξη χώρων όπως η Αλβανία, οι οποίες υποφέρουν από υψηλά ποσοστά ανεργίας και στοχεύουν στη μείωση της φτώχειας. Για τον λόγο αυτό η αλβανική κυβέρνηση θα πρέπει να δώσει ιδιαίτερα σημασία στην καθοδήγηση και συμβουλευτική των παλιννοστούντων που επιθυμούν να επενδύσουν τις αποταμιεύσεις τους στην χώρα προέλευσης και επίσης σε πολιτικές που διευκολύνουν την επιχείρησή τους. Ένας από τους παλιννοστούντες επιχειρηματίες, ο Τέλης, αναφέρει παρακάτω.

Πιστεύω πως η κυβέρνηση θα πρέπει να κάνει κάτι σχετικά με τις επενδύσεις των παλιννοστούντων, γιατί ξέρουμε ότι αυτές οι επενδύσεις μπορεί να βοηθήσουν στην ανάπτυξη της χώρας. Γνωρίζω ανθρώπους που έχουν επενδύσει τις αποταμιεύσεις τους στην έναρξη επιχείρησης εδώ και έχουν αποτύχει γιατί δεν ήξεραν πως λειτουργεί η αγορά. Είναι κρίμα για μας και για την οικονομία της χώρας να πάνε χαμένες τόσες επενδύσεις.

Παρόλο που η αλβανική κυβέρνηση εξακολουθεί να δηλώνει ότι έχει αναπτύξει πολιτικές για να ελκύουν τους Αλβανούς που ζουν στο εξωτερικό να επενδύουν στη χώρα τους, στην πράξη αποδεικνύεται ότι τα αποτελέσματα των πολιτικών αυτών είναι ασήμαντα (Vullnetari 2013).

Στις συζητήσεις με τους παλιννοστούντες για τον ρόλο της κυβέρνησης στην ένταξή τους στη χώρα προέλευσης παρατηρείται η ανησυχία τους, κυρίως των αντρών, σχετικά με το θέμα της αναγνώρισης της νόμιμης και ασφαλισμένης εργασίας τους στη χώρα υποδοχής. Η πλειονότητα των μεταναστών έχει εργαστεί παράνομα στην Ελλάδα, αλλά για μερικά χρόνια η εργασία τους ήταν νόμιμη. Ωστόσο τα χρόνια νόμιμης εργασίας δεν είναι αρκετά για να δικαιούνται σύνταξη⁶². Συνεπώς, αν δεν υπογραφεί κάποια διμερή συμφωνία μεταξύ της Αλβανίας και της Ελλάδας, οι συνεισφορές τους όλα αυτά τα χρόνια θα πάνε χαμένες. Ευχή των παλιννοστούντων είναι η πραγματοποίηση αυτής της συμφωνίας.

⁶² Στην Ελλάδα απαιτούνται 4500 ένσημα ή 15 χρόνια νόμιμης εργασίας ώστε να δικαιούται ο εργαζόμενος την κατώτερη σύνταξη. Βλέπε τους σχετικούς νόμους 3863/2010 και 3865/2010, και τις μετέπειτα ρυθμίσεις 4024/2011, 4051/2012, 4052/2012, 4336/2015.

Είναι κρίμα όλα αυτά τα χρόνια [νόμιμης εργασίας] να πάνε χαμένα. Πρέπει να κάνουν κάτι. Στο χέρι τους είμαστε. (Σωτήρης)

Κάθε μέρα το σκέφτομαι το θέμα της σύνταξης. Εύχομαι να γίνει κάτι, γιατί είναι πολλά τα χρόνια που έχουμε δουλέψει εκεί. Μέχρι τώρα δεν έχει γίνει κάτι. (Έντι)

Το μόνο που με απασχολεί είναι η σύνταξη. Έχω δουλέψει [πολλά χρόνια] στην Ελλάδα με ένσημα και δεν ξέρω τι θα γίνει. ... Ελπίζω τα δύο κράτη να υπογράψουν μια σύμβαση για να μας τα αναγνωρίσουν... (Φλαμούρι)

6.6 Η επαφή με τη χώρα υποδοχής: Αίτια συχνών μετακινήσεων Αλβανία – Ελλάδα

Στην ενότητα για τα αίτια επιστροφής, αναφέρεται ότι οι παλιννοστούντες καθώς βρίσκονταν στη χώρα υποδοχής διατηρούσαν σχέσεις με τη χώρα προέλευσης μέσω των εμβασμάτων, τακτικών επισκέψεων, αλβανικών εφημερίδων και της επικοινωνίας με τους συγγενείς τους μέσω τηλεφώνου. Δεν ήταν μόνο νοσταλγικοί οι λόγοι που οδηγούσαν τους μετανάστες να διατηρήσουν επαφή με την πατρίδα τους, αλλά και το ενδεχόμενο της επιστροφής τους εκεί. Από την άλλη, όταν επέστρεψαν στην πατρίδα τους παρατηρείται μια τάση να διατηρούν σχέσεις με τη χώρα υποδοχής. Οι λόγοι εδώ είναι διάφοροι, όπως η νοσταλγία, ο τουρισμός, η ύπαρξη μελών οικογένειας ή συγγενών που συνεχίζουν να ζουν εκεί, η ανανέωση της άδειας παραμονής, η εποχιακή εργασία, οι αγορές, τα προβλήματα στην υγεία, οι σπουδές και το εμπόριο.

6.6.1 Νοσταλγία, διακοπές και σπουδές

Η προσαρμογή στην Αλβανία αποδεικνύεται ως μια δύσκολη υπόθεση για τους παλιννοστούντες. Μέσα τους δημιουργούνται μεικτά συναισθήματα σχετικά με το ζήτημα του ανήκειν όταν έρχονται αντιμέτωποι με τις διάφορες δυσκολίες και τις αλλαγές που έχουν

γίνει στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον της χώρας. Μερικοί επισκέπτονται συχνά την Ελλάδα, την οποία βλέπουν ως ευκαιρία απόδρασης από την πραγματικότητα στην Αλβανία.

Στην αρχή πήγαινα συχνά. Ως πρόσχημα χρησιμοποιούσα την εκπόνηση διατριβής μου στην Αθήνα. Αλλά αυτό που χρειαζόμουν ήταν να ξεφύγω [έστω για λίγο] από αυτή την γενική κατάσταση [στην Αλβανία] που με έπνιγε. (Αιμίλιο)

Συχνά πάω στην Πάτρα για διακοπές, γιατί ... δεν ξέρω ... μου φαίνεται πως μου λείπει η ζωή που έκανα εκεί. Εξάλλου είναι και ένας τρόπος για να αλλάξω περιβάλλον. (Άλεξ)

Η Τάσα πιστεύει ότι είναι φυσιολογικό που αισθάνεται νοσταλγία για τη ζωή στην Ελλάδα, μιας και έζησαν εκεί με την οικογένειά της για πολλά χρόνια.

Πάμε για διακοπές κάθε χρόνο. ... Θέλουμε να αναπνεύσουμε ξανά τον αέρα της Ελλάδας. Περάσαμε εκεί δεκαπέντε χρόνια της ζωής μας και δεν περάσαμε άσχημα. Μας φαίνεται ότι χρειαζόμαστε να ξανανιώσουμε αυτή την ωραία γεύση που είχαμε δοκιμάσει όταν ζούσαμε εκεί.

Είναι πολλοί οι παλιννοστούντες που νοσταλγούν τον καθαρό αέρα, την καθαριότητα, την τάξη, την ευγένεια των ανθρώπων και τις αξιόλογες συνθήκες στα σχολεία και τα νοσοκομεία.

Μου λείπει αρκετά η περιοχή που μέναμε, ο πρωινός καφές, η θάλασσα, η καθαριότητα, η γαλήνη που νιώθαμε όταν πηγαίναμε για κάμπινγκ. (Μίρα)

Κάθε μέρα χαιρετούσαμε τους γείτονές μας στο ασανσέρ γιατί μέναμε εκεί για πολλά χρόνια. Τους ρωτάγαμε αν ήταν καλά, τι έκαναν. (Ινα)

Στα σχολεία τα παιδιά δεν κρύωναν, όπως εδώ στην Αλβανία. Οι δάσκαλοι ζητάνε χρήματα από τους γονείς για να αγοράζουν ηλεκτρικές θερμάστρες και να ζεσταθούν τα παιδιά. Δεν υπάρχει γενική θέρμανση. (Μαρίκα)

Σε ορισμένους παλιννοστούντες λείπει η οικονομική άνεση που είχαν στην Ελλάδα και πιστεύουν ότι στην Ελλάδα έκαναν μια πιο ικανοποιητική ζωή, συγκριτικά με αυτή που

κάνουν στην Αλβανία. Με τον μισθό που παίρνουν μόνο τα απαραίτητα μπορεί να καλυφθούν.

Στην Ελλάδα εγώ έπαιρνα πριν την κρίση σχεδόν δύο χιλιάδες ευρώ. Εδώ ο μισθός μου είναι διακόσια πενήντα ευρώ. Δεν φτάνουν ούτε για να βγάλεις έξω την οικογένειά σου το Σαββατοκύριακο. (Τομ)

Το ψυγείο μου ήταν γεμάτο στην Ελλάδα. Δεν μας έλειπε τίποτα. Εδώ είναι άδειο. Ο μισθός μου είναι χαμηλότερος από αυτό που έπαιρνα στην Ελλάδα. (Καστριότ)

Η πληρωμή εδώ είναι πολύ χαμηλή. Δεν μπορούμε να καλύψουμε τα έξοδα της οικογένειας. Όταν ήμουν στην Ελλάδα μόνο εγώ δούλευα και ... [από τη δουλειά μου ζούσα εγώ] και η οικογένειά μου πίσω στην Αλβανία. (Παύλος)

Υπάρχουν όμως ορισμένοι παλιννοστούντες επιχειρηματίες που είναι πολύ ικανοποιημένοι με τα κέρδη που βγάζουν από την επιχείρησή τους και έχουν μεγαλύτερη οικονομική άνεση στην Αλβανία. Η Κλέα εκφράζεται έτσι:

Εδώ εγώ απολαμβάνω τη ζωή. Στην Ελλάδα είχαμε το μυαλό μόνο για να δουλεύουμε για να μαζέψουμε χρήματα. Τώρα πια μπορώ να αγοράζω ό,τι θέλω για μένα και για τα παιδιά μου. Τα παιδιά πάνε σε καλά ιδιωτικά σχολεία. Αγοράζω ρούχα της τελευταίας μόδας. Πηγαίνουμε διακοπές όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε άλλα μέρη της Ευρώπης.

Ωστόσο η γενική άποψη των παλιννοστούντων είναι ότι η ζωή που έκαναν στην Ελλάδα ήταν καλύτερη όχι μόνο λόγω των υψηλότερων αποδοχών τους, αλλά και των άλλων συνθηκών που αναφέρθηκαν παραπάνω.

6.6.2 Η ύπαρξη μελών οικογένειας, συγγενών και φίλων

Η ύπαρξη μελών οικογένειας και συγγενών στην Ελλάδα αποτελεί ένα άλλο παράγοντα που ωθεί τους παλιννοστούντες να την επισκέπτονται συχνά και να περάσουν εκεί τις διακοπές τους ή τις γιορτές. Σε μερικές περιπτώσεις δεν παλιννοστεύει όλη η οικογένεια την ίδια

περίοδο, με συνέπεια να ζουν χώρια για σημαντικό χρονικό διάστημα. Συνήθως τα παιδιά μένουν με τις μητέρες τους. Ο Ντρίτάν επέστρεψε στην Αλβανία μόνος του. Η σύζυγος με τα παιδιά συνέχισαν να ζουν στην Ελλάδα. Η απόφαση να μείνει μακριά τους ήταν αρκετά δύσκολη, αλλά λήφθηκε με σκοπό να προετοιμάσει το έδαφος για την οριστική επιστροφή της οικογένειάς του. Παρομοίως σκέφτονται και οι άλλοι παλιννοστούντες, όπως ο Πιέρ, η Ίνα και η Άννα, αν και, μέχρι την ημέρα της συνέντευξής τους, έχει περάσει παραπάνω από ένας χρόνος από την μέρα επιστροφής τους στην Αλβανία και ακόμα δεν νιώθουν σίγουροι αν είναι καλή ιδέα να παλιννοστήσουν και τα άλλα μέλη της οικογένειάς τους. Στην Ελλάδα πηγαίνουν συχνά για να διατηρήσουν τις στενές οικογενειακές σχέσεις.

Πηγαίνω κάθε δύο μήνες για να τους βλέπω και να τους χαρώ. (Πιέρ)

Ζώντας μακριά από την οικογένεια οι παλιννοστούντες αισθάνονται πολύ την μοναξιά. Η Ίνα και η Άννα πιστεύουν ότι την μοναξιά την νιώθουν περισσότερο οι σύζυγοί τους που ζουν στην Ελλάδα μόνοι τους, παρά εκείνες.

Πηγαίνουμε συχνά στην Ελλάδα. Μια έρχεται ο άντρας μου να μας βλέπει, μια πηγαίνουμε εμείς. Το ξέρω ότι γι' αυτόν είναι πολύ δύσκολο, γιατί δεν έχει συνηθίσει να μένουμε χώρια ο ένας του άλλου για πολύ καιρό. Κι για μένα είναι δύσκολο, αλλά εδώ έχω την κόρη μου. (Ίνα)

Για τον άντρα μου είναι πιο δύσκολο. Αυτός πηγαίνει στη δουλειά και κουράζεται πολύ. Δεν έχει κάποιον εκεί να του μαγειρεύει ή να του καθαρίσει το σπίτι. Και του λείπει πολύ η κόρη μας. (Άννα)

Η διαμονή στην Αλβανία χωρίς τις οικογένειές τους είναι προκλητική για τον Πιέρ και τον Ντρίτάν, οι οποίοι δηλώνουν ότι τώρα είναι αναγκασμένοι να κάνουν δουλειές στο σπίτι. Κατά τη γνώμη τους, τέτοιες δουλειές πρέπει να τις κάνουν συνήθως οι γυναίκες. Στις αλβανικές οικογένειες ο καταμερισμός εργασίας μέσα στο σπίτι γέρνει εις βάρος των γυναικών. Οι άντρες πιστεύουν πως η οικιακή εργασία είναι κατάλληλη για τις γυναίκες και όχι γι' αυτούς.

Φαντάσου εμένα με ποδιά να καθαρίζω το σπίτι. Έχω αρχίσει να μαγειρεύω γιατί δεν μπορώ συνέχεια να παραγγέλνω απ'έξω. Αυτές τις δουλειές τις έκανε η γυναίκα μου. (Πιέρ)

Για να μαγειρεύω, εντάξει, ξέρω γιατί είχα το δικό μου εστιατόριο στην Ελλάδα. Αλλά για τις δουλειές του σπιτιού ...[γελάει] ... μπα, δεν ξέρω τι θα κάνω. (Ντρίτάν)

Η Ελίντα πηγαίνει στην Ελλάδα για να δει τους γονείς και τα αδέρφια της.

Πάμε για τα Χριστούγεννα και το Πάσχα στην Αθήνα. Οι γονείς και τα αδέρφια μου είναι εκεί. Μου λείπουν πολύ.

Όσοι δεν έχουν τη δυνατότητα να πηγαίνουν στην Ελλάδα, κρατούν επαφή με τους φίλους τους μέσω τηλεφωνημάτων ή αλληλογραφίας.

Δεν έχουμε πάει από τότε που γυρίσαμε, αλλά κρατάμε επαφή με τους φίλους μας Έλληνες και Αλβανούς. Την πρώτη χρονιά στέλναμε καρτ-ποστάλ για γενέθλια, ονομαστικές γιορτές, Χριστούγεννα και Πάσχα. Τώρα μιλάμε στο τηλέφωνο. (Άλμπα)

6.6.3 Εποχιακή εργασία και ανανέωση άδειας παραμονής

Μερικοί παλιννοστούντες δεν μπόρεσαν να βρουν μια σταθερή θέση εργασίας στην Αλβανία και συνεχίζουν να πηγαίνουν στην Ελλάδα για εποχιακή εργασία, όπως και για την ανανέωση της άδειας παραμονής τους.

Τέσσερις μήνες δουλεύω στην Ελλάδα και τους επόμενους μήνες μένω εδώ [Αλβανία] με την οικογένειά μου. Πηγαίνω επίσης όταν πλησιάζει η ημερομηνία λήξης της άδειας παραμονής μου. (Αλφρέντ)

Για ανανέωση άδειας παραμονής πηγαίνουν και άλλοι παλιννοστούντες στην Ελλάδα. Οι περισσότεροι, ωστόσο, αδυνατούν να πληρώσουν τα απαραίτητα ένσημα και έχουν χάσει ή θα χάσουν την άδειά τους.

Αυτήν τη φορά μπορώ να κάνω την ανανέωση της άδειας παραμονής, αλλά μετά δεν θα μπορέσω γιατί χρειάζομαι κάποιον που να μου πληρώσει τα ένσημα. (Έντι)

Η άδεια παραμονής λήγει σε δύο χρόνια. Μετά ποιός ξέρει τι θα γίνει. (Τομ)

Όσοι παραμένουν ως ομογενείς στην Ελλάδα δεν φαίνεται να έχουν ανάλογο πρόβλημα διότι μπορούν να ανανεώσουν τα χαρτιά τους χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία. Γι'αυτή την ομάδα μεταναστών δεν απαιτούνται ένσημα.

Εγώ έχω αυτή την κάρτα ομογενών για δέκα χρόνια. Σ'ένα χρόνο λήγει. Αλλά θα πάω να υποβάλω αίτηση για ελληνική υπηκοότητα. (Άλεξ)

Η λήξη της άδειας παραμονής αποτελούσε ένα σημαντικό εμπόδιο για τους παλιννοστούντες που επιθυμούσαν να επισκεφτούν τους συγγενείς και φίλους τους ή να πήγαιναν διακοπές στην Ελλάδα. Μετά το 2010, όμως, η Ευρωπαϊκή Ένωση αποφάσισε να επιτρέψει στους Αλβανούς πολίτες την ελεύθερη μετακίνηση στις χώρες που είχαν υπογράψει το σύμφωνο Σένγκεν, μεταξύ των οποίων ήταν και η Ελλάδα (Council of European Union 8 November 2010). Αυτό αποτελεί ένα θετικό βήμα μπροστά για τους Αλβανούς, που πλέον μπορούσαν να ταξιδεύουν ελεύθερα στην Ευρώπη. Επιπλέον, είναι η Αλβανία είναι πιο κοντά στην ένταξη της στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Αυτό είναι πολύ θετικό και για το μέλλον των παιδιών μας. Είναι μόνο ένα βήμα [μακριά] από το να γίνουμε μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα παιδιά μας θα μπορέσουν να πάνε για σπουδές όπου θέλουν, χωρίς να ζοριστούν για να πάρουν βίζα. (Μίρα)

6.6.4 Εμπορικοί λόγοι, αγορά διάφορων αγαθών ή θέματα υγείας

Στις αφηγήσεις των παλιννοστούντων παρατηρείται η έλλειψη εμπιστοσύνης στην ποιότητα των αγαθών που εισάγονται στην Αλβανία, κυρίως των τροφίμων. Κατά τη γνώμη τους, τα αγαθά δεν ελέγχονται από τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες και, επίσης, παράγονται ειδικά για τις τριτοκοσμικές χώρες. Οι γυναίκες παλιννοστούντες λένε ότι κάθε φορά που πάνε να αγοράζουν κάτι στο σούπερ-μάρκετ πρέπει να δουν πρώτα την ημερομηνία λήξης του

προϊόντος γιατί πολύ συχνά στα ράφια βρίσκονται ληγμένα προϊόντα. Στην Ελλάδα δεν ετίθετο τέτοιο θέμα, σχολιάζει η Μαίρη παρακάτω.

Ποτέ στην Ελλάδα δεν μου περνούσε στο μυαλό να ελέγξω την ημερομηνία λήξης κάποιου προϊόντος, γιατί όλα ήταν ελεγμένα. Ενώ εδώ αυτό [ενν. ο έλεγχος] μου έχει γίνει έμμονη ιδέα.

Κάποιοι παλιννοστούντες προτιμούν να πηγαίνουν στην Ελλάδα για τις αγορές που χρειάζονται. Μερικοί άλλοι ζητούν από τους συγγενείς τους να τους τα στέλνουν με λεωφορείο, μιας και χρεώνουν λιγότερα για τα δέματα.

Ο άντρας μου πήγαινε στην Κακαβιά για να αγοράσει τα απαραίτητα, τρόφιμα, σαμπουάν, απορρυπαντικά. Δούλευε στο Αργυρόκαστρο ... και ήταν κοντά με την Κακαβιά. Πήγαινε κάθε εβδομάδα για να τα αγοράζει στο duty free shop. Τώρα όμως δεν μπορεί γιατί δουλεύει εδώ στα Τίρανα και στην Βόρεια Αλβανία. (Καίτη)

Εμείς τα πάντα τα αγοράζουμε στην Ελλάδα. Το γάλα της κόρης μας, τα τρόφιμα, τα φάρμακα τα πάντα. Είναι οι γονείς της γυναικάς μου στη Θεσσαλονίκη και μας τα στέλνουν με λεωφορείο κάθε εβδομάδα. ... Εδώ δεν τα εμπιστευόμαστε [τα προϊόντα]. (Αιμίλιο)

Όσον αφορά στα φάρμακα, σχεδόν όλοι οι παλιννοστούντες βρίσκουν τρόπους για να παραγγείλουν στην Ελλάδα. Κανείς δεν εμπιστεύεται τα φάρμακα που πωλούνται στην Αλβανία.

Την πρώτη χρονιά τα φάρμακα μας τα έστελνε ο άντρας μου που ήταν στην Ελλάδα. Τώρα τα πέρνουμε όταν πηγαίνουμε μόνοι μας για διακοπές ή ζητάμε από τους φίλους μας να μας τα στέλνουν με κάποιον γνωστό ή με λεωφορείο. (Ενκέλα)

Και για λόγους υγείας κάποιοι παλιννοστούντες προτιμούν την Ελλάδα. Οι υπηρεσίες που παρέχονται στα νοσοκομεία στην Αλβανία δεν είναι καθόλου ικανοποιητικές.

Ο πατέρας μου είχε ένα πρόβλημα με την καρδιά του και τον πήγαμε στην Αθήνα. Εκεί έκανε και την επέμβαση που έπρεπε. (Ερη)

Η γυναίκα μου γέννησε στην Ελλάδα την κόρη μας. Εκεί τους εμπιστευόμαστε. Τώρα εδώ την παρακολουθεί μια γιατρός που έχει κάνει την ειδικότητά της στην Ελλάδα. (Αιμίλιο)

Μόνο τέσσερις παλιννοστούντες πηγαίνουν για εμπορικούς λόγους στην Ελλάδα. Ο Τέλης αγοράζει κάθε δύο μήνες πρώτες ύλες για το μαγαζί του, το οποίο βρίσκεται σ' ένα πολύ καλό σημείο στο κέντρο της πόλης των Τιράνων.

Είναι αναγκαίο να πάω συχνά στην Αθήνα. ... Τα υλικά που χρειάζομαι τα αγοράζω εκεί, διότι είναι καλύτερης ποιότητας από αυτά που πωλούνται στην Αλβανία. Θέλουμε να φέρουμε εδώ κάτι διαφορετικό και πιο εντυπωσιακό.

Ο Σοφοκλής και ο Ντρίταν επισκέπτονται επίσης αρκετά συχνά την Ελλάδα. Οι δυο τους έχουν μια καφετέρια στα Τίρανα και τα υλικά που χρειάζονται τα αγοράζουν εκεί διότι, όπως και ο Τέλης, πιστεύουν πως είναι καλύτερης ποιότητας.

Όταν ανοίξαμε το μαγαζί, η πρώτη μας απόφαση ήταν να παραγγέλνουμε τα υλικά για το καφέ στην Ελλάδα. Εκεί είχαμε δουλέψει και γνωρίζαμε τι χρειαζόταν για [να φτιάξεις] έναν καλό καφέ. Εδώ δεν ήμαστε σίγουροι για την ποιότητα των υλικών. Από την αρχή θέλαμε να προσφέρουμε στους πελάτες μας έναν καλό καφέ, δηλαδή [θέλαμε] να το ευχαριστηθούν το καφέ τους στο μαγαζί μας. Πηγαίνουμε κάθε μήνα για να πάρουμε τα υλικά εκεί. (Σοφοκλής)

Η Ματίλντα πήγαινε συχνά στην Ελλάδα για να αγοράσει τα υλικά για το κομμωτήριο και να παρακολουθήσει συγκεκριμένα σεμινάρια κομμωτικής. Αργότερα όμως σταμάτησε να πηγαίνει λόγω της ανταγωνιστικότητας των τιμών στην Αλβανία. Τα περισσότερα κομμωτήρια στην Αλβανία προϊόντα που εισάγονται από την Ιταλία, τα οποία είναι χαμηλότερης τιμής και χαμηλότερης ποιότητας από αυτά που χρησιμοποιούνται στην Ελλάδα.

Ήθελα οι πελάτισσες μου να είναι ευχαριστημένες με την δουλειά μου και την πρώτη χρονιά πήγαινα μόνη μου στην Ελλάδα για να αγοράσω τις μηχανές, τα σαμπουάν και άλλα υλικά. Αλλά οι πελάτισσές μου, αν και ήταν πολύ ευχαριστημένες με την ποιότητα των προϊόντων που χρησιμοποιούσα, μου έλεγαν ότι οι τιμές μου ήταν ακριβότερες από άλλα κομμωτήρια. Όσο κι αν προσπαθούσα να τους εξηγήσω ότι τα προϊόντα μου ήταν καλύτερης ποιότητας και,

συνεπώς, ήταν φυσικό να είναι ακριβότερα, αυτές συνέχιζαν να παραπονιούνται. Έτσι αναγκάστηκα να σταματήσω να αγοράσω τα προϊόντα στην Ελλάδα και έκανε όπως έκαναν και οι άλλες κομμώτριες, δηλαδή δουλεύω με τα προϊόντα που εμπορεύονται στην Αλβανία.

Παράλληλα με τη νοσταλγία, τις διακοπές, την ύπαρξη συγγενών ή φίλων, τις σπουδές, την εποχιακή εργασία και την ανανέωση της άδειας παραμονής στη χώρα προορισμού, στα παραπάνω αποσπάσματα παρατηρείται και η έλλειψη εμπιστοσύνης στην ποιότητα των αγαθών, των φαρμάκων και των υπηρεσιών στα νοσοκομεία της χώρας προέλευσης. Αυτό θεωρείται πολύ σημαντικό απ' όλους τους παλιννοστούντες, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της παλιννόστησής τους.

6.7 Η εκ νέου μετανάστευση ως μελλοντική πρόθεση (επιθυμία)

Η διαδικασία προσαρμογής των παλιννοστούντων στην Αλβανία είναι δύσκολη. Οι παλιννοστούντες αισθάνονται απογοητευμένοι από τις αλλαγές που έχουν συμβεί στο φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον της χώρας, σε συνδυασμό με τα διάφορα προβλήματα που οι ίδιοι αντιμετωπίζουν κατά την ένταξή τους⁶³. Αν και στην πλειονότητά τους οι παλιννοστούντες έχουν επισκεφτεί συχνά την Αλβανία και έχουν διατηρήσει επαφές με τους συγγενείς, φίλους και γνωστούς τους που, σύμφωνα με την θεωρία του διεθνοτισμού (Cassarino 2004, 2008, Portes 1999) θα μπορούσαν να παίξουν βοηθητικό ρόλο στην προετοιμασία της επιστροφής και τη διαδικασία ένταξής τους, οι παλιννοστούντες δηλώνουν ότι αυτό δεν ήταν αρκετό για την ομαλή τους προσαρμογή. Στην πραγματικότητα, όπως δηλώνει παρακάτω η Μαρία, τα πράγματα ήταν διαφορετικά, με αποτέλεσμα να αισθάνονται σχετικά απροετοίμαστοι για αυτό που θα συναντούσαν στη χώρα τους μετά την επιστροφή.

⁶³ Παρόμοια απογοήτευση αισθάνονται οι έλληνες παλιννοστούντες από τη Γερμανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες (King & Christou 2010: 111-112) και οι Μπαρμπαντιανοί (Barbadian) παλιννοστούντες από την Αγγλία, τον Καναδά και τις Ηνωμένες Πολιτείες (Gmelch 2006: 57-58). Οι τρεις ομάδες των παλιννοστούντων διαμαρτύρονται για τη συμπεριφορά και τη στενόμυαλη νοοτροπία των συμπατριωτών τους στη χώρα προέλευσης. Στην περίπτωση των ελλήνων και των αλβανών παλιννοστούντων, η διαφθορά αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα που επηρεάζει αρνητικά την προσαρμογή τους στην χώρα τους.

Είναι αλλιώς να έρθεις για διακοπές και αλλιώς να ζεις εδώ. Όταν έρχεσαι για διακοπές το μόνο που θέλεις είναι να περνάς καλά και δεν σε ενοχλούν τα προβλήματα της καθημερινότητας. Αλλά όταν ζεις εδώ έρχεσαι αντιμέτωπη με πράγματα που δεν τα περίμενες.

Αρχικά οι παλιννοστούντες νιώθουν ενθουσιασμένοι με τις ευκαιρίες που η Αλβανία τους προσφέρει για την επίτευξη των οικονομικών ή επαγγελματικών στόχων τους. Αυτή ήταν μια σημαντική αιτία που έλκυσε ορισμένους από αυτούς να επιστρέψουν. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου οι παλιννοστούντες βιώνουν αισθήματα απογοήτευσης λόγω της παλιννόστησής τους και αισθάνονται ως ξένοι στη χώρα τους. Η επίτευξη των στόχων τους, όπως η αγορά ή το χτίσιμο ενός σπιτιού, η απασχόληση στο επάγγελμά τους, η επαγγελματική σταδιοδρομία και η έναρξη επιχείρησης, δεν μπορεί να δικαιολογήσει τις δυσκολίες που περνούν εκεί. Η Ματίλντα αν και έχει καταφέρει να εκπληρώσει το όνειρό της να έχει ένα δικό της κομμωτήριο, θεωρεί ότι έκαναν λάθος που επέστρεψαν και επένδυσαν όλες τις αποταμιεύσεις τους στην Αλβανία.

Νιώθω άσχημα ... εδώ. Πιστεύω πως κάναμε λάθος που επιστρέψαμε. Αυτά τα χρήματα που επενδύσαμε εδώ καλύτερα να τα είχαμε χρησιμοποιήσει για να πάμε σε μία άλλη χώρα, στην Αμερική, ... Γερμανία, όπου θα μπορούσαμε να έχουμε μια καλύτερη ζωή για τα παιδιά μας. Νιώθω άσχημα που επιστρέψαμε. Προσπαθώ να φέρω κάτι καινούργιο στις πελάτισσές μου και βλέπω πως ανταποκρίνονται αρνητικά. Μερικές μέρες νιώθω πως δεν έχω κίνητρο για να προχωρήσω επαγγελματικά. Ακόμη και σήμερα [έξι χρόνια μετά την παλιννόστηση] δεν έχω καταφέρει να προσαρμοστώ εδώ.

Σχεδόν όλοι οι παλιννοστούντες είναι δυσαρεστημένοι με την διαμονή τους στην Αλβανία και αισθάνονται εγκλωβισμένοι σ'έναν εμφανισιακά αντιαισθητικό και κοινωνικά παραμορφωμένο κόσμο. Ασυνείδητα εμπλέκονται σε μία διαδικασία αντιπαράθεσης των βιωμάτων τους σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους: πριν μεταναστεύσουν, κατά τη διαμονή τους στην Ελλάδα και μετά την παλιννόστησή τους. Μέσω αυτής της αντιπαράθεσης αποκαλύπτεται η εικόνα των παλιννοστούντων για την κομμουνιστική και τη σύγχρονη Αλβανία και, επίσης, για την Ελλάδα. Κατ'αυτόν τον τρόπο επισημαίνουν μερικά από τα θετικά και τα αρνητικά χαρακτηριστικά των τριών κοινωνιών αυτών. Το άθροισμα όλων των θετικών χαρακτηριστικών αυτών των σχετικά διαφορετικών κόσμων προσδιορίζει

έμμεσα την εικόνα της χώρας στην οποία θα επιθυμούσαν να είχαν παλιννοστήσει. Είναι ευρύτερα γνωστό ότι, καθώς οι μετανάστες ονειρεύονται την επιστροφή τους στην πατρίδα, κατασκευάζουν στο μυαλό τους μια εξιδανικευμένη εικόνα γι' αυτήν, η οποία τροφοδοτείται από τις νοσταλγικές και ρομαντικές φαντασιώσεις τους για το παρελθόν (Christou 2008). Όταν όμως παλιννοστούν βρίσκουν τον εαυτό τους ανάμεσα στην «ονειρεμένη πατρίδα» και στην «πατρίδα» όπως την βιώνουν πραγματικά (Ní Laoire 2008b: 37) και, ως εκ τούτου, συνήθως αισθάνονται απογοήτευση.

Στην περίπτωση των παλιννοστούντων που συμμετείχαν στην έρευνά μου, η εξιδανικευμένη εικόνα για την πατρίδα δεν παρουσιάζεται ως δημιουργήμα της δικής τους φαντασίας, αλλά αντιθέτως βασίζεται στις εμπειρίες που έχουν/είχαν στην Αλβανία και την Ελλάδα σε τρία διαφορετικά στάδια της ζωής τους: πριν την μετανάστευση, κατά την μετανάστευση και κατά την παλιννόστηση. Οι παλιννοστούντες θέλουν την ασφάλεια, την τάξη, την αξιοκρατία, την εντιμότητα, τον ανθρωπισμό, το σεβασμό, την φροντίδα για το περιβάλλον και για το δημόσιο χώρο, τον καλό εκπαιδευτικό σύστημα και σύστημα υγείας που να παρέχει καλύτερες υπηρεσίες, χαρακτηριστικά αυτά που έχουν γνωρίσει όταν ζούσαν στην κομμουνιστική Αλβανία και στην Ελλάδα. Θέλουν επιπλέον τις ευκαιρίες για απασχόληση στο επάγγελμα τους και για αυτοαπασχόληση, που τους προσφέρει η σύγχρονη Αλβανία.

Η απογοήτευση των παλιννοστούντων στην χώρα προέλευσης σχετίζεται επίσης με την ασυνέπεια μεταξύ των δικών τους αξιών και των αξιών που συναντούν στην σύγχρονη αλβανική κοινωνία. Ο Cassarino (2004) τονίζει ότι εάν το 'χάσμα' μεταξύ των κανόνων και αξιών των παλιννοστούντων και αυτών που είναι στην χώρα τους είναι πολύ μεγάλο, τότε είναι πολύ πιθανόν οι παλιννοστούντες να φύγουν ξανά. Και όντως, μερικοί παλιννοστούντες εκφράζουν την πρόθεσή τους για να μεταναστεύσουν ξανά. Αυτή τη φορά όμως ο προορισμός τους δεν είναι η Ελλάδα, αλλά άλλες χώρες πιο αναπτυγμένες και σταθεροποιημένες οικονομικά και πολιτικά όπως η Αυστραλία, Γερμανία, Καναδά, Αγγλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής οι οποίες πιθανότητα να εκπληρώσουν την εικόνα της χώρας στην οποία αυτοί θα επιθυμούσαν να ζήσουν. Θα προτιμούσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα γιατί γνωρίζουν την γλώσσα και τον τρόπο ζωής και επομένως θα ήταν

ευκολότερα γι'αυτούς να επαναπροσαρμοστούν, αλλά λόγω της οικονομικής κρίσης οι πιθανότητες για εύρεση εργασίας είναι σχεδόν μηδενικές.

Θέλω να φύγω, να πάω σε μια άλλη χώρα... Θα πήγαινα στην Ελλάδα αν μου έδιναν χίλια διακόσια ευρώ το μήνα. Θα ήταν ευκολότερα για μας, γιατί ξέρουμε τη γλώσσα και πως λειτουργούν τα πράγματα εκεί, αν και έχουν δυσκολέψει πολύ. (Τόμ)

Τώρα να μου λένε να ξαναπάω να ζήσω στην Ελλάδα δεν θα το έκανα [λόγω της κρίσης], διότι με την οικονομική κρίση τα πράγματα έχουν χειροτερέψει. Αν ... με ρωτήσεις πως είναι η Ελλάδα σε σύγκριση με την Αλβανία, εγώ θα έλεγα ότι στην Ελλάδα και τα φώτα είναι αλλιώς [ενν. πιο όμορφα] από αυτά εδώ. (Τάσα)

Αν έβρισκα μια δουλειά στην Ελλάδα θα επέστρεφα εκεί ξανά. Λένε ότι εκεί υπάρχει κρίση, αλλά εμείς εδώ ήμαστε μια ζωή σε κρίση. ... Όταν πάρω το ελληνικό διαβατήριο μάλλον θα πάω Αμερική ή Καναδά... Έχω ένα παράθυρο ανοιχτό... (Νικόλας)

Αν και στην πλειονότητα τους οι παλιννοστούντες σκέφτονται την πιθανότητα να μεταναστεύσουν ξανά, αυτοί δείχνουν σκεπτικοί για να ξεκινήσουν ξανά από την αρχή σε μια ηλικία που αυτοί την θεωρούν σχετικά ως ακατάλληλη (40 χρονών και πάνω)⁶⁴.

Θα ήθελα πολύ να πάω στην Αυστραλία.... Θέλω να φύγω, αλλά στην ηλικία μου [45 χρονών] να ξεκινήσω από την αρχή [δεν είναι εύκολο]. Δεν ξέρω. Για το γιο μου, ναι, θα ήθελα πολύ [να φύγει]. Του λέω να διαβάσει πολύ για να κερδίσει καμιά υποτροφία στο εξωτερικό και να μην επιστρέψει εδώ. (Σίλβα)

Να ξεκινήσω από την αρχή, [είναι] δύσκολο ... στην ηλικία μου [42 χρονών]. Μαζί με την γυναίκα μου λέμε στα παιδιά να φύγουν, να βρουν καμιά υποτροφία και να σπουδάσουν στο εξωτερικό. Δεν πιστεύω ότι εδώ θα αλλάξουν τα πράγματα, αντιθέτως χειροτερεύουν. (Άρης)

⁶⁴ Οστόσο σε μερικές περιπτώσεις η ηλικία δεν αποτελεί εμπόδιο. Πρόσφατα έχω μάθει ότι μερικοί παλιννοστούντες έχουν εγκαταλείψει ξανά την Αλβανία, έξι με οκτώ χρόνια μετά τις πρώτες τους συνεντεύξεις. Ο Νικόλας, τότε 43 χρονών, ζει πλέον στην Αγγλία. Ο Αλτίν κι η Νέλα, τότε 38 χρονών κι οι δυο, βρίσκονται επίσης στην Αγγλία και έχουν ανοίξει ένα μικρό σουβλατζίδικο. Ο Ντριτάν, τότε 45 χρονών, επέστρεψε στην οικογένειά του στην Πάτρα. Ο Αλφρέντ, τότε 39 χρονών, βρίσκεται στις ΗΠΑ μαζί με την οικογένειά του. Ο Αιμίλιο, τότε 35 χρονών, πήγε στην Ελβετία το 2018 για μεταπτυχιακές σπουδές, με απώτερο σκοπό την εύρεσης εργασίας, ώστε να μπορέσει μετά να φέρει και την οικογένειά του εκεί.

Δε νομίζω να μεταναστεύσω [πάλι]. Είμαι σε μια ηλικία [45 χρονών] που δεν θα μπορέσω να δουλέψω, όπως έκανα στην Ελλάδα. Για τα παιδιά ναι. Θα ήθελα να φύγουν από δω. (Φλαμούρ)

Στα παραπάνω αποσπάσματα γίνεται φανερό ότι μελλοντική επιθυμία των παλιννοστούντων για τα παιδιά τους είναι να βρουν ευκαιρίες ή δυνατότητες στο εξωτερικό, κυρίως μέσω των σπουδών, και να μην γυρίσουν πίσω στην Αλβανία. Ο λόγος που ενθαρρύνουν τα παιδιά τους για να φύγουν από την χώρα είναι πεποίθησή τους ότι εκεί δεν υπάρχει μέλλον γι'αυτούς. Μόνο ένας εξ αυτών πιστεύει ότι τα πράγματα θα βελτιωθούν.

Μπα, δεν ξέρω αν θα αλλάξουν τα πράγματα εδώ. Δύσκολο μου φαίνεται. (Σωτήρης)

Με τους πολιτικούς που έχουμε δεν πιστεύω να γίνει κάτι. (Άννα)

Έχω την ελπίδα ότι ο Ράμα⁶⁵ θα αλλάξει τα πράγματα εδώ. Έχει καλή πολιτική πλατφόρμα και έχει ξαναζωντανέψει την ελπίδα σ'όλους μας (Τάνι)

Οι απόψεις των παλιννοστούντων σχετικά με τις δυνατότητες ή τις ευκαιρίες που προσφέρει η πατρίδα τους στους ίδιους και τα παιδιά τους αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου. Στο *Liquid Modernity* (2000) ο Baumann υποστηρίζει ότι η εποχή μας δεν παρουσιάζει σταθερότητα, αλλά αντίθετα τείνει σταθερά προς μια αμείλικτη και συνεχόμενη αλλαγή. Για τον λόγο αυτό, σημαντικό πλέον δε θεωρείται το μόνιμο, σταθερό και μακροπρόθεσμο, αλλά το άμεσο και μεταβατικό (Palese 2013: 1). Η σταθερότητα έχει αντικατασταθεί από την η ευελιξία, η οποία θεωρείται ως η «ιδανική κατάσταση που πρέπει να επιδιώκεται για πράγματα και υποθέσεις» (Baumann, 2000: 9). Πιστοί στο πνεύμα αυτό, οι παλιννοστούντες βρίσκονται συνεχώς σε μια κατάσταση αναζήτησης και αναθεώρησης των αρχικών τους στόχων. Η αρχική τους πρόθεση είναι η επίτευξη μιας καλύτερης ζωής, την οποία όμως δε φαίνεται ακόμα να έχουν πετύχει, διότι η ιδέα τους για την καλύτερη ζωή δεν είναι σταθερή αλλά μεταβατική, όπως τονίζει ο Άρης παρακάτω:

⁶⁵ Αναφέρεται στις προεκλογικές υποσχέσεις που ο Έντι Ράμα, ως ηγέτης της τότε αντιπολίτευσης, έκανε κατά την προεκλογική εκστρατεία το 2013. Φυσικά πολύ λίγα από όσα υποσχέθηκε έχουν πραγματοποιηθεί. Για περισσότερα βλέπε το άρθρο «Premtimet e bëra në 2013 nga Edi Rama, që sot nuk janë realizuar» (Οι υποσχέσεις του Έντι Ράμα το 2013 που σήμερα δεν έχουν πραγματοποιηθεί), 26 Σεπτεμβρίου, 2018. <https://www.botasot.info/shqiperia/955459/premtimet-e-bera-ne-2013-nga-edi-rama-qe-sot-nuk-jane-realizuar/>

Το καλό δεν έχει τέλος, όπως το κακό.

Αυτό σημαίνει ότι οι παλιννοστούντες θα ψάχνουν για τρόπους επίτευξης της «προσωρινής» τους ιδέας για την καλύτερη ζωή. Ένας τέτοιος τρόπος είναι η εκ νέου μετανάστευση. Αυτήν τη φορά όμως οι οικονομικοί λόγοι δεν είναι τόσο σημαντική όπως τα προηγούμενα έτη. Η πρόσφατη έρευνα των Gedeshi & King (2018: 48) για τις νέες τάσεις στην πιθανή μετανάστευση από την Αλβανία, τονίζουν ότι η μετανάστευση δεν είναι πια ένα φαινόμενο που αφορά σε οικονομικούς ή πολιτικούς λόγους, αλλά ένα φαινόμενο που αγγίζει όλα τα στρώματα της αλβανικής κοινωνίας και που θα συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό μέρος της ζωής των Αλβανών, ανεξαρτήτως της οικονομικής τους κατάστασης. Τα δεδομένα δείχνουν μια αύξηση της πρόθεσης των Αλβανών για να μεταναστεύσουν, από 44% το 2007 στο 52% το 2018. Η αύξηση είναι πιο σημαντική στους αποφοίτους ανώτατων σχολών, παρά σε όσους έχουν χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης ή είναι ανειδίκευτοι εργάτες (ETF 2007). Οι λόγοι που σύμφωνα με τους Gedeshi & King (2018: 34-35) σπρώχνουν τους Αλβανούς για να έχουν ως μελλοντικό στόχο την μετανάστευση είναι οι χαμηλές αποδοχές, η δυσαρέσκεια με την τριτοβάθμια εκπαίδευση και η έλλειψη προοπτικών για τη νέα γενιά.

Πίνακας 5: Αντιλήψεις των παλιννοστούντων για τις κοινωνίες όπου έζησαν

Αλβανία πριν τη μετανάστευση				Ελλάδα		Αλβανία μετά την παλιννόστηση	
Κομμουνιστική Αλβανία		Πρώτα δημοκρατικά χρόνια					
Φυσικός χώρος	Κοινωνικός χώρος	Φυσικός χώρος	Κοινωνικός χώρος	Φυσικός χώρος	Κοινωνικός χώρος	Φυσικός χώρος	Κοινωνικός χώρος
Σχεδιασμένη υποδομή	Εντιμότητα	Κινητικότητα	Ελευθερία έκφρασης	Σχεδιασμένη υποδομή	Ελευθερία έκφρασης	Οικονομική ανάπτυξη	Στενός οικογενειακός κύκλος
Τάξη	Ανθρωπισμός		Εντιμότητα	Οργάνωση	Εντιμότητα	Ευκαιρίες απασχόλησης	
Οργάνωση	Αλληλοβοήθεια		Ανθρωπισμός	Τάξη	Ανθρωπισμός	Επαγγελματική σταδιοδρομία	
Καθαριότητα	Αξιοκρατία		Αλληλοβοήθεια	Φροντίδα για το περιβάλλον	Αλληλοβοήθεια		
Φροντίδα για το περιβάλλον	Σεβασμός		Αξιοκρατία	Καθαριότητα	Αξιοκρατία		
Παροχή στέγασης			Σεβασμός	Οικονομική ανάπτυξη	Σεβασμός		
Επαγγελματική ασφάλεια				Ποικιλία προϊόντων	Ενεργοί πολίτες		
Αξιόλογο εκπαιδευτικό σύστημα				Πολύχρωμες διαφημίσεις			
Αξιόλογο σύστημα υγείας				Αξιόλογο εκπαιδευτικό σύστημα			
				Αξιόλογο σύστημα υγείας			

Αλλά και:						
Οικονομική στασιμότητα	Λογοκρισία	Ανεργία		Ρατσισμός	Μη σχεδιασμένη υποδομή	Διαφθορά
Φτώχεια	Φόβος έκφρασης	Κλείσιμο εργοστασίων		Διάκριση	Ανοργάνωση	Έλλειψη εμπιστοσύνης στο κράτος
Έλλειψη ποικιλίας προϊόντων	Φόβος δίωξης	Ανοργάνωση		Έλλειψη εμπιστοσύνης στο κράτος	Έλλειψη τάξης	Έλλειψη ανθρωπισμού
Αδυναμία κινητικότητας		Έλλειψη τάξης			Αδιαφορία για το περιβάλλον	Έλλειψη σεβασμού
Τεχνικές δυσχέρειες:					Μη αξιόλογο εκπαιδευτικό σύστημα	Έλλειψη τρόπων συμπεριφοράς
- μη ασφαλωμένοι δρόμοι					Μη αξιόλογο σύστημα υγείας	Έλλειψη αξιοκρατίας
- μη συνεχιζόμενη παροχή ρεύματος					Ανασφάλεια για το μέλλον	Ανεντιμότητα
- μη συνεχιζόμενη παροχή νερού					Λιγότερες τεχνικές δυσχέρειες:	Απάθεια
					- μη ασφαλωμένοι δρόμοι	Το χρήμα ως αξία
					- μη συνεχιζόμενη παροχή ρεύματος	
					- μη συνεχιζόμενη παροχή νερού	

Κεφάλαιο έβδομο: Επιλεγόμενα

7.1 Συμπεράσματα

Όπως προκύπτει από την αναλυτική παρουσίαση του θέματος στην παρούσα διατριβή, η παλιννόστηση των Αλβανών μεταναστών από την Ελλάδα είναι ένα πολύπλοκο φαινόμενο με σύνθετη μορφή, το οποίο δεν μπορεί να εξηγηθεί από μια συγκεκριμένη θεωρία ή τυπολογία έστω περί μετανάστευσης. Καμία από αυτές δεν είναι εφικτό από μόνη της να καλύψει όλες τις πτυχές του ζητήματος. Η έρευνα τεκμηριώνει ότι η παλιννόστηση φαίνεται πως είναι τελικά το αποτέλεσμα ενός συνδυασμού διάφορων παραγόντων, όπως η επίτευξη αρχικών σκοπών, η απόκτηση γνώσεων και εμπειρίας σε οικονομικές δραστηριότητες, η συγκέντρωση χρημάτων για την αγορά σπιτιού ή την οργάνωση μικρής επιχείρησης, οι απρόσμενες προσωπικές εξελίξεις, η δυνατότητα οικογενειακής επανένωσης, οι ενδο-οικογενειακές διενέξεις, η επιχειρηματική αποτυχία, ή η αδυναμία συνέχισης της απασχόλησης σε εργασίες μεγάλης σωματικής κόπωσης. Επιπρόσθετα, οι διάφορες συνθήκες που επικρατούσαν στην Αλβανία, όπως η οικονομική ανάπτυξη και, επομένως, οι ευκαιρίες απασχόλησης στο δικό τους επάγγελμα. Αναφορικά, τώρα, με την Ελλάδα, η οικονομική κρίση, η αδυναμία επαγγελματικής ανέλιξης την δεδομένη χρονική περίοδο, η στενή σχέση που οι μετανάστες διατηρούσαν με την Αλβανία κατά τη διάρκεια της διαμονής τους στην Ελλάδα, και τέλος η νοσταλγία για τα μέλη της οικογένειας τους τα οποία εξακολουθούσαν να ζουν στην Αλβανία.

Οι περισσότεροι παλιννοστούντες επέστρεψαν εθελοντικά στην Αλβανία. Το θέμα της διαδικασίας επανόδου τους το προσέγγιζαν προσεκτικά. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, η απόφαση να παλιννοστήσουν ήταν νηφάλια και τεκμηριωμένη. Για εκείνους που δεν επέστρεψαν εθελοντικά φαίνεται ότι η παλιννόστηση εξηγείται μέσω μιας διασύνδεσης πτυχών της αναγκαστικής και της εθελοντικής μετανάστευσης. Παρόλο που η επιστροφή στη χώρα προέλευσης δεν έγινε σε συνθήκες επαναπατρισμού ή άλλων παραγόντων που συνδέονται με την αναγκαστική μετανάστευση, ορισμένοι παλιννοστούντες υποχρεώθηκαν να επιστρέψουν στην Αλβανία λόγω των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης του 2009 στην απασχόληση και στις απολαβές τους. Προσωπικοί παράγοντες, όπως η αδυναμία μόνιμης

εγκατάστασης στην Ελλάδα, η χρονοβόρα διαδικασία της οικογενειακής επανένωσης, έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο στην αναγκαστική επιστροφή τους.

Σε κάθε περίπτωση, είτε επρόκειτο για εθελοντική ή μη παλιννόστηση, αυτή αποδείχτηκε τελικά μια ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση. Όντας μετανάστες σε ξένη χώρα, οι Αλβανοί έπρεπε να προσαρμοστούν στον τρόπο ζωής των Ελλήνων για να ενταχθούν στην κοινωνία τους. Ο ρατσισμός της ελληνικής κοινωνίας, ειδικά ο στοχευμένος κατά των Αλβανών, έκανε την ένταξή τους αναγκαία προϋπόθεση για τη μη περιθωριοποίησή τους. Παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν, όπως οι προκαταλήψεις, η ξеноφοβία, η παρατεταμένη παράνομη παραμονή τους, η χρονοβόρα διαδικασία νομιμοποίησης, ή η μη γνώση της ελληνικής γλώσσας, οι αλβανοί μετανάστες κατάφεραν τελικά να προσαρμοστούν στην ελληνική κοινωνία. Η ιστορικά προϋπάρχουσα πολιτισμική συνάφεια μεταξύ των δύο κοινωνιών, όπως για παράδειγμα η οικογενειοκεντρική δόμηση της κοινωνίας, η πατριαρχία, η συγγενική αλληλοβοήθεια, και άλλα πολλά, έδωσαν μεγαλύτερα περιθώρια λειτουργικότητας και σταδιακής ενσωμάτωσης στην Ελλάδα. Αυτό είναι ένα έμμεσο συμπέρασμα της έρευνάς μου.

Η διαδικασία προσαρμογής τους, όμως, επέφερε κάποιες αλλαγές στις συνήθειες και στις προηγούμενες στάσεις και πεποιθήσεις τους. Οι μετανάστες δέχτηκαν πολλά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας και τα εσωτέριευσαν. Βάσει αυτών λειτουργούσαν για πολλά χρόνια πριν παλιννοστήσουν. Αν και πρόκειται για επιστροφή στην ίδια τους την πατρίδα, όπου κάποιος αναμένεται «να ταιριάζει άψογα, αφήνοντας έτσι λίγα περιθώρια για αισθήματα αποξένωσης» (Fortier 2003: 118), ήταν αναγκαίο να επαναπροσαρμοστούν. Η Αλβανία έχει αλλάξει σημαντικά. Πρόκειται για μια νέα πραγματικότητα, μια χώρα πολύ διαφορετική από εκείνη την οποία είχαν αφήσει πίσω τους όταν μετανάστευσαν. Για τον λόγο αυτό ήταν απολύτως αναγκαίο να γίνει μια αναθεώρηση της γενικής άποψης ότι επιστροφή στην πατρίδα σημαίνει επιστροφή σ'ένα γνώριμο κόσμο, όπου δε χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια εκ μέρους των παλιννοστούντων να προσαρμοστούν. Αν στην Ελλάδα η διαδικασία προσαρμογής έλαβε χώρα μεταξύ της κοινότητας υποδοχής και των μεταναστών, στην Αλβανία η επαναπροσαρμογή έλαβε χώρα μεταξύ των μεταναστών και των συμπατριωτών τους που δεν είχαν μεταναστεύσει ποτέ ή απλώς είχαν ζήσει εκτός της χώρας για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.

Η επαναπροσαρμογή μπορεί να αναφέρεται σε οικονομικές, κοινωνικές και ψυχολογικές πτυχές και μπορεί να μελετηθεί μέσω της υποκειμενικής άποψης των παλιννοστούντων ή μέσω αντικειμενικών κριτηρίων (Flahaux 2017). Στην έρευνά μου, η διαδικασία επαναπροσαρμογής των παλιννοστούντων στη χώρα τους αναλύεται μέσω των αντιλήψεων τους σχετικά με τις εμπειρίες κατά την επιστροφή τους. Πρόκειται για την υποκειμενική τους αντίληψη σχετικά με την οικονομική, επαγγελματική και κοινωνική τους επαναπροσαρμογή, αν δηλαδή πιστεύουν πως έχουν καταφέρει να εξασφαλίσουν με επιτυχία τη διαμονή τους, την απασχόληση που τους ικανοποιεί επαγγελματικά και οικονομικά και, επίσης, αν αισθάνονται πως ανήκουν στην αλβανική κοινωνία.

Η πλειονότητα των παλιννοστούντων έχουν στην ιδιοκτησία τους ένα διαμέρισμα ή έχουν χτίσει δικό τους σπίτι με τις αποταμιεύσεις τους από την Ελλάδα. Μερικοί άνοιξαν δική τους επιχείρηση, ενώ κάποιοι άλλοι πέτυχαν να καλύψουν τα καθημερινά έξοδα ώσπου να βρουν μια θέση εργασίας. Συνεπώς, το οικονομικό κεφάλαιο που απέκτησαν κατά τα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα απέφερε κάποιο όφελος, κυρίως οικονομικό, στους ίδιους και στις οικογένειές τους.

Αλλά οι αλλαγές που έχουν συμβεί στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον της Αλβανίας δυσκόλεψαν αρκετά την επαναπροσαρμογή τους. Το πρώτο συναίσθημα που βίωσαν άμεσα ήταν εκείνο της αποξένωσης.

Η αποξένωση αρχίζει από το νέο φυσικό περιβάλλον. Το φυσικό περιβάλλον της Αλβανίας είναι ανοργάνωτο και χαώδες, ειδικά στην πόλη των Τιράνων, όπου σχεδόν όλοι τους εγκαταστάθηκαν. Η επιλογή της πόλης δεν ήταν τυχαία. Από την περίοδο του κομμουνισμού οι Αλβανοί ελκύνονταν από το ενδεχόμενο να ζουν στην πρωτεύουσα. Με την άρση των απαγορεύσεων στις μετακινήσεις του πληθυσμού μετά την πτώση του πρότερου συστήματος, παράλληλα με την εξωτερική μετανάστευση, παρατηρήθηκε και μια εσωτερική μετακίνηση πληθυσμού προς την πρωτεύουσα. Από τότε ο πληθυσμός έχει αυξηθεί πολύ και τα όρια της πόλης έχουν επεκταθεί. Τα Τίρανα θεωρούνται ως η πιο αναπτυγμένη πόλη της χώρας, όπου οι ευκαιρίες απασχόλησης, εκπαίδευσης και ψυχαγωγίας είναι περισσότερες συγκριτικά με τις άλλες πόλεις.

Όμως, η ανάπτυξη της πρωτεύουσας δεν ήταν σχεδιασμένη. Οι αλλαγές στην υποδομή της ήταν τόσο σημαντικές ώστε η πόλη των Τιράνων να έχει χάσει την παλιά της ταυτότητα, την

τάξη και την ομοιομορφία που είχε κάποτε. Αυτά παρατήρησαν οι παλιννοστούντες όταν επέστρεψαν. Στην Ελλάδα συνήθιζαν να ζουν σε ένα περιβάλλον με τάξη, οργάνωση, καθαρό αέρα και πράσινους χώρους.⁶⁶ Στην Αλβανία αυτά είχαν ήδη χαθεί. Αν και την επισκέπτονταν συχνά, δεν περίμεναν ότι το χάος της πόλης, η απουσία υποδομών, το μη καθαρό περιβάλλον και η έλλειψη καθαρού αέρα θα αποτελούσαν σημαντικούς παράγοντες που θα επηρέαζαν την επαναπροσαρμογή τους.

Πέρα από τις αλλαγές στο φυσικό περιβάλλον, το αίσθημα της αποξένωσης ενισχύθηκε και από τις αλλαγές στο κοινωνικό περιβάλλον. Η αλβανική κοινωνία έχει αποκτήσει πλέον ένα νέο αξιακό σύστημα, διαφορετικό από εκείνο που είχε κατά την εποχή του κομμουνισμού και τα πρώτα χρόνια μετά την πτώση του. Νέες αξίες, όπως το χρήμα, η επίτευξη στόχων με κάθε μέσον, η δημιουργία σχέσεων με βάση το συμφέρον, η υποκρισία και η γενικότερη αδιαφορία προς το περιβάλλον, την πολιτική, τους συνανθρώπους, έχουν αντικαταστήσει τις παλιές κοινωνικές αξίες της αλληλοβοήθειας, της αγάπης, της εντιμότητας, του ανθρωπισμού, του σεβασμού. Μερικές από αυτές τις αξίες οι παλιννοστούντες είχαν υιοθετήσει και στην Ελλάδα, γι' αυτό και τις είχαν διατηρήσει μέσα τους.

Άλλες δυσκολίες που επιδρούν αρνητικά στη διαδικασία επαναπροσαρμογής τους είναι οι τεχνικές δυσχέρειες, η διαφθορά, η έλλειψη κουλτούρας εργασίας και η χαμηλή ποιότητα των προϊόντων. Οι τεχνικές δυσχέρειες αφορούν στις συχνές διακοπές του ηλεκτρικού ρεύματος και της παροχής νερού. Αυτά ήταν δυο από τα σημαντικότερα προβλήματα κατά την περίοδο του κομμουνισμού. Η κατάσταση έχει βελτιωθεί σημαντικά έκτοτε, αλλά προφανώς όχι σε ικανοποιητικό βαθμό. «Τρεχούμενο νερό» δεν υπάρχει όλο το εικοσιτετράωρο και οι διακοπές στην παροχή ρεύματος ήταν συχνές, αν και όχι καθημερινές. Η διαφθορά είναι τεκμηριωμένα ένα από τα πλέον ακανθώδη προβλήματα, το οποίο οι παλιννοστούντες αντιμετωπίζουν στην καθημερινότητά τους, κι αυτό γιατί είναι παρούσα σε κάθε δημόσιο ίδρυμα, με αποτέλεσμα να έχει διαμορφωθεί απρόσμενα μια κουλτούρα νεποτισμού στην νοοτροπία των Αλβανών. Ειδικά όσοι είναι επιχειρηματίες βιώνουν καθημερινά τη διαφθορά στο κράτος. Στην Ελλάδα είχαν μάθει να είναι συνεπείς στις

⁶⁶ Αυτά τα χαρακτηριστικά δύσκολα τα εντοπίζουμε στις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας. Εντούτοις, οι παλιννοστούντες πιστεύουν ότι υπάρχουν. Αυτό είναι ενδεικτικό του πόσο χαώδες ήταν το περιβάλλον στην Αλβανία. Οι αντιλήψεις και οι αξιολογήσεις δεν αναφέρονται σε κάποια αόριστη αντικειμενική πραγματικότητα, αλλά προκύπτουν από τη σύγκριση πραγματικών καταστάσεων.

σχέσεις τους με το κράτος, αλλά στην Αλβανία η συνέπεια δεν αρκεί. Είτε τηρούν τους νόμους είτε όχι, οι εφοριακοί υπάλληλοι θα τους αποσπούσαν «λάδωμα» για να μην τους δημιουργήσουν μεγάλα προβλήματα.

Η απασχόληση επίσης δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Λόγω της μακράς απουσίας τους από την χώρα, οι παλιννοστούντες έχουν χάσει τις διασυνδέσεις τους και δεν γνωρίζουν πως λειτουργεί τώρα το σύστημα στην Αλβανία. Ακόμη κι όσοι έλειψαν για μικρό χρονικό διάστημα δυσκολεύτηκαν να βρουν εργασία. Καθοριστικό ρόλο στην εύρεση εργασίας θα μπορούσαν να έχουν τα κοινωνικά δίκτυα. Όταν μετανάστευσαν στην Ελλάδα, οι μετανάστες βοηθήθηκαν από γνωστούς και φίλους τους που είχαν μεταναστεύσει πριν από αυτούς. Στην Αλβανία όμως φαίνεται πως τα κοινωνικά δίκτυα δε λειτούργησαν ως μέσο για την εύρεση εργασίας. Ειδικά όταν επρόκειτο για απασχόληση στο δημόσιο τομέα, πιο αποτελεσματική μέθοδος ήταν η δωροδοκία. Στον ιδιωτικό τομέα η κατάσταση είναι διαφορετική. Η διαμονή τους στην Ελλάδα, η επαγγελματική εμπειρία, οι δεξιότητες και οι ικανότητες που απέκτησαν εκεί, καθώς και η γνώση της ελληνικής γλώσσας, έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Η πλειονότητα των παλιννοστούντων απασχολήθηκε σε ελληνικές εταιρείες που δραστηριοποιούνται και στην Αλβανία. Κάποιοι χρησιμοποίησαν την επαγγελματική εμπειρία τους για να αυτοαπασχοληθούν, ανοίγοντας μικρές επιχειρήσεις στον ίδιο τομέα με εκείνο όπου είχαν εργαστεί στην Ελλάδα. Άλλοι, κυρίως οι γυναίκες, κατάφεραν να απασχοληθούν στο επάγγελμα που είχαν πριν μεταναστεύσουν. Αυτό δεν ήταν εύκολο, διότι απείχαν από το συγκεκριμένο επαγγελματικό χώρο για μεγάλο χρονικό διάστημα. Για τον λόγο αυτό έπρεπε να καταβάλουν μεγάλη προσπάθεια για να αισθάνονται αξίες και να φτάσουν στο απαιτούμενο επίπεδο γνώσεων, με συνεχή μελέτη ή ακόμη και σπουδές σε μεταπτυχιακό επίπεδο.

Αν και ορισμένοι παλιννοστούντες έχουν καταφέρει να απασχολούνται στο δικό τους επάγγελμα ή να αυτοαπασχολούνται, σχεδόν όλοι τους δεν είναι ευχαριστημένοι με το εργασιακό περιβάλλον της Αλβανίας. Επισημαίνουν συνεχώς την έλλειψη εργασιακής κουλτούρας. Οι Αλβανοί που δεν έχουν μεταναστευτική εμπειρία σε άλλη χώρα αγνοούν παντελώς την «εργασιακή ηθική» και επινοούν διάφορες δικαιολογίες για να αποφύγουν την όποια επαγγελματική ευθύνη. Τέτοια νοοτροπία απέναντι στη «δουλειά» είναι ξένη στους παλιννοστούντες, οι οποίοι έπρεπε να εργάζονται σκληρά για να επιτύχουν τους στόχους

τους ενόσω ζούσαν στην Ελλάδα, να αλλάξουν το αρνητικό στερεότυπο που οι Έλληνες είχαν γι' αυτούς και να γίνουν δεκτοί στην ελληνική κοινωνία. Ταυτόχρονα, και οι Έλληνες εργοδότες, σε αντίθεση με τους Αλβανούς, εκτιμούσαν τη δουλειά τους και τους βοηθούσαν κάθε φορά που αντιμετώπιζαν προβλήματα. Στην Αλβανία αντίθετα οι εργοδότες δεν βοηθούν τους υπαλλήλους τους, παρά μόνο δίνουν διαταγές.

Πιο ανησυχητική είναι η διαφθορά στα συστήματα υγείας και παιδείας. Οι παλιννοστούντες δεν είναι ικανοποιημένοι με τις υπηρεσίες υγείας. Οι συνθήκες στα δημόσια νοσοκομεία δεν είναι ιδανικές, ενώ οι γιατροί και οι νοσηλευτές δεν είναι επαρκώς καταρτισμένοι και ενδιαφέρονται περισσότερο για τις αποδοχές τους παρά για την εξυπηρέτηση των ασθενών τους. Το σύστημα παιδείας είναι εξίσου διεφθαρμένο κι οι παλιννοστούντες ανησυχούν για την μόρφωση των παιδιών τους. Η διαφθορά εκδηλώνεται περισσότερο στην ανώτατη εκπαίδευση. Τα αλβανικά πανεπιστήμια δεν είναι αξιοκρατικά και περιγράφονται από τους παλιννοστούντες ως «εργοστάσια πτυχίων», λόγω της ευκολίας απόκτησης του τίτλου σπουδών. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα είναι εφικτή και η αγορά του πτυχίου χωρίς φοίτηση. Στα σχολεία γενικής παιδείας, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, η κατάσταση δεν είναι καλύτερη. Ο αριθμός των μαθητών ανά τάξη είναι πολύ μεγάλος και οι δάσκαλοι δεν μπορούν να αφιερώσουν πολύ χρόνο στις μαθησιακές τους ανάγκες. Οι μέθοδοι διδασκαλίας που ακολουθούν είναι παραδοσιακές, όπως επί κομμουνισμού, που δε στοχεύουν στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης στους μαθητές, παρά μόνο στη μεταφορά τυπικής ή ακόμη και ιδεολογικοποιημένης γνώσης.

Για τους λόγους αυτούς, οι παλιννοστούντες αισθάνονται αποξενωμένοι. Οι διαφορές μεταξύ όσων μετανάστευσαν και όσων δεν έφυγαν ποτέ από την Αλβανία είναι τόσο σημαντικές ώστε οι παλιννοστούντες να εκλαμβάνουν τους εαυτούς τους ως μια ξεχωριστή ομάδα. Ακόμη και οι φιλίες τους είναι πιο εύκολες με άλλους παλιννοστούντες, με τους οποίους τους συνδέει άρρηκτα η μεταναστευτική εμπειρία. Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία επαναπροσαρμογής των παλιννοστούντων διαδραματίζει το κράτος. Η κυβέρνηση της χώρας υποδοχής ή/και της χώρας προέλευσης πρέπει να καθοδηγήσουν τους παλιννοστούντες, σχεδιάζοντας κατάλληλες στρατηγικές ώστε να τους ενισχύσουν και να τους βοηθήσουν για να κάνουν καλή χρήση των δεξιοτήτων και των πόρων που έχουν αποκτήσει στο εξωτερικό. Η ελληνική κυβέρνηση δεν έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με το ζήτημα αυτό. Αντίθετα, η

αλβανική κυβέρνηση είχε σχεδιάσει και εφαρμόσει μια στρατηγική για την ένταξη των παλιννοστούντων στην αλβανική κοινωνία. Στην ουσία όμως επρόκειτο για μια «καμπάνια» ενημέρωσης σχετικά με τα δικαιώματα που οι παλιννοστούντες έχουν ως αλβανοί πολίτες, για την οποία όμως κανείς από τους παλιννοστούντες που συμμετείχαν στην ερευνά μου δεν ήταν ενήμερος.⁶⁷ Αυτό συνάδει και με τα ευρήματα του Boccagni (2011), ο οποίος επισημαίνει ότι συνήθως οι παλιννοστούντες έχουν ελαχιστοποιημένη πληροφόρηση σχετικά με τις κρατικές πρωτοβουλίες. Οι παλιννοστούντες από την Ελλάδα ειδικά δεν ανέμεναν καμία βοήθεια από το αλβανικό κράτος. Κατά την παραμονή τους στην Ελλάδα, το αλβανικό κράτος όχι μόνο δεν τους βοήθησε στα προβλήματα που είχαν με τη διαδικασία νομιμοποίησης, τη σκληρή πραγματικότητα των ρατσιστικών προκαταλήψεων, και την αντιμετώπιση από την ελληνική αστυνομία, αλλά τους δυσκόλεψε περισσότερο με τα δικαιολογητικά που εκείνη απαιτούσε και τις τιμές που χρέωνε.

Σχεδόν όλοι οι παλιννοστούντες είναι δυσαρεστημένοι με τη διαμονή τους στην Αλβανία και αισθάνονται εγκλωβισμένοι σ'έναν αντιαισθητικό και κοινωνικά παραμορφωμένο κόσμο. Αν και στην πλειονότητά τους είχαν επισκεφτεί συχνά την Αλβανία και συνέχισαν να έχουν επαφές με συγγενείς, φίλους και γνωστούς, οι οποίοι, σύμφωνα με τη θεωρία του διεθνοτισμού, θα μπορούσαν να παίζουν βοηθητικό ρόλο στην προετοιμασία της επιστροφής και τη διαδικασία επαναπροσαρμογής τους στην κοινωνία της χώρας προέλευσης, αυτό δεν ήταν αρκετό για μια ομαλή τους προσαρμογή. Στην πραγματικότητα η ζωή στην Αλβανία αποδείχθηκε διαφορετική και οι παλιννοστούντες απροετοίμαστοι για αυτό που τελικά έπρεπε να αντιμετωπίσουν.

Αρχικά οι παλιννοστούντες ένιωθαν ενθουσιασμένοι με τις ευκαιρίες που η Αλβανία τους προσέφερε για την επίτευξη των οικονομικών ή επαγγελματικών τους στόχων. Αυτή ήταν μια σημαντική αιτία που έλκυσε ορισμένους από αυτούς να επιστρέψουν. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου ο ενθουσιασμός τους αντικαταστάθηκε από αισθήματα απογοήτευσης και μετάνοιας για την απόφαση της παλιννόστησης. Η επίτευξη των στόχων τους, όπως η

⁶⁷ Η στρατηγική αυτή, αν κι αποσκοπούσε στη διευκόλυνση της προσαρμογής των παλιννοστούντων, δεν ήταν επιτυχής λόγω της μη ουσιαστικής κατανόησης των αναγκών τους. Έχοντας αντιληφθεί την αποτυχία της, η αλβανική κυβέρνηση στόχευσε στην εφαρμογή μιας δεύτερης στρατηγικής, η οποία στην ουσία παραδέχεται ότι η γνώση για την παλιννόστηση είναι ελλιπής και, συνεπώς, πρέπει πρώτα να κατανοηθεί το φαινόμενο μέσω των εμπειρικών μελετών και έπειτα να ληφθούν τα απαραίτητα μέτρα.

αγορά ή το χτίσιμο ενός σπιτιού, η απασχόληση στο επάγγελμά τους, η επαγγελματική σταδιοδρομία και η έναρξη επιχείρησης, δεν ισοστάθμισε τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν. Οι συχνές επισκέψεις στην Ελλάδα για διακοπές, για θέματα υγείας ή για αγορές βασικών αγαθών, λειτουργούν ως προσωρινές αποδράσεις από τις καθημερινές δυσκολίες τους. Η κατάσταση αυτή θα μπορούσε να αποδοθεί επιγραμματικά: Οι παλιννοστούντες αισθάνονται ως «ξένοι» στη χώρα τους. Το αίσθημα αυτό δεν είναι καινούργιο. Ως ξένοι είχαν αισθανθεί και στην Ελλάδα. Τώρα εμπλέκονται ασυνείδητα σε μία διαδικασία αντιπαράθεσης των βιωμάτων τους σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους: την περίοδο πριν μεταναστεύσουν, την περίοδο της διαμονής τους στην Ελλάδα και την τωρινή περίοδο, μετά την παλιννόστησή τους. Μέσω αυτής της αντιπαράθεσης αποκαλύπτεται η εικόνα τους για την κομμουνιστική και την σύγχρονη Αλβανία, καθώς επίσης και για την Ελλάδα. Οι τρεις αυτές κοινωνίες έχουν θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά. Το άθροισμα όλων των θετικών χαρακτηριστικών αυτών των σχετικά διαφορετικών κόσμων προσδιορίζει έμμεσα την εικόνα της χώρας στην οποία θα επιθυμούσαν να είχαν παλιννοστήσει. Η ιδανική πατρίδα δεν παρουσιάζεται ως δημιούργημα της φαντασίας τους, αλλά, αντιθέτως, βασίζεται στις εμπειρίες που έχουν/είχαν στην Αλβανία και την Ελλάδα κατά τις τρεις αυτές διαφορετικές περιόδους. Οι παλιννοστούντες θέλουν την ασφάλεια, την τάξη, την αξιοκρατία, την εντιμότητα, τον ανθρωπισμό, το σεβασμό, την φροντίδα για το περιβάλλον και το δημόσιο χώρο, το καλό εκπαιδευτικό σύστημα και σύστημα υγείας, χαρακτηριστικά αυτά που έχουν γνωρίσει όταν ζούσαν στην κομμουνιστική Αλβανία και στην Ελλάδα. Θέλουν επιπλέον τις ευκαιρίες απασχόλησης στο δικό τους επάγγελμα ή αυτοαπασχόλησης που τους προσφέρει η σύγχρονη Αλβανία.

Αλλά η πατρίδα τους δεν είναι ιδανική. Το χάσμα μεταξύ των αξιών των παλιννοστούντων και των αξιών που συναντούν στην σύγχρονη αλβανική κοινωνία είναι μεγάλο. Ο Cassarino (2004) τονίζει ότι ένα τέτοιο χάσμα πιθανότατα να οδηγήσει ξανά σε μετανάστευση. Κι όντως, την πρόθεσή τους να μεταναστεύσουν εκ νέου εκφράζουν πολλοί παλιννοστούντες. Αυτήν τη φορά ο επιθυμητός προορισμός είναι χώρες αναπτυγμένες οικονομικά και σταθερές πολιτικά, όπως η Αυστραλία, η Γερμανία, ο Καναδάς, η Αγγλία⁶⁸ και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Αυτές οι χώρες πιθανότητα να εκπληρώνουν την εικόνα της χώρας

⁶⁸ Οι συνεντεύξεις έγιναν πριν το Brexit.

στην οποία θα επιθυμούσαν να ζήσουν. Θα προτιμούσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, διότι γνωρίζουν τη γλώσσα και τον τρόπο ζωής και, επομένως, θα ήταν ευκολότερο γι'αυτούς να εγκατασταθούν εκεί πάλι, αλλά λόγω της οικονομικής κρίσης οι πιθανότητες για εύρεση εργασίας είναι ελαχιστοποιημένες. Η επιθυμία να μεταναστεύσουν για άλλη μια φορά είναι παρούσα σε όλους σχεδόν τους παλιννοστούντες. Αλλά την πραγματική τους πρόθεση εκφράζουν μόνο μερικοί. Λόγω ηλικίας, πολλοί είναι σκεπτικοί στην πιθανότητα να ξεκινήσουν από την αρχή. Είναι όλοι τους πλέον πάνω από σαράντα χρονών, και μια νέα αρχή σε άλλη χώρα δεν φαίνεται αντικειμενικά εφικτή. Αλλά τα παιδιά τους θα ήθελαν να μετακομίσουν στο εξωτερικό, για σπουδές αρχικά, και κατόπιν για επαγγελματική σταδιοδρομία. Οι παλιννοστούντες τα ενθαρρύνουν να φύγουν από την Αλβανία, διότι έχουν την πεποίθησή ότι εκεί δεν υπάρχει μέλλον για αυτά. Μόνο ένας εξ αυτών ισχυρίστηκε πως πιστεύει ότι η κατάσταση θα βελτιωθεί.

Οι απόψεις των παλιννοστούντων σχετικά με τις δυνατότητες ή τις ευκαιρίες που η πατρίδα τους προσφέρει στους ίδιους και στα παιδιά τους αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου. Στο *Liquid Modernity* (2000) ο παγκόσμιος γνωστός κοινωνιολόγος Z. Baumann υποστηρίζει ότι η εποχή μας δεν παρουσιάζει σταθερότητα, αλλά αντίθετα τείνει αδιάλλειπτα προς μια δυναμική και συνεχόμενη αλλαγή. «Τὰ πάντα ρεῖ», λέει το απόφθεγμα του Ηράκλειτου. Η διαφορά είναι ότι τώρα αυτό φαίνεται πιο αληθινό στην πραγματικότητα απ'ότι ήταν όταν ειπώθηκε. Στα «πάντα» τώρα περικλείεται κι ο κοινωνικός κόσμος, κάτι αδιανόητο για τις παραδοσιακές κοινωνίες. Η αέναη ροή είναι ο κανόνας για κάθε κοινωνία. Ένα σύγχρονο «γίγνεσθαι» έχει αντικαταστήσει το αρχαίο «είναι». Οι αξίες αλλάζουν, τα πιστεύω μεταβάλλονται, το περιβάλλον μεταμορφώνεται και παραμορφώνεται, οι άνθρωποι είναι συνεχώς εν κινήσει. Σημαντικό πλέον δε θεωρείται το μόνιμο, σταθερό και μακροπρόθεσμο, αλλά το άμεσο και μεταβατικό. Η σταθερότητα έχει αντικατασταθεί από την ευελιξία, η οποία θεωρείται ως η «ιδανική κατάσταση που πρέπει να επιδιώκεται για πράγματα και υποθέσεις» (Baumann 2000: 9).

Πιστοί στο πνεύμα αυτό, οι παλιννοστούντες βρίσκονται συνεχώς σε μια κατάσταση αναζήτησης και αναθεώρησης των αρχικών τους στόχων. Η αρχική τους πρόθεση δεν έχει αλλάξει. Από την Αλβανία μετανάστευσαν αρχικά διότι κατάλαβαν ότι με την πτώση του κομμουνισμού τους παρέχονταν πολλές προοπτικές για μια καλύτερη ζωή σε άλλα μέρη του

κόσμου. Η Δύση ήταν δελεαστική. Ζώντας στην Ελλάδα ως μετανάστες βρήκαν μια μόνιμη ή σχετικά σταθερή εργασία, η οποία όμως για μερικούς δεν ταίριαζε με τα προσόντα τους. Τότε δελεάστηκαν από τις καλύτερες επαγγελματικές ευκαιρίες που πρόσφερε η πατρίδα τους και επέστρεψαν. Αλλά πολύ γρήγορα συνειδητοποίησαν ότι η καλύτερη ζωή δεν καθορίζεται μόνο από την καλή εργασία, αλλά από μια πληθώρα άλλων παραγόντων που προαναφέρθηκαν. Και εκφράζουν μετάνοια για την απόφασή τους να επιστρέψουν. Αυτό δείχνει πως οι παλιννοστούντες αλλάζουν την οπτική τους σύμφωνα με την κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Τα υποκείμενα της κοινωνικής δράσης ενδέχεται να διαπραγματεύονται, να ερμηνεύουν και, επομένως, να αναθεωρούν τις αρχικές τους αντιλήψεις για την πραγματικότητα (Berger & Luckmann 1967). Αυτό φανερώνει πως δεν έχουν πετύχει ακόμα την ιδέα της καλύτερης ζωής. Συνεχίζουν ωστόσο να την επιδιώκουν, αλλά με μια σημαντική διαφορά: Η ιδέα τους για την καλύτερη ζωή αλλάζει. Η καλύτερη ζωή δεν μπορεί να είναι μια μόνιμη ιδέα. Αυτό σημαίνει ότι οι παλιννοστούντες θα αναζητούν τρόπους επίτευξης της προσωρινής τους ιδέας για την καλύτερη ζωή. Ένας τέτοιος τρόπος είναι η εκ νέου μετανάστευση. Αυτήν τη φορά όμως οι οικονομικοί λόγοι δεν είναι τόσο σημαντικοί, όπως ήταν τα προηγούμενα έτη. Η πρόσφατη έρευνα των Gedeshi & King (2018: 48) για τις νέες τάσεις στην πιθανή μετανάστευση από την Αλβανία τονίζει ότι η μετανάστευση είναι ένα φαινόμενο που αγγίζει όλα τα στρώματα της αλβανικής κοινωνίας και που θα συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό μέρος της ζωής των Αλβανών, ανεξαρτήτως της οικονομικής τους κατάστασης. Τα δεδομένα δείχνουν μια αύξηση της πρόθεσης των Αλβανών να μεταναστεύσουν, από 44% το 2007 στο 52% το 2018. Η αύξηση είναι πιο σημαντική στους αποφοίτους ανώτατων σχολών, παρά στους ανειδίκευτους εργάτες ή όσους έχουν χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (ETF 2007). Μια άλλη πρόσφατη έρευνα δείχνει ότι το 40% των νέων επιθυμούν πολύ να μεταναστεύσουν και να ζουν μακριά από την Αλβανία, ενώ 20% εκφράζουν μια μέτρια επιθυμία να μεταναστεύσουν. Πρώτη στη λίστα των χώρων όπου οι νέοι θα επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν είναι η Γερμανία, ενώ η λίστα συμπληρώνεται από την Αγγλία, την Ιταλία και τη Γαλλία (Çela & Kamberi 2019: 37). Η έλλειψη προοπτικών για τη νέα γενιά και η χαμηλή ποιότητα ζωής είναι οι βασικοί λόγοι που ωθούν τώρα τους Αλβανούς στη μετανάστευση (Gedeshi & King 2018: 34-35, Çela & Kamberi 2019: 37). Όπως) τονίζει ο Hage (2005: 471), είναι πολύ φυσικό οι άνθρωποι να αρχίζουν να

σκέπτονται την ανάγκη να μετακινηθούν σ'έναν άλλο τόπο, όταν «έχουν την αίσθηση ότι προοδεύουν υπαρκτικά με αργούς ρυθμούς ή ότι δεν προοδεύουν καθόλου, ότι κάπως έχουν παγιδευτεί στην τροχιά της ζωής».

7.2 Αναστοχαστικές επισημάνσεις

Μέσα από τις αφηγήσεις των παλιννοστούντων αναδύεται μια γενική εικόνα της σημερινής κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης στην Αλβανία, η οποία αξιολογείται σχετικά ως αρνητική. Αν κι η εικόνα αυτή αποτελεί μια σύνοψη των αντιλήψεων των παλιννοστούντων και όχι μια σφαιρική αποτύπωση της αντικειμενικής πραγματικότητας στην Αλβανία, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είναι αληθινή. Ο Goodman σημειώνει ότι υπάρχουν πολλοί τρόποι που ο κόσμος υπάρχει. Μια αξιολόγηση μη βασισμένη σε συγκεκριμένους κανόνες δεν είναι απαραίτητα ψευδής, στο βαθμό που συλλαμβάνει έναν από αυτούς τους τρόπους. Πιο συγκεκριμένα ο Goodman (1987: 40) τονίζει ότι «μια αληθινή εκδοχή είναι αληθινή σε ορισμένους κόσμους, μια ψευδής εκδοχή, σε κανένα. Έτσι, πολλαπλοί κόσμοι αντικρουόμενων αληθινών εκδοχών είναι πραγματικοί κόσμοι, όχι απλώς πιθανοί κόσμοι ή μη κόσμοι των ψευδών εκδοχών. Άρα, αν υπάρχει ένας πραγματικός κόσμος, τότε υπάρχουν πολλοί». Στην παρούσα έρευνα αναδεικνύεται ένας από αυτούς τους κόσμους, ήτοι ο πραγματικός κόσμος των παλιννοστούντων. Επιπλέον, η πραγματικότητα όπως την αντιλαμβάνονται οι ίδιοι δεν είναι πολύ διαφορετική από την «αντικειμενική» πραγματικότητα στην Αλβανία. Οι προαναφερθείσες έρευνες των Gedeshi & King (2018) και Çela & Kamberi (2019) συνάδουν με τα ευρήματα της έρευνάς μου. Γενικά οι Αλβανοί πολίτες δεν είναι ευχαριστημένοι με την πραγματικότητα στην Αλβανία και επιθυμούν να μεταναστεύσουν. Αυτό δείχνει πολλά για την γενικότερη κατάσταση που επικρατεί στη χώρα. Ο σημαντικότερος παράγοντας στη δημιουργία αυτής της κατάστασης είναι η διαφθορά, η τάση της οποίας είναι ανιούσα (Transparency International 2018). Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας των UNODC & INSTAT (2011: 34) η διαφθορά είναι παρούσα σε κάθε τομέα της χώρας. Το ένα τρίτο των Αλβανών πολιτών πιστεύουν πως η διαφθορά είναι ένα σημαντικό πρόβλημα στην καθημερινότητά τους, η οποία αυξάνεται με την πάροδο του χρόνου, ενώ το 41% την χαρακτηρίζουν ως σταθερή. Επίσης, στη νοοτροπία των Αλβανών

έχει δημιουργηθεί μια κουλτούρα νεποτισμού και διαφθοράς. Το 45% των πολιτών θεωρούν τη δωροδοκία ως μια απλή κοινή πρακτική. Μάλιστα το 13% θεωρεί πως πρόκειται για μια θετική πρακτική, όταν αποτελεί έκφραση ευγνωμοσύνης για τις παρεχόμενες υπηρεσίες (ο.π. 2011: 27-8). Αυτή η πρακτική προκαλεί «μια άνιση ανακατανομή των ήδη περιορισμένων ευκαιριών εργασίας» (Mai & Paladini 2013: 51), ειδικά στο δημόσιο τομέα, τον μεγαλύτερο εργοδότη στη χώρα. Στην έρευνα των UNODC&INSTAT (2011: 29), το 9% των ατόμων που κατάφεραν να απασχοληθούν στο δημόσιο τομέα δηλώνουν ότι πλήρωσαν, έκαναν δώρο ή κάποια χάρη για να εξασφαλίσουν τη θέση εργασίας τους. Περισσότερο από το ένα τρίτο των ατόμων που δεν κατάφεραν να απασχοληθούν στο δημόσιο αναφέρουν πως έχασαν τη θέση εξαιτίας του νεποτισμού, ενώ το 25% εξαιτίας της δωροδοκίας. Μόνο το 15% πιστεύει ότι η πρόσληψη έγινε με βάση την αξιοκρατία.

Οι συνέπειες της διαφθοράς είναι πιο φανερές στον τρόπο που αναπτύχθηκαν οι μεγάλες πόλεις της Αλβανίας. Μετά την αλλαγή του καθεστώτος το 1991, το κράτος έχασε τη δύναμη να επιβάλει τους νόμους (Hobsbawm & Polito, 2000: 36) και, ως εκ τούτου, οι πολίτες άρχισαν να πάρουν τα πράγματα στα χέρια τους (de Waal, 2005: 8). Με χρήματα που λάμβαναν από τους μετανάστες συγγενείς τους έχτισαν σπίτια ή μαγαζιά όπου έβρισκαν χώρο, χωρίς άδεια από τις αρμόδιες υπηρεσίες και χωρίς σεβασμό για το δημόσιο χώρο. Ακόμα και στην περίπτωση των νόμιμων οικοδομήσεων, η έκδοση σχετικών αδειών δεν έγινε σύμφωνα με τους πιο στοιχειώδεις κανόνες του πολεοδομικού σχεδιασμού (Aliaj & Lulo 2003: 78). Η έλλειψη ενός νέου πολεοδομικού σχεδίου έδινε τη δυνατότητα να διαχειριστεί η κάθε περίπτωση ξεχωριστά. Στην πόλη των Τιράνων οι υπεύθυνοι ενδιαφέρονταν περισσότερο για τις μίζες παρά για το μέλλον της πόλης (Pojani 2010: 488). Τα πάρκα και οι ανοιχτοί χώροι έχουν εξαφανιστεί. Μεγάλες πολυκατοικίες έχουν ανεγερθεί παντού, ακόμα και ανάμεσα στα παλιά κτίρια της εποχής του κομμουνισμού (Pojani 2010, Shkreli & Gjoni 1997, Deda 2003). Όλοι έχτισαν ό,τι ήθελαν, όπου ήθελαν, όπως ήθελαν και όταν ήθελαν, αρκεί να πλήρωναν το αντίτιμο στους υπεύθυνους (Kuka 2019). Μέχρι πριν μια δεκαετία η πόλη των Τιράνων πάλευε να βρει την ταυτότητά της (Nase & Ocakçi 2010: 1858). Τώρα έχει χάσει κάθε δυνατότητα ανεύρεσης μιας ταυτότητας (Kuka 2019).

Είναι ενδιαφέρον ότι αυτό που οι αλβανοί παλιννοστούντες προβάλλουν ή αξιολογούν ως αρνητικό για την Αλβανία, όπως η έλλειψη τρόπων συμπεριφοράς, η διαφθορά και η απάθεια για το περιβάλλον, οι έλληνες παλιννοστούντες στην έρευνα των King & Christou (2010) το προβάλλουν για την Ελλάδα. Επίσης στην έρευνά τους εκδηλώνεται έντονα το αίσθημα της αποξένωσης και της απογοήτευσης των παλιννοστούντων για την πραγματικότητα στην Ελλάδα. Παρόμοια αισθήματα προκύπτουν και από την έρευνα των Potter & Phillips (2006) με τους Μπαρμπαντιανούς δεύτερης γενιάς που επέστρεψαν από την Βρετανία στην Καραϊβική και του Bernard (2006) με τους παλιννοστούντες που επέστρεψαν στο Τομπάγκο, ένα νησί στην Δημοκρατία του Τρινιντάντ και Τομπάγκο. Οι Μπαρμπαντιανοί παλιννοστούντες ανέφεραν ότι οι διακοπές ρεύματος και νερού δυσκόλευαν την επανένταξή τους στη χώρα τους και ότιοι ντόπιοι ήταν απλοϊκοί και τεμπέληδες. Η έλλειψη ήθους εργασίας και η απάθεια των ντόπιων για το περιβάλλον επισημαίνονται και από τους Τομπαγκιανούς παλιννοστούντες.

Είναι σαφές ότι και στις παραπάνω ομάδες των παλιννοστούντων υπάρχει μια αρνητική εικόνα για την γενική κατάσταση της χώρας τους. Αυτό πιθανότατα να οφείλεται στις εμπειρίες που οι παλιννοστούντες είχαν στην χώρα υποδοχής, η οποία,σε όλες τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, είναι σχετικά πιο αναπτυγμένη από την χώρα προέλευσης. Στην έρευνά μου η εξιδανικευμένη εικόνα που οι παλιννοστούντες προβάλλουν για ορισμένες πτυχές της ζωής τους στην Ελλάδα, όπως και για την κομμουνιστική Αλβανία, οφείλεται στη σύγκρισή τους με την τωρινή κατάσταση στην Αλβανία. Η κατάσταση στην Ελλάδα δεν είναι ιδανική. Ωστόσο οι παλιννοστούντες θα προτιμούσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, παρά να συνεχίζουν να ζουν στην Αλβανία. Εάν η σύγκριση γινόταν με κάποια άλλη χώρα, πιο αναπτυγμένη οικονομικά και κοινωνικά από την Ελλάδα, τότε πιθανότατα να προέβαλαν διαφορετική εικόνα για την Ελλάδα.

Αυτή η τάση τους να συγκρίνουν την κομμουνιστική Αλβανία και την Ελλάδα με τη σύγχρονη Αλβανία πιστεύω πως αποτελεί ένα αόρατο εμπόδιο στην πλήρη επαναπροσαρμογή τους. Οι αλβανοί παλιννοστούντες ζουν ανάμεσα σε αυτές τις τρεις πραγματικότητες και είναι όμηροι της σύγκρισής τους. Η κατανόηση της κατάστασης στην οποία βρίσκονται τους ωθεί στην αναζήτηση ευκαιριών για μια καλύτερη ζωή κάπου στον κόσμο, αν όχι για τους ίδιους, τότε για τα παιδιά τους. Οι παλιννοστούντες δεν επιθυμούν τα

παιδιά τους να ζήσουν στην Αλβανία. Ας ειπωθεί το θέμα επιγραμματικά: Στην Οδύσσεια των παλιννοστούντων, τόσο η στοιχειοθέτηση της όποιας «Ιθάκης» ως τόπος προορισμού, όσο και η πλεύση τους προς αυτήν, δεν είναι ούτε εύκολα προσδιορίσιμη, αλλά ούτε και εύκολα προσβάσιμη.

Παράρτημα 1: Οδηγός συνέντευξης

1. Δημογραφικά και κοινωνικά στοιχεία

Ημερομηνία συνεντεύξεως	
Τόπος συνεντεύξεως	
Γλώσσα συνεντεύξεως	
Όνομα	
Τόπος γέννησης	
Φύλο	
Ηλικία	
Οικογενειακό κατάσταση	
Εθνικότητα του/της συζύγου	
Αριθμός παιδιών	
Μορφωτικό επίπεδο	
Επάγγελμα	
Τωρινή απασχόληση	
Έτος μετανάστευσης στην Ελλάδα	
Έτος επιστροφής στην Αλβανία	
Συχνότητα επισκέψεων στην Ελλάδα	
Αιτία συχνών επισκέψεων	
Αίτια μετανάστευσης	
Αίτια επιστροφής	

Είδος άδειας παραμονής στην Ελλάδα	
Τόπος διανομής στην Ελλάδα (πόλη)	
Τόπος διανομής στην Αλβανία (πόλη)	

2. Η ζωή του Αλβανού μετανάστη πριν μεταναστεύσει στην Ελλάδα.

1. Μπορείτε να μου μιλήστε για την ζωή σας πριν μεταναστεύσετε στην Ελλάδα;

(Ποια ήταν η οικονομική και οικογενειακή σας κατάσταση; Ποια ήταν η εκπαίδευσή σας; Ποιο ήταν το επάγγελμά σας; Πως ήταν οι σχέσεις σας με την οικογένεια, τους συγγενείς, τους φίλους και τους συναδέλφους στη δουλειά;)

2. Μπορείτε να μου περιγράψτε τα βασικά χαρακτηριστικά της τότε αλβανικής κοινωνίας;
3. Ποιοι ήταν οι ρόλοι του άντρα και της γυναίκας στην αλβανική κοινωνία;
4. Μπορείτε να μου περιγράψτε την κατάσταση στην Αλβανία πριν μεταναστεύσετε στην Ελλάδα;
5. Πως αποφασίσατε να μεταναστεύσετε;
6. Γιατί επιλέξατε να μεταναστεύσετε στην Ελλάδα; Είχατε σκοπό να πάτε σε κάποια άλλη χώρα; Γιατί;
7. Ποια ήταν η εικόνα που είχατε δημιουργήσει για τις δυτικές χώρες;

3. Η ζωή του Αλβανού μετανάστη στην Ελλάδα.

1. Πότε πήγατε στην Ελλάδα;

2. Πως πήγατε στην Ελλάδα; Ήσασταν μόνος/ή ή με την οικογένεια; Μπορείτε να μου περιγράψτε το ταξίδι σας προς την Ελλάδα;
3. Τι σας έκανε εντύπωση όταν πήγατε για πρώτη φορά στην Ελλάδα; Πώς αισθανθήκατε;
4. Τι ηλικία ήσασταν όταν πήγατε στην Ελλάδα;
5. Πόσα χρόνια μείνατε στην Ελλάδα;
6. Σε ποιο μέρος της Ελλάδας εγκατασταθήκατε και γιατί;
7. Σας βοήθησαν να βρείτε σπίτι και δουλειά όταν πρωτοπήγατε στην Ελλάδα; Ποιοι;
8. Ξέρατε Ελληνικά πριν μεταναστεύσετε; Αν ναι, πως τα μάθατε;
9. Ποιες ήταν οι πρώτες αντιδράσεις των Ελλήνων απέναντι σας;
10. Ποια ήταν η στάση των Ελλήνων απέναντι στους Αλβανούς; Πως αισθανόσασταν σχετικά με αυτό;
11. Υπήρχαν ομοιότητες ή/και διαφορές ανάμεσα στο τρόπο ζωής στην Αλβανία και μετά στην Ελλάδα; Ποια ήταν αυτά;
12. Είχατε σχέσεις με τους συμπατριώτες σας στην Ελλάδα; Αν ναι, μπορείτε να τις περιγράψετε;
13. Τι επάγγελμα έχετε ασκήσει στην Ελλάδα;
14. Πώς σας αντιμετώπιζε ο εργοδότης και οι άλλοι συνεργάτες; Πως ήταν η συμπεριφορά του εργοδότη απέναντι σε άλλους μετανάστες;
15. Είχατε Έλληνες φίλους; Αν ναι, πως ήταν οι σχέσεις ανάμεσά σας;

16. Ποιες ήταν οι δυσκολίες που αντιμετωπίζατε; Πως καταφέρατε να ξεπεράσετε αυτές τις δυσκολίες;
 17. Τι γλώσσα χρησιμοποιούσατε στο σπίτι με τα μέλη της οικογένειάς σας, με τους Αλβανούς φίλους;
 18. Ποιος βοηθούσε τα παιδιά με τα μαθήματα;
 19. Κρατούσατε επαφές με τη χώρα σας; Ενημερωνόσασταν για την γενικότερη κατάσταση εκεί; Γιατί;
 20. Έχετε επισκεφτεί τη χώρα σας; Πόσο συχνά; Γιατί;
 21. Είχατε σκοπό να αφήσετε την Ελλάδα και να μεταναστεύσετε σε μια άλλη χώρα; Σε ποια και γιατί;
 22. Πότε αποφασίσατε να επιστρέψτε στην Αλβανία; Ποιοι ήταν οι λόγοι που επηρέασαν την απόφασή σας για να επιστρέψετε;
 23. Πως αντέδρασε ο/η σύντροφος/ σύζυγος όταν έμαθε ότι εσείς είχατε σκοπό να επιστρέψετε στην Αλβανία; Πως αντέδρασαν τα παιδιά σας και γιατί;
 24. Μπορείτε να δώσετε μια εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε στην οικογένειά σας αυτή την περίοδο;
 25. Ποια ήταν τα σχέδιά σας στην Αλβανία μετά τη λήψη της απόφασης για επιστροφή;
4. **Η ζωή του Αλβανού μετανάστη μετά την παλιννόστηση στην Αλβανία.**
1. Πότε επιστρέψατε στην Αλβανία;
 2. Γιατί αποφασίζατε να εγκατασταθείτε στα Τίρανα;

3. Ποιες ήταν οι πρώτες εντυπώσεις σας από την Αλβανία;
4. Μπορείτε να περιγράψετε την αρχική συναισθηματική σας κατάσταση όταν επιστρέψατε;
5. Τι είδους δυσκολίες αντιμετωπίσατε στην αρχή; Πως ξεπεράσατε αυτές τις δυσκολίες;
6. Τι ρόλο έπαιξε η οικογένεια και οι φίλοι σας κατά την διαδικασία εγκατάστασής σας;
7. Πως ανταποκρίθηκαν τα μέλη της οικογένειας σ' αυτήν τη νέα κατάσταση;
8. Ήξεραν αλβανικά τα παιδιά σας; Τι δυσκολίες αντιμετώπισαν;
9. Ποιες ήταν οι αρχικές σχέσεις τους με τους συμμαθητές και τους δασκάλους τους; Πως έχουν εξελιχθεί τώρα αυτές οι σχέσεις;
10. Τι επάγγελμα ασκείτε τώρα και πως αισθάνεστε σχετικά με αυτό;
11. Μπορείτε να μου περιγράψετε τις σχέσεις σας με τον εργοδότη ή τους/τις συναδέλφους/ισσες και τους γείτονές σας;
12. Τι πιστεύετε τώρα για την απόφασή σας να επιστρέψετε στην Αλβανία;
13. Τι σας λείπει από τη ζωή που κάνατε στην Ελλάδα;
14. Κρατάτε επαφή με την Ελλάδα; Γιατί;
15. Πηγαίνετε συχνά στην Ελλάδα; Γιατί;
16. Σκοπεύετε να γυρίσετε πίσω στην Ελλάδα ή να μεταναστεύσετε σε κάποια άλλη χώρα; Αν ναι, γιατί;
17. Το αλβανικό κράτος έπαιξε κάποιο ρόλο στη διαδικασία προσαρμογής σας; Αν ναι, ποιος ήταν αυτός ο ρόλος;

Παράρτημα 2: Προφίλ των παλιννοστούντων

Αρ.	Ψευδώνυμο	Φύλο	Ηλικία	Τόπος γέννησης	Εκπαίδευση	Απασχόληση	Είδος επιχείρησης	Οικογενειακή κατάσταση	Έτος Μετανάστευσης	Έτος Επιστροφής	Χρόνια διαμονής Ελλάδα	Συνθήκες διαμονής στην Αλβανία
1	Αιμίλιο	Α	35	Αυλώνα	Ανώτατη	Υπάλληλος τράπεζας	Οδοντιατρείο/ Η σύζυγος είναι οδοντίατρος	Έγγαμος	1994	2005	11	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
2	Τέλης	Α	43	Αργυρόκαστρο	Ανώτατη	Ιδιοκτήτης επιχείρησης	Επιχείρηση ραφής ρούχων	Έγγαμος	1997	2004	7	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
3	Νικόλα	Α	43	Τίρανα	Ανώτατη	Ιδιωτικός υπάλληλος		Άγαμος	1991	2005	14	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
4	Τάσα	Θ	42	Φιέρι	Ανώτατη	Δασκάλα		Έγγαμη	1992	2007	15	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
5	Αλφρέντ	Α	39	Γκράμσι	Ανώτατη	Οικοδομή/Εποχιακή εργασία στην Ελλάδα		Έγγαμος	1998	2006	8	Ιδιόκτητη μονοκατοικία/Οι γονείς ζουν στον κάτω όροφο
6	Άλμπι	Α	32	Λούσνια	Δευτεροβάθμια	Άνεργος		Έγγαμος	1997	2004	7	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
7	Μαρίκα	Θ	35	Μιρντίτα	Ανώτατη	Ιδιωτικός Υπάλληλος		Διαζευγμένη	2001	2010	9	Φιλοξενούμενη (προσωρινά) στον αδελφό της
8	Βάλη	Θ	63	Αργυρόκαστρο	Δευτεροβάθμια	Συνταξιούχα		Έγγαμη	1993	1999	6	Ιδιόκτητη μονοκατοικία
9	Άλμπα	Θ	40	Τίρανα	Δευτεροβάθμια	Δημόσιος υπάλληλος		Διαζευγμένη	1996	2004	8	Ιδιόκτητη μονοκατοικία/οι γονείς ζουν στον κάτω όροφο
10	Σωτήρης	Α	73	Ερσέκα	Δευτεροβάθμια	Συνταξιούχος		Έγγαμος	1995	2003	8	Ιδιόκτητη μονοκατοικία
11	Τόμ	Α	41	Γκράμσι	Δευτεροβάθμια	Πωλητής		Έγγαμος	1994	2011	17	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
12	Πιέρ	Α	39	Πούκα	Ανώτατη	Μαρμαράς	Μαρμαρίνες κατασκευές (τάφοι)	Έγγαμος	1997	2012	15	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
13	Μίρα	Θ	39	Αργυρόκαστρο	Δευτεροβάθμια	Πωλήτρια/Ιδιοκτήτρια επιχείρησης	Κατάστημα Μινιμάρκετ	Έγγαμη	1996	2002	6	Ιδιόκτητο διαμέρισμα

14	Καίτη	Θ	36	Δυρράχιο	Δευτεροβάθμια	Οικιακή βοηθός		Έγγαμη	1996	2003	7	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
15	Ενκέλα	Θ	41	Λούσνια	Ανώτατη	Δασκάλα		Έγγαμη	1992	2004	12	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
16	Σάντρα	Θ	43	Αγίοι Σαράντα	Ανώτατη	Δασκάλα		Έγγαμη	1995	2005	10	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
17	Ελίντα	Θ	37	Αργυρόκαστρο	Ανώτατη	Δασκάλα δημοτικού		Έγγαμη	1997	2003	6	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
18	Άρης	Α	42	Μπεράτι	Ανώτατη	Παθολόγος		Έγγαμος	1997	2003	6	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
19	Ματίλντα	Θ	35	Αργυρόκαστρο	Δευτεροβάθμια	Κωμώτρια, ιδιοκτήτρια επιχείρησης	Κωμωτήριο	Έγγαμη	1996	2001-2 /2006	9	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
20	Κλέα	Θ	31	Κουτσόβε	Ανώτατη	Οδοντοτεχνήτρια	Ψηφιακές εκτυπώσεις (μουσαμάδες για φορητά)	Έγγαμη	1993	2005	12	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
21	Έρη	Θ	31	Κουτσόβε	Ανώτατη	Λογίστρια		Αρραβωνιασμένη	2001	2006	5	Ιδιόκτητο διαμέρισμα/Οι γονείς ζουν μαζί
22	Παύλο	Α	50	Κορυτσά	Δευτεροβάθμια	Οικοδόμος		Έγγαμος	1991	2012	21	Ιδιόκτητο σπίτι
23	Ιλίρ	Α	46	Κορυτσά	Δευτεροβάθμια	Οικοδόμος		Έγγαμος	1991	2011	20	Ιδιόκτητο σπίτι
24	Νέλα	Θ	38	Αργυρόκαστρο	Ανώτατη	Σερβητόρα και bar- woman	Καφέ/Μπαρ	Έγγαμη	1999	2010	11	Ενοικιάζει
25	Αλτίν	Α	38	Αργυρόκαστρο	Δευτεροβάθμια	Μάγειρας	Εστιατόριο	Έγγαμος	1991	2010	19	Ενοικιάζει
26	Φλαμούρ	Α	45	Ντίμπρα	Δευτεροβάθμια	Ηλεκτρολόγος		Έγγαμος	1992	2012	20	Ιδιόκτητο σπίτι
27	Τάνι	Α	40	Μπεράτι	Δευτεροβάθμια	Συντηρητής		Έγγαμος	1991	2012	21	Ιδιόκτητο διαμέρισμα/Οι γονείς ζουν μαζί
28	Καστριότ	Α	45	Κελτσόρα (Πρεμετή)	Δευτεροβάθμια	Συντηρητής		Έγγαμος	1992	2012	20	Ιδιόκτητο σπίτι
29	Άννα	Θ	26	Πούκα	Ανώτατη	Εργάτρια σε εργοστάσια		Έγγαμη	2008	2011	3	Ιδιόκτητο σπίτι/πεθερικά και κουινιάδος ζουν μαζί
30	Σύλβα	Θ	45	Τίρανα	Ανώτατη	Δημόσιος υπάλληλος		Χήρα	1997	2007	10	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
31	Ίνα	Θ	40	Αργυρόκαστρο	Ανώτατη	Εκπαιδεύτρια		Έγγαμη	1994	2010	16	Ενοικιάζει

32	Ντριτάν	A	45	Αγίοι Σαράντα	ΙΕΚ	Ιδιοκτήτης επιχείρησης	Καφετέρια	Έγγαμος (με Ελληνίδα)	1990	2012	22	Ενοικιάζει
33	Σοφοκλής	A	44	Αγίοι Σαράντα	Δευτεροβάθμια	Ιδιοκτήτης επιχείρησης	Καφετέρια	Έγγαμος	1992	2012	20	Ενοικιάζει
34	Αλέξ	A	38	Μιρντίτα	Δεν τελείωσε τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση	Σερβιτόρος		Ανύπαντρος	1992	2012	20	Ενοικιάζει
35	Λούλε	Θ	39	Αγίοι Σαράντα	Ανώτατη	Ιδιοκτήτρια επιχείρησης	Κατάστημα με Αξεσουάρ	Έγγαμη	1997	2004	7	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
36	Έντι	A	45	Πρεμετή	Δευτεροβάθμια	Ιδιοκτήτης επιχείρησης	Κατάστημα Αθλητικών παπουτσιών	Έγγαμος	1991	2012	21	Ιδιόκτητο διαμέρισμα
37	Μαίρι	Θ	40	Κελτσόρα (Πρεμετή)	Δευτεροβάθμια	Πωλήτρια		Έγγαμη	1997	2012	15	Ιδιόκτητο διαμέρισμα

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

ACIT (Albanian Centre for Competitiveness and International Trade) (2012). *Study on the economic impact of the Greek crisis in Albania*. <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1863/USAID%20Study%20on%20Greek%20Crisis.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

Adelman, M. B. (1988). Cross-cultural adjustment : A theoretical perspective on social support. *International Journal of Intercultural Relations*, 12(3), 183- 204. doi: 10.1016/0147-1767(88)90015-6.

Ahmed, S., Castaneda, C., Fortier, A. M. and Sheller, M. (Eds.) (2003). *Uprootings / regroundings: questions of home and migration*. Oxford: Berg.

Al-Ali, N. & Koser, K. (Eds.). (2002). *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home*. London: Routledge.

Aliaj, B., & Lulo, K. (2003). History of Architecture and Urban Development of Tirana City In B. Aliaj, K. Lulo, G. Myftiu (Eds.). *Tirana: the Challenge of Urban Development*. Škofja Loka Sloalba

Amit, K., & Riss, I. (2007). The role of social networks in the immigration decision making process: The case of North American immigration to Israel. *Immigrants and Minorities*, 25(3), 290-313. doi:10.1080/02619280802407517

Ammassari, S. & Black, R. (2001). *Harnessing the potential of migration and return to promote development: Applying concepts to West Africa*. Geneva: IOM Migration Research Paper 5.

Ammassari, S. (2004). From nation-building to entrepreneurship: The impact of elite return migrants in Cote d'Ivoire and Ghana. *Population, Place and Space*, 10(2), 133- 154. doi: [10.1002/psp.319](https://doi.org/10.1002/psp.319)

Anas, M. U. Mohamed & Wickremasinghe, Seetha. (2010). Brain drain of the scientific community of developing countries: The case of Sri Lanka. *Science & Public Policy*, 37, 381-388. doi: 10.3152/030234210X501199

Anthias, F. & Lazaridis, G. (eds.) (2000). *Gender and migration in Southern Europe: Women on the move*. New York: Berg.

Arango, J. (2004). Theories of International Migration. In D. Joly (Ed.). *International Migration and the New Millennium* (pp.15-36). Aldershot: Ashgate.

Arapoglou V., & Maloutas Th. (2011). Segregation, inequality and marginality in context: the case of Athens, *The Greek Review of Social Research*, special issue 136 C', 135-155.

Arksey, H., & Knight, P. (1999). *Interviewing for Social Scientists: An Introductory Resource with Examples*. London: Sage Publications.

Atkinson, R., & Flint, J. (2001). Accessing hidden and hard-to-reach populations: Snowball research strategies. *Social Research Update*, 33. <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU33.PDF> (Τελευταία πρόσβαση 29.10.2019)

Awad, I. (2009). *The global economic crisis and migrant workers: impact and response*, International Migration Program. Geneva: ILO.

Baganha, M. I., & Peixoto, J. (1997). Trends in the 90's: the Portuguese migratory experience. In M. I. Baganha (Ed.). *Immigration in Southern Europe* (pp. 15–40). Oeiras: Celta.

Bajo, T., & Kerpaci, K. (2012). The role of environment change on the learning process of Albanian return migrants' children. The case of students at Arsakeio College. In book proceedings 1-st Albania International Conference on Education (pp. 77-85). Tirana: Center for Democratic Education.

Baldwin-Edwards, M. (2002). Semi-reluctant hosts: Southern Europe's ambivalent response to immigration, *Studi Emigrazione*, 39 (145), 27-48.

Baldwin-Edwards, M. (2003). 'Ohi to Ohi-Day'. Briefing Paper for EUMC on Albanian children in Greek schools. <https://www.scribd.com/document/329493209/Ohi-to-Ohi-Day-2003> (Τελευταία πρόσβαση 21.08.2019)

Baldwin-Edwards, M. (2004). Albanian emigration and the Greek labour market: Economic symbiosis and social ambiguity. *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 7(1), 51-65. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/43293028>

Baldwin-Edwards, M. (2009): 'Greece', in Appendix A, REGINE: Regularisations in Europe, pp. 41-69. Vienna: ICMPD. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/e-library/documents/policies/legal-migration/pdf/general/regine_appendix_a_january_2009_en.pdf

Baldwin-Edwards, M., & Apostolatos, K. (2008). Foreword. Ethnicity and migration: A Greek story, *Migrance*, 31, 1-17.

Baldwin-Edwards, M., & Fakiolas, R. (1998). Greece: The contours of a fragmented policy response, *South European Society and Politics*, 3 (3), 186-204. doi: 10.1080/13608740308539553

Bardhyli, A. (2015). *Helena Kadare: Lufta për të drejtat e grave nuk ka mbaruar* [Χελένα Κανταρέ. Ο αγώνας για τα δικαιώματα των γυναικών δεν έχει τελειώσει]. Tirane: Gazeta Shqip, 8.03. 2015. <https://www.gazeta-shqip.com/2015/03/08/helena-kadare-lufta-per-te-drejtat-e-grave-nuk-ka-mbaruar/> (Τελευταία πρόσβαση, 23.09.2019).

Barjaba, K. & King, R. (2005). Introducing and theorising Albanian migration. In R. King, N. Mai & S. Schwandner-Sievers (Eds.), *The new Albanian migration* (pp. 1–28). Brighton: Sussex Academic Press.

Barjaba, K. (2000). Contemporary patterns in Albanian emigration. *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 3 (2), 57-64.

Barjaba, K. (2004). Migration and ethnicity in Albania. Synergies and interdependencies. *The Brown Journal of World Affairs* 11 (1), 231-239.

Bauer, T., & Zimmermann, K. F. (1999). *Assessment of possible migration pressure and its labour market impact following EU enlargement to Central and Eastern Europe*. Bon: IZA Research Report No. 3. <https://www.iza.org/en/publications/r/79/assessment-of-possible-migration-pressure-and-its-labour-market-impact-following-eu-enlargement-to-central-and-eastern-europe> (Τελευταία πρόσβαση 01.11.2019)

Bauer, Th., & Zimmermann, K. F. (1999). *Assessment of possible migration pressure and its labor market impact following EU enlargement to Central and Eastern Europe*. A Study for the Department of Education and Employment. UK: IZA Research Report No.3. Retrieved from http://ftp.iza.org/report_pdfs/iza_report_03.pdf (Τελευταία πρόσβαση 30.08.2019)

Bauman, Z (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press

Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (1995). *The Normal Chaos of Love*. Cambridge, England: Polity Press

Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London, England: SAGE Publications Ltd

Benner, P. (1994). *Interpretative phenomenology: Embodiment, caring, and ethics in health and illness*. Newbury Park (CA): Sage.

Benny, M., & Everett, H. (1956). Of sociology and the interview: Editorial preface. *American Journal of Sociology* 62(Sept.), 137–42.

Berger, J. 2008 [1972]. *Ways of Seeing*. London: Penguin.

Berger, P.L. and Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Doubleday & Company.

Bernard, G. (2006). Episodes of return migration in Tobago. A phenomenological Study. In In. D. E. Plaza & F. Henry (Eds.). *Returning to the source. The final stage of the Caribbean migration circuit* (pp. 188-213). Jamaica: University of the West Indies Press.

Bernard, H. R. (2013). *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches* (2-nd edition). London: SAGE Publications.

Berry, J. (2017). Theories and Models of Acculturation. In S. J. Schwartz & J. Unger (Eds.). *The Oxford Handbook of Acculturation and Health*. Oxford University Press. <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190215217.001.0001/oxfordhb-9780190215217-e-2>. (Τελευταία πρόσβαση: 16.05. 2019)

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46 (1), 5-68. doi:10.1111/j.1464- 0597.1997.tb01087.x

Berscheid, E., & Hatfield-Walster, E. (1969). *Interpersonal Attraction*. Menlo Park, CA: Addison-Wesley.

Biberaj, E. (2001). *Shqiperia ne tranzicion: Rruga e veshtire drejt demokracise, (Η Αλβανία σε μεταβατική περίοδο: Το δύσκολο δρόμο προς την Δημοκρατία)* Tirane: Ora

Bird, C. M. (2005). How I stopped dreading and learned to love transcription. *Qualitative Inquiry*, 11(2), 226-248. doi: 10.1177/1077800404273413

Blunt, A. (2007). Cultural geographies of migration: mobility, transnationality and Diaspora. *Progress in Human Geography*, 31(5), 684–694. http://blog.wbkolleg.unibe.ch/wp-content/uploads/Blunt2007_CulturalGeographiesOfMigration.pdf (Τελευταία πρόσβαση 20.09.2019)

Blunt, A., (2007). Cultural geographies of migration: mobility, transnationality and diaspora. *Progress in Human Geography*, 31(5), 684-694. doi:10.1177/0309132507078945

Boccagni, P. (2011). The framing of return from above and below in Ecuadorian migration. A project, a myth or a political device? *Global Networks*, 11(4), 461-80.

Bogdan, R. & Biklen, S. K. (1998). *Qualitative Research for Education: An introduction to theories and methods*. Boston: Allyn and Bacon, Inc.

Böhning, W. (1984). *Studies in International Migration*. New York: St Martin's Press

Borjas, G. (1989). Economic theory and international migration. *The International Migration Review*, 23(3), 457-485. doi:10.2307/2546424

Borodak D., & Piracha, M. (2011). Occupational choice of return migrants in Moldova. *Eastern European Economics*. 49 (4), 24-46. doi: 10.2753/EEE0012-8775490402

Bovenkerk, F. (1974). *The sociology of return migration*. The Hague: Nijhoff

Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming qualitative information: Thematic analysis and code development*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.

Boyd, M. (1989). Family and personal networks in international migration: recent developments and new agendas'. *International Migration Review*, 23 (3), 638–670. doi:10.2307/2546433

Boyle, P., Halfacree, K., & Robinson, V. (1998). *Exploring contemporary migration*. Harlow: Pearson Education Limited.

Braga, M. (2007). *Dreaming another life. The role of foreign media in migration decisions: Evidence from Albania*. Working Paper. Retrieved from <http://www.edge-page.net/jamb2007/papers/DreamingAnotherLife.pdf>

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), 77-101. doi: 10.1191/1478088706qp063oa

Braun, V., & Clarke, V. (2013). *Successful qualitative research: A practical guide for beginners*. London: Sage.

Braun, V., Clarke, V., & Rance, N. (2014). How to use thematic analysis with interview data. In A. Vossler, & N. Moller, (Eds.). *The Counselling & Psychotherapy Research Handbook* (pp. 183-197). London: Sage.

Breakwell, G. M. (1995). Interviewing. In G. M. Breakwell, S. Hammond, & C. Fife-Schaw (Eds.), *Research Methods in Psychology* (pp. 293-301). London, U. K.: Sage Publications.

Bredo, E. & Feinberg, W. (1982). *Knowledge and values in social and educational research*. Philadelphia: Temple University Press.

Brener, M., Brown, J., & Canter, D. (1985). *The research interview*. London: Academic Press.

Brenner, M., Brown, J., & Canter, D. (Eds.). (1985). *The research interview: Uses and approaches*. London: Academic Press.

Brettell, C. B., & Hollifield, J. F. eds. (2000). *Migration theory: Talking across disciplines*. New York: Routledge.

Brettell, C. B., & Hollifield, J. F. eds. (2015). *Migration theory. Talking across disciplines*. New York, NY: Routledge.

Burgess, R.G. (1982). Elements of sampling in field research. In R.G. Burgess (Ed.). *Field research: A source book and field manual*, (chapter 11). London: Allen & Unwin. doi: 10.4324/9780203379998

- Burman, E., & Parker, I. (Eds.). (1993). Discourse analytic research: Repertoires and readings of texts in action. Florence, KY, US: Taylor & Frances/Routledge.
- Bushin, N. (2009). Researching family migration decision-making: a children-in-families approach. *Population, Space and Place*, 15(5), 429-443. doi: 10.1002/psp.522
- Callea, S. (1986). Different forms, reasons and motivations for return migration of persons who voluntarily decide to return to their countries of origin. *International Migration*, 24: 61–76. doi: 10.1111/j.1468-2435.1986.tb00102.x
- Campton, R. J. (2002) *The Balkans since the second world war*, UK: Pearson Education Limited.
- Čapo Žmegač, J. (2010). Return Migration: the changing faces and challenging facets of a field of study. *Ethnologia Balkanica* 14, 227-245.
- Carletto, C., Davis, B., Stampini, M., Trento, S. & Zezza, A. (2004). Internal Mobility and International Migration in Albania. Rome: FAO ESA Working Paper n. 04-13, http://www.fao.org/es/ESA/en/pubs_pov04.htm (Τελευταία πρόσβαση 20.09.2019)
- Carletto, G., B. Davis, M. Stampini & A. Zezza (2006). A country on the move: International migration in post-communist Albania. *International Migration Review* 40 (4), 767-785. doi: 10.1111/j.1747-7379.2006.00043.x
- Carletto, G., Davis, B., & Stampini, M. (2005). *Familiar faces, familiar places: The role of family networks and previous experience for Albanian migrants*. Rome: FAO, ESA Working Paper 05-03. <http://www.fao.org/3/a-ae592t.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 20.09.2019)
- Carling J., Mortensen E.B., & Wu J. (2011). A Systematic Bibliography on Return Migration, PRIO Paper. Oslo: PRIO. <https://www.prio.org/Publications/Publication/?x=7199> (Τελευταία πρόσβαση 20.09.2019)
- Carr, W. and Kemmis, S. (1986). *Becoming Critical. Education, Knowledge and Action Research*. Lewes: Falmer Press.
- Cassarino, J.P. (2004). Theorising return migration: the conceptual approach to return migrants revisited. *International Journal on Multicultural Societies*, 6(2), 253-279.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000138592.page=60ff> (Τελευταία πρόσβαση 20.09.2019)

Cassarino, J.P. (2008). Conditions of modern return migrants –Editorial introduction. *International Journal on Multicultural Societies*, 10(2), 95-105.

Castles S., & Miller, M.J. (2009). *The age of migration: international population movements in the modern world* (4th edition). Basingstoke: Palgrave MacMillan

Castles, S. (1986). The Guest-Worker in Western Europe - An Obituary. *The International Migration Review*, 20(4), 761-778. doi:10.2307/2545735

Castles, S. (2000). International migration at the beginning of the twenty-first century: Global trends and issues. *International Social Science Journal*, 52(165), 269-281. doi: 10.1111/1468-2451.00258

Castles, S. (2010). Understanding global migration: A social transformation perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10), 1565-1586. doi: 10.1080/1369183X.2010.489381

Castles, S., & Miller, M.J. (1993). *The age of migration: international population movements in the modern world*. London: Macmillan

Castles, S., & Vezzoli, S. (2009). The global economic crisis and migration: temporary interruption or structural change? *Paradigms*, 2, 69-75.

https://www.migrationinstitute.org/files/news/castles-and-vezzoli_the-global-economic-crisis-and-migration.pdf/@@download (Τελευταία πρόσβαση 20.09.2019)

Cavounidis, J. (2002). Migration in Southern Europe and the case of Greece. *International Migration*, 40.1, 45-70. doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2435.00185>

Cavounidis, J. (2003). Gendered patterns of migration to Greece. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 110(110), 221-238. doi: <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.9173>

Cavounidis, J. (2004). Migration to Greece from the Balkans. *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 2, 35-59. Retrieved from <http://www.asecu.gr/Seeje/issue03/cavounidis.pdf>

- Çela, A. & Kamberi, G. (2019) *Rinia Shqiptare 2018/2019* [Η αλβανική νεολαία]. Tirane: Fondacioni “FRIEDRICH EBERT”. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/albanien/15257.pdf> (Τελευταία πρόσβαση, 29.09.2019)
- Cena, E. (2017). *Return migration during the economic crisis: Experiences of Albanian return migrants and their children in the quest to belong*. PhD thesis. England: Edge Hill University.
- Cerase, F. P. (1974). Expectations and reality: A case of return migration from United States to Southern Italy. *International Migration Review*, 8, 245-262.
- Chang, T. H. P. (1981). A review of micro migration research in the Third World context. In G. F. de Jong & R. W. Gardner (Eds.). *Migration decision making* (pp. 303-327). New York: Pergamon
- Christou, A. (2008). Spaces of Europe, places of homeland: Greek-Danish diaspora life in narratives of home and return. *International Journal of Multicultural Societies*, 10 (2), 194-207.
- Christou, A. (2006). *Narratives of place, culture and identity. Second-generation Greek-Americans return 'Home'*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Constant, A. & Massey, D. S. (2002). Return migration by German guestworkers: Neoclassical versus new economic theories. *International Migration*, 40(4), 5-38. doi:10.1111/1468-2435.00204
- Constant, A., & Zimmermann, K. (2011). Circular and Repeat Migration: Counts of Exits and Years Away from the Host Country. *Population Research and Policy Review*, 30(4), 495-515. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41487834>
- Converse, J. M. & Schuman, H. (1974). *Conversation at random. Survey research as interviewers see it*. London: Wiley.
- Corcoran, M. (2003) Global cosmopolites: issues of self-identity and collective identity among the transnational Irish elite. *Etudes Irlandaises* 28(2), 135-150
- Coser, Lewis. A. (1977). *Masters of sociological thought: Ideas in historical and social context* (second edition). New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Council of Europe (1996). Temporary migration for employment and training purposes. European Committee on Migration, *CDMG (96) 18*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. https://www.coe.int/t/dg3/migration/archives/Documentation/Legal_texts/CDMG_96_18e_Temporary_migration_employment_training_purposes_en.pdf (Τελευταία πρόσβαση 04.09.2019)

Council of Europe (2010). Youth Policy in Albania. Conclusions of the Council of Europe international review team. France, Strasbourg: Council of Europe Publishing. <https://rm.coe.int/16807023ef> (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

Council of European Union (2010). *Visa liberalisation for Albania and Bosnia and Herzegovina*. https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/117555.pdf (Τελευταία πρόσβαση 25.04.2018)

Council of European Union, (8 November 2010) *Visa liberalisation for Albania and Bosnia and Herzegovina*. https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/117555.pdf

Cresswell, T. (2006). *On the move: mobility in the modern western world*. New York, London: Routledge

Creswell J.W., & Miller, D.L. (2000). Determining validity in qualitative inquiry. In J. W. Creswell (Ed.). *Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (2nd ed). Thousand Oaks, CA: Sage.

Creswell, J. & Piano-Clark V. (2007). *Designing and conducting mixed methods research*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Creswell, J. W. (1998). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.

de Coulon, A. & Piracha, M. (2002). Self-Selection and the Performance of Return Migrants: The Case of Albania. *Studies in Economics 0211*. England: School of Economics, University of Kent. <https://www.kent.ac.uk/economics/repec/0211.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 24.09.2019)

De Rapper, G. (2005). Better than Muslims, not as good as Greeks. Emigration as experienced and imagined by the Albanian Christians of Lunxheri. In R. King, N. Mai & S. Schwandner-Sievers (Eds.). *The New Albanian Migration* (pp.173-194). Brighton: Sussex Academic Press

De Santis, G. (1980). Interviewing as social interaction. *Qualitative Sociology*, 2(3), 72-98. doi:10.1007/BF02390159

De Soto, Gordon, H. P., Gedeshi, I., & Sinoimeri, Z. (2002). *Poverty in Albania: A qualitative assessment*. Washington, D.C.: World Bank Technical Paper 520.

de Waal, C. (2005) *Albania Today. A Portrait of Post-Communist Turbulence*. London/New York: I.B. Tauris.

Deda, L. (2003). The new housing market in Tirana. In S. Lowe & S. Tsenkova (Eds). *Housing change in East and Central Europe. Integration or fragmentation?* (pp. 171-180). Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.

Demirtepe-Saygili, D. & Bozo, O. (2011). Perceived social support as a moderator of the relationship between caregiver well-being indicators and psychological symptoms. *Journal of Health Psychology*, 16 (7), 1091-1100. doi: 10.1177/1359105311399486

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (1994). *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.

Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (2003) *Strategies of qualitative research*. CA: Sage Publications Inc.

Derhemi, E. (2003) New Albanian immigrants in the old Albanian diaspora: Piana degli Albanesi. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29 (6), 1015–1032.

Diatta, M. A. & Mbow, N. (1999). Releasing the development potential of return migration: The case of Senegal. *International Migration*, 37(1), 243-266. doi: 10.1111/1468-2435.00072

Doja, A. (2008). Instrumental Borders of Gender and Religious Conversion in the Balkans. *Religion, State & Society*, 36 (1), 55–63. doi:10.1080/09637490701809738.

Dojaka, A. (1972) Disa ndryshime në lidhjet martesore pas çlirimit [Κάποιες αλλαγές στις συζυγικές σχέσεις μετά την εθνική απελευθέρωση]. *Etnografia Shqiptare* V: 53-60. Tiranë:Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë, Sektori i Etnografisë.

Dojaka, A. (1987) Ndryshime në marrëdhëniet e brendshme familjare [Αλλαγές στις εγχώριες οικογενειακές σχέσεις]. *Etnografia Shqiptare* 15: 105-113. Tiranë: Akademia e Shkencave të RPSH.

Dumon, W. (1986). Problems faced by migrations and their family members, particularly second generation migrants, in returning to and reintegrating into their countries of origin. *International Migration*, 24, 113–28. doi:10.1111/j.1468-2435.1986.tb00105.x

Dunn, K. (2000). Interviewing. In I. Hay (Ed.). *Qualitative Research Methods in Human Geography* (pp. 50-82). South Melbourne: Oxford University Press.

Dustmann, C. and Kirchkamp, O. (2002) The optimal migration duration and activity choice after re-migration. *Journal of Development Economics*, 67(2), 351-372. <https://www.ucl.ac.uk/~uctpb21/Cpapers/optimalmigrationduration.pdf> (Τελευταία πρόσβαση: 29.08.2019)

Dustmann, C., & Weiss, Y. (2007). Return migration: Theory and empirical evidence from the UK. *British Journal of Industrial Relations*, 45 (2), 236–256. doi:10.1111/j.1467-8543.2007.00613.x

Etikan, I., Alkassim, R., & Abubakar, S. (2016). Comparison of snowball sampling and sequential sampling technique. *Biometrics & Biostatistics International Journal*, 3(1), 00055. doi: 10.15406/bbij.2016.03.00055.

European Committee of Social Rights (2013) Report concerning conclusions 2011 of the European Social Charter (revised). Strasbourg: Governmental Committee of the European Social Charter & the European Code of Social Security. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900016806a161e> (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

European Training Foundation (ETF) (2007). *The Contribution of Human Resources Development to Migration Policy in Albania.* https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/m/C12578310056925BC12573F300505958_NOTE7BXK6Z.pdf (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

Fakiolas, R., & King, R. (1996). Emigration, return, immigration: A review and evaluation of Greece's postwar experience of international migration. *International Journal of Population Geography*, 2 (2), 171-190. doi: 10.1002/(SICI)1099-1220(199606)2:2<171::AID-IJPG27>3.0.CO;2-2

Faugier, J. and Sargeant, M. (1997). Sampling hard to reach populations. *Journal of Advanced Nursing*, 26, 790-797. Blackwell Science Ltd. <https://pdfs.semanticscholar.org/48e5/da8c090acea9b0163db8a16daff903491348.pdf> (Τελευταία πρόσβαση: 29.08.2019)

Fielding, T. (1992). Migration and culture. In T. Champion & T. Fielding (Eds.). *Migration Processes and Patterns*, Vol. 1, 201-212. London: Belhaven Press.

Filipi G., Galanxhi, E., Nesturi, M. & Grazhdani, T. (2014). *Return Migration and Reintegration in Albania 2013*. Tirana: Albanian Institute for Statistics (INSTAT) and International Organization for Migration (IOM). <https://albania.iom.int/sites/default/files/publication/15.%20Return%20Migration%20and%20Reintegration%20in%20Albania%202013.pdf> (Τελευταία πρόσβαση: 29.08.2019)

Findlay, A.M., & Li, L. L. N. (1997). An auto-biographical approach to understanding migration: The case of Hong Kong emigrants. *Area*, 29 (1), 33-44.

Fischer, P. & Malmberg, G, (2001). Settled people don't move: on life course and (im-)mobility in Sweden. *International Journal of Population Geography*, 7(5), 357-371. doi: 10.1002/ijpg.230

Flahaux, M.L. (2017). Home, sweet home ? The effect of return migration support mechanisms on reintegration. Espace Populations Sociétés, Centre National de la Recherche Scientifique. hal-01769006f. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01769006/document> (Τελευταία πρόσβαση 10.09.2019).

Flick, U. (2006). *An introduction to qualitative research* (3rd ed.). London: Sage.

Folkestad, B. (2008). *Analysing interview. Data possibilities and challenges*. EUROSHERE Working Paper Series (EWP) 13, Eurospheres project. Retrieved from <https://ideas.repec.org/p/erp/ewpxxx/p0037.html>.

Fontana, A., & Frey, J. H. (2000). The interview: From structured questions to negotiated text. In N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd edition), pp. 645-672. Thousand Oaks, CA: Sage.

Fontana, A., & Frey, J. H. (1994). Interviewing: The Art of Science. In N. Denzin, & Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research* (pp. 361-376). Thousand Oaks, CA: Sage Publication, Inc.

Fortier, A. M. (2003). Making Home: Queer Migrations and Motions of Attachment. In S. Ahmed, C. Castaned, A. M. Fortier and M. Sheller (Eds.) *Uprootings/Regrounding: Questions of home and migration*, 115-135. Oxford: Berg.

Gadamer, H. G. (1989). *Truth and method*. London: Sheed & Ward.

Gans, H.J. (1999). Toward a reconciliation of “assimilation” and “pluralism”: the interplay of acculturation and ethnic retention. In C. Hirshman et al. (Eds.), *Handbook of Immigration: The American Experience* (pp. 161-171). New York: Russell Sage Foundation.

Gedeshi, I & King, R. (2018). New trends in potential migration from Albania. Tirana: Friedrich-Ebert-Stiftung. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/albanien/15272.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 10.09.2019)

Germenji, E., & Milo, L. (2009). Return and labour status at home: evidence from returnees in Albania. *Southeast European and Black Sea Studies*, 9 (4), 497-517. doi: 10.1080/146850903314998

Ghosh, B. (1998). *Huddled masses and uncertain shores. Insights into irregular migration*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.

Ghosh, B. (Ed.) (2000). *Return migration: Journey of hope or despair?* Geneva: IOM & UN.

Glaser, B. G. (1992). *Basics of grounded theory: emergence vs. forcing*. Mill Valley, CA: Sociology Press.

Glaser, B. G. (1998). *Doing grounded theory: Issues and discussions*. Mill Valley, CA: Sociology Press.

- Glaser, B. G. (2001). *The grounded theory perspective: conceptualization contrasted with description*. Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Glick Schiller, N., Basch, L. & Blanc-Szanto, C. (1992). *Towards a transnational perspective on migration: Race, class, ethnicity and nationalism reconsidered*. New York: New York Academy of Sciences.
- Gmelch, G. (1980). Return migration. *Annual Review of Anthropology*, 9, 135-159. doi: 10.1146/annurev.an.09.100180.001031
- Gmelch, G. (1983). Who returns and why: Return migration behavior in two North Atlantic societies. *Human Organization*, 42 (1), 46-54. doi: 10.17730/humo.42.1.x755glh32g0vr153
- Gmelch, G., (2006). Barbadian Migrants Abroad and Back Home. In. D. E. Plaza & F. Henry (Eds.). *Returning to the source. The final stage of the Caribbean migration circuit* (pp. 49-73). Jamaica: University of the West Indies Press.
- Goodman, N. (1978). *Ways of Worldmaking*. Indianapolis: Hackett Publishing Co.
- Government of Albania (2005). *Migratory Bulletin*. Tirana: Government of Albania and IOM (International Organisation for Migration).
- Graham, Elspeth. 1999. Breaking out: The opportunities and challenges of multi-method research in population geography. *Professional Geographer* 51 (1), 76-89. doi: 10.1111/0033-0124.00147
- Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6): 1360-1380. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2776392>
- Gubhaju, B., & De Jong, G. F. (2009). Individual versus household migration decision rules: Gender and marital status differences in intentions to migrate in South Africa. *International Migration*, 47(1), 31-61.
- Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. *Field Methods*, 18 (1), 59-82. doi: 10.1177/1525822X05279903

- Guest, G., MacQueen, K. M., & Namey, E. E. (2012). *Applied thematic analysis*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc. doi: 10.4135/9781483384436
- Gustafson, P. (2001). Retirement migration and transnational lifestyles. *Ageing and Society*, 21(4), 371-94
- Gustafson, P. (2008). Transnationalism in retirement migration: the case of North European retirees in Spain. *Ethnic and Racial Studies*, 31(3), 451-475. doi: [10.1080/01419870701492000](https://doi.org/10.1080/01419870701492000)
- Guzzetta, C. (2004). Return migration. *Journal of Immigrant & Refugee Services*, 2(1-2), 109-117. dOI: 10.1300/J191v02n01_07
- Hage, G. (2005). A not so multi-sited ethnography of a not so imagined community, *Anthropological Theory*, 5(4), 463-475. doi:10.1177/1463499605059232
- Hajdinjak, M. (30 September–1 October 2005). Don't want to live with them, can't afford to live without them: Albanian labor migration in Greece. Paper presented at the *Migrations, integration security and quality of life in Mediterranean Cities Conference*. Switzerland: Lugano.
- Halfacree, K. (1995). Household migration and the structuration of patriarchy: Evidence from the USA. *Progress in Human Geography* 19 (2), 159-182. doi: 10.1177/030913259501900201.
- Halfacree, K. (2004). A utopian imagination in migration's *terra incognita*? Acknowledging the non-economic worlds of migration decision-making. *Population, Space and Place*, 10 (3), 239-253. doi:10.1002/psp.326
- Halfacree, K., & Boyle, P. (1993). The challenge facing migration research: The case for a biographical approach. *Progress in Human Geography* 17 (3), 333-348. doi: 10.1177/030913259301700303
- Hall, D.R. (1994). *Albania and the Albanians*. London: Pinter
- Hall, S. (1987). Mimimal selves. In L. Appignanesi (Ed.). *Identity. The Real Me. Post-Modernism and the Question of Identity* 44. ICA Documents 6. London: ICA.

- Hammar, T. (1992). Laws and Policies Regulating Population Movements: A European Perspective. In M. M. Kritz, L. L. Lim, & H. Zlotnik (Eds.). *International Migration Systems: A Global Approach* (pp.245-262). Oxford: Clarendon Press.
- Hammersley, M., & Atkinson, P. (1995). *Ethnography: Principles in Practice* (2nd ed.). London: Routledge.
- Hannafin, S., 2016. Place, belonging and second generation return migration from Britain to Ireland. *Irish Geography* 49 (1), 29-46
- Hanson, R. C. (1958). Evidence and procedure characteristics of "reliable" propositions in social science. *American Journal of Sociology*, 36(4), 357-363.
- Harris, J., & Todaro, M. (1970). Migration, unemployment and development: A two-sector analysis. *The American Economic Review*, 60(1), 126-142. <http://www.jstor.org/stable/1807860>
- Hatfield, M. (2010). Children moving 'home'? Everyday experiences of return migration in highly skilled households. *Childhood*, 17 (2), 243-257. doi: 10.1177/0907568210365747
- Hattar-Pollara, M., & Meleis, A. I. (1995). The stress of immigration and the daily lived experiences of Jordanian immigrant women in the United States. *Western Journal of Nursing Research*, 17(5), 521-539. doi: 10.1177/019394599501700505
- Hatziprokopiou P., & Labrianidis, L. (2005). The Albanian migration cycle: migrants tend to return to their country of origin after all. In R. King, N. Mai, & S. Schwandner-Sievers (Eds.). *The new Albanian migration* (pp. 93-117). Brighton: Sussex Academic Press.
- Hatziprokopiou, P. (2006a). Migration and changing urban geographies in the European south: evidence from the case of immigrants in Thessaloniki", *Migracijske i Etničke Teme* (Migration and Ethnic Themes), 22, 113–136. Retrieved from <https://hrcak.srce.hr/file/8135>
- Hatziprokopiou, P. (2006b). *Globalisation, migration and socio-economic change in contemporary Greece. Processes of social incorporation of Balkan immigrants in Thessaloniki*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Hatziprokopiou, P. (2003). Albanian immigrants in Thessaloniki, Greece: processes of economic and social incorporation. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29(6), 1033-1057. doi: [10.1080/1369183032000171357](https://doi.org/10.1080/1369183032000171357)

Haug, S. (2008). Migration Networks and Migration Decision-Making. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34 (4), 585 - 605. doi: 10.1080/13691830801961605

Heckathorn, D. D. (2015). Snowball versus respondent-driven sampling. *Sociol Methodol*, 41, 352-366. doi:10.1111/j.1467-9531.2011.01244.x

Heidegger, M. (1962). *Being and Time*. Oxford: Blackwell Publishing.

Hendricks V.M. & Blanken P. (1992). Snowball sampling: theoretical and practical considerations. In V.M. Hendricks, P. Blanken, & N. Adriaans (eds.). *Snowball Sampling: A Pilot Study on Cocaine Use*, pp. 17–35. Rotterdam: IVO.

Hicks, J. (1932). *The theory of wages*. London: Macmillan.

Hobsbawm E., Polito A. (2000) *The New Century*. London: Little Brown & CO.

Hoffmann-Nowotny, H. J. (1981). A sociological approach toward a general theory of migration. *International Migration Review*, 15(1), 64-83. doi: 10.1177/019791838101501s06

Holstein, J. A., & Gubrium. J. F. (2000). *The self we live by: Narrative identity in a postmodern world*. New York: Oxford University Press.

Hoxha, D. (2017) Riintegrimi i fëmijëve të emigrantëve të rikthyer në sistemin arsimor shqiptar [Η επαναπροσαρμογή των παιδιών των παλιννοστούντων στο αλβανικό εκπαιδευτικό σύστημα]. Διδακτορική Διατριβή. Διατριβή. Tirane: Universiteti i Tiranës, Fakulteti i shkencave sociale. <http://www.doktoratura.unitir.edu.al/wp-content/uploads/2018/05/varianti-perfundimtar-dok.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 15.06.2019)

Huang, F. Y. (2013). *Asian and Hispanic immigrant women in the work force: implications of the United States immigration policies since 1965* (2nd edition). New York, London: Routledge.

Hutchby, I., & Wooffitt, R. (1998). *Conversation analysis: Principles, practices, and applications*. Cambridge: Polity Press.

INSTAT & IOM (2014). Return migration and reintegration in Albania 2013. Tirana: INSTAT & IOM.

<https://albania.iom.int/sites/default/files/publication/15.%20Return%20Migration%20and%20Reintegration%20in%20Albania%202013.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 30.08.2019)

INSTAT (2004). Migracioni ne Shqiperi. Regjistrimi i popullsisë dhe i banesave 2001. [Μετανάστευση στην Αλβανία. [Απογραφή πληθυσμού και κατοικίας]. http://www.instat.gov.al/media/3117/migracioni_n_shqiperi.pdf (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

INSTAT (2010) *Shqipëria në Shifra 2010* [Αλβανία σε φιγούρες] http://www.instat.gov.al/media/2476/shqiperia_ne_shifra_2010.pdf (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

INSTAT (2012). Buletini statistikor tre mujor 2012 [Στατιστικό δελτίο ανά τρίμηνο] http://www.instat.gov.al/media/2506/statistika_3_2012.pdf. (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

INSTAT (2012). Population and housing Census 2011. Tirana: INSTAT. http://www.instat.gov.al/media/3058/main_results_population_and_housing_census_2011.pdf (Τελευταία πρόσβαση 30.08.2019)

INSTAT (2014). Migracioni ne Shqiperi [Η μετανάστευση στην Αλβανία]. Tirane: INSTAT http://www.instat.gov.al/media/3078/migracioni_ne_shqiperi.pdf (Τελευταία πρόσβαση 09.09.2019)

INSTAT (2015). *Population of Albania* http://www.instat.gov.al/media/2265/pop_1_janar_2015_press_release.pdf (Τελευταία πρόσβαση 25.04.2018)

INSTAT (2017). *Bizneset e huaja ne Shqiperi 2014-2016* [Ξένες επιχειρήσεις στην Αλβανία 2014-2016]. <http://www.instat.gov.al/media/3649/bizneset-e-huaja-ne-shqiperi-2014-2016.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 25.04.2018)

INSTAT (Albanian Institute for Statistics) (2004). *Kushtet e jeteses dhe pabarazia ne Shqiperi. Regjistrimi i popullsisë dhe banesave 2001*. [Συνθήκες διαβίωσης και η ανισότητα στην Αλβανία. Απογραφή πληθυσμού και κατοικίας]. Tirana: INSTAT.

http://www.instat.gov.al/media/3143/varferia_ne_shqiperi.pdf (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

International Organization for Migration (IOM) (2004). International migration law. Glossary on migration. Geneva: IOM. http://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_1_en.pdf (Τελευταία πρόσβαση 04.09.2019)

Ioannou, N. (2014). EUROMED Migration III, Legal Migration Meeting. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη / Social Cohesion and Development*, 9 (2), 155-159. doi: 10.12681/scad.9024

IOM (2004). *Essentials of migration Management: a guide for policy makers and practitioners. Managing migration 3*. Geneva: IOM

IOM (2006). *Return and readmission: the case of Albania*. Tirana: IOM

IOM (2007). *The Republic of Albania. Migration Profile*. Lubljana: IOM. http://iom.hu/PDF/migration_profiles2007/Albania_2007.pdf

IOM (2008). *Migration in Albania. A country profile 2008*. Geneva: IOM

Iosifides, T. (1997). Immigrants in the Athens labour market: A comparative survey of Albanians, Egyptians and Filipinos. In R. King & R. Black (Eds). *Southern Europe and the New Immigrations*. Brighton, England: Sussex Academic Press.

Iosifides, T. (2003). Qualitative migration research: Some new reflections six years later. *The Qualitative Report*, 8 (3), 435-446. <https://nsuworks.nova.edu/tqr/vol8/iss3/5> (Τελευταία πρόσβαση 19.09.2019)

Iosifides, Th. & King, R. (1998). Socio-spatial dynamics and exclusion of three immigrant groups in the Athens conurbation. *South European Society and Politics*, 3(3), 205-229. doi: 10.1080/13608740308539554

Ishak, N. & Bakar, A. (2012). Qualitative data management and analysis using NVivo: an approach used to examine leadership qualities among student leaders. *Education Research Journal*, 2(3), 94-103.

Italy and the United States during the period 1968-1993. Ph..Lic.Thesis. Lund University: Department of Economic History. https://www.ed.lu.se/media/ed/papers/sli_sel_publ.pdf (Τελευταία πρόσβαση 20.09.2019)

Jarvis, C. (1999). *The Rise and fall of the pyramid schemes in Albania*. International Monetary Fund (IMF), Working Paper 99/98. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/1999/wp9998.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 15.09.2019)

Joffe, H. & Yardley, L. (2004) Content and thematic analysis. In D. F. Marks & L. Yardley (Eds). *Research methods for clinical and health psychology*, pp. 56-68. London: Sage.

Joffe, H. (2011). Thematic analysis. In D. Harper, & A. R. Thompson (Eds.). *Qualitative research methods in mental health and psychotherapy: A Guide for Students and Practitioners*. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd. doi:10.1002/9781119973249.ch15

Jones R. (2003). Multinational investment and return migration in Ireland in the 1990s. A county-level analysis. *Irish Geography* 32(2): 153–169.

Jordan, B., Stráth, B., & Triandafyllidou, A. (2003). Comparing cultures of discretion. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29(2), 373-395. doi: 10.1080/1369183032000079648

Kahn, R. L., & Cannell, C. F. (1957). *The dynamics of interviewing: theory, technique, and cases*. Oxford, England: John Wiley & Sons.

Kandyli, G., Arapoglou, V., & Maloutas, Th. (2008). Immigration and spatial (dis)equilibrium of competitiveness cohesion in Athens. In P. Ache, H.T. Andersen, Th. Maloutas, M. Raco, & T. Tasan-Kok (Eds.), *Cities between competitiveness and cohesion. Discourses, realities and implementation*, (pp. 119-134). Springer.

Kerpaci, K. & Kuka, M. (2015). Feeling as a Migrant Even in my Homeland: Living Experiences of Albanian Return Migrants from Greece' in *Proceedings of the 10th International Congress of the Hellenic Geographical Society*, 22–24 October 2014, Thessaloniki, Greece, Special Session 1, 1153–1161. geolib.geo.auth.gr/index.php/pgc/article/view/10504/10252 (accessed on January 10, 2018).

Kerpaci, K. & Kuka, M. (2019). The Greek debt crisis and Albanian return migration. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 21:1, 104-119. doi: 10.1080/19448953.2018.1532689

Kilic, T., Carletto, G., Davis, B., & Zezza, A. (2007). *Investing Back Home: Return Migration and Business Ownership in Albania*. ESA Working Paper No. 07–08. <http://www.fao.org/3/a-ai460e.pdf> (accessed on January 11, 2018).

Kilic, T., Carletto, G., Davis, B., & Zezza, A. (2009). *Investing Back Home: Return Migration and Business Ownership in Albania*. *Economics of Transition and Institutional Change*, 17 (3), 587-623. doi: 10.1111/j.1468-0351.2009.00357.x

Kim, Y. Y. (2001). *Becoming intercultural: An integrative theory of communication and cross-cultural adaptation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

King, R. & Vullnetari, J. (2003). *Migration and development in Albania*. Brighton: University of Sussex, Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, Working Paper C5. http://www.sussex.ac.uk/Units/SCMR/drc/publications/working_papers/WP-C5.pdf (Τελευταία πρόσβαση 05.09.2019)

King, R. & Vullnetari, J. (2009). The intersections of gender and generation in Albanian migration, remittances and transnational care. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 91 (1): 19-38. doi: 10.1111/j.1468-0467.2009.00304.x.

King, R. (1978). Return migration: A neglected aspect of population geography. *Area*, 10 (3), 175-182.

King, R. (2000). Generalizations from the history of return migration.” In B. Ghosh (Ed.). *Return migration: Journey of hope or despair*, pp. 7-55. Geneva: IOM / UNHCR.

King, R. (2002). Towards a new map of European migration. *International Journal of Population Geography*, 8 (2), 89-106. doi: 10.1002/ijpg.246

King, R. (2003). Across the sea and over the mountains: Documenting Albanian migration. *Scottish Geographical Journal*, 119 (3), 283-309. doi: 10.1080/00369220318737179

King, R. (2004). Albania: interrelationships between population, poverty, development, internal and international migration. *Méditerranée*, 103. 37-47. doi: 10.3406/medit.2004.3365.

King, R. (2005). Albania as a laboratory for the study of migration and development. *Journal of Balkan and Near Easter Studies* 7 (2), 133-155. doi: 10.1080/14613190500132880

- King, R. (2012). *Theories and typologies of migration: an overview and a primer*. Working Paper. Malmö, Sweden: Malmö University.
<https://www.mah.se/upload/Forskningscentrum/MIM/WB/WB%203.12.pdf>. (Τελευταία πρόσβαση 30.08.2019)
- King, R. (Ed.) (1986). *Return Migration and Regional Economic Problems*. London: Croom Helm.
- King, R., & Christou, A. (2010). Cultural geographies of counter-diasporic migration: perspectives from the study of second-generation “returnees” to Greece. *Population, Space and Place*, 16 (2), 103–119. doi:10.1002/psp.543
- King, R., & Mai, N. (2008). *Out of Albania. From crisis migration to social inclusion in Italy*. UK: Berghahn Books.
- King, R., Iosifides, Th., & Myrivili, L. (1998). A migrants’ story: from Albania to Athens. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24 (1), 159-175. doi: 10.1080/1369183X.1998.9976623
- King, R., Strachan, A., & Martimer, J. (1985). The urban dimension of European return migration: The case of Bari, Southern Italy. *Urban Studies* 22(3), 219-235. doi:10.1080/00420988520080361
- King, R., Strachan, A., & Martimer, J. (1986). Gastarbeiter go home: Return migration and economic change in the Italian Mezzogiorno. In R. King (Ed.). *Return Migration and Regional Economic Problems* (pp. 38-68). London: Croom Helm.
- Klinthäll, M. (1999). *Homeward Bound: Return migration from Sweden to Germany, Greece,*
- Koço, E. (2015). *A journey of the vocal iso(n)*. UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Koehler, J., Laczko, F., Aghazarm, C., & Schad J. (2010). Migration and economic crisis in the European Union. Implications for policy. Brussels, Belgium: IOM
https://publications.iom.int/system/files/pdf/migration_and_the_economic_crisis.pdf (Τελευταία πρόσβαση 10.09.2019)
- Kok H., (1999) *Migration in Hungary and Poland before and after the Transition*. Utrecht: Utrecht University, Faculty of Geographical Sciences.

- Kong, T. S. K., Mahoney, D. & Plummer, K. (2002). Queering the interview. In J. F. Gubrium & J. A. Holstein (Eds.). *Handbook of qualitative research: Context and method*, pp. 239-258. Thousand Oaks: Sage.
- Kontuly, T., Smith, K. R., & Heaton, T. B. (1995). Culture as a determinant of reasons for migration. *The Social Science Journal*, 32(2), 179-193. doi:10.1016/0362-3319(95)90004-7
- Korovilas, J. P. (1999). The Albanian economy in transition: The role of remittances and pyramid investment schemes. *Post-Communist Economies*, 11 (3), 399-415. doi: 10.1080/14631379995940
- Koser, K. (2000). Asylum policies, trafficking and vulnerability. *International Migration*, 38(3), 91-112. doi: 10.1111/1468-2435.00116
- Krane, R. E. 1973. Effects of cyclical international migration upon socio-economic mobility. *International Migration Review*, 7, 427-436
- Kuckartz, U. (2014). *Qualitative text analysis: A guide to methods, practice & using software*. London: SAGE Publications Ltd. doi: 10.4135/9781446288719
- Kuka, M. (2019). The apathy of the poor as an incentive to demolish the past and the future. The vandalization of Albania's capital. International Workshop *Engaged or Enraged Citizens? Political Participation in Post-Communist Europe*. Södertörn University, Stockholm, 17-18 October.
- Kule, Dh., Mançellari, A., Papapanagos, H., Qirici, S., & Sanfey, P. (2002) The causes and consequences of Albanian emigration during transition: Evidence from micro data, *International Migration Review*, 36 (1), 229-239. doi:10.1111/j.1747-7379.2002.tb00078.x
- Kunuroglu, F., van de Vijver, F., & Yagmur, K. (2016). Return Migration. *Online Readings in Psychology and Culture*, 8(2). doi: 10.9707/2307-0919.1143
- Kushtetuta e Republikës popullore Socialiste të Shqipërisë (1976), neni 16 [Σύνταγμα του 1976 της Λαϊκής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Αλβανίας], άρθρο 16 Tirane)
- Kuvendi i RSH (2003). *Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë* [Το σύνταγμα της Αλβανικής Δημοκρατίας]. Fletore Zyrtare 26. Tirana: Qendra e Publikimeve Zyrtare.

Kuvendi Popullor i RSH (31.3.1993) *Për disa ndryshime e plotesime ne ligjin nr.7491, date 29.04.1991. Për dispozitat kryesore kushtetuese, Ligji nr.7692* [Τροποποίηση του Νόμου αριθ. 7491, ημερομηνία 29.4.1991. Στις βασικές συνταγματικές διατάξεις, Νόμος αριθ. 7692]. Tirana: Qendra e Publikimeve Zyrtare.

Kvale, S. (1996) *Interviews, An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks: Sage Publications.

Labrianidis, L. & A. Lyberaki (2004). Back and forth and in-between: Albanian return-migrants from Greece and Italy. *Journal of International Migration and Integration* 5 (1): 77-106. doi: 10.1007/s12134-004-1003-0

Labrianidis, L. & B. Kazazi (2006). Albanian return-migrants from Greece and Italy: Their impact upon spatial disparities within Albania. *European Urban and Regional Studies* 13 (1), 59-74.

Langdrige, D. (2004). *Introduction to research methods and data analysis*. Harlow: Pearson Education.

Lavie, S., & Swedenburg, T. (1996). *Displacement, Diaspora, and geographies of identity*. Durham: Duke University Press.

Lazaridis G., (2000). Filipino and Albanian women migrant workers in Greece: Multiple layers of oppression. In Anthias F.,Lazaridis G. (Eds.). *Gender and Migration in Southern Europe. Women on the Move*, pp. 49-80. Oxford, New York: Berg.

Lazaridis, G. & E. Wickens (1999), “Us” and the “Others”: Ethnic minorities in Greece. *Annals of Tourism Research* 26 (3): 632-655. doi: [10.1016/S0160-7383\(99\)00008-0](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(99)00008-0)

Lazaridis, G., & Koumandraki, M. (2007). Albanian migration to Greece: Patterns and processes of inclusion and exclusion in the labour market. *European Societies*, 9 (1), 91–111. doi: 10.1080/14616690601079457

Lee, E. (1966). A Theory of migration. *Demography*, 3(1), 47-57. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2060063>

- Lewis, W.A. (1954). Economic development with unlimited supply of labour. *The Manchester School*, 22, 139-191. doi: 10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x
- Lianos, Th., Katseli, L., & Sarris, A. (1996). Illegal immigration and local labour markets: The case of Northern Greece. *International Migration*, 34 (3), 449-484.
- MacDonald, J., & MacDonald, L. (1964). Chain migration ethnic neighborhood formation and social networks. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 42(1), 82-97. doi:10.2307/3348581
- Maho, B. (2016). Çështja e pronësisë mbi sende të paluajtshme në Republikën e Shqipërisë. Një vështrim historik [Το ζήτημα της ιδιοκτησίας της ακίνητης περιουσίας στη Δημοκρατία της Αλβανίας. Μια ιστορική ματιά]. Διδακτορική Διατριβή. Tirane: Universiteti i Tiranës: Fakulteti Histori-Filologjisë, Departamenti i Historisë. <http://www.doktoratura.unitir.edu.al/wp-content/uploads/2017/05/Besnik-Maho.pdf>. (Τελευταία πρόσβαση 30.09.2019)
- Mai, N. (2002). *Between losing and finding oneself. The role of Italian television in the Albanian migration to Italy*. Brighton: University of Sussex, DPhil thesis in Media and Cultural Studies.
- Mai, N. (2004). Looking for a more modern life...': the role of Italian television in the Albanian migration to Italy. *Westminster Papers in Communication and Culture*, 1(1), 3-22.
- Mai, N., & Paladini, C. (2013). Flexible circularities: Integration, return and socio-economic instability within Albanian migration to Italy. In A. Triandafyllidou (Ed). *Circular migration between Europe and its neighbourhood* (pp. 42-68). Oxford: Oxford University Press.
- Maroukis, T. & Gemi, E. (2010). *Circular migration between Albania and Greece. A case study*. METOIKOS project. Florence: European University Institute. <http://icm-westernbalkans.com/wp-content/uploads/2015/04/METOIKOSCaseStudyGreeceAlbania.pdf> (Τελευταία πρόσβαση, 19.09.2019).
- Massey, D. S., Alarco'n, R., Durand, J., & Gonza'lez, H. (1987). *Return to Aztlan: The social process of international migration from Western Mexico*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J.E. (1998). *Worlds in motion. Understanding international migration at the end of the millennium*. Oxford: Oxford University Press

- Massey, D., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466. doi:10.2307/2938462
- Maxwell, J. A. (1992). Understanding and validity in qualitative research. *Harvard Educational Review*, 62, 279-300.
- Maxwell, J. A. (2004). Causal explanation, qualitative research, and scientific inquiry in education. *Educational Researcher*, 33(2), 3-11.
- Mayring, P (2014). *Qualitative content analysis: theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Klagenfurt. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ss0ar-395173>. (Τελευταία πρόσβαση 1.11.2019)
- Mayring, P., (2000). Qualitative content analysis [28 paragraphs]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 1(2), Art. 20. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0002204> (Τελευταία πρόσβαση 1.11.2019)
- Mazari, N. (2012). Koncepti i zhvillimit rajonal per qarkun e Tiranes. Orientimet strategjike per zhvillimin rajonal 2012-2017. [Περιφερειακή αναπτυξιακή για την περιοχή των Τιράνων. Στρατηγικές για την περιφερειακή ανάπτυξη 2012-2017]. Tirane: Keshilli i Qarkut Tirane & Fondacioni Shqiptar per Zhvillimin e Kapaciteteve Vendore (ALCDF).
- Mehrlander, U., (1987). Sociological aspects of migration policy: the case of the Federal Republic of Germany. *International Migration*, 25(1):87-96
- Mesnard, A. (2004). Temporary migration and capital market imperfections. *Oxford Economic Papers*, 56(2), 242-262. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/3488825>
- METE (Ministria e Ekonomisë, Tregtisë dhe Energjetikës) (2010). *Buletini vjetor Statistikor* [Ετήσιο Στατιστικό δελτίο]. Tirane: METE
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Mincer, J. (1978). Family Migration Decisions. *Journal of Political Economy*, 86(5), 749-773. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/1828408>

Mishler, E. G. (1986). *Research interviewing: Context and narrative*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Mishler, E.G. (1996) *Συνέντευξη Έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Mitchell, R. G.(1993). *Secrecy and fieldwork*. London: Sage.

Morse, M. & Field, A. (1995) *Qualitative Research Methods for Health Professionals*. Sage Publications, Thousand Oaks.

Municipality of Tirana (2005). *Tirana: Arkitekturë & konkurse 2003-2005* [Τίρανα: Αρχιτεκτονική & Διαγωνισμοί 2003-2005]. Tirana: Toena

Murray, M. (2003). Narrative psychology and narrative analysis. In P. M. Camic, J. E. Rhodes, & L. Yardley (Eds.). *Qualitative research in psychology: Expanding perspectives in methodology and design*, pp. 95-112. Washington, DC, US: American Psychological Association. <http://dx.doi.org/10.1037/10595-006>

Myers, M. D. (2009). *Qualitative research in business and management*. London, UK: Sage

Myers, M., D. (2009). *Qualitative research in business & management*. London: Sage Publications.

Nann, R., ed. (1982). *Uprooting and surviving. Adaption and resettlement of migrant families and children*, (Priority issues in mental health, volume 2) .London: D. Reidel Publishing Company.

Nase, I. & Ocakçi, M. (2010). Urban Pattern Dichotomy in Tirana: Socio-spatial Impact of Liberalism. *European Planning Studies*. 18. 1837-1861. doi: 10.1080/09654313.2010.512169.

Ní Laoire, C. (2000). Conceptualising Irish rural youth migration: A biographical approach. *International Journal of Population Geography*, 6, 229-243. doi: 10.1002/1099-1220(200005/06)6:3<229::AID-IJPG185>3.0.CO;2-R

Ní Laoire, C. (2007). The ‘green green grass of home’? Return migration to rural Ireland. *Journal of Rural Studies*, 23, 332-344. 10.1016/j.jrurstud.2007.01.005.

Ní Laoire, C. (2008a.). 'Settling back'? A biographical and life-course perspective on Ireland's recent return migration. *Irish Geography*, 41(2), 195-210. doi: 10.1080/00750770802076968

Ní Laoire, C. (2008b.). Complicating host-newcomer dualisms: Irish return migrants as home-comers or newcomers?. *Translocations: Migration and Social Change*, 4(1), 35-50.

Nicholson, B. (2001). From migrant to micro-entrepreneur: do-it-yourself development in Albania. *South-East Europe Review* 4 (3), 39-41. http://www.beryl-nicholson.co.uk/documents/South-East_Europe_Review.pdf (Τελευταία πρόσβαση 01.11.2019)

Nicholson, B. (2002). The wrong end of the telescope: Economic migrants, immigration policy and how it looks from Albania. *The Political Quarterly*, 73 (4), 436-444. doi: 10.1111/1467-923X.00498

Nicholson, B. (2004). Migrants as agents of Development. Albanian return migrants and micro-enterprises.. In D. Pop (Ed.). *New patterns of labour migration in Central and Eastern Europe* (pp. 94-110). Cluj Napoca, Romania: AMM Editura.

Nova, K. (1972) Pozita e gruas sipas së drejtës zakonore të Labërisë [Η θέση της γυναίκας σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο της Λαμπρίας]. *Etnografia Shqiptare*, 4, 37-48. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë. Sektori i Etnografisë.

Nudzor, H. P. (2009). A critical commentary on combined methods approach to researching educational and social issues. *Issues In Educational Research*, 19(2), 114-127. <http://www.iier.org.au/iier19/nudzor.html>. (Τελευταία πρόσβαση 29.10.2019)

O'Reilly, M., & Parker, N. (2012). Unsatisfactory saturation: A critical exploration of the notion of saturated sample sizes in qualitative research. *Qualitative Research Journal*, 13 (2), 190-197. doi:10.1177/1468794112446106

OECD (2009). International Migration and the economic crisis: Understanding the links and shaping policy responses. In *international migration outlook 2009*. Paris: OECD Publishing. doi: 10.1787/migr_outlook-2009-3-en

OECD (2015) Government at a Glance, Greece. <https://www.oecd.org/gov/Greece.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 10.01.2018).

- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development), UN (United Nations) (2013). *World Migration in Figures*. <http://www.oecd.org/els/mig/World-Migration-in-Figures.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)
- Palese, E.(2013). Zygmunt Bauman. Individual and society in the liquid modernity. *Springer Plus* 2, 191. doi: 10.1186/2193-1801-2-191
- Papademetriou, D. G. & Terrazas, A. (2009). *Immigrants and the current economic crisis: Research evidence, policy challenges, and implications*. Washington, DC: Migration Policy Institute. http://www.migrationpolicy.org/pubs/lmi_recessionJan09.pdf. (Τελευταία πρόσβαση 10.09.2019)
- Papapanagos, H., & Sanfey, P. (2001). Intention to emigrate in transition countries: the case of Albania. *Journal of Population Economics*,14 (3), 491-504. doi: [10.1007/s001480000037](https://doi.org/10.1007/s001480000037).
- Pastore, F. (1998). *Conflicts and migrations. A case study on Albania*. Rome: Centro Studi di Politica Internazionale Occasional Paper.
- Patton, M. (1990). *Qualitative evaluation and research methods* (2nd ed.). Beverly Hills, CA: Sage.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods* (3rd edition). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Petras, E., & Kousis, M. (1988). Returning migrant characteristics and labor market demand in Greece. *International Migration Review*, (4), 586-608. doi:10.2307/2546347
- Philip, L. J. (1998). Combining qualitative and quantitative approaches to social research in human geography: An impossible mixture? *Environment and Planning A*, 30 (2), 261-276. doi: 10.1068/a300261
- Plaza, D., & Frances, H. (2006). *Returning to the Source: The Final Stage of the Caribbean Migration Circuit*. Jamaica: University of the West Indies Press.
- Pojani, D. (2009). Urbanization of post-communist Albania: Economic, social, and environmental challenges, debate. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*,17(1), 85-97. doi: 10.1080/09651560902778394

- Pojani, D. (2010). Tirana. City profile. *Cities*, 27(6), 483-495
- Pooley, C. & Turnbull, J. (1998). *Migration and mobility in Britain since the eighteenth century*. London: UCL Press.
- Portes A., Guarnizo E. L., & Landolt, P. (1999). The study of transnationalism: Pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2), 217-237. doi: 10.1080/014198799329468
- Portes, A. (1995). *The economic sociology of immigration. Essays on networks, ethnicity and entrepreneurship*. New York: Russell Sage Foundation.
- Portes, A. (1999). Conclusion: Towards a new world: The origins and effects of transnational activities. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2), 463-477. doi: 10.1080/014198799329567
- Portes, A., & Böröcz, J. (1989). Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on Its Determinants and Modes of Incorporation. *The International Migration Review*, 23(3), 606-630. doi:10.2307/2546431
- Potter R. B, & Phillips J. (2006). Both black and symbolically white: the ‘Bajan-Brit’ return migrant as post-colonial hybrid. *Ethnic and Racial Studies*, 29, 901–927.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987) *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Potter, R.B., Conway, D. & Phillips, J. (Eds.) (2005). *The Experience of Return Migration: Caribbean Perspectives*. Aldershot: Ashgate.
- Preston R (Ed.) (1993). The integration of returned exiles. Former Combatants and other war affected Namibians. Windhoek, Namibia: Namibian Institute for Social and Economic Research.
- Psimmenos, I., & Kassimati, K. (2004). Shifting work identities and oppositional work narratives: The case of Albanian domestic and construction workers in Greece. In C. Inglessi, A. Lyberaki, H. Vermeulen & J. G. van Wijngaarden (Eds.), *Immigration in Northern versus Southern Europe* (pp. 85-116). Athens: Netherlands Institute at Athens.

Puri, S. & T. Ritzema (1999). *Migrant worker remittances, micro-finance and the informal economy: Prospects and issues*. Geneva: ILO Working Paper, 993576093402676, International Labour Organization. <https://ideas.repec.org/p/ilo/ilowps/993576093402676.html> (Τελευταία πρόσβαση 20.20.2019).

Puri, Sh. & Ritzema, T., (1999). Migrant worker remittances, micro-finance and the informal economy : prospects and issues, *ILO Working Papers* 993576093402676, International Labour Organization.

Qeveria Shqiptare [Αλβανική κυβέρνηση] (2018). *Strategjia kombetare per qeverisjen e migracionit dhe plani i veprimit 2019-2020* [Εθνική στρατηγική και σχέδιο δράσης για την μετανάστευση, 2019-2022] <https://konsultimipublik.gov.al/Konsultime/Detaje/116> (Τελευταία πρόσβαση, 20.06.2019)

Redfield, R., Linton, R., & Herskovits, M. H. (1936). Memorandum on the study of acculturation. *American Anthropologist*, 38 (1), 149-152. doi: 10.1525/aa.1936.38.1.02a00330

Republic of Albania (2010). *Strategy on reintegration of returned Albanian citizens 2010-2015*. https://www.esiweb.org/pdf/schengen_whitelist_project_Strategy%20on%20Reintegration%20of%20Returned%20Albanian%20Citizens%202010-2015.pdf

Rhoades, R. (1979). Toward an anthropology of return migration. *Papers in Anthropology*. 20:1-111.

Richardson, L., & St. Pierre, E. A. (2005). Writing: A Method of Inquiry. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.). *The Sage handbook of qualitative research*, pp. 959-978. Thousand Oaks, CA, : Sage Publications Ltd.

Richmond, A. H. (1983). Explaining return migration. *International Migration Review*, 17(1) 269-275. doi: 10.1177/019791838301701S39

Riessman, C. K. (1993). *Qualitative research methods, Vol. 30. Narrative analysis*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.

Riessman, C. K. (2002). Analysis of personal narratives. In J. F. Gubrium & J. A. Holstein (Eds.). *Handbook of qualitative research: Context and method*, pp. 120-144. Thousand Oaks: Sage.

Ritchie, J., Lewis, J., Elam, G., (2003). Designing and Selecting Samples. In J. Ritchie and J. Lewis (Eds.) *Qualitative Research Practice. A guide for Social Science Students* (pp. 77-109). London: SAGE Publications.

Robson, C. (2007). *How to do a research project: A guide for undergraduate students*. Oxford, UK: Blackwell.

Rogers, R. (1984). Return migration in comparative perspective. *International Migration Review*, 17(1), 277-299. doi: 10.1177/019791838301701S40

Rosas, A., Levits, E., & Bot, Y. (Editorial committee) (2013). *The court of justice and the construction of Europe: analysis and perspectives on sixty years of case law*. Hauge, Netherlands: T.M.C. ASSER PRESS.

Rubin, H. J. & Rubin, I. S. (2005). *Qualitative interviewing: The art of hearing data* (2nd edition). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications Ltd.

Saltmarshe, D. (2001). *Identity in a Post-Communist Balkan State: An Albanian Village Study*. Aldershot: Ashgate.

Schoorl J., L. Heering, I. Esveldt, G. Groenewold, Van der Erf, R. (2000). *Push and pull factors of international migration: A comparative report*. Luxembourg: European Communities Office for Official Publications

Schwandner-Sievers, S. (1999). *The Albanian Aromanians' Awakening: Identity Politics and Conflict in Post-communist Albania*. Flensburg, Germany: European Centre for Minority Issues (ECMI).

Schwandner-Sievers, S., 1999. The Albanian Aromanians' awakening: Identity politics and conflict in post-communist Albania. Flensburg, Germany: European Centre for Minority Issues (ECMI).

Schwandt, T. A. (1994). Constructivist, interpretivist approaches to human inquiry. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln, ed., *Handbook of qualitative research*, pp. 118-137. Thousand Oaks: Sage.

- Shin, K. R., & Shin, C. (1999). The lived experience of Korean immigrant women acculturating into the United States. *Health Care for Women International*, 20(6), 603-617. doi: 10.1080/073993399245494
- Shkreli, A., Gjoni, D., (1997). Tirana: Ferri Urban i Fundshekullit XX. *Përpyjekja* 10.
- Silverman, D. (1993). *Interpreting qualitative data: Methods for analyzing talk, text and interaction*. London: Sage.
- Silvey, R., & Lawson, V. (1999). Placing the migrant. *Annals of the Association of American Geographers*, 89 (1), 121-132. doi: 10.1111/0004-5608.00134
- Simmel, G. (1972). Georg Simmel on individuality and social forms. (Heritage of Sociology Series, 1-st edition). Edited by N. D. Levine. US: University of Chicago Press.
- Simmons, A.B. (1986). Recent studies on place-utility and intention to migrate: An international comparison. *Population and Environment*, 8(1/2), 120-139
- Sjöberg, Ö. (1992). Urbanisation and the zero urban growth hypothesis: Diverted migration in Albania. *Geografiska Annaler*, 74B, 3–19.
- Skeldon, R. (1995). The challenge facing migration research: a case for greater awareness. *Progress in Human Geography*, 19 (1), 91-96. doi: 10.1177/030913259501900106
- Smith, J. A., & Osborn, M. (2003). Interpretative phenomenological analysis. In J. A. Smith (Ed.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (pp. 51-80). Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.
- Snape, D., & Spencer, L. (2003). *The foundations of qualitative research*. In J. Richie & J. Lewis (Eds.). *Qualitative Research Practice*, pp. 1-23. Los Angeles: Sage.
- Sprinthall, R. C., Schmutte, G. T., & Surois, L. (1991). *Understanding educational research*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Stark, O., & Bloom, D. (1985). The new economics of labor migration. *The American Economic Review*, 75(2), 173-178. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/1805591>

Stark, O., & Levhari, D. (1982). On Migration and Risk in LDCs. *Economic Development and Cultural Change*, 31(1), 191-196. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/1153650>.

Stone, P. (1997). Thematic text analysis: new agendas for analyzing text content. In C. W. Roberts (Ed.). *Text analysis for the social sciences: methods for drawing statistical inferences from texts and transcripts*, pp 35-54. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Stouffer, S. A. (1940). Intervening opportunities: a theory relating mobility and distance. *American Sociological Review*, 5(6), 845-867. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2084520>

Stouffer, S. A. (1960). Intervening opportunities and competing migrants. *Journal of Regional Studies*, 2(1), 1-26. doi:10.1111/j.1467-9787.1960.tb00832.x

Strauss, A. L., & Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Strauss, A. L., & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

Strauss, A., & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (2nd edition). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.

Sussman, N. M. (2001). Repatriation transitions: Psychological preparedness, cultural identity, and attributions among American managers. *International Journal of Intercultural Relations*, 25, 109-123. doi:10.1016/S0147-1767(00)00046-8

Tapinos, G. & Delaunay, D. (2000). Can one really talk of the globalisation of migration flows?. *In Globalisation, Migration and Development*. Paris: OECD

Tastsoglou, E., & Hadjicostandi, J. (2003). Never outside the labour market, but always outsiders: female migrant workers in Greece. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 110(110), 189-220. doi:<http://dx.doi.org/10.12681/grsr.9172>

Taylor, J. E. (1986). *Differential migration, networks, information and risk*. In O. Stark (Ed.). *Research in human capital and development*, vol. 4: Migration, human capital, and development (pp. 141-171). Greenwich: CT JAI Press

Taylor, J. E. (Ed.) (1996). *Development strategy, employment and migration: Insights from models*. Paris: OECD Development Centre.

Taylor, J. E., & Fletcher, P. L. (2001). Remittances and development in Mexico: the new labour economics of migration: a critical review. *Rural Mexico Research Review*, 2. USA: Institute of Governmental Affairs, UC Davis University of California. Retrieved from. http://www.reap.udavis.edu/vol_two.html

Thomas, K. (2008). Return migration in Africa and the relationship between educational attainment and labor market success: Evidence from Uganda. *The International Migration Review*, 42(3), 652-674. doi:10.1111/j.1747-7379.2008.00141.x

Thomas-Hope, E. (1999). Return migration to Jamaica and its development potential. *International Migration*, 37(1), 183-207. doi: 10.1111/1468-2435.00070

Thomson, S. (1997). Adaptive sampling in behavioural surveys. *NIDA Research Monograph*, 269-319.

Tiemoko, R. (2004). Migration, return and socio-economic change in West Africa: the role of family. *Population Space and Space*, 10(2), 155-174. doi: 10.1002/psp.320

Tirta, M. (1999). *Migrime te shqiptareve te brendshme dhe jashte atdheut. Vitet '40 te shek. XIX - vitet '40 te shek. XX*. Tirane: Shtepia Botuese "Shkenca".

Tirta, M. (2006) *Etnologjia e Shqiptarëve* [Η εθνολογία των Αλβανών]. Tiranë: GEER.

Todaro, M. (1969). A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries. *The American Economic Review*, 59(1), 138-148. <http://www.jstor.org/stable/1811100>

Transparency International (2018). Corruption Perception Index. https://www.transparency.org/cpi2018?gclid=Cj0KCQjw0IDtBRC6ARIsAIA5gWteuB_vkapFcFbCV1lecMo04SWd87dazIjFh070dLfWH6xLTyC1Ey4aAnqTEALw_wcB. (Τελευταία πρόσβαση 11.10.2019).

Triandafyllidou, A. (2002). Greece (EL). In J. ter Wal (Ed.). *Racism and cultural diversity in the mass media. An overview of research and examples of good practice in the EU Member States, 1995-2000* (pp. 149-170). Vienna: European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, Vienna (EUMC) & European Research Centre on Migration and Ethnic Relations (ERCOMER).

Triandafyllidou, A. (2014). *Migration in Greece. Recent developments in 2014*. Report prepared for the OECD Network of International Migration Experts, Paris, 6-8 October 2014. Athens: ELIAMEP. http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2014/10/Migration-in-Greece-Recent-Developments-2014_2.pdf (Τελευταία πρόσβαση 10.09.2019)

Triandafyllidou, A. (2014). *Migration in Greece. Recent developments in 2014*. Report prepared for the OECD Network of International Migration Experts, Paris, 6-8 October 2014. Athens: ELIAMEP. http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2014/10/Migration-in-Greece-Recent-Developments-2014_2.pdf (Τελευταία πρόσβαση 10.09.2019)

Triandafyllidou, A., & Gropas, R. (Eds.) (2007). *European Immigration: A Sourcebook*, Aldershot: Ashgate

Triandafyllidou, A., & Mantanika, R. (2016). *Migration in Greece. Recent developments in 2016*. Report prepared for the OECD Network of International Migration Experts. Greece: ELIAMEP (Hellenic Foundation for European and Foreign Policy). <https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2014/10/2016.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

Triandafyllidou, A., & Mantanika, R. (2016). *Migration in Greece. Recent developments in 2016*. Report prepared for the OECD Network of International Migration Experts. Greece: ELIAMEP (Hellenic Foundation for European and Foreign Policy). <https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2014/10/2016.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

Triandafyllidou, A., & Veikou, M. (2002). The hierarchy of Greekness: Ethnic and national identity considerations in Greek immigration policy. *Ethnicities*, 2(2), pp.189-208. doi: 10.1177/1468796802002002656

Tucker, W. T. (1965). Max Weber's Verstehen. *The Sociological Quarterly*, 6(2), 157-165. doi: 10.1111/j.1533-8525.1965.tb01649.x

Tzanelli, R. (2006). 'Not My Flag!' Citizenship and nationhood in the margins of Europe (Greece, October 2000/2003). *Ethnic and Racial Studies*, 29(1), 27-49. doi: 10.1080/01419870500351217

UN (2010). Albania national report on progress toward achieving the millenium development goals. <https://www.un.org.al/sites/default/files/Albania%20National%20MDG%20Report%20-%20July%202010.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 24.09.2019)

UN (2017). *The international migration report 2017* (highlights). <https://www.un.org/development/desa/publications/international-migration-report-2017.html>

UN (United Nations) (1998). *Measures to improve the situation and ensure the human rights and dignity of all migrant workers*. Report of the working group of intergovernmental experts on the human rights of migrants submitted in accordance with the Commission on Human Rights Resolution 1997/15, 54th session. Intergovernmental working group of experts on human rights of migrants. E/CN.4/199876. https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CHR/54/Documents/E.1998.23_EN.pdf (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

UNDP (United Nations Development Program) (2000). *Albanian human development report Albania 2000*. Tirana: Lilo sh.p.k. http://www.unece.org/fileadmin/DAM/hlm/prgm/cph/experts/albania/materials/undp_hdr.pdf (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

UNODC (2013). *Business, corruption and crime in Albania: The impact of bribery and other crime on private enterprise*. https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/corruption/Albania_Business_Corruption_2013_EN.pdf (Τελευταία πρόσβαση 10.01.2018)

UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime) & INSTAT, (2011) *Corruption in Albania: Bribery as experienced by the population*. https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/corruption/Albania_corruption_report_2011_web_small.pdf (Τελευταία πρόσβαση 10.01.2018)

- van Dalen, H. P., & Henkens, K. (2007). Longing for the good life: Understanding emigration from a high-income country. *Population and Development Review*, 33(1), 37-66. doi: 10.1111/j.1728-4457.2007.00158.x.
- Vathi, Z. (2015). *Migrating and Settling in a Mobile World. Albanian Migrants and Their Children in Europe*. IMISCOE Research Seires. Springer International Publishing. doi: 10.1007/978-3-319-13024-8
- Vathi, Z., & Duci, V. (2016). Making other dreams: The impact of migration on the psychosocial wellbeing of Albanian-origin children and young people upon their families' return to Albania. *Childhood*, 23(1), 53-68. doi: 10.1177/0907568214566078
- Vathi, Z., Duci, V., & Dhembo, El. (2016). Homeland (dis)Integrations: Educational experience, children and return migration to Albania. *International Migration*, 54(3), 159-172. doi: 10.1111/imig.12230
- Velikonja, J. 1983. Geography of return migration. *International Migration Review*, 17(1), 247-250. doi:/10.1177/019791838301701S36
- Vidali, M. (1999). Living in a policy vacuum: The plight of Albanian immigrants in Greece. *Central Europe Review*. <http://www.ce-review.org/99/21/vidali21.html> (Τελευταία πρόσβαση 15.03 2016)
- Vogt, W. P. (1999). *Dictionary of statistics and methodology: A nontechnical guide for the social sciences*. London: Sage.
- Vullnetari, J. & King, R. (2011). *Remittances, Gender and Development: Albania's Society and Economy in Transition*, London, GB. I.B. Tauris,
- Vullnetari, J. (2007). *Albanian migration and development: State-of-the-art review*. Amsterdam: IMISCOE Working Paper 18.
- Vullnetari, J. (2012). *Albania on the Move. Links between Internal and International Migration*. IMISCOE Research. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Vullnetari, J. (2013). 'Albania: €1' or the story of 'Big policies, Small Outcomes': How Albania constructs and engages its Diaspora. In M. Collyer (Ed.). *Emigration nations: Policies and ideologies of emigrant engagement*, pp. 25–49. London, England: Palgrave Macmillan.

Wahba, J., & Zenou, Y. (2012). Out of sight, out of mind: Migration, entrepreneurship and social capital. *Regional Science and Urban Economics*, 42, 890-903. doi:10.1016/j.regsciurbeco.2012.04.007

Waldorf, B. S. (1994). Assimilation and attachment in the context of international migration: the case of guestworkers in Germany. *Papers in regional science*, 73 (3), 241-66. doi: 10.1111/j.1435-5597.1994.tb00613.x

Waldorf, B. S. (1995). Determinants of international return migration intentions. *The Professional Geographer*, 47 (2), 125-136. doi: 10.1111/j.0033-0124.1995.00125.x

Waldorf, B. S., & Esparza, A. X. (1991). A parametric failure time model of international return migration. *Papers in Regional Science*, 70, 419-438. doi: 10.1007/bf01434597

Weinberg, D. Ed. (2002). *Qualitative Research Methods*. Malden, MA: Blackwell.

Wiles, J., Rosenberg, M., & Kearns, R. (2005). Narrative analysis as a strategy for understanding Interview talk in geographic research. *Area*, 37(1), 89-99.

Willig, C. (2003). Discourse analysis. In J.A. Smith (Ed.) *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods*, Chapter 8, pp. 159-183. London: Sage Publications.

Willig, C. (2008). *Introducing qualitative research in psychology. Adventures in theory and method* (2-nd edition). Maidenhead, UK: McGraw-Hill.

World Bank (2011) Migration and remittances. Factbook 2011. Washington DC: World Bank. <https://siteresources.worldbank.org/INTLAC/Resources/Factbook2011-Ebook.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

Xhemollari, R. (2018). *Korrupsioni ne universitetet publike ne Shqiperi. Viti akademik 2018-2019* [Η διαφθορά στα δημόσια πανεπιστήμια της Αλβανίας. Ακαδημαϊκός έτος 2018-2019]. Tirane: Friedrich Erbert Stiftung & Qendresa Qytetare. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/albanien/14942.pdf>. (Τελευταία πρόσβαση: 29.08.2019)

Zenelaga, B., Kerpaci, K., & Sotirofski, K. (2013). The immigrant self-perception, social status and the myths influence. A comparison study of the Albanian immigrant in Greece and Italy. In F. Tsibiridou & N., Palantzas (Eds.). *Myths of the Other in the Balkans. Representations, Social practices, Performances*. Thessaloniki: e-book, Aslanis, ISBN 978-960-8096-05-9.

Zezza, A., Carletto, G., & Davis, B. (2005). Moving away from poverty: A spatial analysis of poverty and migration in Albania. *Journal of Southern Europe and the Balkans* 7(2), 175-193. doi: 10.1080/14613190500133276

Zlotnik, H. (25–27 June, 1998). *The theories of international migration*. Paper for the Conference on International Migration: Challenges for European Populations. Bari, Italy.

INSTAT (2015). *Vjetari statistikor 2010 – 2014* [Στατιστική επετηρίδα]. Tirane: Shtypshkronja ADELPRINT. http://www.instat.gov.al/media/1737/vjetari_statistikor_2014.pdf (Τελευταία πρόσβαση 29.08.2019)

Βιβλιογραφία στην ελληνική γλώσσα

Babbie E. , (2011). *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα*. Κ. Ζαφειρόπουλος (Επιμ.) & Γ. Βογιατζής (Μτφρ). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Berger, P. & Luckmann, T. (2003). *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*. Μτφρ. Κ. Αθανασίου, Αθήνα: Νήσος.

Breakwell, G. (1995). *Η συνέντευξη*. Α. Κάντας (μτφ.-επιμέλεια). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Green, N. (2004). *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μετάφραση Δημήτρης Παρσάνογλου, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Kerpaci, K. (2007). Κοινωνική κατασκευή τους στερεότυπου τους αλβανού μετανάστη στην Ελλάδα. Μια φαινομενολογική προσέγγιση. Διπλωματική Εργασία Ειδίκευσης. Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Νομική Σχολή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης, ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη & Κοινωνιολογία.

McLeod, J. (2005). *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Ν. 3852/10 (ΦΕΚ 87 Α/7-6-2010): Νέα αρχιτεκτονική της αυτοδιοίκησης και της αποκεντρωμένης διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης.
<https://www.eetaa.gr/ekdoseis/pdf/157.pdf> (τελευταία πρόσβαση 19.09.2019)

Αναστασοπούλου Γ. (2008). *Αλβανοί Ορθόδοξοι και Έλληνες της Αλβανίας και ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.

Βαΐου Ντ., & Χατζημιχάλης Κ. (2003) *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, β' έκδοση. Αθήνα: Εξάντας.

Βαΐου, Ντ. (επιστ. υπεύθυνη) κ.ά. (2007). *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωρο-κοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*. Αθήνα: LPress και ΕΜΠ

Βεντούρα Λ. (1994). *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*. Αθήνα: ΕΜΝΕ

Δημητράς, Π. Η. (1993). Η ελληνική αλβανοφοβία. *Ο Πολίτης*, 122, σ. 38-42.
<http://62.103.28.111/infopubl/05.01.4960.0122/files/assets/basic-html/page-37.html> (Τελευταία πρόσβαση, 14.07.2019)

Δημητρόπουλος, Σ. (2005). *Συμβουλευτική – Προσανατολισμός. Συμβουλευτική και συμβουλευτική ψυχολογία* (πρώτος τόμος). Αθήνα: ΓΡΗΓΟΡΗ

Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ΕΚΕ): 4ος γύρος 2008/2009, 2ος γύρος 2004/2005, 1ος γύρος 2002/2003). European Social Survey Data, Rounds 1-4.
<https://www.europeansocialsurvey.org/data/country.html?c=greece> (τελευταία πρόσβαση 19.09.2019)

Εφημερίδα της Κυβέρνησης (ΦΕΚ) Α' 87/7.6.2010

Ζωγραφάκης, Σ., & Κασίμης, Χ. (2014). Ελληνική οικονομία και μετανάστες: Χτες ...σήμερα...αύριο. Στο Μ. Μασουράκης & Χ. Γκόρτσος (Επιμ.), *Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής* (σ. 381-396). Αθήνα: Ελληνική Ένωση Τραπεζών

Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ. (2015). Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. <http://hdl.handle.net/11419/5826>

Ιωσηφίδης Θ. (2001). Συνθήκες εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην Αθήνα. Στο Στο Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου & Μ. Παύλου (Επιμ.). *Μετανάστες στην Ελλάδα* (σ. 227-246). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.

Καβουνίδη, Τ. (13 Ιουλίου, 1998). Μετανάστευση, νομιμοποίηση και κοινωνικά δίκτυα. Στο Κ. Γ. Βγενόπουλος (Επιμ.) & Φ. Ταμβίσκου (Βοηθ. Επιμ.), *Πρόσφυγες και μετανάστες στην Ελληνική αγορά εργασίας*. Ε.Κ.Ε.Μ., πρακτικά συνεδρίου. Αθήνα: Παπαζήσης.

Καβουνίδη, Τ. (2003). *Έρευνα για την Οικονομική και Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών*. ΠΑΕΠ.

Κανελλόπουλος, Κ. Ν., & Γρέγου, Μ. Τζ. (2006). Επιστροφή μεταναστών από την Ελλάδα: Η ελληνική συμβολή στην 3η Ερευνητική Μελέτη του EMN για την Επιστροφή Μεταναστών. Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ). https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what_wedo/networks/european_migration_network/reports/docs/emn-studies/return-migration/5b_gr_emn_ncp_return_country_study_final_sept2006gr_version_el.pdf (τελευταία πρόσβαση 12.10.2019)

Καραμανλή, Θ. (2008). *Η επίδραση της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας και στην εκπαίδευση στην Ελλάδα*. Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών. <https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/4003/1/Karamanli.pdf>

Καρύδης, Β. (1996). *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα: ζητήματα θεωρίας και αντεγκληματικής πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Κασίμη, Χ., & Νιτσιάκος, Β. (1997). Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας: Μετάβαση ή καταστροφή; *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 32, 353-371.

Κασίμης Χ. & Παπαδόπουλος Α. (2012). Απασχόληση και επαγγελματική κινητικότητα των μεταναστών σε δύο τοπικές αγορές εργασίας. Στο Χ. Κασίμης & Α. Παπαδόπουλος (Επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες* (σ. 289-326). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Καφέτζης, Π., Μαλούτας, & Θ., Τσίγκανου, Ι. (2007) Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) και η ελληνική πραγματικότητα. Στο Π.Καφέτζης, Θ. Μαλούτας, Ι.Τσίγκανου (Επιμ.). *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες: ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας* (σ. 17-25). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

Κοτζαμάνης, Β., & Καρκούλη, Α. (2016). Οι μεταναστευτικές εισροές στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία: Ένταση και βασικά χαρακτηριστικά των παρατύπων εισερχόμενων ως και των αιτούντων άσυλο. *Ερευνητικές Εργασίες ΕΔΚΑ*, 26 (σ.1-7).
<https://www.tovima.gr/files/1/2016/04/metanaroes.pdf>

Κούρτοβικ Ι. (1994). Το νομικό καθεστώς των μεταναστών εργατών στην Ελλάδα. *Τα δικαιώματα των μεταναστών εργατών και των οικογενειών τους* (σ.182-193). Αθήνα: Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου και Βιβλιοπωλείο της Εστίας.

Κυριαζή, Ν. (1999). *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Λαμπριανίδης, Λ., & Λυμπεράκη, Α. (2001). *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη: Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Λαμπριανίδης, Λ., & Χατζηπροκοπίου, Π. (2003). Παλιννόστηση και οικονομική ανάπτυξη: η περίπτωση των Αλβανών μεταναστών που παλιννοστούν από την Ελλάδα και την Ιταλία. *Τόπος*, 20-21, σ. 77-97.

Μαλικιώση, Γ., & Λοΐζου, Μ. (1998). *Συμβουλευτική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μαλούτας, Θ. (2018). *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Μάνος, Ι., Παπαδοπούλου, Δ., & Μακρυγιάννη, Β., (2017). *Κοινότητες στην Ελλάδα. Μελετώντας Πτυχές της Αλβανικής Μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο για τη Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, CDRSEE.
http://cdrsee.org/sites/default/files/Communities%20in%20Greece_GR.pdf. (τελευταία πρόσβαση 07.09.2019).

Μάνος, Ι., Παπαδοπούλου, Δ., & Μακρυγιάννη, Β., (2017). *Κοινότητες στην Ελλάδα. Μελετώντας Πτυχές της Αλβανικής Μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο για τη

Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, CDRSEE.
http://cdrsee.org/sites/default/files/Communities%20in%20Greece_GR.pdf. (τελευταία
πρόσβαση 07.09.2019).

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2007). *Η Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα*. Τα ευρήματα της
Πανελλήνιας Έρευνας του ΚΕΘΙ. Αθήνα: ΚΕΘΙ.

Μιλτιάδη, Σ. (2011). Σχέσεις αλβανών και ελλήνων μαθητών-ριών στο ελληνικό σχολείο. Η
περίπτωση της Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης στη Λέσβο. Διπλωματική Εργασία
Ειδίκευσης. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα
Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας.
<http://hellenicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/11780/file0.pdf?sequence=2> (Τελευταία
πρόσβαση 23.09.2019)

Μιχαήλ, Δ. (2014). *Αλβανική Μετανάστευση στην Ελλάδα: Μελέτες και Ζητήματα*.
Ανθρωπολογικές και Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις, Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλη

Μπαλαμπανίδης, Δ. (2016). *Γεωγραφίες της εγκατάστασης των μεταναστών στην Αθήνα, 2000-
2010: Στεγαστικές διαδρομές, πρόσβαση στην ιδιοκτησία και εθνοφυλετικοί χωροκοινωνικοί
διαχωρισμοί*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας.
<http://estia.hua.gr/file/lib/default/data/17032/theFile>

Ξυδάκης, Ν.Γ. (12.09.2004). Δεν μου αρέσεις, γιατί μου μοιάζεις. *Κυριακάτικη Καθημερινή*.

Παπαγεωργίου, Β.(2011). *Από την Αλβανία στην Ελλάδα: Τόπος και ταυτότητα,
διαπολιτισμικότητα και ενσωμάτωση. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση της μεταναστευτικής
εμπειρίας*. Αθήνα: Νήσος

Παπαταξιάρχης Ε., Τοπάλη Π., & Αθανασοπούλου Α. (2008). *Κόσμοι της οικιακής εργασίας*.
Φύλο, μετανάστευση και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα.
Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Παπλιάκου, Β., Σταθοπούλου, Θ., & Στρατουδάκη, Χ. (Επιμ.) (2011). *Θεσμοί, αξίες,
συμπεριφορές: μελέτη των ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009)*.
Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)

Παύλου, Μ. (2001). Οι «λαθρέμποροι του φόβου»: ρατσιστικός λόγος και μετανάστες στον τύπο μιας υποψήφιας μητρόπολης. Στο Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου & Μ. Παύλου, (Επιμ.). *Μετανάστες στην Ελλάδα* (σ. 127-162). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παύλου, Μ., (2003). Οι Έλληνες της Αλβανίας στην Ελλάδα. Στο Τσιτσελίκης Κ., Χριστόπουλος Δ. (Επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, σ. 265-308. Αθήνα: Κριτική.

Πετρονότη Μ. (1998). *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές* (με τη συμμετοχή της Κ. Ζαρκιά), Αθήνα: Unesco-EKKE-Πλέθρον.

Πετρονότη, Μ., Τριανταφυλλίδου, Α., (2003). Σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα, Ε.Κ.Κ.Ε. https://www.ekke.gr/publication_files/sigchrona-metanasteutika-reumata-pros-tin-ellada. (Τελευταία πρόσβαση, 20.08.2019).

Πύλλη, Μ. & Ραφτόπουλος, Β. (2012). Περιγραφή των βασικών μεθόδων δειγματοληψίας των δύσκολα προσβάσιμων πληθυσμών που χρησιμοποιούνται στην επιτήρηση της HIV λοίμωξης. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 29(6), 737-743. <https://www.mednet.gr/archives/2012-6/pdf/737.pdf> (Τελευταία πρόσβαση, 19.09.2019).

Σαρρής, Ν. (2012). Η συμβολή των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών στην προοπτική ένταξης μεταναστών στην Ελλάδα. Στο Α. Αφουξενίδης, Ν. Σαρρής, & Ο. Τσακηρίδη (Επιμ.), *Ένταξη μεταναστών, αντιλήψεις, πρακτικές* (σ. 37-61). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Στην Ελλάδα απαιτούνται 4500 ένσημα ή 15 χρόνια νόμιμης εργασίας ώστε να δικαιούται ο εργαζόμενος την κατώτερη σύνταξη. νόμους 3863/2010 και 3865/2010, και τις μετέπειτα ρυθμίσεις 4024/2011, 4051/2012, 4052/2012, 4336/2015

Τάτσης, Ν. (1997). Κοινωνιολογία. Ιστορική και θεωρητικές θεμελιώσεις. Αθήνα: Οδυσσέας.

Τζωρτζοπούλου Μ. (2002) *Μετανάστες προς την Ελλάδα. Η περίπτωση της περιοχής πρωτεύουσας (Οικονομική και κοινωνική θέση των μεταναστών)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης. <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/14496#page/1/mode/2up>

Τσιώλης, Γ.(2014). Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Αθήνα: Κριτική

Χριστόπουλος, Δ. (2003). Το Θεσμικό Καθεστώς ως Μηχανισμός ιδεολογικής Αφομοίωσης. Στο Τσιτσελίκης Κ., Χριστόπουλος Δ. (Επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, σ. 127-164
Αθήνα: Κριτική

Ψημμένος, Ι. (2001). Μετανάστευση και νέα εργασία. Στο Κ. Κασιμάτη (Επιμ.). *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*. Αθήνα: Gutenberg

Ψημμένος, Ι. (1995). *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια. Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*. Αθήνα: Παπαζήσης

Ιστοσελίδες

<https://www.monitor.al/183-mije-shqiptare-kane-aplikuar-per-azil-ne-nje-nga-vendet-e-be-se-nga-2011-a-gjysma-ne-gjermani/>

<http://travel.state.gov/content/dam/visas/Diversity-Visa/DVStatistics/DVApplicantEntrantsbyCountry%202013-2015.pdf>

<https://travel.state.gov/content/dam/visas/DiversityVisa/DVStatistics/DV%20AES%20statistics%20by%20FSC%202016-2018.pdf>.

<https://balkaninsight.com/2018/12/06/students-flood-streets-in-protest-against-tuition-fees-in-albania-12-06-2018/>, <https://exit.al/en/2018/12/06/students-from-korca-durres-join-protests-in-tirana/>

<https://www.botasot.info/shqiperia/955459/premtimet-e-bera-ne-2013-nga-edi-rama-qe-sot-nuk-jane-realizuar/>